

ब. प्र. सं. ठाणे

विषय .

श्रीगुरुदेव

सं. क्र.

४९८

सं. क्र. ४९८

REFBK-0001320

सन १९९६

वृत्त- १

इ २७९

इ २७९

इ २७९

~~हिंदु समाजात हिंदूितांचा सभावेश~~

हिंदु समाजात हिंदूितांचा सभावेश

लेखक - भारत इतिहास संशोधन मंडळ

सन - १९९६

कि. ५ रु. * दो. नं. १३२०

पृ. १२२ + ४४

५२२

५२२८

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ, पुणे

चतुर्थ-सम्मेलन-वृत्त

(शके १८३८)

१८३८

भा इ सं मं. चे चतुर्थ संमेलन शके १८३८ वैशाख वा १९१२।१३ मे ता २७।२८।२९ या तीन दिवशी रोज सकाळ दुपार बैठकी होऊन मोठ्या यशास्वितेने पार पडले. सदर संमेलनप्रसंगी १ रा. वि. का. राजवाडे, २ रा. वासुदेवशास्त्री सरे, ३ रा. पां. न. पटवर्धन, ४ श्री आबासाहेब मुजुमदार, ५ श्री तात्यासाहेब मेहेंदळे, ६ रा. द. वा. पोतदार, ७ रा. अनंतराव फडणीस, ८ रा. स. मा. दिवेकर, ९ रा. वि. ल. भावे, १० रा. केशव आप्पा पाध्ये, ११ रा. द. वि. आपटे, १२ प्रो. भानु, १३ रा. अ. वि. पटवर्धन, १४ प्रो. लिमचे, १५ प्रो. काळे, १६ रा. ह. र. भागवत, १७ रा. गो. का. चांदोरकर, १८ रा. भा. वा. भट, १९ रा. क. वि. आचार्य, २० रा. सोमण, २१ रा. भुसकुटे, २२ रा. वा. प. मेहेंदळे, २३ रा. आबा चांदोरकर, २४ प्रो. शि. म. परांजपे, २५ श्री आप्पा-साहेब फडणीस, २६ रा. भा. रा. भालेराव, २७ रा. किरपेकर, २८ रा. रा. दा. देसाई, २९ रा. अ. ह. गद्रे, ३० डॉ. पळसुले, ३१ वै. रुष्णशास्त्री कवडे, ३२ वें. पुणताचेकर, ३३ रा. गो. वि. आपटे, ३४ रा. क. म. खाडिलकर, ३५ रा. रा. द. पराडकर, ३६ रा. ग. श्री. साठे, ३७ रा. दा. वि. गोखले, ३८ रा. वि. बा. अकलकोटकर, ३९ रा. ज. वि. ओक, ४० डॉ. ह. श्री. देव, ४१ रा. ग. स. सरे, ४२ रा. का. रु. लेले, ४३ शेट दामोदर सावळाराम, ४४ रा. गोपाळराव गोगटे, ४५ ना. केशवराव वकील, ४६ रा. नरसोपत केळकर, ४७ रा. व. साने, ४८ रा. अ. ना. भागवत, ४९ रा. मवाळकर, ५० प्रो. गोखले, ५१ रा. साठे वगैरे सभासद व वें. कुकडे, रा. फडके वकील, प्रो. ताहानकर, रा. क. अ. एकबोटे, रा. फातरफेकर, रा. जोशी वगैरे घाहेरील मंडळी हजार होती. यांतील बरी च मंडळी औध, फोंडा-गोंवा, वाई, जळगांव, बळगांव, कऱ्हाड, नाग-पूर, खाडवा, दक्षिण हैद्राबाद, जयपूर, ठाणे, धुळे, भुसावळ, अमरावती, मुंबई, अकलकोट, सातारा, धार, मिरज, कल्याण, तळेगांव वगैरे दूर दूर ठिकाणाहून मुद्दाम संमेलनाकरिता आली होती.

मंडळाचे अध्यक्ष रा. व. साने यांचे शरिरास स्वास्थ्य नसल्यामुळे, प्रथम दिवशी मंडळाचे एक उपअध्यक्ष रा. विश्वनाथपंत राजवाडे यांनी सभासदाधि सम.

योचित स्वागत केलें. नंतर रा. दत्तो वामन पोतदार, चिटणीस यांनीं १८३७ सालचा अहवाल वाचला, तो मंजूर झाला. तो शके १८३७ चे इतिवृत्तास जोडला आहे. संमेलनाचे तिन्ही दिवसांत मिळून नवीन सभासद २० मंडळास मिळाले. नंतर निबधवाचनास सुरवात झाली. पहिले दिवशीं ८, दुसरे दिवशीं १२, व तिसरे दिवशी ७ व संशोधनवृत्ते ४ मिळून एकतीस लहान मोठे विविध माहितीने भरलेले, व चिकित्सक पद्धतीने सजविलेले निबध वाचण्यांत आले त्यापैकी एकदर वीस लहानमोठे निबध प्रस्तुत पुस्तकात छापले आहेत रा. गो. का. चांदोरकर व रा. भा. वा. भट यांनीं प्रत्येकीं वाचलेल्या दोन दोन निबधाचा समावेश प्रस्तुत त्यांचे नांवावर छापलेल्या एक एक निबधात च त्यांनीं केला आहे. म्हणजे या हिशोबानें वरील वाचलेल्या एकतिसापैकीं बाविसांची विल्हे लागली. आतां पुढील ९ निबध राहिले त्यांतील कित्येक अपूर्ण असून दुरुस्त करावयाचे आहेत सर्वांचा यथोचित परामर्श यथावकाश होईल निबध येणेप्रमाणें:-

(१) आनंदमूर्ति ब्रह्मनाळकर—रा. वा. प. मेहेंदळे, (२) मानाजी फांकडा—रा. भा. रा. भालेराव, (३) गोमांतकाच्या इतिहासाचीं साधनें खंड २—रा. द. वि. आपटे, (४) शके १७३९ तील छत्रपतींची बारनिशी—रा. पां. न. पटवर्धन, (५) खंडेराव हरीची पूर्वपीठिका—रा. भा. रा. भालेराव, (६) संशोधन व फारशी भाषा—रा. क. वि. आचार्य, (७) ग्रंट डफच्या चुकांचा हस्ता—रा. वासुदेवशास्त्री सरे, (८) नेऊरगांवचा शिलालेख—श्री. गे. ना. मुजुमदार, (९) कामकोटीपीठाची हकीकत—रा. का. क. लेले.

तिसरे दिवशीं शके १८३८ सालाकरितां कारभारी मंडळाची नेमणूक कायम झाली. मंडळाचे नियम मराठीत हि छापवे, असे ठरलें. संमेलनवृत्ता ऐवजीं सर्व सभासदांस इतिवृत्त मोफत देण्याबाबतचा ठराव मंजूर झाला. मंडळाच्या कारभारी मंडळांत पांचा ऐवजीं ७ सभासद नेमावेत असें हि ठरले, व त्याप्रमाणें नेमणुका करण्यांत आल्या. दोन हिशोबतपासनीस नेमण्यांत आले नंतर निरनिगळ्या कार्याकरितां पुढील १ द्रव्योत्पादक व कार्यप्रसारक मंडळ, २ मंदिरोपमंडळ, ३ ग्रंथ प्रसारकमंडळ अशी निरनिगळ्या योग्य गृहस्थांचीं उपमंडळे नेमण्यांत आली. द्रव्योत्पादक उपमंडळाकडे नियम ७ यांतील १, १ या कलमांतलें कामें व अधिकार सोंपविण्यांत आले. मंदिरोपमंडळाकडे सरस्वतीमंदिरा, करिता जागा बघणें, निळविणें व इमारत उभारण्याचीं कामें बघणें वगैरे कामें दिली. ग्रंथ प्रसारक मंडळाकडे नियम ७ पोट नियम १ आणि १ प्रमाणें सर्व अधिकार सोंपविण्यांत येऊन, मंडळाचें इतिवृत्त मासिकरूपानें काढण्याविषयी निश्चय झाला होता. मंडळाच्या कामाकरितां एक कारकून व ग्रंथप्रसारक मंडळाकरितां एक मुद्रित-

शोधक जरूरीप्रमाणे नेमण्याविषयी परवानगी देण्यांत आली. येणे प्रमाणें मोठ्या उत्साहानें पुढील कार्यक्रमाचा पट्टा ठरविण्यांत आला. मंडळाचे अध्यक्ष रा. व. साने हे पहिले दिवशी दुपारी च हजार झाले त्यांनीं मंडळाचा सर्व कार्यक्रम खलास झाल्यावर पुढीलप्रमाणें समारोप केला ते म्हणाले, “ यदाचें संमेलन सर्वत्रांचें मदतीनें मोठ्या उत्साहानें पार पडलें, याबद्दल मी सर्वत्रांचें अभिनंदन करितों. स्वरोस्वरी च आपणांमध्ये रा राजवाडे यांच्या सारखीं माणसें अत्यंत दुर्मिळ होत. सशोधनाचें काम पुढे नेटानें चालण्याकरितां भाड्या मते ‘ फेलोशिप्स ’ ठेवणें जरूर आहे यासाठी आपणांस कोणी ‘ प्रतापशेट ’ मिळणें अवश्य आहे निरनिराळ्या निबंधकारांनीं जे निबंध वाचले व जीं मते प्रतिपादिली तीं त्यांचीं त्यांची वैयक्तिक मते होत, सर्व मंडळार्थी नव्हत हें लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे मंडळाच्या कामासंबंधानें सरकारची वक्रदृष्टि असण्याचें कांहीं च कारण नाही. सरकारी नोकर असतांना हि काव्येतिहाससंग्रह काढण्यास आम्हास सरकारांकडून परवानगी देण्यांत आली होती. गुदस्तां मे कलेक्टर साहेब यांची व माझी मुलासत झाली, त्या वेळीं मंडळाच्या हेतू-बद्दल मी स्पष्टीकरण केलें सरस्वतीमंदिराकरितां मंडळानें चालविलेली खटपट व मिळविलेली आम्बासनें हीं सर्व युद्धाच्या पूर्वीं च केलेल्या सकेताचे फळ आहे. सरका-रास काम पसंत आहे, कारण सरकारानें आपलीं पुस्तकें हि घेतलीं आहेत मंड-ळाच्या उपक्रम चागला असल्याबद्दल कलेक्टरसाहेबांनीं समाधान व्यक्त केलें दर संमेलनप्रसंगी मी एक गोष्ट सांगत आलों आहे, व ती च पुन. पुन सांगतो कीं, प्रस्तुतच्या राजकारणाशीं मंडळाचा कांहीं एक संबंध नाही. मंडळाचें काम फक्त सशोधनाचें आहे. आतां गेल्या दोन दिवसांत येथें जे निबंध वाचण्यांत आले त्यासबधीं पर्यालोचनपर दोन शब्द सांगण्याचें काम रा. राजवाडे याजवर सोपवितों.”

नंतर

रा. राजवाडे

म्हणाले, “अध्यक्षांच्या आज्ञेवरून दोन शब्द सांगतो. रा. गोविंदराव चांदो-रकर यांनीं पुष्कळ नवीन प्रकरणांचा शोध करून लिहिलेला निबंध अश्रुतपूर्व आहे. मानभावांत इतिहासज्ञान नाही आपल्या हि त्याजविषयींच्या कल्पना निवळत चा-लल्या आहेत पाच सात वर्षांपूर्वींचा काळोख भावळत चालला आहे व असा अंदाज आहे की, पुढील पाच सहा वर्षांत मानभावी शोधांचा अंत पाहू पुढें आपले मित्र रा. भट यांनी धर्मशास्त्राच्या अभ्यास करून मोठा नामांकित निबंध आपल्या पुढें वाचला. त्यांना या अभ्यासाची संवय फार जुनी आहे. धर्मशास्त्रविषयक व व्यवहार सबधीं कागदपत्र वगैरे सामुग्री आहे या पेक्षां जास्ती वाढत जाईल तर मी असा तर्क करितों कीं, आमचे मित्र कदाचित् दर पधरवड्याला मंडळावर हसता करितील.

धर्मशास्त्र म्हणजे कायदा, समाजशास्त्र, इतिहासशास्त्र, राज्यशास्त्र इ. शाखांचा अभ्यास आपल्याकडे होत नाही. सगळ्या जगाची हिंदुस्थानाबद्दल ही तक्रार आहे राजतरंगिणीचे वगैरे आधार पुढे आणून ही तक्रार सोडण्यांत हशील नाही पूर्वी जर गोडी नसेल तर नवीन उत्पन्न केली पाहिजे, आणि अशी धांव मारिली पाहिजे की, अमेरिका आणि युरोप यांत असतील तीं सर्व शास्त्रे अभ्यासून तिकडील विद्वानांच्या स्वप्नीं हि आलें नाही असें नवीन शास्त्र आपण निर्माण करूं. आतां माझ्या निबंधाबद्दल म्हणाल तर मी च काय बोलावें ! तथापि, माझी माझ्यावर च कशी टीका साधते ती पाहतो मी लिहिलेले निबंध बहुशः तितके ऐतिहासिक, तितके च सामाजिक व तितके च राजकीय हि आहेत. पहिल्या निबंधांतील प्रमेय असें:— जाति अगोदर, नंतर व्यक्ति; युरोपचें त्याच्या उलट आहे. आधुनिक समाजशास्त्राप्रमाणें Inheritance म्ह० व नुवशिक सस्कार Disposition म्ह० स्वभाव, आणि Education म्ह० शिक्षण या तीन साधनांच्या द्वारे माणसांची प्रगति व्हावयाची आहे. म्हणून समाजशास्त्रविषयक प्रश्नांचा मोठा आस्थापूर्वक अभ्यास होणें अत्यंत आवश्यक आहे दुसरा विषय कायद्याबद्दल; त्यांतील मुद्दा वर्णोन्नति झाली पाहिजे हा होता तिसरा निबंध हिंदु शब्दाबद्दल आहे.

या सर्व निबंधांतून हिंदु धर्मावर विशेष कटाक्ष ठेवला आहे जैन, लिंगायत हे हिंदु च आहेत पासडी देखील हिंदु च आहेत, हे विसरता कामा नये हिंदुधर्म हा देवधर्मवाचक म्ह० Religion वाचक शब्द आहे. एकदा रा. गणपतराव जोशी मला म्हणाले, Institutions चा अभ्यास मी अत्यंत महत्वाचा समजतो मी म्हणालों, Fact finding आधी झालें पाहिजे त्यांना हें मान्य झालें जाति या सस्थेचा अभ्यास करून मी हे निबंध लिहिले आहेत सस्कृतपरंपरा जगविण्याचा आपणा सर्वांचा हेतु आहे. तत्प्राप्त्यर्थ यत्न झाला पाहिजे सर्वांनीं या बाबीचा विचार करावा. म्हणजे जरूर वाढल्यास मला माझे म्हणण्याची दुरुस्ती करिता येईल. श्री. मुजुमदार यांनीं वाचिलेला शिलालेख महत्वाचा होता त्यावर अधिक प्रपच करून त्यांनीं तो सादर केल्यास जास्त उपयोग होईल. रा पटवर्धन यांनीं एका वीराचे प्रतिवीराला लिहिलेलें कौतुक उत्पन्न करणारें पत्र आपल्या पुढें वाचलें. इतर संशोधकांनीं हि आपली कामगिरी चांगली बजावली एकंदरीने पाहतां, जगांतील इतर ऐतिहासिक सस्थांच्या निबंधांच्या तोलाचे निबंध आपल्या या संमेलनांत वाचण्यांत आले. नवीन मंडळींची कामगिरी पाहून श्रेष्ठेनें नव्हे तर परमार्थतः बोलतो की, जुन्यांनीं सस्था सोडिली तरी चालेल. आपण उपमंडळे नेमिलीं ही मोठ्या जबाबदारीची योजना झाली. आपले चिटणीस श्री तात्यासाहेब मेहेंदळे यांचें काम फार उत्तम झालें. आपले अध्यक्ष रा. व. साने याचे आपण अवश्य आभार मानिले पाहिजेत. असले अध्यक्ष आपणास दहा वीस वर्षे असावेत, आपल्या सं-

शोधकर्त्तांनीं साठ साठ वर्षे कामें करावीत व इतिहाससंशोधन च करावें असें नाही, तर इतिहास करून दाखवावे ।”

न्यानंतर रा. वि. ल. भावे म्हणाले, “श्री. तात्यासाहेब मेहेंदळे यांनी आज पांच वर्षे जागा दिली, व साहाय्य केलें याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तितके थोडे आहेत त्यांनीं आपल्या स्थितीतील लोकांस फार चांगला धडा घालून दिला आहे. पूर्वजांनीं नवीन इतिहास केला, आपण तो नुसता गाणार. श्री. तात्यासाहेब सरदार आहेत, विद्वान आहेत वगैरे सर्व विशेष आहे कळकळीमुळें सर्व होतें. येथें पाहिजे जातीचें, मनाचें वेड लागलें पाहिजे, म्हणजे तो च काम करील, या साठीं मीं पुनः पुनः त्यांचे आभार मानतों।”

रा. ध. सानेः—चिटणिसांचें काम केल्याबद्दल रा. दत्तोपंतांचे आभार मानिले पाहिजे

सरदार मेहेंदळेः—साने, भावे वगैरेंनीं आमचे आभार मानिले, परंतु आम्ही चिटणिसांनीं कर्तव्य केल्याबद्दल आभार कशाला ! मला सल्ला मसलत देऊन साहाय्य केलें त्यांचे व हजार राहून हें संमेलन यशस्वी करणाऱ्या सर्व मंडळीचे मी फार फार आभार मानतों.

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ

चतुर्थ संमेलनदृष्ट

(शके १८३८)

अनुक्रमणिका

विषय	लेखक	पृष्ठे
१ हिंदू समाजांत हिंदितरांचा समावेश	रा. वि. का. राजवाडे	१- २६
२ श्रीगंगाभद्रकृत शिवराजप्रशस्ति व कायस्थ धर्मदीप	रा. वि. का. राजवाडे	२७- ४९
३ हिंदू शब्दाचा इतिहास	रा. वि. का. राजवाडे	४९- ५३
४ दामाजीपत व विठ्ठला महार	रा. वि. का. राजवाडे	५३- ६७
५ श्री छत्रपति शिवाजी महाराज यांची शक १५६८ तील दोन पत्रे	रा. वि. का. राजवाडे	६७- ७१
६ संस्कृत व मराठी कवी परशुराम ज्यंबक प्रतिनिधि	रा. वि. का. राजवाडे	७१- ७२
७ औरंगजेबाचे शिवाजीस पत्र	रा. पां. न. पटवर्धन	७३- ७८
८ शिवाजीचे एक पत्र	रा. द. वा. पोतदार	७८- ७९
९ अंबाबाई उदो अथवा नाथसंप्रदायातील एक महत्त्वाचा नवीन दुबा	रा. द. वा. पोतदार	७९- ८१
१० भक्तमजरीमालेचे ऐतिहासिक महत्त्व	रा. रा. द. पराडकर	८१- ८३
११ महादजी शिंदे यांची शेवटची दोन वर्षे	रा. चिं. ग. भानू	८३- ९७
१२ मुसलमानांचा स. जीवनी मंत्र	रा. पा. मा. चांदोरकर	९७- ९९
१३ साष्टीची बखर	रा. स. म. दिवेकर	१००
१४ व्यवहारनिर्णयपद्धति, वाक्पारुष्यादि व ऋणदानादि व्यवहारस्थाने	रा. भा. वा. भट	१००-१५४

१५ मानभावोत्पत्ति (चक्रधराचा काल)	रा. गो. का. चांदोरकर १५४-१७४
१६ जेधे यांची शकावली	रा. बा. गं. टिळक १७५-२०७
१७ शक १८३७ तील संशोधनाची हकीकत	रा. वि. का. राजवाडे २०७-२१३
१८ गेल्या दिवाळींतील संशोधन	रा. द. वा. पोतदार २१३-२१५
१९ माझे संशोधनवृत्त	रा. पां. न. पटवर्धन २१५-२२२
२० संशोधनवृत्त	रा. स. मा. दिवेकर २२२

विनंति.

चतुर्थ संमेलनवृत्ताची सूची तयार झाल्यावर मागाहून पाठवू इलाज नाही.
चिटणीस

हिंदू समाजांत हिंदितरांचा समावेश

इंग्लिश, अमेरिकन मुसलमान, जपानी, व हिंदू वगैरे पृथ्वीच्या पाठी वरील निरनिराळे समाज स्वेतर लोकांना कोणकोणत्या निरनिराळ्या पद्धतींनी आत्मसात् करून घेतात, ह्या बाबींचा शोध करणे हें समाजशास्त्राचें एक काम आहे पैकीं यूरोपीयन व अमेरिकन समाज कोणत्या पद्धतींनीं स्वेतर समावेशन करतात, तें यूरोपीयन व अमेरिकन समाजशास्त्र्यांनीं सूक्ष्मपणें शोधिल्लें आढळतें. यूरोपीयन व अमेरिकन समाज तीन निरनिराळ्या पाह्यन्यानीं स्वेतरांचें समावेशन करून घेतात (१) नुसतें जुजबी राजकीय समावेशन ह्मणजे, कोणी इसम कांहीं काल देशांत राहिला असतां, स्थानिक स्वराज्यांतील व राष्ट्रीय स्वराज्यांतील उमेदवार निवडण्याचा हक्क देऊन आणि देशांतील कायद्यांचा पाठिंबा देऊन, त्या इसमाला आपला प्रजाजन ह्मणून समाविष्ट करणें (२) धार्मिक समावेशन ह्मणजे देशातील राष्ट्रांनें जो देवधर्म आपला ह्मणून जाहीर केला तो देवधर्म कोणी इसम स्वीकारील तर नुसत्या राजकीय प्रजाजनाहून तो धार्मिक प्रजाजन राष्ट्राला प्रियतर होतो. (३) सामाजिक समावेशन ह्मणजे समाजांतील स्त्रीपुरुषांशीं वेटीव्यवहार करण्याची मोकळीक देणें. हें तिसरें समावेशन झालें ह्मणजे तो इसम त्या राष्ट्रांतील सर्व धार्मिक, राजकीय व सामाजिक हक्क तद्देशज प्रजाजना प्रमाणें भोगूं लागतो, आणि तो व त्याची संतती पूर्णपणें तद्देशज ह्मणजे अभिजन बनतात. सर्वांत श्रेष्ठ व प्रेष्ठ असें हें सामाजिक समावेशन यूरोपीयन व अमेरिकन राष्ट्रां पृथ्वीवरील वाटेल त्या इसमाला देतात असें नाहीं. ह्या कार्यां ते निवड करतात. तो निवड ते दिसण्याला एका अगदीं थुळक मुद्या वर करतात तो मुद्दा ह्मणजे दुसरातिसरा कांहीं एक नसून निव्वळ कातडीच्या रंगाचा व चेहऱ्याच्या ठेवणीचा. काळी, पिवळी, किंवा सावळी कातडी घेऊन जो इसम जन्मास आला त्याला ते सामाजिक समावेशन करूं देत नाहींत त्यांना गोरी कातडी प्राणाहून हि प्रिय वाटते. ती ज्याजबळ नसेल तो इसम वेटीव्यवहार करण्याला व कधीं-कधीं रोटीव्यवहार करण्याला ते लायक समजत नाहींत. यदाकदाचित् कातडी गोरी असली, तत्रापि जर त्या इसमाचें नाक फेपटें किंवा केस लोंकरीसारखें किंवा डोळे तिरके किंवा गालफडाचीं हाडें पुडें आलेलीं असलीं, तर त्या इसमाशीं ते वेटीव्यवहार करण्याला कांकू करतात. कातडीच्या रंगाचा व चेहऱ्याच्या ठेव-

णीचा हा अपवाद वर्ज्य केला, तर असे ह्मणता येईल कीं, यूरोपीयन् व अमेरिकन् समाजात पृथ्वीच्या पाठी वरील वाटेल त्या मनुष्यास प्रविष्ट होतां येतें इतकें खरें कीं, अपवादात पडणाऱ्या माणसाची संख्या अपवादात न पडणाऱ्या माणसाच्या संख्ये हून बेसुमार जास्त आहे यूरोपीयन् समाज बोलण्यात मात्र समतेचे मोठमोठे व्यापक सिद्धांत बोलतो, परंतु त्याच्या करणीत फरक जमीन-अस्मानाचा असतो

२ मुसुलमान् समाज स्वैतर लोकाचें समावेशन करून घेण्यांत यूरोपियन् समाजा इतका चवचालपणा दाखवीत नाही. राजकीय, धार्मिक किंवा सामाजिक अश्या समावेशनाच्या तीन पाह्या हि मुसुलमान समाजाला माहीत नाहींत. एक धार्मिक समावेशन तेवढें त्याला माहीत आहे मुसुलमान् देवधर्म कोणी स्वीकारिला ह्मणजे तो इसम मुसुलमान् समाजातील एकोन एक श्रेष्ठ व प्रेष्ठ हक्क भोगण्यास लायक होतो. त्याच्या आड कातडीचा रंग किंवा चेहऱ्याची ठेवण येऊ सकत नाहीं वाटेल तो शुद्ध किंवा मिश्र वंश असो, हवी ती उच्च किंवा नीच संस्कृति असो, कोण्या हि इसमानें मुसुलमानी देवधर्म स्वीकारला कीं तो एकजात मुसुलमान् झाला मुसुलमान् समाजात समावेशन इतकें अगदीं पराकाष्ठेचें सार्धें व सरळ आहे.

३ चिनी किंवा जपानी समाजांस बाह्याचा समावेश करून घेण्याचा प्रसंग च फारसा आलेला नाही त्याचे देश त्यांच्या स्वतःच्या च लोकसंख्येनें इतके खचून भरले आहेत कीं, बाह्याच्या वसाहती तेथें फारशा झाल्या नाहींत चिनांत किंवा जपानांत कोणी इसम योग्य काळ जाऊन राहिला, तर त्याचे राजकीय समावेशन यूरोपांतील राष्ट्रांतल्या प्रमाणें च बहुतेक होतें बौद्ध धर्म स्वीकारिला, तर धार्मिक समावेशन हि होईल सामाजिक समावेशन ह्मणजे कायदेशीर शरीर-संमिश्र होऊन एकजातपणा येण्यास चिनी व जपानी समाजात तत्त्वदृष्टीनें वसाची किंवा रंगाची किंवा चेहऱ्याची आडकाठी नाहीं इतकें च कीं बाह्यांचा ससर्ग च त्या देशांना इतका थोडा पोहोचला आहे कीं, हे प्रश्न तेथें उत्कटत्वानें अद्याप पर्यंत उद्भवले नाहींत

४ ह्या सर्व समाजां हून हिंदुसमाजाची बाह्याच्या समावेशना संबंधानें रीती पूर्वीं अगदीं भिन्न होती व सध्या हि आहे. समजा कीं, कोणी अनर्थ बाह्य व्यापाराच्या किंवा अन्य कोणत्या हि मिषानें भरतभूमींत येऊन कायम रहाण्याची इच्छा करू लागला, तर राजकीय दृष्टीनें त्याची गणना नागरिकांत किंवा ग्रामजनांत होणें अशक्य असे ग्राम किंवा नगर ह्मणलें ह्मणजे तें अठरा पगड जातों खेरीज इतरांचें बनलेलें नसे. प्रत्येक धर्माची स्वतंत्र जात असून, त्या जातीचें ग्राम वने प्रत्येक जात आपापल्या धर्माची वतनदार होती, ज्याला वृत्ति ह्मणजे वतन नाहीं, असा मनुष्य ग्रामात हकानें राहूं शकत नसे. इतर ग्रामातून कोणी

वेकार आर्य मनुष्य आसात रहाण्याची इच्छा करू लागला, तर ग्रामांतील वृत्ति-
वंतांची ह्मणजे वतनदारांची ग्रामसभा भरून त्यांनीं एकमतानें, बहुमतानें नव्हे,
परवानगी दिली तर त्याची स्थापना गावांत होई व ती हि उपरि ह्मणून होई.
उपरीचा मिरासी ह्मणजे पिढीजात ग्रामस्थ होण्यास कित्येक पिढ्या जाव्या लागत.
ही कथा आर्य उपरींची झाली अनार्य लोकांचा समावेश ग्रामसंस्था कांहीं विशेष
संस्कार झाल्या खेरीज, होऊं देत नसत अनार्य दोन प्रकारचे असत. एतद्देशज
अनार्य व वहिर्देशज अनार्य एतद्देशज अनार्यांत नाग, कोळ, भिल्ल, गोंड, पुकस,
कातकरी, ठाकूर, वगैरे लोक येत. वहिर्देशज अनार्यांत शक, यवन, पारसीक,
बाल्हीक, मुसुलमान वगैरे लोक येत आर्यांना आर्यावर्तांत व दक्षिणेंत प्रथम
अनार्य लोक जे भेटले ते एतद्देशज नाग वगैरे अनार्य लोक भेटले ह्या अनार्यां
पैकीं कित्येक नागवशा पैकीं होते, कित्येक कोळवशा पैकीं होते व कित्येक राक्षस
वशा पैकीं होते. नाग, कोळ व राक्षस हे ह्या देशांत आर्यांच्या पूर्वींचे लोक होत.
आर्यावर्तांत व दक्षिणारण्यांत व अपरान्तांत आर्यांनीं ग्रामस्थापना जेव्हां केल्या,
तेव्हां ह्या एतद्देशज अनार्यांना ग्रामसंस्थेत कोणतें स्थान कसे द्यावे याचा विचार
पडला ह्या विचारातून सुरक्षितपणें पार पडण्यास आर्यांचा पूर्वींचा एक प्रघात
उपकारक झाला गुणांनीं व कर्मांनीं भिन्न इसमाचे निराळे वर्ण करण्यास आर्य
फार पुरातन काला पासून शिकले होते. ह्या शिक्षणाचा ऊर्फ सतत मन प्रवृत्तीचा
परिणाम चातुर्वर्ण्य होय. चातुर्वर्ण्यांतील चारी वर्ण बीजक्षेत्रांनें नितांत पृथक्
होण्या पूर्वीं, अनुलोम व प्रतिलोम शरीरसंबंध घडत त्या शरीरसंबंधा पासून
जीं प्रजा निर्माण होई तिला तीन पिढ्यांनीं, किंवा पांच पिढ्यांनीं किंवा सात
पिढ्यांनीं मूळ पित्याच्या वर्णांत परत जातां येई. कालान्तरानें चातुर्वर्ण्यांतील
लोकसंख्या बरीच वाढल्या वर, अनुलोम व प्रतिलोम शरीर संबंधाची प्रजा
हि बरीच वाढू लागली. अनुलोमज व प्रतिलोमज प्रजा बरीच वाढल्या वर त्या
अनुलोमजांत किंवा प्रतिलोमजांत आंतले आंत शरीरसंबंध होऊ लागले. अशा
रीतीनें अनुलोमज व प्रतिलोमज संकराचे पोट समाज अस्तित्वात आले आईबाप,
भाऊबंधु, सगेसोयरे, असा कौटुंबिक माथेचा पसारा सकरसमाजात झाला.
अशा सकरसमाजातून मूळवर्णांत ह्मणजे मूळब्राह्मणक्षत्रियादि वर्णांत परत जाण्याची
कोण्या सकरज व्यक्तीनें इच्छा व प्रयत्न केला, तर तो सिद्धीस जाणें मायाजगळा-
मुलें केवळ अशक्य झालें समाजा कीं ब्राह्मण बीज व क्षत्रिय क्षेत्र ह्याच्या संयोगा
पासून एक मुलगा व एक मुलगी अशी दोन अपत्ये झालीं. पैकीं मुलगा हा सदा
च सकरांत राही त्याला पित्याच्या वर्णांत जाता येत नसे. मुलगी राहिली,
तिचें पाणिग्रहण ब्राह्मणानें केले आणि त्या जोडप्याला मुलगी झाली, आणि त्या
मुलीचे पाणिग्रहण ह्मणजे तिसऱ्या पिढींतील मुलीचें पाणिग्रहण जर पुनः ब्राह्म-
णानें केले तर त्या जोडप्याला जी संतती होई ती-मुलगे व मुलग्या-पूर्ण ब्राह्मण-

वर्णांची गणिली जाई. ह्या तीन पिढ्यांच्या ज्या तीन मुली-आजी, आई व स्वतः मुलगी—ह्यांचा पूर्वीच्या संकरजातींतील मायबापाशी, बंधुभगिनीशी किंवा सग्यासोयऱ्यांशीं मायेचा संबंध अजीबात तुटे. संकरजांचो लोकसंख्या जसजशी वाढली तसतशी वर्णोन्नत्यर्थं जिवलग्नाची ही अस्वाभाविक ताटातूट असल्या भासूं लागली आणि ती सोसून वर्णोन्नति साधण्याचा हज्यास माजी पडत पडत अजीबात बंद पडला. ही बंदी ज्या कालीं पडली तो च काल संकरजातींचा स्थिर होण्याचा होय. मनुस्मृतींत व याज्ञवल्क्यस्मृतींत संकरांच्या वर्णोन्नतीच्या पद्धती दिल्या आहेत त्यां वरून ताडतां येतें कीं मनु व याज्ञवल्क्य यांच्या कालीं संकरजाती वर्णोन्नति होण्याची पद्धती समाजांत प्रचलित होती. समाजात एखादी रूढी प्रचलित असल्या विना धर्मशास्त्रांत आह्वा ऊर्फ कायदा झणून तिचें प्रस्थापन सहसा होऊ शकत नाहीं अर्थात्, मनु व याज्ञवल्क्य ह्यांच्या नंतर वर्णोन्नतीचें सायास संकरजांच्या अनुभवास येऊन, संकरसमाज स्थिर झाला. संकर स्थिर होणें झणजे संकरसमाजवाह्य शरीरसंबंध होण्याचें थांबणे. बाह्य शरीरसंबंध होण्याचें ज्या संकरसमाजांत यावतें तो समाज जाति ह्या पदवीला पोहोचतो. ज्या समाजाची वृद्धि, फक्त बीजक्षेत्राचा व्यवहार त्या समाजातल्या समाजांत होऊन, होते, अन्य कोणत्या हि रीतीनें होत नाहीं, त्या समाजास जाति झणतात जाति फक्त जन्मानें प्राप्त होते, इतर कोणत्या हि तऱ्हेनें प्राप्त होत नाहीं. संकरजाती झणून ज्या झणतात त्या ह्या अद्या अस्तित्वात आल्या जातिसंस्थेनें एक कार्य अगदीं बेमालूम होतें तें हें कीं बीजक्षेत्राची शुद्धि परिपूर्ण रहाते व जिवलग्नांची ताटातूट होत नाहीं. संकरांच्या वर्णोन्नतीचा प्रश्न सोडवितां सोडवितां, आर्यांना ही जातिसंस्था निर्माण करण्याची कृति सुचलेली आहे. ती च कृति एतद्देशज अनार्य समाजाची स्थापना ग्रामसंस्थात करतांना, आर्यांनीं अमलांत आणिली. जो जो झणून अनार्य समाज दक्षिणेंत व उत्तरेंत वसाहत करताना आर्यांना भेटला, त्या त्या अनार्य समाजाची आर्यांनीं स्वतंत्र जात झणून गणना केली. प्रायः आपापल्या समाजांतील संस्था जेते जित लोकांशीं व्यवहार करतांना जित लोकांत स्थापीत असतात. आणि ती स्थापना करण्याच्या प्रयोगात जे नूतन अनुभव येतात त्यांचा स्वसमाजाची नूतन घटन करण्यात उपयोग करतात. संकरांची व्यवस्था करण्यांत जातिसंस्थेची कल्पना सुचली आणि ती कल्पना आर्यांनीं अनार्यांची व्यवस्था करतांना अनार्यसमाजांना लाविली, इतकें च नव्हे तर स्वतःच्या चातुर्वर्ण्यसंस्थेला हि लाविली. संकरातून बीजक्षेत्रशुद्धी झाल्यावर व्यक्तींना चातुर्वर्ण्यांतील कोणत्या हि मूळवर्णास जसें परत जातां येत असे, तसें च चातुर्वर्ण्यांतील कोणत्या हि खालच्या वर्णांच्या व्यक्तीला गुणकर्मांचा उत्कर्ष साधल्यास, झणजे तपश्चर्मा केल्यास, माझणवर्णांत प्रविष्ट होतां येत असे. जातिसंस्थेची

कल्पना सुचल्या वर ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र, हे चारी वर्ण हि जाति बनले. सध्यां, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र हे चार वर्ण असून शिवाय ह्याच चार जाती हि आहेत. खेरीज, सुतार, चांभार, लोहार, सोनार, वगैरे स्थिर झालेल्या संकर-जाति हि आहेत. शिवाय, नाग, कोळ, राक्षस, वगैरे एतद्देशज अनार्यांच्या संसर्गा पासून झालेल्या अंत्यज व बाह्य जाति झाल्या त्या वेगळ्या च संसर्ग हा शब्द येथें मुद्दाम योजिला आहे. नाग, कोळ, राक्षस, वगैरे जे मूळचे अनार्य समाज ह्या देशांत होते, त्यांशी अंत्यांचा ह्मणजे शूद्रांचा संबंध होऊन जी संकरप्रजा उत्पन्न झाली तिला अंत्यजन्म किंवा अत्यज ही संज्ञा मिळाली ह्या अंत्यजाना नामशूद्र, पंचम वगैरे प्रातपरत्वे संज्ञा आहेत जातिविवेकाच्या अर्थात महार, मांग, गारुडी, बुरुड, चांडाल, वगैरे अत्यजाची उत्पत्ति कोणत्या संकरा पासून झाली त्यांची वर्णने आहेत. हीं वर्णने कल्पित नसून वस्तुस्थितिदर्शक आहेत, हें सागा-वयाला नको. एणें प्रमाणे एतद्देशज अनार्या पासून दोन दोन निराळ्या जाति झाल्या. एक संकरज अंत्यज व दुसरी शुद्ध मूळची अनार्य.

५ ब्राह्मणादि शुद्धजाति, सुतारादि संकरजाति व महारादि अंत्यज जाति ह्यांना ग्रामांत वृत्ति करून दिलेल्या असत प्रत्येक जातीला स्वतंत्र वृत्ति असे. सर्व हिंदुस्थानांत एक हि व्यक्ति अशी नसे की जिचा अंतर्भाव जातींत झालेला नव्हता. तात्पर्य, हिंदुसमाज जातींना ओळखतो, स्वतंत्र व तुटक व्यक्तींना ओळखत नाही व्यक्तींना ओळखावयाचें तें जातिद्वारा ओळखले जातें. ह्मणजे हिंदुसमाजांत कोणता हि ग्रामसंबंध ठेवण्यास जाति हा शेवटला राशि आहे, व्यक्ति नाही. अशी स्थिति असल्या मुळे, बहिर्देशज अनार्य जर भरतखंडात येऊन वसती करण्याची इच्छा करू लागले, तर व्यक्ति ह्या दृष्टीने त्याची स्थापना ग्रामसंस्थांत होणें शक्य नसे व्यक्ति जेव्हा जाति बनत तेव्हां च त्याची समा-जात स्थापना होई जाति झटली की तिला स्वतंत्र वृत्ति ग्रामसंस्था नेमून देत असे. असे बहिर्देशज समाज भरतखंडात जातिरूपे घेऊन राहिलेले पूर्वी पुरातन-कालीं हि होते व सध्यां हि आहेत मीडिया देशातील मेदा पासून झालेली उत्तर हिंदुस्थानांतील मेध ही जात फार पुरातन आहे ही जात भग्याची वृत्ति करून आहे. पश्चिम हिंदुस्थानांतील पारशांची जात बनून बाराशे वर्षे लोटली आहेत. ही पारशी जात वैश्याचा धंदा करते कोंकणकिनाऱ्या वरील यहुद्यांची हि जात बनून आज दोन हजार वर्षे होत आली ही जात मुख्यत्वे तेल्याचा धंदा करत्ये निर्भळ अरब व इंग्रज हे हि हिंदुस्थानांत जात बनून च राहिले आहेत. इंग्रज झटला की तो इंग्रज जन्मावा लागतो आणि अरब झटला ह्मणजे तो अरब जन्मावा लागतो. इंग्रजबीज व अंत्यजक्षेत्र या पासून युरेजियन जात बनली आहे. ख्रिस्ती बाळ्यांची अद्याप जात बनली नाही. अद्याप धर्मांतर होऊन बाहेरून हा समाज वाढत आहे. परंतु, जातिबद्ध हिंदू समाजाच्या संसर्गानें थोड्या च कालांत वाढलेल्या ख्रिस्त्यांची पूर्ण

जात बनेल यांत संशय नाही, व ह्या जातीला योग्य ती वृत्ति हि हिंदुसमाज देईल, हें निश्चित आहे. अत्यजादि हिंदू बाह्यन जो मुसलमान समाज झाला आहे तो कित्येक प्रांतांत जात बनला आहे व कित्येक प्रांतांत धर्मांतरानें त्याची अल्पस्वल्प वृद्धि होत असल्या मुळें अद्याप जात बनला नाही. परंतु, कालान्तरानें हा हि समाज स्थिर होऊन त्याची हि हिंदुसंसर्गानें जात बनेल यांत संशय नाही. ॥ एकवर्णेछू हिंदूंची उमेद सर्व हिंदूंना एकवर्णी करण्याची आहे परंतु, जातिसंस्थेची चिकाटी पहातां व बीजक्षेत्राच्या शुद्धी विषयीं हिंदूंची अपरपार आसक्ति लक्ष्यांत घेतां, असें भाकीत केलें तर चालेल कीं एकवर्णेछू हिंदूंची हि पुढे मार्गे एक स्वतंत्र जात होईल. ।

६ एतद्देशज अनार्य असोत कीं बहिर्देशज अनार्य असोत, हिंदुस्थानांत त्यांना कायमचे रहावयाचें ह्मणजे जात वनून च त्यांना हिंदुसमाज राहू देत असे ह्मणजे अनार्य बाह्य समाजाला जात वनवून त्याचा समावेश हिंदुसमाज आपल्यात करून घेत असे. जात बनल्या शिवाय नागरिकत्वाचे किंवा ग्रामस्थाचे हक्क मिळत नसत, ह्मणजे स्थानिक स्वराज्याच्या व साम्राज्याच्या छत्राचा आश्रय मिळत नसे. हिंदुसमाजांत बाह्याचे राजकीय समावेशन, जातीचें रूप घेतल्या नंतर होत असे. बाह्य जातिसंस्थे झाले ह्मणजे त्यांना त्यांच्या अनुरूप वृत्ति मिळून किंवा धंदा मिळून हिंदुसमाजात व हिंदुदेशांत देशातील राज्यछत्रा खाली सुखरूप रहातां येत असे. अशी जाति देशांत फार काल राहिली, एथील अभिजन बनली व हिंदुसमाजाचे सामान्य धर्म पाळू लागली, ह्मणजे त्या जातीला हिंदू हें अभिधान प्राप्त होई । नंतर त्या जातीचा जो देव असेल त्याची स्थापना हिंदूंच्या तेहतीस कोटी देवता-मंडळांत होऊन, पूर्ण हिंदुत्वाचा शिक्का त्या जाती वर कायमचा मारला जाई. अशा रीतीनें राजकीय व धार्मिक समावेशन यद्यपि झालें, तत्रापि सामाजिक समावेशन कधीं च होत नसे. कारण, जातिबाह्य शरीरसंबंधाचा हिंदू मनोरचनेला पराकाष्ठेचा तिरस्कार आहे यूरोपीयन् किंवा अमेरिकन् समाजाला नीग्रो किंवा चिनी यांच्याशीं रंगबाह्य शरीरसंबंध करण्या पासून जी मनोरचना परावृत्त करते ती च मनोरचना जातिबाह्य शरीरसंबंध करण्या पासून हिंदूंना परावृत्त करत्ये. यूरोपीयनांत व अमेरिकनांत रंगबाह्य शरीरसंबंध केल्याने जी संकरप्रजा उत्पन्न होते तिला निग्रिडो, मूलाटो, यूरोशियन, वगैरे संज्ञा असून, ती संकरप्रजा संस्कृतीनें व दर्जानें बहुतेक मातेच्या संस्कृतीची व दर्जाची समजतात. आर्यांत फक्त वर्ण जेव्हां होते, तेव्हां वर्णावर्णांत शरीरसंबंध होऊन जी प्रजा होई तिला संकर समजत व तिचा दर्ज्या मातेच्या किंवा पित्याच्या दर्ज्याहून आनुलोम्यप्रतिलोम्या प्रमाणें जास्त किंवा कमी समजत, अस्सल यूरोपीयन स्त्री व अस्सल नीग्रो ह्यांच्या शरीरसंबंधा पासून झालेली सतती मूलाटोहून अत्यन्त नीच समजतात. ती च प्रकार आर्यांत हि होई ब्राह्मण स्त्री व शूद्र पुरुष यां पासून झालेली सतती केवळ चाडाल

समजत. पुढें आर्यांत जेव्हा जातिसंस्था झाल्या, तेव्हां अनुलोमप्रतिलोमसंकर च होण्याचें वद पडले व एखाद्या स्त्री किंवा पुरुष व्यक्तीनें जातिबाह्य शरीरसंबंध केला व त्या संबंधा पासून प्रजा झाली, तर त्या स्त्रीपुरुषांना व त्यांच्या प्रजेला जातिभ्रष्ट समजत व त्यांना गावात कोठें हि थारा मिळत नसे तशांत मुसुलमानादि विधर्मीयांशीं संबंध धडला, तर त्या व्यक्तीस आपल्या जातीस व हिंदुत्वास मुकावें लागे. संबंद जात ची जात जर विधर्मीयांशीं शरीरादिसंबंध किंवा अन्नापानादिसंबंध ठेवूं लागली, तर ती संबंद जात ची जात हिंदुत्वांतून उठे. चार पांचशे वर्षा पूर्वी खानदेशात बोहऱ्यांची जात व कोंकणांत गोवेप्रांतीं किरिस्तावांची जात अश्या तऱ्हेनें अस्तित्वात आली. जोहरी हे मूळचे हिंदू व्यापारी होते व गोव्याचे किरिस्ताव मूळचे ब्राह्मणादिवर्णातील होते. युरोपियनांना रगबाह्य शरीरसंबंधाची व हिंदूना जातिबाह्य शरीरसंबंधाची ओकारी सारखी च येते. अशी जर स्थिति आहे, तर युरोपियनांनीं मानभावीपणानें हिंदूना नांवें ठेवावी यांत कोणता शहाणपणा आहे वरें ?

७ उपरिगत तपशिला वरून लक्षांत येईल कीं यूरोपीयन समाज बाह्यांचे समावेशन व्यक्तिशः करतो व हिंदू समाज जातिशः करतो. ह्या पद्धतींतून बाह्यांचे हित कोणती पद्धती जास्त साधते ते पाहूं बाह्यांची व्यवस्था करण्याची विवचना दोघां हि समाजाना परदेश जिकताना पडलेली आहे यूरोपीयन लोक अमेरिकेंत वसाहती जेव्हा करूं लागले व आर्य हिंदुस्थानांत व दक्षिणेत जेव्हां ग्रामसंस्था स्थापू लागले, तेव्हां बाह्यांची व्यवस्था लावणें दोघांना हि अपरिहार्य झालें. पैकीं, यूरोपीयन पद्धतीचें संक्षिप्त चित्र प्रथम काढतो. स्पानिश लोक अमेरिकेंतील पेरू व मेक्सिको ह्या देशात वसाहत करण्यास इसवी सनाच्या पंधराव्या व सोळाव्या शतकात गेलें. पेरू व मेक्सिको देशातील मूळच्या रहिवाशांचा स्वतःच्या समाजांत अंतर्भाव कसा करावा, हें त्यांना प्रथम नीट समजलें नाहीं. कांहीं व्यक्तींना ख्रिश्चन करून काय होतें तें त्यांनीं पाहिलें. जम नीट वसेना तेव्हां, दगाबाजी, कौर्य व निर्दयपणाची कमाल करून, पेरू व मेक्सिको तील संबंद गावचे गाव उद्धस्त करून त्यांतील रहिवाश्यांची त्यांनीं कत्तल केली. त्या कत्तलीचा इतिहास जगप्रसिद्ध आहे यूनायटेड स्टेट्स् मध्ये इंग्लिश वसाहतवाल्यांनीं अमेरिकन इंडियानाची वासलात कशी लाविली ते हि महशूर आहे इंग्लिश वसाहतवाल्यांच्या कौर्या पुढें, मानभावीपणा पुढें, मद्यपानप्रसारा पुढें, आर्थिक कचाटी पुढें, रोगबीजप्रसारा पुढें, ख्रिश्चन संस्कृती पुढें व भूमिभूषणे पुढें, विचारे इंडियन्स केवळ नामशेष होत आले. ते इतके कीं यूनायटेड स्टेट्स् मधील एका लहानशा टापूत सध्यां कांहीं थोडे इंडियन्स केवळ प्रदर्शनार्थ राखून ठेविल्या सारखे आहेत रग, संस्कृति, आचार व धर्म निराळा, ह्या सबबी वर यूरोपीयन लोकांनीं इंडियन लोकांना उछिन केलें.

उच्छेदा शिवाय अन्य कृषि त्यांना त्या काळी सुचली नाही कमसंस्कृतीच्या युरोपीयनेतर लोकांचा स्वसमाजांत समावेश युरोपियन लोकानीं हा असा केला. राजकीय किंवा सामाजिक किंवा धार्मिक समावेशन करण्याचे रानटी समाजांतील एकेका व्यक्तीचें तेवढें अवगत असल्यामुळें सर्व रानटी समाज युरोपीयन समाजाच्या तोडीचा होण्यास बेसुमार अबाध लागतो. उताबीळ पणानें शेकडों वर्षें वाट पहाण्याचा दम नसल्यामुळें, हें व्यक्तिसमावेशन अत्यंत मंद वाढून, रानटी समाजांना पृथ्वीच्या पाठी वरून समूळ सुधारून ऊर्फ उखडून टाकण्याचा उपक्रम युरोपियनांनीं केला. आतां भरतवर्षातील आर्यांची स्वेतरसमावेशनाची रीति पहा भिल्ल, कोळ, गोंड, नाग, राक्षस, वानर, गरुड, वगैरे अनार्य बाह्य समाज आर्यांना भारतवर्षांत उत्तरेत व दक्षिणेंत भेटले. पैकीं राक्षस समाज संस्कृतीनें आर्यांच्या बहुतेक बरोबरीचा असल्या मुळें, त्याचा युद्ध करून निःपात करणें आर्यांना राक्षसांनीं भाग पाडलें. बाकीचे जे अनार्य समाज होते, ते आर्यांच्या हून संस्कृतीनें सर्वतो प्रकारे निकृष्ट होते ह्या निकृष्ट समाजांच्या आर्यांनीं जाति बनविल्या, व आपल्या चातुर्वर्णिक जातिसंस्थांच्या शेजारीं त्यांची स्थापना केली. अनार्य समाजांशीं आर्यांच्या शूद्रादिकांचा शरीरसंबंध होऊन जे अंत्यज संकर उत्पन्न झाले त्यांना ग्रामसंस्थांत स्थान व वृत्त्या मिळाल्या. भिल्ल, कोळ, गोंड वगैरे निर्भेळ अनार्य जाति व सकरोत्पन्न अनार्य अंत्यज जाति अद्याप हि हिंदुस्थानात नांदत आहेत अंत्यजांची लोकसंख्या मुसुलमान संकरांच्या लोकसंख्ये इतकी सध्यां हिंदुस्थानांत आहे. मुसुलमान संकर जो हिंदुस्थानांत आहे तो बहुतेक अंत्यज व अनार्य वाढून झालेला आहे. मुसुलमान ह्या देशांत आले नसते किंवा त्यांनीं ह्या अंत्यजांना वाटविलें नसतें, तर आज मित्तीस अंत्यजांची लोकसंख्या दहा बारा कोटी असती. युरोपियनांनीं इंडियनांशीं जे क्रौर्याचें आचरण केले, तसें आचरण जर आर्यांनीं अनार्यांशीं केलें असतें, तर आज मित्तीस ही दहा बारा कोट लोकसंख्या दिसली नसती. परंतु भारतवर्षातील आर्यांची बुद्धि दयाद्रि पडल्या मुळें व क्रौर्यमार्गाचें अवलंबन करणें अन्याय्य व अमानुष वाटल्या मुळें, स्वतंत्र जाति बनवून नागादि अनार्य जातींचें आर्यांनीं संरक्षण केलें अनार्यांची संस्कृति इतकी निकृष्ट असे कीं त्यांच्यातील व्यक्तिमात्र आर्यसमाजांत वेळ ह्मटलें तरी घेणें आर्यांना हि फायद्याचें नसे व अनार्यांना हि फायद्याचें नसे नाना युक्त्यांनीं किंवा अमानुष क्रौर्यानें त्यांचा समूळ नाश करणें आर्यांचें व्रीद नसे प्राणिमात्राची हत्या करणें क्षणजे महत्पाप जे गणीत ते हजारों अयुध्यमान मनुष्यांची हत्या जोडण्यास कसे प्रवृत्त व्हावे ? युयुत्सूंनीं युद्ध करण्यास आर्य वैदिक काळा पासून प्रख्यात आहेत. परंतु, अयुध्यमान अश्या निरपराधी दस्यूंचा वध आर्यांच्या हातून होणें असंभाव्य होतें. तेव्हां.

स्वसमाजांतल वर्णांच्या व पुढें कालान्तरानें झालेल्या जातींच्या धर्ती वर दस्यूंचे ह्मणजे अनार्यांचे आर्यांनीं जातिरूप गट बनविले व ते आस्तेआस्ते सुधारावे व आर्यसंस्कृतीच्या जवळ यावे या सद्देतून आपल्या सान्निध्यास सुखरूप ठेऊन दिले. अनार्यांचे जातिरूप गट झाल्यानं, त्यांच्या समाजाला व निकृष्ट संस्कृतीला प्राण-हारक धक्का बसला नाहीं. त्यांच्या वनदेवता, त्यांचे नाच, व त्यांचे धर्मसंस्कार, त्यांची पारध व त्याची उपजीविकेचीं साधनें त्याची त्यांच्यापाशीं राहून, आर्यांच्या चालीरीतींचें व देवधर्मांचे अनुकरण यथावकाश व यथाशक्ति करण्यास त्यांना वाव सांपडला भिल्ल, खोंड, गोंड, कोळ वगैरे अनार्य रानटी लोकांची पूर्व स्थिति व वर्तमान स्थिति ह्यांची तुलना ज्या समाजशास्त्र्यानी केली आहे, ते वरील विधानाचें पोषण व समर्थन करूं शकतील. आर्यांच्या व अनार्यांच्या शरीरसंबंधा पासून जे अत्यज संकर झाले, त्याच्या ठाई आर्यबीज असल्या मुळें, हिंदुत्वात येणें त्यांना निर्भेळ अनार्यांहून सुकर झालें. हिंदूचे देव, धर्म, आचार व विचार अत्यजात निर्भेळ अनार्यांतल्या हून जास्त लवकर पसरले ग्रामसंस्थांत अंत्यजांना तत्तदनुरूप वृत्त्या मिळाल्यानं तर हिंदू संस्कृतीचे व हिंदूसमाजाचे ते अंशभाक् झाले. हिंदूंचीं शास्त्रें व हिंदूंच्या कला संपूर्णपणें ग्रहण करण्याची लायकी त्यांना कित्येक शतकें पर्यंत आली नाहीं, हें खरें. परंतु पृथ्वीवर हा प्रकार सर्वत्र असाच घडत आलेला आहे. गहन शास्त्रें व भानगडीच्या कला रानटी लोकांच्या आंगवळणी पडण्यास फार प्रयास पडतात. तत्रापि, आर्यांच्या ग्रामसंस्थात कायमचे स्थान मिळाल्या पासून, अत्यजांची सुधारणा नाना प्रकारानें झालेली आहे. (१) त्यांचा वन्यपणा सुद्धन, त्यांना ग्राम्यपणा आला (२) केवळ पारधीन उपजीविका करण्याचें सुद्धन, गावांत शेती व इतर धंदे करून ते उपजीविका करू लागले (३) नग्रावस्था जाऊन, वस्त्राच्छादनावस्था त्यांना प्राप्त झाली. (४) मद्यपाना पासून परावृत्ति झाली. (५) जीवत गाईचें मांस खाण्याचें बंद पडलें. (६) त्यांच्या मूळच्या निकृष्ट भाषां हून श्रेष्ठ ज्या प्राकृत भाषा त्यांच्या द्वारे विचारग्रदर्शन ते करू लागले. (७) चोरटेपणा जाऊन संभावितपणा आला (८) ब्राह्मणा कडून उपाध्येपण करून घेण्याची सवड मिळाली. (९) वन्यदेवताराधनाच्या ऐवजीं रामकृष्णादि आर्यदेवतांचे उपासकत्व लाभले (१०) अशी आर्यसंस्कृतींत प्रतिष्ठापना होतां होतां, भक्तिमार्गाच्या सोपानानें कित्येक अंत्यजांना सर्ववर्णवद्य असें सतपण गाठतां आलें. जातिसंस्थेच्या जादूनं अनार्योत्पन्न अंत्यजांची ही अशी सुधारणा झाली. अंत्यजांच्या वन्यावस्थे पासून सुधारणावस्थे पर्यंतच्या प्रगतीचा हा असा मनोरंजक व आल्हादक इतिहास आहे. तो मनन केला असता, चातुर्वर्णिकाच्या व विशेषत ब्राह्मणांच्या नांवानें खडे फोडण्याचे व्रत वृथानिंदक प्रांजलपणें सोडून देतील, अशी नम्र उमेद आहे. ही वृथानिंदा खऱ्या इतिहासाच्या व त्याच्या आधारा वर बांधलेल्या सामाजिक सि-

द्वांताच्या अज्ञानाने झालेली आहे. प्रथम ही निंदा अज्ञ पण काधावी अशा युरोपीयन सुज्ञांनी केली. त्याचे अनुकरण आपल्या इकडील सद्धेतुप्रेरित अश्या मायाळ सुधारकांनी केली. स्वदेशज व परदेशज सुज्ञांनी चालविलेली ही निर्गल निंदा इतक्या थरास जाऊन पोहोचली कीं भारतवर्षातील ब्राह्मण ह्मणजे अत्यजवर्णाचा जन्मोजन्मीचा वैरी ठरला. गेल्या शभर दीडशे वर्षांत असें भासविण्याचा ज्यारीनें प्रयत्न चाललेला आहे कीं, ब्राह्मणक्षत्रियांनीं दुष्टबुद्धीनें आपल्या च पैकीं कांहीं लोकांना चातुर्वर्णिक समाजसोपानाच्या खाली ढकलून व पराकाष्ठेच्या निकृष्ट स्थितीस पोहोचवून, त्यांच्या हक्काची अभुतपूर्व पायमल्ली केली. महारादि अत्यज मूळचे उच्च वर्णाचे असून, ब्राह्मणांनीं दुष्टबुद्धीनें त्यांना नीच ठरवून, अनामक, पचम, अंत्यज, बाह्य, अशीं निंदाव्यजक नांवे दिली व त्याचा स्पर्श हि दूषक गणिला. परंतु, खरा प्रकार ह्या भासाच्या अगदीं उलट आहे, हें वरील इतिहासा वरून स्पष्ट आहे. अनार्य स्त्रिया व आर्य शूद्र यांच्या शरीरसंवधा पासून अत्यज-सकर उत्पन्न झाले, व सकरांच्या जाति बनवून प्राणहानि न होतां उन्नति करून घेण्याचा मार्ग आर्यांनी अत्यजाना मोकळा करून दिला, असा खरा प्रकार आहे. युरोपीयनांच्या तावडींत जर हे अत्यज व अनार्य सांपडते, तर ते अमेरिकन इंडियनांच्या प्रमाणें आज पृथ्वी वरून समूळ नष्ट झाले असते. हिंदुस्थानात ब्राह्मणादि चातुर्वर्णिकाचा जाणता वर्ण मध्यस्थीस असल्या मुळे, अत्यजादि अनार्योत्पन्न समाजांचा सामाजिक मृत्यू टळलेला आहे. युरोपीयन व अत्यज ह्यांच्या मध्ये ब्राह्मणादिवर्ण जर मध्यस्थीस पाचरी दाखल नसते, तर अत्यजांचा चुराडा होऊन कित्येक शतके लोटली असती, हें विधान सिद्ध करण्यास कल्पनाशक्तीची मदत घ्यावयाचे कारण नाही. जेथें ब्राह्मणादींची पाचर मध्ये नाही, अशा युरोपीयन वसाहतींत मजुरी करण्यास गेलेल्या अत्यज, सुसलमान व अत्यजसम मुदतबद मजुराचा, युरोपीयनांच्या जलमा खाली, मारा खाली, व निर्दयते खाली, कोण धुव्वा उडतो तें ध्यानांत घेतलें, ह्मणजे वरील विधानाची सत्यता प्रतीतीस येईल.

एतद्देशज किंवा बहिर्देशज बाह्याचा व अनार्याचा आर्यसमाजांत समावेश कसा होतो, तें वरील परिष्कारा वरून स्पष्ट होते. हिंदुसमाजांत बाह्याचा व स्वेतरांचा समावेश जातिद्वारा होतो. आज पर्यंतच्या एकोनएक समाजशास्त्र्यांच्या असा एक स्थूल ग्रह झालेला आहे कीं, हिंदुसमाजांत बाह्याचा समावेश बिलकुल होत नाही व हिंदुसमाज हा सर्व बाजूनीं मढविलेल्या डब्या प्रमाणें लखोटबंद आहे. युरोपीयन समाजांत बाह्याचा राजकीय व धार्मिक समावेश व झाला च तर सामाजिक समावेश व्यक्तिशः होतो. तसा व्यक्तिशः किंवा वैयक्तिक समावेश हिंदुसमाजांत होत नाही, आणि दुसऱ्या कोणत्या तऱ्हांनीं समावेश होऊं शकतो किंवा नाही तें माहीत नाही, अशा रितीत

हिंदुसमाज बाह्यांना लखोटबंद आहे, असा यूरोपियनांचा समज झाला तो ठीकच आहे. आमचें इतकेंच सांगणें आहे कीं, यूरोपियन समाजशास्त्र्यांना हिंदुसमाजाच्या स्वभावाचें व लकबाचें गुह्य कळलें नाहीं. जातिसंस्था निर्माण करून, समाजरचना करण्याचा यशस्वी प्रयत्न हिंदूनीं आज दहा पांच हजार वर्षे केला. तो यूरोपीयन समाजरचनेहून मूलतः सर्व प्रकारें भिन्न असून, परिणामतः हि तितकाच भिन्न आहे. जातिद्वारा बाह्याचें स्वसमाजात समावेशन करून घेण्याची ही जी हिंदूंची असामान्य पद्धती तिची तुलना यूरोपियनांच्या समावेशन पद्धतीशीं व मुसुलमानांच्या समावेशनपद्धतीशीं केली असतां, तिचे गुणदोष उघावदार दिसतात. सबब, तशी तुलना करून दाखवितों.

९ वाटेल त्या रानटी संस्कृतीची रंगांची, शिक्षणाची किंवा शिक्षणाभावाची आणि आचाराची व्यक्ति असो, तिनें मुसुलमानी धर्म स्वीकारिला ह्मणजे तिचें समावेशन स्वसमाजांत मुसुलमान करून घेतात त्या मुळे होतें काय कीं. निरनिराळ्या संस्कृतींचीं, रंगांची व आचाराची मुसुलमानसमाजात एकच खिचडी होऊन जाते अशी खिचडी झाल्यानें समाजात सर्वत्र समता नादते, असें समाधान अर्धवट सुधारक करून घेण्याचा संभव आहे परंतु, ते समाधान फार वेळ टिकणारें नसून व्यर्थ व पोकळ आहे केवळ धर्माच्या सबबी वर उच्च संस्कृतीच्या व्यक्तींची व नीच संस्कृतीच्या व्यक्तींची रहाणें, जेवणेखाणें, कायदा, शरीरसंबंध व आचार यां सबधानें सरसकट समता ज्या समाजांत मानली जाते व ज्या समाजांत नीच संस्कृतीच्या व्यक्तींची लोकसंख्या उच्च संस्कृतीच्या लोकसंख्येहून वेसुमार अधिकतर असते, त्या समाजांत आरोग्याला उपकारक असे शौचधर्म रसातळास जातात, संसर्गजनक रोगांचा प्रादुर्भाव होतो, उपदशादि व्याधींनीं ग्रस्त झालेली दुर्गुणी प्रजा माजते, कायद्याच्या ऐवजीं वेवदशाहीचें प्राबल्य होतें आणि सदाचारसंपन्नतेचा व विद्येचा लोप होतो एकाच वाक्यात सांगावयाचें ह्मणजे उच्च संस्कृतीचा अशा समाजात विध्वंस होतो. अल्जीरिया-मोरोक्को पासून चीना पर्यंत जो मुसुलमान समाज पसरला आहे त्याचीं शहरें खेडी व घरे गलिच्छपणाचीं आगरे आहेत, असें प्रवाशी सांगतात हिंदुस्थानांतल्या शहरांतील मुसुलमानवाडे हिंदूंच्या पेठा हून गलिच्छतर असतात, हें सर्वत्र महेशूर आहे कायद्याला झुगारून दुर्बल दगेखोरपणा करण्या विषयीं सर्व मुसुलमान देश कुप्रसिद्ध आहेत. पृथ्वीच्या पाठी वरील इतर सर्व देशां पेक्षां, मुसुलमान देशात उपदशाचा विकार अधिकतर प्रमाणानें आढळेल, असा अंदाज आहे विद्येच्या क्षेत्रात, तर अभिनव व अपूर्व शास्त्रीय शोध करणारी व्यक्ति मुसुलमान समाजांत पंधराशें वर्षांत नाव घेण्या सारखी एक हि सांगता येण्या जोगी नाहीं विद्येच्या कामीं मोठ्यातली सोठी कामगिरी जी मुसुलमानानीं केली ती ही होय कीं ग्रीस व

हिंदुस्थान यातील शास्त्रीय शोधाचा व कलाचा आधुनिक युरोपांत सात आठ शें वर्षा पूर्वी त्यांनी प्रसार केला. तात्पर्य, जगाच्या ज्ञानात, आचारात, शौचधर्मात, व राजधर्मनिर्मितांत कोणती हि अपूर्व पदवी मुसुलमान लोकानी आक्रमण केली, असें विधान प्रांजलपणे करता येण्यासारखें नाहीं. वाटेल त्या संस्कृतीच्या माणसांचा स्वसमाजात समावेश केल्या मुळे, मुसुलमान समाज मानवहित साधण्याच्या व स्वसमाजहित साधण्याच्या कार्यांत अगदीं दुर्बल झणून प्रख्या पावलेला आहे. सध्यां तर मुसुलमान समाज इतक्या नीचतर पदवीस पोहोचला आहे की, इतर सुधारलेल्या, शास्त्रसंपन्न व शुचिर्भूत देशांची गुलामगिरी करण्या पलीकडे येणाऱ्या हजार बाराशें वर्षे त्याला गत्यतर नाहीं. नीच बाह्यांचें सामाजिक समावेशन त्या समाजांत इतक्या थोरल्या प्रमाणात झालेलें आहे की, समावेशन करण्याच्या श्रेष्ठतर पद्धती यद्यपि त्या समाजानें या पुढें अंगीकारिल्या, तत्रापि आहेत त्या नीच बाह्यांची सुधारणा करण्यांत त्याला येणारी हजार वर्षे पुरणार नाहींत.

१० बीजक्षेत्रशुद्धि, वंशशुद्धि, रंगशुद्धि किंवा समानसंस्कृति, ह्या सर्व बाबींना धाव्यावर वसवून, वाटेल त्या व्यक्तींचे सरमिसळ सामाजिक समावेशन केल्या मुळे, मुसुलमान समाजाची प्रगती न होतां पिछेहाट झाली. आधुनिक युरोपियन समाज असें सरसकट सामाजिक समावेशन करीत नाहीं. सामाजिक समावेशनाच्या बाबतींत रंगशुद्धी कडे तो समाज असाधारण लक्ष्य देतो. मुसुलमानी समावेशनाला जर सरमिसळ समावेशन झटलें, तर युरोपीयन समावेशनाला निवडक समावेशन हें नांव यथार्थ होईल. इंग्रज समाज, फ्रेंच, जर्मन, नॉर्स, स्वीड, स्विस्, इतालियन, ग्रीक, रशियन, हंगेरियन, वगैरे पांडंग्या रंगाच्या लोकांशीं शरीरसंबंध करतो, परंतु, नीग्रो, चिनी, जपानी, तुर्की, या वेरंगी लोकांशीं शरीरसंबंध करण्याला व ह्या लोकांचें स्वसमाजात सामाजिक समावेशन करून घेण्याला तो अनेक कारणांस्तव राजी नसतो. वेरंगी लोकांचें सामाजिक समावेशन न करण्यास मुख्य कारण असमान किंवा विषम संस्कृति हें होय. विषम संस्कृतीच्या झणजे निकृष्ट किंवा भिन्न संस्कृतीच्या लोकांचे सामाजिक समावेशन करून घेतलें तर स्वसमाजाच्या आचारात, विचारात, राजकारणांत, विद्येत, शास्त्रांत, कलांत व चेहऱ्यांत विलक्षण फेरफार होऊन, समाज विस्कळित होईल, ही भीती युरोपीयन समाजाला वाटते ह्या भीतीचें उत्कट रूप छद्म युरोपात इतकें भासमान होत नाहीं. कारण, युरोपियनेतर बाह्याचा प्रवेश युरोपीयन देशांत होण्यास बिलकुल अवकाश नाहीं. ते ते युरोपियन देश स्वदेशज एकजिनशी लोकसंख्येनें इतके गच्च भरून गेले आहेत की बाह्यांना पाय ठेवण्याला तेंथें रीघ नाहीं. ह्या भीतीचें उत्कट रूप अमेरिकेंत चांगलें भासमान होतें. त्या खंडांत वसाहत करण्यास अद्याप हि हवी तितकी जागा आहे. तत्रापि, युरोपीय-

नेतर चिनी, जपानी, आफ्रिकन, तुर्की, व हिंदू लोकाना अमेरिकेंतील यूरोपीयन लोक नुसते बद्धमूल होऊ देत नाहींत, मग सामाजिक समावेशनाचें नांव कशाला? शास्त्रें, कला व राजकारण या बाबींत जपानी लोक अमेरिकनांच्या बहुतेक बरोबरीचे अलीकडे झालेले आहेत. परंतु त्यांना हि यूनायटेड स्टेट्स मध्ये वसाहत करण्यास व यूरोपीयनांशी शरीरसंबंध करण्यास मज्जाव च आहे कारण, वंशैक्य व रंगैक्य व रूपैक्य नाहीं. आपण हिंदू तर निर्मळ आर्यत्वाचे गढे आहों. परंतु, युनायटेड स्टेट्स मध्ये किंवा कानडांत आपल्या चार माणसांना हि कायमची वसाहत केलेली खपत नाहीं. येथे वंशैक्य आहे, रूपैक्य आहे व कित्येक शिखांच्या बाबतींत तरी बरे च रंगैक्य आहे असें असून हिंदूंची भीति का वाटते ? तर, हिंदूंची संख्या बरीच झाल्यास समाजाचा एकजिनसीपणा जाऊन, आचारांत, विचारांत, राजकारणांत व समाजकारणांत अनिष्ट फेरफार होतील व नसत्या मानगडी उपस्थित होतील आणि ही भीति कांहीं अन्याय्य नाहीं. सामाजिक समावेशनाची जी वैयक्तिक पद्धती तिच्या खेरीज अन्य पद्धती जो पर्यंत यूरोपीयन समाज अवलंबणार नाहीं, तो पर्यंत त्या समाजाला समान संस्कृतीच्या बाह्याचें तर भय वाटत राहील च, परंतु निकृष्ट संस्कृतीच्या बाह्याचें हि भय वाटण्याचें सुटणार नाहीं. अशा दुहेरी पेंचांत, समान संस्कृतीच्या लोकास मज्जाव करणे व निकृष्ट संस्कृतीच्या लोकांचा समूळ उच्छेद करणे किंवा त्यांना गुलामगिरींत किंवा गुलामगिरीसारख्या स्थितींत डावून ठेविणे, हे दोन मार्ग च तेवढे यूरोपीयन समाजाला खुले रहातात. ह्या हून तिसरा मार्ग अद्याप यूरोपीयनांना व अमेरिकनांना सुचला नाहीं, व बरी च शतके सुचण्याचें कारण नाहीं. कां कां, निवडक सामाजिक समावेशनानें, समाजाला अतस्य एकजिनसीपणा येऊन, अपूर्व विद्या, अपूर्व कला, अपूर्व शोध, अपूर्व शौचधर्म, अपूर्व संपत्ति व अपूर्व ऐश्वर्य ह्यांची जोड त्यांना झाली आहे त्या लाभा प्रीत्यर्थ कित्येक रानटी समाज नष्ट करून अर्धवट सुधारलेले अनेक समाज यूरोपीयनांनीं आपले दास्यकर्म करण्यास लाविले आहेत. रानटीपणा व कमतर संस्कृती हे ज्यांचे अक्षम्य अपराध त्या समाजांना उद्दिष्ट करण्यात व दास करण्यांत यूरोपीयनांना कांहीं च खंती वाटत नाहीं. दया, धर्म, सर्वा भूतीं समवृत्ति, वगैरे सद्गुण बाह्याशीं वर्तन करतांना यूरोपीयन समाज पार झुगारून देतात तात्पर्य, निवडक सामाजिक समावेशनानें समाजाला एकजिनसीपणा येऊन अद्याप अपूर्व ऐश्वर्याचा लाभ होतो, तत्रापि समाजांत दयादाक्षिण्यादि सात्विक गुणांच्या अभावाचा करटपणा बेताल बोकाळतो व ख्रिस्ताच्या सार्वलौकिक भ्रातृभावाचें वाटोळे होतें. अधूनमधून फ्रेंच समाजकातीसारखे सात्विकतेचे यूरोपीयन समाजाला झटके येतात, परंतु, परस्वापहरणबुद्धी पुढें त्या सात्विकतेचें मातेरें होतें. सद्यःकालीं तर, बाह्यांशीं व्यवहार करतांना यूरोपीयनांचे टाई

सात्विकता औषधाला हि राहिली नाही. वैयक्तिक व निवडक सामाजिक समावेशनाचा रस्ता धरल्याचा हा तामस व राजस परिणाम आहे.

११ ह्या मुसुलमानी व यूरोपीयन उर्फ ख्रिश्चन सामाजिक समावेशनांशीं आतां हिंदू समावेशनाच्या पद्धतीची तुलना करू. अखिल मानववशांशीं ज्याच्या त्याच्या योग्यते प्रमाणें समबुद्धीने वागावें, ही आर्यांची पुरातन काला पासून पहिली नीती आहे. आपण उच्च संस्कृतीला पोहोचून इतर निकृष्ट समाजांना हि आपण गाठलेल्या संस्कृतीस गांठण्याच्या मार्गाला लावून द्यावयाचें, ही आर्यांची दुसरी नीति आहे. जवळ आलेल्या कोणत्या हि समाजाचा वंश, रूप, रंग, इत्यादि सववी वर, द्रोह करावयाचा नाही, त्याला हिंस्रबुद्धीने ठार करावयाचें नाही, व त्याला दास बनवावयाचें नाही, ही आर्यांची तिसरी नीति आहे आणि शेजारास आलेल्या समाजा पासून आपली बीजक्षेत्रशुद्धि भ्रष्ट होऊन, आपला वंश रूप व वर्ण ह्यांच्यात वैगुण्य येऊं द्यावयाचें नाही, ही आर्यांची चवथी नीति आहे. ह्या चतुष्पथ नीतीच्या बला वर स्वसमाज, स्ववंश व स्वसंस्कृति शुद्ध राखून आर्यांनीं स्वतःच्या वर्णांच्या व सकराच्या जाति बनवून अनार्यांच्या व अनार्य सकरांच्या हि जाति धनविल्या आपापली संस्कृति घेऊन व आपापल्या जातीत सुखानें व समाधानानें राहून, आपापली उन्नति, यथाशक्ति व यथावकाश करीत रहावें, असा शिलशिला आर्यांनीं घालून दिला. ह्या जातिसंस्थेचे फायदे खालील प्रमाणें आहेत (१) मुसुलमानांच्या प्रमाणें आपला धर्म स्वेंतर बाह्या वर जुलमानें लादण्याची व स्वतःचा समाज दुर्बल करून घेण्याची जरूर रहात नाही (२) यूरोपियनां प्रमाणें बाह्यांचा समूळ उच्छेद करण्याची किंवा बाह्यांना लाक्षात गुलाम किंवा गुलामवजा धनविण्याची आपत्ति ओढवत नाही. (३) बाह्यांना आपले देवधर्म सोडावे लागत नाहीत (४) बाह्यांना आपले आचार विचार मनसोक्त पाळतां घेतात (५) बाह्यांना आपली भाषा सोडून देणें भाग पडत नाही. (६) बाह्यांना आपल्या गणगोतास मुकावें लागत नाही (७) बाह्यांची बीजक्षेत्रशुद्धि यावज्जाति जशी ची तशी रहाते. (८) बाह्य शेजारी राहून, आर्यांना आपल्या विद्येत, शौचधर्मात, शास्त्रात, कलांत व संस्कृतीत अप्रतिबद्ध प्रगती साधतां येते. (९) जातिबद्ध सर्व समाजात सौख्य, स्थैर्य व समाधान नांदते. (१०) आर्यसभ्यतेनें बाह्याची आस्तेआस्ते विनयोभाट व विना सायास उन्नति होते. (११) रानटीपणाचा शिक्रा जाऊन, बाह्याची कालान्तरानें हिंदुत्वांत गणना होते. जातिसंस्थेच्या मुर्शात घालून, बाह्याचा समावेश आर्य आपल्या समाजांत जो करून घेतात तो यूरोपियन किंवा मुसुलमानी समावेशाहून दयादि गुणांनीं वरचढ आहे, हें बरील तुलना पाहून, कोण्ही हि प्राजल माणूस कबूल करील हिंदितर जे एतद्देशज व बहिर्देशज अहिंदू त्यांच्या जाति बनवून दिल्या मुळे, हिंदुसमाजाचें हि मोठें हित झालेलें आहे. कसें तें पुढील कलमांत नमूद करतो.

५३ गेल्या आठ दहा हजार वर्षांत असुर, वाविलोनियन, मिसर, शक, यवन, रोमन, किर्मिर, कौंच. वगैरे अनेक समाज पृथ्वीच्या पाठीवर राज्यादि उपभोग घेऊन अस्तगत झाले व नामशेष उरले. हे समाज नष्ट कां झाले ? हे समाज अजी- वात नष्ट होण्याचें खरें कारण लढायात पराजय, किंवा साथीचे रोग किंवा सद्दीची वक्रदृष्टि ह्या पैकीं एक हि नसून ह्याच्या नाशाचें खरें कारण ह्या लोकातील सामा- जिक समावेशनाची पद्धती आहे. हे लोक वाटेल त्या बाह्य समाजार्था शरीरसंबध करीत व वाटेल त्या बाह्य समाजास स्वसमाजात वावरू देत त्या मुळें, ह्या समा- जांतील वंशशुद्धि भ्रष्ट होऊन, मूळचे जाज्वल्य गुण-की ज्याच्या जोरावर ह्यांनी राज्यें उभारलीं—बाह्याच्या वेसुमार मिश्रणानें फिके व विरल झाले हें गुणवैरल्य इतक्या थोरल्या प्रमाणावर झालें कीं बाह्य व बाह्यज सकर ह्यांच्या गर्दीत मूळची शुणी प्रजा वितळून गेली आणि ती इतकी निखालस वितळून गेली कीं नांवा खेरीज तिचें मूर्त रूप राहिलें नाहीं. अशी नामशेषता आर्यावर्तातील आर्यांच्या वाढ्यास आली नाहीं, हें जगजाहीर आहे. आर्या जवळ अशी कोणती जडीबुटी होती कीं जिच्या जोरावर ते आज आठ दहा हजार वर्षे समाजरूपाने जसे चे तसे कायम आहेत ? ही जडीबुटी दुसरी तिसरी कोणती हि नसून आर्यांनी शोधून काढिलेली जातिसंस्थेची कल्पना होय बाह्याचें नियमन जातिसंस्थांत केल्यानें, बाह्यांच्या बीजक्षेत्राचें मिश्रण आर्यसमाजात होत नाहीं. आर्यसमाजांत राज्यसंस्था जेव्हा प्रबल, समर्थ व कर्तृत्ववान् असते, तेव्हां बाह्यांच्या ससर्गा पासून आर्यांच्या बीजक्षेत्राला इजा पोहोचणें शक्य च नसते. अशा ऐश्वर्याच्या कालीं जातिसंस्थेचें महत्त्व जसे ठळकपणें ध्यानांत यावें तसे येत नाहीं. आर्यवश, आर्यसंस्कृति व आर्यविद्या प्रबल राजसंस्थेच्या बला वर टिकल्या कीं जातिसंस्थेच्या बलावर टिकल्या, याचा निर्णय ऐश्वर्यकालीं नीटसा करतां येत नाहीं. जातिसंस्थेच्या उपयुक्ततेची खरी परीक्षा, राजसंस्था विच्छिन्न होऊन आर्यसमाजाचें ऐश्वर्य जेव्हां लोप पावतें तेव्हां उत्तमोत्तम होते स्वतंत्र राज्य- संस्था समूळ नष्ट झाली, तत्रापि हि जातिबद्ध आर्यसमाज बहुतेक ऐश्वर्यकालच्या इतका च सुरक्षित व अभंग रहातो. असा प्रकार, आर्यसमाजाचें राज्ययंत्र बाह्यांच्या हातीं अनेक वेळा गेलें असता हि, अनुभवास आला आहे राज्ययंत्र परकीयाच्या ताब्यात गेलें असता, इतर समाज नष्ट व नामशेष झालेले आहेत. परंतु, अशा दुःस्थितीत आर्यसमाज टिकून रहातो दोन हजार वर्षां पूर्वी शक, यवन, मेद, पारसीक, यांच्या हातात आर्यसमाजातील राज्ययंत्र गेलें होतें त्या सकेटांतून जातिबद्ध आर्यसमाज सुरक्षित व शाबूत बाहेर पडला सात शें वर्षां पूर्वी आर्यसमाजाचें राज्ययंत्र मुसुलमानांच्या हातांत गेलें त्या हि आपत्ती तून जातिबद्ध आर्यसमाज शाबूत निघाला सध्या इंग्रजांच्या हाती हिंदूसमाजाचें राज्य- यंत्र गेलेलें आहे. ह्या हि प्रसंगांतून हिंदूसमाज सुरक्षित बाहेर पडावयाचा जर

असेल व अजावात नष्ट व्हावयाचा नसेल, तर ते हि श्रेय हिंदुसमाजाच्या जातिबद्धतेला च दावे लागेल. अशी ही जातिसंस्था आज पर्यंत आठ दहा हजार वर्षे आपल्या अत्यन्त उपयोगी पडली आहे बुद्धिभ्रंश होऊन, त्या बहुगुणकारी संस्थेचा जर आपण साहसाने त्याग केला, तर इतर प्राचीन व आर्वाचीन समाजा प्रमाणे च आपल्या वंशाचा, संस्कृतीचा, आचाराविचारांचा व समाजाचा हि नाम-शेषत्वा पर्यंत विध्वंस होईल.

१३ परकीय बाह्यांशीं शरीरसंबंध न करुं देणाऱ्या जातिसंस्थेचे हे समाज-रक्षणाचे कार्य पृथ्वी वरील इतर जातिबद्ध समाजात हि दृष्ट्यत्पत्तीस आले आहे असे जातिबद्ध समाज हाटले क्षणजे यहुद्याचा व पारशाचा पालेस्तैनांतील यहु-द्यांचे राज्ययत्र रोमन लोकांच्या हातीं जाऊन व त्याची स्वदेशातून पृथ्वीच्या पाठीवर सैरावैरा उचलबांगडी होऊन, आज दोन हजार वर्षे झालीं. तत्रापि बाह्यांशीं शरीरसंबंध न ठेऊ देणाऱ्या जातिसंस्थेचा आश्रय केल्या मुळे, नाव सांगा-नयाला स्वदेश नसतां व संरक्षण करणारे स्वराज्य नसतां, यहुद्याची निर्भळ जात अद्याप यद्वाव्हाची करुणा भाकतांना देशोदेशीं मूर्तिमत दृष्टीस पडते. पारशांचा देश गेला व स्वराज्य गेलें, परंतु हिंदूच्या संसर्गानें व स्वतःच्या नैसर्गिक मनोरच-नेनें प्रोत्साहित होऊन जातिसंस्थे झाल्या मुळे, जरदुष्टांची संस्कृती अद्याप हि जीव धरून आहे. त्या दोन दाखल्या वरून जातिसंस्थेत काय सामर्थ्य आहे ते स्पष्ट होतें.

१४ जातिसंस्था आपत्काली स्वसमाजसंरक्षण करण्यास उपकारक होते, हे वरील उदाहरणा वरून प्रत्ययास येते संपत्काली जातिसंस्थेचे कार्य काय, याचा तपशिल मागे वराच दिला आहे तत्रापि, एक बाब त्या तपशिलांत द्यावयाची राहिली आहे ती ही की, संपत्काली जातिसंस्था परसमाजाचे संरक्षण करत्ये संपत्कालीं आर्यांना जे अनार्य बाह्य समाज भेटले त्यांचा सत्यानाश, मनांत दुष्ट-बुद्धि असती तर, युरोपीयनांनीं अमेरिकन इंडियनांचा जसा केला तसा, आर्यांनीं स्वचित् करता आला असता. परंतु असले अमानुष कृत्य न करता, आर्यांनीं अनार्यां वर जातिसंस्थेचे गरम पांघरूण घातले आणि त्यांच्या संस्कृतीचे व समा-जाचे संरक्षण केलें साराश, आपत्काली स्वसमाजसंरक्षण व संपत्काली परसमाज-संरक्षण, अशी दोन कार्ये जातिसंस्था साधते.

१५ जातिसंस्था आपत्काली व संपत्काली उपकारक होत, जातिसंस्था निकृष्ट समाजांना मारक न होतां तारक होते, वगैरे जातिसंस्थेचे सुष्ट गुण यद्यपि एकवार कळू केले, तत्रापि जातिसंस्थेनें समाजाला भाव येते, त्याच्या आंगां स्थितीस्थापकत्व रहात नाही व समाजाची प्रगति व उन्नति होत नाही, इतके च नव्हे तर, हजारों वर्षां पूर्वी जी वरीवाईट स्थिति असने ती च हजारों वर्षांनंतर तशी च कायम रहाते, वगैरे आक्षेप जातिसंस्थे वर घेतलेले सर्वांच्या पदाण्यांत

आहेत. जातिसंस्थ समाज आपल्या ठिकाणी सारखे कुजत व कुचंबत पडलेले असतात, हे दूषण यूरोपीयन लोकानी गेली तीन शे वषे हिंदूसमाजाला लावलेले सर्वांच्या परिचयाचें आहे. तेव्हा, ह्या आरोपात कितपत तथ्य आहे, तें पाहिलें पाहिजे हिंदुस्थानांत शुद्ध आर्य जाती, आर्य संकर जाती, आर्यानार्य अंत्यज जाती व शुद्ध अनार्य जाती, असे जातींचे चार वर्ग आहेत. पैकी प्रत्येक वर्ग गेल्या दोन अडीच हजार वर्षांत कितपत प्रगत किंवा प्रतिगत होता, तें पाहू शुद्ध आर्य जातींतील ब्राह्मणा कडे शास्त्राध्ययन व शास्त्राध्यापन हें काम असे. व्याकरणशास्त्र, न्यायशास्त्र, पूर्वमीमांसाशास्त्र, वेदान्तशास्त्र, अलंकारशास्त्र, गणितशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, रसायनशास्त्र, धर्मशास्त्र, वैद्यक, इत्यादि शास्त्रांत शक बारा शे पर्यंत जातिबद्ध ब्राह्मणांनी मोठे अपूर्व शोध केलेले सर्वप्रसिद्ध आहेत. शुद्ध आर्यजातींतील क्षत्रियां पैकी कंबोजोत्पन्न कुरुने (ज्यास इंग्रज Cyrus ह्मणतात) यूरप पासून पजाबा पर्यंतचा प्रदेश आपल्या साम्राज्यात आणिला. ह्या कुरुला असुरांच्या इष्टिकालेखात कबुजीय ह्मणून झटलेले आहे तदनंतर चालुक्य, राष्ट्रकूट, उत्तरचालुक्य, यादव, गुप्त, परमार, इत्यादि क्षत्रियकुलांत मोठमोठे पराक्रमी चक्रवर्ती राजे शक १२०० पर्यंत होऊन गेले ह्या च कालांत कुबेरतुल्य वैश्याधिपतींनी सर्व पृथ्वी भर आपल्या व्यापाराचें जाळें पसरिलें होतें, आणि शुद्ध आर्यशुद्ध हे ह्या तिन्ही आर्य जातींचे विश्वासुक सेवक होते. अपूर्व शास्त्रीय शोध करणें, मोठमोठी साम्राज्यें उभारणें व सर्व पृथ्वीचा व्यापार नियंत्रिणें हीं तीन कृत्यें करणाऱ्या शुद्ध आर्य जातींवर माद्याचा व अप्रगततेचा आरोप करणें खचित शोभणार नाही. शुद्ध आर्य संकरजाती कडे उद्योगधंदे व कलाकुसरीचीं कामें असत. त्या धंद्यांतील व कलाकुसरींतील उत्कृष्टतेची व प्रगतींची साक्ष शक बारा शे पर्यंतचीं लेणीं, देवालये, मूर्ती, जयस्तंभ, स्तूप, संध्यामठ, अलंकार, भांडी, उपकरणीं, कापडे, किल्ले, कोट, गढ्या, घाट, ताम्रपत्र, शिलालेख वगैरे अद्याप हि प्रत्यक्ष व ग्रंथोल्लेखद्वारा देत आहेत ज्या संकरजातीतील शिल्प्यांनी असलीं आश्चर्योत्पादक सृष्टि निर्माण केली त्या संकरजाती वर माद्याचा आरोप अध व धूर्त ह्या खेरीज इतर कोणी प्राजल मनुष्य करूं धजणार नाही. आनार्योत्पन्न संकरजाती कडे त्याच्या मगदुराला व स्वभावाला साजतील असे अशुची धंदे दिलेले होते ते धंदे करता करता त्यांचे अनार्यत्व आस्ते आस्ते लोप पावून पूर्ण हिंदुत्वाची पदवी त्यांनी शक १२०० पर्यंत गाठली रानटीपणांतून सुधारलेल्या अवस्थेंत येणाऱ्या व आलेल्या ह्या आर्यानार्य अंत्यज जातीस मदगति कसें झणतां येईल ? राहतां राहिल्या शुद्ध अनार्य जाती. यांची रानटी स्थिती यद्यपि अद्यापि बरीच राहिली आहे, तत्रापि ह्या हि जाती शेतकी वगैरे उच्च धंदे करू लागल्या आहेत. आर्यांच्या सगतीनें ह्या हि अनार्य जाति आस्ते च. स. ३

आस्ते प्रगती करीत आहेत. खरें पहाता, त्यांनी साविली ही च प्रगती आश्चर्य-
कारक आहे आस्ट्रेलिया, पाटेगोनिया, मध्य आफ्रिका, वगैरे खंडांतील युरोपि-
यनांच्या संसर्गास ज्या रानटी जाति आहेत त्यांच्या मानाने हिंदूंच्या शेजारास
असलेल्या अनार्य जाती खरोखर च भाग्यवान् समजल्या पाहिजेत युरोपीयन
संसर्गाची बाधा होऊन आस्ट्रेलिया, अमेरिका व आफ्रिका यांतील रानटी समाज
कित्येक नष्ट झाले, कित्येक क्षीण झाले व कित्येक गुलाम झाले. ते दुर्भाग्य हिंदु-
स्थानातील अनार्यांच्या वाढ्यास न येतां, आस्ते आस्ते मगदुराप्रमाणे प्रगतीचा
मार्ग क्रमण्यास त्यांना इतरत्र अश्रुतपूर्व अशा सवलती हिंदूंच्या दयाभूतपणाने
मिळाल्या आहेत अशा ह्या बाराव्या शतकापर्यंतच्या जातिसंस्थ हिंदूसमाजास
मद व मृत कोणत्या तोडाने झणावे ?

१६ हिंदूसमाज मद व मृत किंवा सुमूर्खवत् जो दिसूं लागला तो शक
द्वारा शें च्या पुढील काळांत लागला. उत्तरहिंदुस्थानात शक हजार पर्यंत व दक्षिण-
हिंदुस्थानांत शक बारा शें पर्यंत सर्व समाज जातिवद्द होता तदनंतर जातिसंस्थ
नसलेल्या आयुधजीवी मुसुलमान सधांची हिंदुस्थानांत प्रवेशना होऊन कायमची
स्थापना झाली जातिसंस्थ हिंदूसमाजाच्या देशात, खरें पहातां, अजाति मुसुल-
मानांची कायमची स्थापना होणे अशक्य असावयास पाहिजे होती कारण, जाति-
रूप धारण केल्या शिवाय, कोण्या हि बाह्याला हिंदूदेशात कायमची रहाण्याची
सोय नसे असा दडक असतां, मुसुलमानधर्मी आयुधजीवी सधांची
कायमची स्थापना हिंदुस्थानांत कशी झाली ? हा सामाजिक प्रश्न सोडविण्यास,
ह्या सधांचा पूर्वेतिहास लक्षात घेतला पाहिजे पर्श्यादि आयुधजीवी सधांचा
पाणिनीने आपल्या सूत्रांत उल्लेख केला आहे शक्यवनादींचा उल्लेख काल्यायनाने
आपल्या वार्तिकांत केला आहे नंतर पल्हव पारसीक, मेद, इत्यादि आयुधजीवी
सधांचा उल्लेख शिलाताम्रपट व नाणीं यात येतो. ह्या पर्शु, शक, यवन, पल्हव,
मेद, पारसीक, वगैरे आयुधजीवी सधांचा सुळसुळाट भारतवर्षांत नदांच्या राजवटी
नंतर इतका झाला की, मौर्यांच्या राशियर्तीच्या अंतास, ह्या पैकीं कित्येकांनीं
पश्चिम, मध्य व उत्तरपश्चिम हिंदुस्थानात राज्ये केलीं हे आयुधजीवी संघ हिंदु-
स्थानांत प्रथम भाडोत्री शिपाई झणून आणिले गेले. ह्या भाडोत्री शिपायांच्या
संघांना स्वतःची शक्ति कळून आल्यावर राज्ययंत्राचा ताबा त्यांनी सहज च घेतला.
नदांच्या काली क्षत्रियांचा निःपात करण्याच्या कार्मां ह्या आयुधजीवी सधांचा
उपयोग क्षत्रियेतर नक्षत्रादी राजांनीं करून घेतलेला असावा, असा माझा तर्क
आहे. कारण, क्षत्रियां खेरीज दुसरी लढवय्यी जाति हिंदूसमाजात त्या काली
नव्हती क्षत्रियांची जाति हतबल झाल्यावर चंद्रगुप्तादि पराक्रमी वृषलांच्या व्यव-
स्थित अमदानांत ह्या आयुधजीवी सधांनी विशेष गडबड केली नाही

वृषल ह्यणजे शूद्र जे मौर्य त्याचें तेज जसजसे पुढें लोपत चाललें, तसतसी ह्या सघानीं उचल करून शेवटीं राज्ययत्नाचें आक्रमण केलें. ह्या च सुमारास दक्षिणेंत आंध्रभृत्य ऊर्फ शातवाहन यांचा उदय होऊन, शक्यवनादि आयुधजीवी सघाच्या राजांचें शातवाहनाच्या हस्ते उच्चाटण झालें. आयुधजीवी सघाच्या राजवटींत चातुर्वर्ण्याला बराच धक्का बसला त्याचें निर्मार्जन शातवाहनांनीं केलें आपण चातुर्वर्ण्याची पुन सस्थापना केली, अशी प्रौढोक्ति एका पराक्रमी शातवाहन राजानें केलेली शिलालेखात नमूद आहे. शातवाहनांचें तेज काहीं काळानें शकाच्या दुसऱ्या शतकांत फिके झाल्यावर, शक, ह्यण, पल्हव वगैरे आयुधजीवी सघानीं पुन उचल करून सुमारे तीन शे वर्षे ह्या देशांत अराजक माजविलें ह्या आयुधजीवीसधोत्पन्न अराजकाचा भोड शकाच्या चवथ्या पाचव्या शतकात उत्तरेस गुप्तानीं व दक्षिणेस चालुक्यानीं करून, पुन हिंदुस्थानांत चातुर्वर्ण्याची घडी बसविली इतक्यांत शातवाहनशकाच्या साहाय्या शतकात महमदानें जो मुसुलमान धर्म काढिला त्याचा अंगीकार शक, पल्हव, पारसीक, मेद, कंबोज, बाल्हीक, वगैरे लोकांनीं केला भोगल, पठाण, इराणी, अफगान, वगैरे सर्व मुसुलमान ह्या शक, पल्हव, बाल्हीक, मेद, पारसीक, कंबोज, वगैरे आयुधजीवी सघाचें वंशज होत. तात्पर्य, मुसुलमान ह्यणजे दुसरे तिसरे कोणी अज्ञातपूर्व लोक नसून धर्मान्तर केलेले पूर्वीचे शक्यवनादि आयुधजीवी सघ च होत ह्या आयुधजीवी सघांना चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव, वगैरे राजे आपल्या सैन्यांत ठेवीत यवनादि मल्लेंछ लोकांच्या पलटणांचा व मशिदींचा उल्लेख साहाय्या शतका पासून तेराव्या शतका पर्यंतच्या कित्येक संस्कृत ग्रंथांत व शिलालेखांत केलेला आढळतो हिंदु राजांच्या सैन्यात राहिलेल्या ह्या आयुधजीवी मुसुलमान सघांना आपली स्वतःची शक्ति करून घेऊन, अन्योन्य मत्सरानें ग्रस्त झालेल्या उत्तरहिंदुस्थानातील व दक्षिणहिंदुस्थानातील क्षत्रियां पासून त्यांनीं ह्या देशांतील राज्ययंत्र हिरावून घेतलें. मुसुलमान सघाचा असा हा स्थूल पूर्वतिहास आहे. हे संघ या देशात अकराव्या बाराव्या शतका पर्यंत कायमचे राहिले च नाहीत. भाडोत्री शिपाईपणा करण्याची त्यांची हंगामी वृत्ति असे अर्थात् ग्रामसस्थांत किंवा नगरसस्थांत कायमची वृत्ति मिळून जातिरूपानें हिंदूसमाजाचा अवयव बनण्यास ह्यांना बराच काल कारण च पडलें नाही. हें सघ सैन्याच्या कटकांत रहात व ह्याची बसती हिंदुस्थानात हंगामी आहे, अशी समजूत होती हे हंगामी आयुधजीवी सघ अंतस्थ यादवीच्या प्रसंगी राज्ययंत्र काबीज करतात, ह्याचा अनुभव आर्यांना यद्यपि दोन चार वेळा आला होता, तथापि अन्योन्यमत्सराच्या आवेशात ही बाब आर्यक्षत्रिय विसरून जात. ह्या मत्सरोत्पन्न स्मृतीभ्रंशा मुळे, हंगामी मुसुलमानांची ह्या देशात राज्ययंत्र काबीज केल्या वर, कायमची बसती झाली. ह्या कायमच्या बसतीचा

परिणाम शक अकरा शें पासून शक सोळा शें पर्यंत उत्तर हिंदुस्थान व शक बारा शें पासून शक पंधरा शें पर्यंत दक्षिणहिंदुस्थान अनुभवीत होतें

१७ पर्वसुरशकयवनोत्पन्न असे जे हे अरब, इराणी, मोगल वगैरे मुसुलमान त्यांच्या स्वभावात व कृतींत महंमदाचा धर्म स्वीकारल्या मुळें मोठें स्थित्यंतर झालें होतें. असुर्या देशातील जे असुर लोक त्याची सस्कृती व स्वभाव त्यांच्या इष्टिकालेखां वरून कळून येतो. हे असुर लोक पराकाष्ठेचे क्रूर व निर्दय असत. हस्तगत झालेल्या शत्रूंचे डोळे काढणें, दांत उपटणें, कातडी सोडून काढणें, वगैरे अमानुष प्रकार ह्या लोकांत असत महंमद ज्या अरब लोकांत जन्मला त्या लोकांनीं ही असुर सस्कृती व हा असुर स्वभाव पूर्णपणें आत्मसात् करून घेतलेला होता. पश्चिम आशियांतील ज्या ज्या समाजानें महंमदाचा धर्म स्वीकारिला, तो तो समाज ह्या असुर सस्कृतीनें कमजास्त भिन्नून गेला असे हे मुस्लिम धर्म स्वीकारलेले लोक हिंदूसमाजांत जात न बनवितां जेव्हा कायमचे राहिले आणि त्यांच्या हातीं सर्व राजसत्ता जेव्हा गेली, तेव्हां हिंदूंच्या विद्या, कला, धर्म, शास्त्रे, व शिल्पें हीं सर्व स्तब्ध, मलिन, व छिन्नभिन्न झालीं. बाह्य असा जो जातिसंस्थाविहीन मुसुलमान समाज त्याशीं झगडतां झगडतां, विद्या, कला, शास्त्रे व शिल्पें ह्याची प्रगती करण्यास आर्यसमाजास अवकाश न मिळाला नाहीं. ह्या मुसुलमान काळांत हिंदूसमाज मद, सुमूर्धू व स्तब्ध असा दिसू लागला एतत्संबंधक विस्तार ज्यास पहावयाचा असेल त्यांनीं तो रामी-रामदास व रामदास ह्यांच्या लेखांत पहावा हिंदूसमाजांत ही विद्यादिक्षेत्रात मदता व स्तब्धता जी आली ती मुसुलमानी उत्पाताचा परिणाम आहे, जातिसंस्थेचा परिणाम नाहीं. मुसुलमानी अमलांतील हिंदूसमाजाची ही विद्यादिविषयक स्तब्धता पाहून व मुसुलमानपूर्व क्षत्रियांच्या अमलांतील जातिसंस्थे हिंदूसमाजाच्या विद्यादिविषयक अपूर्व प्रगती कडे कानाडोळा करून, कित्येक टीकाकार नितांत उपकारक अशा जातिमस्थेला अपकारक समजतात, परंतु, त्यांची ही परीक्षा सर्वस्वी अयुक्त आहे, हें बरील कार्यकारणोद्घाटणें वरून नि सशय सिद्ध होतें.

१८ अजाति मुसुलमान भारतवर्षांत कायमचे राहिल्यानें हिंदूंच्या जातिसंस्थेच्या समाजसंरक्षणविषयक उपयुक्ततेची चांगलीच साक्ष पटली. शुद्ध आर्य जाति, आर्य संकर जाती, आर्यनार्यसंकर अत्यज जाती व अनार्य जाती, असे जे जातींचे चार वर्ग त्या पैकीं पहिल्या दोहोंचा बाह्यांशीं शरीरसंबंध झाला नाहीं, त्या मुळें ते दोन वर्ग जसे ने तसे शुद्धबीजक्षेत्र राहिले. अन्यज जातीतून व अनार्य जातीतून मात्र शरीरसंबंधद्वारा किंवा धर्मान्तरद्वारा अनेक व्यक्ति मुसुलमान झाल्या त्यातल्या त्यात वृत्ति व जे अत्यज व अनार्य होते ते बिलकुल वाटले नाहींत. त्यांची बीजक्षेत्रशुद्धि जशीं ची तशीं च आज पर्यंत आहे अन्यजां

पैकी व अनार्य पैकी उलू, उपरि, उनाड व उच्छृखल अशा व्यक्ति मात्र धर्मांतर करून मुसुलमान समाजांत सामील झाल्या वाकीचा सर्व हिंदूसमाज निकृष्ट संस्कृतीच्या, वंशाच्या व आचाराच्या मुसुलमान समाजाच्या भ्रष्ट स्पर्शा पासून अलिप्त व सुरक्षित राहिला. शुद्ध आर्यजाती पैकी दक्षिणेंत द्रव्यलोभा स्तव वैश्यवर्गाचा जुलमी मुसुलमानांच्या छळानें परिपूर्ण उच्छेद झाला तो इतका की, शिवकाली दक्षिणेंत पुनः स्वराज्य व जातिसंस्था याचें पुनरुज्जीवन करण्याच्या प्रसंगी गुजराथ, मारवाड या देशांतून गावगत्रा व्यापार करण्यास गुजराथी व मारवाडी वणिग्वर्ग महाराष्ट्रांत बोलवावा किंवा येऊं यावा लागला ब्राह्मणक्षत्रियांतून वतना करिता काहीं व्यक्ति वाटल्या, परंतु अशांची संख्या अल्पस्वल्प होती धर्म, शास्त्रे, विद्या, कला व आचार, इत्यादि संस्कृतीचे आधारस्तंभ ज्या ब्राह्मणक्षत्रियादि शुद्ध आर्य जाती व आर्यसंकर जाती त्या बीजक्षेत्राने शुद्ध राहिल्या मुळें, मुसुलमान उत्पाता पासून आर्यसंस्कृतीचा समूळ उच्छेद झाला नाही. हिंदुस्थानातल्या सारख्या इराणांत, अफगानिस्तानांत व बलूचिस्तानांत जातिसंस्था त्या त्या काली नसल्या मुळें, मुसुलमान उत्पाता पुढे त्या त्या देशांतील मूळची संस्कृती व समाज जसा नष्ट झाला, तसा हिंदुस्थानांत झाला नाही, याचें कारण हिंदूसमाजाची जातिसंस्था होय. हिंदुलोक जातिसंस्थ जो पर्यंत आहेत, तो पर्यंत, बाह्याचे किती हि व कोणते हि उत्पात जरी आले तरी त्या मुळें त्यांच्या शुद्ध समाजत्वाचा व संस्कृतीचा भंग होत नाही. उलटा उत्पातकाच्या समाजात व संस्कृतींत मात्र फरक होतो.

१९ पशु, असुर, शक, यवन, मेद, पारसीक, वगैरे आयुधजीवी सघ आर्यांच्या प्रमाणें व पंचमहाभूताचे व मूर्तीचे उपासक असल्या कारणानें, हिंदू जातिसंस्थ पडल्या मुळें, पश्वादींचे सघ वाहेरून वृद्धिगत न होता, हिंदूसमाजात जातिरूप धारण करून कालान्तरानें हिंदूसम झाले किंवा क्षय होऊन नष्ट झाले. शकादींचे वंशज जे मोगलादि सघ त्यांनीं महंमदी धर्म स्वीकारिल्या वर, त्यांच्यांत बाह्याचे झटपट समावेशन करून घेण्याची शक्ति आली. मुसुलमानांची ही समावेशनशक्ति हिंदूसमाजाला दिसण्यात जरी मारक दिसते, तरी परिणामी ती तशी नसून, उलट मुसुलमान समाजाला च मारक व शक्तिक्षयकारक झाली आयुधजीवी मुसुलमान संघाची संस्कृती मूळची च आर्यसंस्कृता हून निकृष्ट होती तशांत धर्मान्तर करून हिंदूसमाजांतोल जे लोक मुसुलमानसमाजांत शिरले ते हि निकृष्ट अशा आर्यानाय अत्यज व शुद्ध अनार्य जातींतोल असल्या मुळें, यद्यपि बाह्याच्या सख्येनें मुसुलमान लोकसंख्या फुगून गेली, तत्रापि सामर्थ्यानें समाजकार्ये करू शकली. बाह्यांच्या अधिकतर लोकसंख्येच्या निकृष्टपणाची दाट छाया मुसुलमान समाजा वर पडली. त्या निकृष्ट फुगीचा परिणाम असा झाला की, मुसुलमानी राजि-

यतीत हि जातिबद्ध ब्राह्मणक्षत्रियाच्या हाती राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें कालान्तरानें गेलीं. मूळच्या आयुधजीवी मुसुलमान संघानें हिंदूच्या आंगा वर बेसुरवत तुटून पडून राज्ययंत्र आक्रमिले होतें. हा च गुण मुसुलमान बांध्यांनीं हि उचलला. अतस्थ यादवीने विस्कळित होऊन, ब्राह्मणक्षत्रियादि हिंदूजाती क्षीण व सौम्य राहिल्या मुळें, बेसुरवत तुटून पडण्यानें मुसुलमानांनीं आपलें वर्चस्व चांगलें राखिलें. परंतु, परराज्या खालीं हिंदूतील यादवी थंड पडून, शत्रूच्या आगा वर जीवा कडे न पाहतां बेसुरवत तुटून पडण्याचें मुसुलमानांचें वर्म जेव्हा हिंदूच्या ध्यानंत आलें व तें आचरण्यांत आणण्याचा जेव्हां हिंदूंनीं उपक्रम केला, तेव्हां मुसुलमानांच्या हातचें राज्ययंत्र गिवकालीं व रामदासकालीं पुनः हिंदूच्या हातीं आलें जीवा कडे न पाहता बेसुरवत शत्रूवर तुटून पडणें हें एक च काय तें गुणाधिक्य मुसुलमानां मध्यें होतें बाकीच्या कर्तृत्वाच्या सर्व गुणांत हिंदू मुसुलमानांहून वरचढ होते शत्रूच्या आगावर तुटून पडण्याचें हें गुणाधिक्य हिंदूंनीं आपलेसें केल्या बरोबर निकृष्ट संस्कृतीच्या मुसुलमान समाजाची रग मोडली. सध्यां हिंदुस्थानांतील मुसुलमानांची एकदर सर्वसाधारण संस्कृती अंत्यजांच्या संस्कृती हून फारशी वरचढ नाहीं कारण, अंत्यजोत्पन्न बांध्यांची च सध्या मुसुलमानसमाजांत बेसुमार अधिकतम आहे. सध्या तर मुसुलमान समाज दक्षिणेंत बहुतेक जातिसंस्थ झाला आहे व त्यांच्या पैकीं अनेक लोक ग्रामसंस्थांत काजी, मुलाणा, तांबोळी, इलालखोर, मोमीन, बोहरी, वगैरे पिढीजात वृत्त्या व धंदे करून आहेत कित्येक मुसुलमान गणपति, विठोबा यांचे भक्त असून, कित्येक पूर्ण अद्वैती, वेदान्तमार्गी वगैरे आहेत अलीगड वगैरे ठिकाणीं हिंदुमय बनलेल्या मुसुलमानांची शुद्ध इस्लामी धर्मा कडे प्रवणता करण्याची खटपट चालली आहे ती कितपत यशस्वी होते, तें कालान्तरानें दिसावयाचें आहे

२० जातिसंस्था करून बांध्यांचा समावेश करून घेण्याचा हिंदूसमाजाचा असाधारण स्वभाव आहे हा स्वभाव भिन्न मत, भिन्न आचार, व भिन्न प्रांत ह्यांनीं हिंदूच्या जातींत किंचित् महत्वाचा फरक झाला तरी हिं दिसून येतो. बौद्ध, जैन, लिंगायत, ब्राह्मो, प्रार्थनासमाजी व आर्यसमाजी ह्यांच्या पृथक् जाति धर्ममतनेदा मुळें होऊन, सनातनधर्मी हिंदू यांना पाखडजातींत गणतात. सवांशे, तिरगुळ, वगैरे पोढजाती ब्राह्मणांत झाल्या आहेत त्या आचारभिन्नतेचीं फळे आहेत कोंकणस्थ, कऱ्हाडे, देशस्थ, औदिच्य, गौड, मैथिल, वगैरे ब्राह्मणांच्या पोढजाती प्रांतभेदानें बनल्या इतर वर्णांत व सकरांत हि मनें, आचार व प्रांत ह्यांनीं पोढजाती निर्माण झालेल्या प्रसिद्ध आहेत मतादिभेद झाला असतां, वृथा तडित व फुंजत न बसतां, निराळी पोढजात करून मुखानें इष्ट भेदाचा उपभोग घेण्याची हिंदूसमाज परवानगी देतो पोढजातींत विशेष भिन्नता नगळ,

तर शरीरसबध होतात. उदाहरणार्थ, माळवाले व जैन गुजराथी वाणी. भिन्नता उत्कट भासली, तर शरीरसबध बंद पडतो अश्या शेंकडो पोटजाती हिंदूसमाजात झाल्या आहेत व त्या होऊन आतां शेंकडों वर्षे लोटलीं आहेत. भिन्नतेची उत्कटता हि कमी कमी भासूं लागली असून, कित्येक पोटजातींतून भेदाच्या कारणाची स्मृति सुद्धां बुजून गेली आहे. अशा स्थितीत पोटजाती मोडून जाण्या कडे प्रवृत्ति व्हावी, हें रास्त च आहे. लवकर च मतां मुळें, आचारा मुळें, व प्रांता मुळें झालेल्या सर्व पोटजाती एक होतील, असा रंग दिसतो. शुद्ध आर्यसंकर जाती हि, शेंकडो पिढ्या बीजक्षेत्रशुद्धि राखून, मूळ पित्याच्या वर्णाला परत जाण्याला योग्य झाल्या आहेत त्या साक्षर व विद्यावंत झाल्या, ह्मणजे मूळ वर्णांत हिंदूसमाज त्यास आनदानें घेईल, यात संशय नाहीं शुद्ध आर्य जातींतील पोटजाती व शुद्ध आर्यसंकर जाती चातुर्वर्णिकाच्या बीजक्षेत्राच्या व हाडामासाच्या आहेत मनूनें व याज्ञवल्क्यानें आज्ञा दिलेल्या तीन पिढ्याहून, पाच पिढ्याहून व सात पिढ्याहून कितो तरी जास्त पिढ्या ह्यांची तपश्चर्या झालेली आहे तेव्हा आतां, ह्या पोटजातींना व संकरजातींना मूळ वर्णांत परत घेण्याची व ह्याची उन्नति होऊ देण्याची वेळ होऊन चुकली आहे हे काम चातुर्वर्णिकांची महाधर्मसभा जेव्हां स्थापन होईल, तेव्हा सदयतेनें हटकून घडून येईल. आतां पर्यंत जाती, पोटजाती व शुद्ध संकरजाती जातींतल्या जातींत राहून उच्च वर्णांचे धर्म ग्रामोपाध्यायांच्या अनुमतीनें स्वीकारून, आपल्या जातींची उन्नति आस्ते आस्ते करीत आहेत कायस्थादि कित्येक संकरजातींना वेदोक्तसंस्काराधिकार न दिल्यामुळें, मोठे राजकीय उत्पात घडलेले आहेत. शूद्र व अत्यज ह्यांना ब्राह्मणक्षत्रियादांचा आचार, धर्म, विद्या, इतिहास, भक्ति, वेद व वेदान्त ह्यांचा लाभ न झाल्यामुळें, शासवाहनशकाच्या बाराव्या शतकात मोठी सामाजिक खळबळ उडून महा-नुभाव, लिगायत वगैरे पाखंडें जन्मास आली आणि शूद्र व अत्यज ह्या जातीतील अवाढव्य लोकसंख्येचा पाठिंबा ब्राह्मणक्षत्रियांचा जाऊन, मुसुलमानांच्या हाती राज्ययत्न गेलें अशा सकटसमयीं ज्ञानदेवादि साधुसत्तांनीं शूद्र व अत्यज यांना संस्कृत इतिहास, वेदान्त, भक्ति, वगैरेचीं द्वारे प्राकृत भाषेच्या किल्ल्यानें उघडून देऊन, जात्युन्नती नाहीं तर आत्मोन्नती करून घेण्याची सोय केली अश्या ह्या भक्तधर्मदाने आत्मोन्नत झालेल्या शूद्र व अत्यज जातींना जात्युन्नती करून देण्याचा हि उपक्रम आतां केला पाहिजे अत्यजांची जात्युन्नती कशी करावी, वगैरे प्रश्न प्रकृत समावेशनविषयक विवेचनाच्या किंचित् बाहेरचे असल्यामुळें, त्या प्रश्नांचा कदापोह विस्ताराने इतरत्र करणें युक्त होईल. येथें फक्त एका मुद्याचा उल्लेख मात्र करतो.

२१ आर्यसमाजात गुणकर्मांवरून प्रथम वर्ण उत्पन्न झाले. वर्णभेदाची रूढि सार्वत्रिक होणार अशीं चिन्हे दिसता च मन्वादि शास्त्रकारांनी ती रूढि

कायदा हणून आपल्या धर्मग्रथांत ऊर्फ कायद्याच्या पुस्तकात नमूद केली नंतर अन्योन्य शरीरसंबंध न करणाऱ्या जाती उत्पन्न झाल्या त्यांचे हि प्रख्यापन कायदा हणून जातीविवेकादिग्रथात धर्मशास्त्रकारांनी करून ठेविले. आता, जातीचा व पोटजातींचा मूळ वर्णा कडे परत जाण्याची समाजात उत्कट इच्छा झालेली स्पष्ट दिसत आहे ती इच्छा कायदा हणून धर्मग्रथात नमूद झाली पाहिजे, हणजे धर्मशास्त्रकारांनी नूतन शासन निर्माण केले पाहिजे. नूतन शासन निर्माण करण्याचा परिपाठ गेली चार पांच शें वर्षे बदल पडला आहे. तो पुनरुज्जीवित करणे अत्यंत जरूरीचें झालें आहे. धर्मसभा शिथिल झालेल्या आहेत. त्या पुनः जाग्या करून, नूतन शासन करण्यास आरंभ केला पाहिजे. ह्या आरंभात जो मुख्य मुद्दा लक्षांत घ्यावयाचा तो हा कीं जातीसंस्था हिंदूच्या मनोरचनेचा एक महत्वाचा भाग असून, ती त्यांच्या हाडामांसांत खिळलेली आहे व तिच्या मुळें त्याचे पृथक् समाज हणून आज हजारों वर्षे संरक्षण झालें आहे. पोटजाती ह्या हंगामी मतादिभेद मुळें उत्पन्न झाल्या कारणानें, ती मतादिभेद कालान्तरानें शिथिल पडत चालला आहे, तेव्हा पोटजातीची आतां जरूर राहिली नाहीं. मुख्य जातीचा हि कल वर्णोन्नती कडे स्पष्ट दिसत आहे. अशा स्थितींत वर्णोन्नति व धर्मोन्नति व आत्मोन्नति कायदेशीर रीतीनें हक्क हणून करून घेण्याचा अधिकार सर्व हिंदूजातींना दिला पाहिजे. हा अधिकार आस्तेआस्ते सर्व हिंदूजातींना अखेर प्राप्त होऊन, सर्व हिंदूसमाज एकजिनसी बनविला पाहिजे हें निश्चित आहे. हा एकजिनसीपणा यद्यपि आला, तत्रापि मुसलमान, युरोपियन, चिनी, जपानी वगैरे एकवर्णी बाह्य समाजाशी शरीरसंबंध करण्याचा हिंदूसमाजाला तिरस्कार आहे व तसा शरीरसंबंध करण्या पासून समाजसंरक्षणाला साहाय्य होत नाहीं, हें अनुभवानें हिंदूसमाज जाणतो.

३२ रंग, चेहरा, संस्कृती वगैरे कारणें बाह्यार्था शरीरसंबंध न करण्यास युरोपीयन लोकांना पुरीं होतात. सध्यां युरोपीयन लोक आफ्रिकन, चिनी, जपानी, हिंदू, वगैरे बाह्याच्या संबधानें केवळ लखोटबंद जाती बनले आहेत. स्वतः एकजिनशी जाती बनून, आपण जातीबद्ध नाहींत, अशी हे लोक फुशारकी मारतात. हणजे आपण काय आहोंत व कोणती पद्धत स्वीकारीत आहोंत, हें त्यांचे यांना अद्याप खुलासेवार स्पष्ट कळलेले नाहीं. युनायटेड स्टेट्स मध्ये एक कोट नीग्रो आहेत. ह्या नीग्रोशी गोरे सरसद्धा शरीरसंबंध करीत नाहींत कारण बीजक्षेत्र शुद्धी विघडून अकर्मशी ग्रंथा निपजते. तेव्हां नीग्रो व गोरे अशा युनायटेड स्टेट्स मध्ये दोन मुख्य जाती असून, तिसरी इंडियनांची जात आहे हे उघड आहे. शिवाय, अकर्मशांची चवथी जात आहे ती वेगळी च तान्पर्य, अमेरिकेत जातीसंस्था तत्त्वांत आल्या आहेत, इतकें च कीं, त्या जाती आहेत, हे कबूल करण्यास त्रैलोक्य लोकांस अद्याप धैर्य आलें नाहीं. सर्व मनुष्यप्राणी सारखे आहेत, सर्वांना

सारखे हक्क असावेत, वगैरे स्थूल व अशास्त्र कल्पना यूरोपीयन लोकांत दृढ झाल्या-मुळे विचार व आचार या संबधानें यूरोपीयनात जमीनअस्मानाचें अंतर असणें साहजिक आहे. यूरोपांतील सर्व ख्रिश्चनधर्मी व शुभ्रवर्णी लोक अन्योन्य शरीरसंबंध करतात. प्रातभेदा मुळें व भाषाभेदा मुळें शुभ्रवर्णी व ख्रिश्चनधर्मी लोकांचीं भिन्न राष्ट्रे बनलीं आहेत. कधीं तरी हजारों वर्षांनीं भाषाभेद नाहीसे होऊन यूरोपातील सर्व राष्ट्रे मिळून एक संयुक्तराष्ट्र होईल. युनायटेडस्टेट्स मध्ये इंग्रज, आयरिश, फ्रेंच, जर्मन, स्विस, इतालियन, पोलिश, ग्रीक, रशियन, हंगेरियन, डेन, स्वीडिश, वगैरे सर्व राष्ट्रांतील लोक स्वभाषा दोन तीन पिढ्यांत सोडून देता देतां एकजिनसी बनत आहेत. तोच प्रकार यूरोपांत अनुकरणानें व इतर बलवत्तर कारणांनीं होईल. हिंदुस्थानातील बंगाली, हिंदी, पंजाबी, गुजराथी, मराठी, कानडी, तेलगू, तामील, वगैरे सर्व हिंदूराष्ट्रे अमेरिकेंतल्या प्रमाणेंच भाषाभेद सोडून शेकडों वर्षांनीं एकजिनसी बनतील. हा राष्ट्रीय एकजिनसीपणा येण्याच्या अगोदर एकभाषा बोलणाऱ्या एकेक राष्ट्रांतील पोटजाति व संकरजाति मोडून त्या त्या राष्ट्रातील सर्व समाज एकजिनसी होईल. हा प्रकार आपल्या डोळ्या देखत हिंदुस्थानांतील सर्व राष्ट्रात आज-मितीस चालू आहे. तो जोरानें व धिन्मेपणानें चालण्यास प्रोत्साहन देणें आपल्या हिताचें आहे. पोटजाति व संकरजाति मूळजातींत व मूळवर्णांत परत घेण्या पासून आपल्या धर्मांत बिलकुल फेरफार होत नाही. मूळ जातींत व मूळवर्णांत परत जाण्याचा हा स्वभाव हि मर्यादित ठेविला पाहिजे. नाही तर, धर्मभिन्न, आचारभिन्न, संस्कृतिभिन्न, वंशभिन्न, व बीजक्षेत्रभिन्न अशा पृथ्वीच्या पाठी वरील बाटेल त्या निकृष्ट व उत्कृष्ट लोकाशीं शरीरसंबंध करण्याचा हि मोह उत्पन्न झाल्या वाचून रहाणार नाही. हा मोह आपल्या हिंदूपणाला सध्यां मारक आहे. आज वर पांच सात शें वर्षे मुसुलमानांशीं झगडा करून त्यांतून आपण यशस्वीपणानें धार पडलो. त्याला कारण आपली जातिबद्धता होय. यूरोपियनांशीं सध्यां गांठ पडलेली आहे, तींतून हि सुरक्षितपणें बाहेर पडण्यास आपली एकजिनसी जातिबद्धता आपणाला चांगली उपयोगी पडेल. जातिबद्ध राहून मुसुलमानाचा आगा वर बेमुरवत तुटून पडण्याचा गुण आपण उचलला व मुसुलमानाच्या रानटी छापेंतून मुक्त झालों. यूरोपियनांचा मुख्य गुण त्यांची भौतिक, मानसिक व सामाजिक शास्त्रसंपन्नता होय. एकजिनसी जातिबद्धता राखून ही शास्त्रसंपन्नता सध्यां आपणांस हस्तगत करावयाची आहे.

२२ प्रस्तुत विवेचनातील मुख्य मुद्दे स्मरणार्थ येणें प्रमाणें.—

(१) मुसुलमान बाह्यांचे सरमिसळ समावेशन करतात

(२) यूरोपीयन रगादिवस्त्र नवडक सामाजिक समन्वयन करतात

(३) यूरोपीयन बाह्यांचा समावेशन बिलकुल होऊ देत नाहीत, बाह्य

शेजारास आल्यास, त्याचा समूळ नाश करतात किंवा त्यांना गुलाम अगर गुलामवजा बनवितात

- (४) मुसुलमान व यूरोपीयन हे व्यक्तींचें समावेशन करतात.
- (५) हिंदू जातिद्वारा समावेशन करतात.
- (६) हिंदू बाह्यांचा नाश करीत नाहीत किंवा त्यांना गुलाम बनवीत नाहीत. बाह्यांच्या जाती करून त्यांची पृथक् स्थापना आपल्या शेजारीं प्रगल्भ्य करतात
- (७) मत, आचार, प्रांत इत्यादि भेदा स्तव हिंदू पोट जाती बनवितात.
- (८) जातिसंस्थेनें कोणत्या हि समाजाला चिरजीवित्व येतें
- (९) आपत्काली जातिसंस्था स्वसमाजसंरक्षक होते, आणि संपत्काली बाह्यसमाजसंरक्षक हि होते.
- (१०) बीजक्षेत्रशुद्धि, वंशशुद्धि, संस्कृति, आचारशुद्धि, हीं जाती बनण्याची कारणे आहेत
- (११) पोटजाती मूळजातीला भेदलोपाने परतात.
- (१२) जाती बीजक्षेत्रशुद्धीनें मूळ उच्चवर्णांना पोहचतात.
- (१३) अशा परंपरेनें हिंदूंची एकजिनसी एक जाति भाविष्यत्कालीं बनेल.
- (१४) ही एकजिनसी हिंदूजाति मुसुलमान किंवा यूरोपीयन किंवा चिनी जपानी याशीं शरीरसंबंध करून आपलें बीजक्षेत्र, वंश, संस्कृती व आचार स्वसंरक्षणार्थ विघडवूं इच्छित नाही.
- (१५) निवडक किंवा सरमिसळ समावेशनापेक्षा जातिद्वारा समावेशन सर्वप्रकारें बहुगुणकारी आहे.
- (१६) इंग्रजादि यूरोपियन लोक एकजाति व एकजिनसी बनून गेलेले आहेत. बाह्यांशीं एखादा दुसरा शरीरसंबंध झाल्यानें, त्यांची जातिबद्धता बिघडण्या सारखी आतां नाही.
- (१७) मुसुलमान समाज एकजाति, एकवशी किंवा एकजिनसी नाही. सर्व वर्ण, सर्व वंश, सर्व संस्कृति यांचे सरमिसळ मिश्रण हा समाजप्रत झालेला आहे त्याचा टिकाव येथून पुढे शास्त्रसंपन्न व एकजिनसी समाजां पुढे लागणें मुश्कील आहे हा समाज या पुढे यूरोपियनांचा गुलाम बनेल, मग त्या गुलामगिरीला वाढेल ते नांव पडो.

वि. का. राजवाडे

Law ने दायविभागादि व्यावहारिक निर्वाह करू लागल्या, त्या अर्थी समग्र मानव धर्म पाळणाऱ्या चातुर्वर्णिकांना जे आर्य हे वंशबोधक उपपद लावीत ते उपपद फक्त व्यवहारधर्म तेवढे पाळणाऱ्या आर्यानां व पाखड जातींना लावणे अयुक्तिक व अनन्वर्थक भासू लागले. तेव्हा शुद्ध आर्यजाती, शुद्ध संकरजाती, आर्यानां अंत्यज जाती व पाखड जाती, ह्या सर्वांचा समावेश एका सज्जत कसा करावा, ही विवचना पडली. ती विवचना हिंदू ह्या शब्दाने घालविली. परकीय सर्व लोक भारतावर्षातील सर्व जातिबद्ध समाजांतल्या व्यक्तींना हिंदू या नावाने ओळखीत असत. मुसलमान अंमलात व इंग्रजी अंमलांत येथील जातिबद्ध समाजाला व तदंतर्गत व्यक्तींना हिंदू हे नांव मिळाले व जातिबद्ध हिंदूची च लोकसंख्या या देशांत वाढल्याने असल्या मुळे, ह्या देशाची हिंदुस्थान अशी प्रख्या झाली.

६ वरील विवेचनाच्या आधाराने, हिंदू कोणाला ह्मणावे, हा प्रश्न सोडविण्यास सुलभ जाईल. जी कोणी व्यक्ति जातिबद्ध असेल व जिचा निर्वाह मानवधर्मशास्त्रांतर्गत व्यवहारधर्माने होतो, त्या व्यक्तीचा हिंदू ह्या उपपदा वर निसर्गसिद्ध हक्क आहे. जातिबद्ध असणे ह्मणजे जन्माने (आणि दुसरे कशाने नव्हे) जाती प्राप्त करून घेणे. पारशी व यहुदी हे समाज जातिबद्ध आहेत, परंतु मानवधर्मशास्त्राने त्यांचा व्यवहारनिर्णय होत नाही, सबब, ते हिंदू नाहीत. बोहरी दायविभागादिनिर्णयांत मानवधर्मशास्त्राची अनुज्ञा पाळतात, परंतु जितकी जातिबद्धता पाळावी तितकी मुसलमानधर्माच्या अनुज्ञेने पाळीत नाहीत, सबब ते हिंदू नव्हत. वडारी हा अनार्य समाज जातिबद्ध आहे व दायविभागादिव्यवहार मानवधर्मशास्त्रा प्रमाणे करतो, सबब तो हिंदू आहे.

७ चातुर्वर्णिक आर्यजाति, शुद्ध संकरजाति व अंत्यज जाति ह्या सर्व जाती सनातनधर्मी आहेत जैन व लिंगायत हे पाखड आहेत. आणि ह्या भिन्न देवधर्मांच्या जातींना हिंदू ही एक च संज्ञा आहे तेव्हा निरनिराळे देवधर्म ज्या हिंदू मध्ये आहेत, त्याचा एक च देवधर्म कल्पित व त्या कल्पित देवधर्माला हिंदुधर्म असे नांव देणे आणि नंतर हिंदुधर्म या कल्पित वस्तूची व्याख्या करीत बसणे, ह्या स्वलिताला काय ह्मणावे? अलीकडे दहा बीस वर्षे हिंदुधर्माचे लक्षण बांधण्यांत व हिंदू कोणाला ह्मणावे हा प्रश्न सोडविण्यात कांही लोक गुतलेले दिसतात. हिंदुधर्माचे लक्षण बांधावयाच्या ऐवजी सनातनधर्माचे लक्षण रा टिळक यांनी बाधिले. जो आपणाला हिंदू ह्मणेल तो हिंदू समजावा, असा एकाने निर्णय दिला आणि ह्या उत्तरांनी कोणाचे च समाधान झाले नाही कारण हिंदुधर्म ही वस्तु अस्तित्वांत नसल्या मुळे लक्षणक्षम नव्हती.

८ जातिबद्ध असणे व मानवधर्मांतर्गत व्यवहारधर्माने निवाडा करून घेणे, हे, हिंदुत्वाचे अनन्यसामान्य लक्षण आहे. हे लक्षण पंजाबातील आर्यसमाज,

बंगाल्यांतील ब्रह्मोसमाज व महाराष्ट्रांतील प्रार्थनासमाज, यांतील व्यक्तींना कित-पत लागू पडते तें पाहूं आर्यसमाज, किंवा ब्रह्मोसमाज किंवा प्रार्थनासमाज ह्या पैकीं प्रार्थनासमाज हा अद्याप हिंदूसमाजा पासून अगदीं विलग असा बनला नाहीं त्यात असणारे ब्राह्मण, शैव, सराठे व महार अद्याप आपापला शरीर-संबंधादि व्यवहार आपापल्या जातींत राहून च करीत आहेत. अद्याप त्यांनीं पूर्वीच्या जाती सोडलेल्या नाहींत. जाती पूर्ण सोडल्या नंतर त्याचा विचार करणें योग्य होईल ही च टीका कमजास्त प्रमाणानें बंगाल्यांतील ब्रह्मो ना हि लागू पडते. पंजाबांतील आर्यसमाजाची स्थिती ह्या दोहों हून वरी च भिन्न आहे. ह्या समाजांत मुसलमान, युरोपियन वगैरे बाह्याचा धर्मदीक्षेनें समावेश होतो. प्रथमारभी जैन, बौद्ध, इत्यादि संप्रदायांत ज्या प्रमाणें धर्मदीक्षेनें बाह्याचा समावेश होत असे व सध्या मुसलमान, ख्रिश्चन, यांच्यांत ज्या प्रमाणें बाह्यांचा समावेश होतो, त्या प्रमाणें अद्याप आर्यसमाजाची वृद्धि वाहेरून होत आहे. आर्यसमाज केवळ अंतर्वृद्धीनें वाढत नाहीं. हा समाज वैदिक परंपरा व दायविभागादि व्यवहार मानवधर्मशास्त्रानुरोधानें करीत आहे तत्रापि अद्याप जातिवद्ध नसल्या मुळे, या समाजाची गणना प्रार्थना समाजादि नवीन पाखंडात च करावी लागेल. कालांतरानें जैनादि पाखंडसमाजा प्रमाणें आर्यसमाज जातिवद्ध झाला ह्मणजे त्याला जातिवद्ध पाखंडी हिंदू समाज असें अभिधान प्राप्त होईल. मानभावसंप्रदाय अद्याप जातिवद्ध नाहीं. त्याचे उपदेशिक आपापल्या मूळच्या जातींत मानभावोपदेश घेऊन रहाताना महत्पणा वाटेल त्या इसमाला उपदेशानें येतो, जन्मानें च केवळ येतो असें नाहीं. तेव्हां हा संप्रदाय जातिवद्ध नसलेल्या पाखंडी हिंदूंत मोडतो.

९ मूळ आर्यावर्तांत आर्यलोक व सनातनधर्म होते, अशी समजूत नंतर आर्यांत पाखंडें निघाली, हे पाखंडें काढणारे लोक वंशाने आर्य च होते. पुढें ह्या पाखंडात बाह्य शिरले बाह्य हे आर्य नव्हते सनातनधर्मांत हि जातिवद्ध होऊन आर्यानार्यसंकरसमाज व अनार्यसमाज शिरले ते हि वंशानें आर्य नव्हते अशा ह्या आर्य, पाखंडी आर्यानार्य व अनार्य लोकांच्या एकदर समाजाला परकीय लोकां कडून हिंदू हें अभिधान प्राप्त झालें आतां ह्या हिंदू समाजाच्या शेजारीं सहा कोट मुसलमानाचा विधर्मी समाज व सुमारे अर्वा कोट ख्रिश्चनांचा विधर्मी समाज अलीकडील पांच सात शें वर्षांत कायमचा रहिवासी झाला आहे. ह्यांचा देवधर्म निराळा, दायविभागपद्धति निराळी, परंतु राहण्याचा देश मात्र एक त्या मुळे आर्य, हिंदू, मुसलमान, व ख्रिश्चन आणि भिह्लादि अनार्य, ह्या सर्वांचा अतर्भाव ज्या एका सङ्गेनें होईल अशी सज्ञा निर्माण करणें झालें आहे. ती सज्ञा व तो शब्द हिंदी हा होय ह्या सर्व लोकांना हिंदी ह्मणार्हे व ह्यांच्या देशाला हिंदीस्तान ह्मणार्हे, असा प्रघात आस्ते आस्ते पडत चालला आहे इंग्रजांच्या एकछत्री,

अमला खाली, असा एखादा व्यापक शब्द निर्माण होणे अपरिहार्य झालेले होते. आर्य हिंदू, पारशी, मुसलमान, ख्रिश्चन, बौद्ध, खोंड, हे सर्व हिंदी आहेत, ह्मणजे हिंदी-स्तानांत कायमचे राहणारे आहेत परंतु, ह्यांचे देवधर्म निराळे असल्या मुळे हिंदूधर्म या शब्दाच्या प्रमाणे च हिंदीधर्म ह्या शब्दाने कोणत्या हि स्वतंत्र वस्तूचा बोध होणार नाही. कारण हिंदीधर्म अशी वस्तु अद्याप अस्तित्वात आली नाही.

१० सनातनधर्मातून फुटून जाऊन, निराळे राहणारे परंतु ख्रिश्चनमुसलमानांत न मिसळणारे जे हिंदू लोक आहेत त्यांना हिंदू ह्मणता येईल किंवा नाही असा एक प्रश्न उद्भवतो. त्यांना पाखंडी हिंदू ह्मणावे, हे त्यांचे उत्तर आहे. पाखंड्याची लोकसंख्या जो पर्यंत अल्प होती तो पर्यंत भ्रष्ट पतित ह्मणून त्यांच्याशी आर्यसमाजाचा व्यवहार मानवधर्मशास्त्राचे प्रमाणे बंद पडे. पुढे कित्येक पाखंड्यांचा समाज वाढून त्यांच्या जाति बनल्या, देशांत त्या अभिजन झाल्या व सभावितपणे वावरू लागल्या तेव्हा, त्यांचा व्यवहार सामान्य वावर्तीत सामान्य धर्मा प्रमाणे होऊ लागला व जातीच्या बाबतीत जातीत रूढ झालेल्या विशेषधर्मा प्रमाणे होऊ लागला. जातिसंस्थ होत तो पर्यंत त्यांना देशांत व समाजांत विशिष्ट व स्थिर असे स्थान नसे अलीकडे कित्येक व्यक्ती, जाती न बनता, सनातनधर्मातून फुटून तुटक राहू लागल्या आहेत त्यांचा व्यवहार कोणत्या धर्माने चालावयाचा हा प्रश्न उपस्थित होतो. सनातनधर्मा राजा व सनातनधर्मा न्यायाधीश असते, तर त्यांचा व्यवहार वर वर्णन केल्या प्रमाणे चालला असता. परंतु, राजा विधर्मी असेल व न्यायाधीश जर पाखंडी असेल, तर न्याय करू जातांना, मानवधर्मशास्त्रातील व्यवहारधर्मात तो विसंगत असे फेरफार करू शकेल हे विसंगत फेरफार बहुजनसमाजाला मान्य हि नसतील. अशी आपत्ति ओढवली असता, बहुजनसमाजाने जातीच्या बाबतीत स्ततःची न्यायपीठे बनविणे, हा च एक उपाय रहातो. जातिप्रश्नांच्या बाबतीत अशी न्यायपीठे पार्यांनी पंचायतीच्या रूपाने उभारलेली आहेत तो च मार्ग मोठ्या प्रमाणावर हिंदूंनी हि स्वीकारला पाहिजे. ह्मणजे हिंदू कोण व हिंदू कोण नाही, या संशयाचे निरसन होईल.

वि. का. राजवाडे

दामाजीपंत व विठ्या महार

१ सातारकर महाराजांच्या दफतरात नकलेची नकल केलेला एक महजर सांपडला. त्यांत शहरात व खेड्यांत महाराजा कोण कोणते हक्क पूर्वापर

आहेत त्यांची याद दिली आहे. मूळ महजराचा प्रस्तुत खर्डा सारांशरूप आहे. मूळ महजर बेदरची पातशाहत असतांना झाला तदनंतर एकनाथ स्वामींच्या मृत्यु नंतर पैठणास एकनाथांच्या देवालयात पुनः मूळ महजराची उजळणी झाली. हि उजळणी हिजरी सन १०५१ श्रावण शुद्ध १३ रविवार या दिवशी झाली. प्रस्तुत लेखांत हिजरी सनाला शक ह्याटलें आहे. मुसुलमानी सनाला शक ह्याणण्याची चाल गांवठ्यात व अर्धशिक्षित लोकांत त्या कार्ळी होती. हिजरी सन १०५१ ला शक १५६३ येतो व त्या शकाच्या श्रावण शुद्ध १३ स रविवार असण्याचा संभव आहे. ह्या सारांशरूप महजरांचें अक्षर दीड शें वर्षा पलीकडील नाही. मूळ महजराचें शेवटलें संस्करण सन १०५३ हिजरींत ह्याणजे शक १५६३ त झालें. त्या संस्करणाच्या नकलेची ही नकल आहे तव्हां अक्षर दीड शें वर्षा पलीकडील नाही, हें ठीक च आहे. ह्या सारांशरूप महजराचा मथळा असा—

“ बादशाहाचा हुकूम शिक्का मोर्तब व दामाजीपत
कारकून याचे हातची कलमे ”

ह्याणजे मूळ महजरा वर बेदरच्या पातशाहाचे शिक्का मोर्तब होतें आणि तो खुद्द दामाजीपत मंगळवेढकर याच्या हातचा होता. मूळ सनद पैठणास देवाचे राजळात झाली. एकनाथस्वामींच्या पूर्वी बेदरची पातशाही व दामाजीपत होऊन गेले, तेव्हां सनदेत उल्लेखिलेलें पैठाचें दवाच राजळ ह्याणजे एकनाथस्वामींच्या मठांतील देवळाहून जुन असें दुसरें राजळ असावें पैठण हें प्रख्यात धर्मक्षेत्र व न्यायक्षेत्र, तेथें सर्व देशाला महत्वाचे नसे जे खटले होत त्याचा निकाल होत असे.

२ महारांच्या हक्कांचा तपशीलवार निर्देश केल्या वर खालील वाक्यें ह्या सारांशांत आली आहेत.—

“ हें देणे पाछायाचे व दामाजीपत याचे हातचा कागद
असे विठ्या महार मंगळवेढ्याचा पाछायाचे कामी
पडला व दामाजीपत कामी पडला ह्याणोन पदगाहाणी
विठ्या महारास हक करून दिले ”

ह्या वाक्या नंतर, आणिक कांहीं राहिल्यासादिल्या हक्कांचे गणन करून पुनः खालील हकीकत लिहिली आहे.—

“ बेदरास जाऊन पाच्छाव याची लेकर बेगम आनळी
आणी पाच्छाव पासी हात जोडोन उमा राहिला
वाच्छाव याचे घोड्याची जागल करावयास गेला तो
तेथे मांग चोरीस आला तेव्हा महार जागा होता मग वाच्छाव
यास जागे केले विस्वास्त महार ठरला ह्याणोन घोडा

वरातीस दिल्ले आंवरनाक माहार यास कृपा करून दिल्ले
बाच्छाव याचीतील कोठीतील कोठाडी लुटल्या त्याज बद्दल
तगादा दामाजीपतास केला ते वेळेस श्रीविठोबाचे विठ्या
माहाराने रूय धरून बाच्छाव याची रसद पोहचती केली *
दामाजीपंताचा पैका भरून विठ्या माहाराने दिल्ला आणि
बाच्छाणे पुन्हा पावती दिल्ली व दामाजीपंत याज पाशी
विठ्या माहाराने आनोन दिल्ली बाच्छाव याणी चौकशी
केली व दामाजीपंत याची चौकशी केली त्याज वरून विठ्या
माहार यास हक दर उपकार पोटास भाकरी व बसावयास
जागा करून दिल्ली माहाराचे बंदोबस्त करून दिल्ले ११

३ महजरांतील ह्या हकीकती वरून असे दिसते की, मगळवेढ्यास दामाजी-
पंत कारभारी ऊर्फ कमावीसदार असताना, विठ्या नांवाचा महार हि मगळवेढ्यास
होता. दामाजीपंताच्या कारकीर्दीत देशांत कडाक्याचा दुष्काळ पडला. तेव्हा
दामाजीपंताने लोकां कडून धान्याची सरकारी कोठारें लुटविली. त्या काळी वसूल
धान्याच्या रूपाने घेत असत व नंतर धान्य विकून येईल तो पैका रसद ह्मणून
राजधानीस पाठवीत. कोठारें लुटविल्या वर रसदीचे पैसे राजधानीस पाठविण्यास
दामाजीपंत जवळ सहज च नव्हते तशात चुगलखोरांनी कोठारें लुटविल्याची
बातमी पातशाहा पर्यंत वेदरास पोहोचाविली. रसदी करितां पातशाहानें धरणें
दामाजीपता वर येऊन बसलें. द्रव्य कोठून आणावें, अश्या विवचनेंत दामाजीपंत
पडले. पंताच्या सकटाचा साक्षीदार मंगळवेढ्या विठ्या महार होता च. त्याच्या
जवळ बापजायांनी पुरून ठेविलेलें किंवा इतर कोणत्या तरी कारणानें जमा झालेलें
द्रव्य होतें व तें कर्मधर्मसंयोगानें रसदीची फेड करण्या इतक होतें. तें द्रव्य विद्रल-
रूपी परमेश्वराचा मगळवेढ्या विठ्या नावाच्या महाराच्या आगात सचार होऊन
दामाजीपता कडील रसद ह्मणून वेदरास सरकारात भरण्याची विठ्या महारास परमे-
श्वरप्रेरणा झाली. विठ्या महार मजल दर मजल वेदरास आणि त्याने पातशाहान्या
कचेरींत दामाजीपंत कडील ह्मणून रसदेचा भरणा केला, पावती घेतली व ती
दामाजीपंतास आणून दिली. अर्थात्, दामाजीपताचें सकट वारलें व धरणें हि सुटलें.

४ दामाजीपताच्या रसदेची अशी ही ऐतिहासिक हकीकत प्रस्तुत महजरा
वरून उपलब्ध होते. यःकश्चित् कमावीसदारानें धान्याची खडोगणती कोठारें लुट-
विणें, बादशाहाकडील धरणें येऊन बसणें, महारानें गुप्तचर रसद जाऊन भरणें,
वगैरे ह्या सर्व च प्रकार यद्यपि वास्तविक तत्रापि आश्चर्यात्पादक होता. कवींनी
लाघव करून ह्या ऐतिहासिक हकीकतीला आपल्या कल्पनेनें काव्यरूप दिल्लें, व

भगवान् भक्तवत्सल जो श्रीविठ्ठल त्याने महारांचे रूप घेऊन दामाजीची रसद भरली, रसद भरतां क्षणी च महारूपी परमेश्वर पातशाहाच्या डोळ्या देखत गुप्त झाले, वगैरे कविकल्पना रचिल्या. परमेश्वर महाराच्या हृदयांत शिरून, तद्द्वारा एका दयार्द्र गृहस्थाचा बचाव झाला, ही खरी ऐतिहासिक हकीकत, प्रस्तुत महजर न सांपडता तर कल्पनाकोटींतील असावी, असा जसा आजपर्यंत आपण तर्क करीत होतो तसा च पुढे हिं करीत राहिलों असतो.

वि. का. राजवाडे

श्री

नकलची नकल

बादशहाचा हुक्म सिका मोर्तब व दामाजीपत कारकून याचे हातची कलमे-- शेठे पाटील कुळकरणी देशमुख व देशपांडे व बारा बलुते व बेदरचे काजी इमाम व रामजी पाटील व दिलीचे व मिरजेचा खडो पाटील याचे समक्ष व चवखडाचे पाटील कुळकरणी याचे समक्ष वितपसील--

१ मुंजी पैठण सणद देवाचे राजळात जाहाली पाठरस
कळावयाची कलमे

- १ ब्राह्मणाचा नवरा घोड्यावर
- १ देशमुखाचा नवरा घोड्यावर
- १ कुणब्याचा नवरा घोड्यावर
- १ राज्याचा नवरा घोड्यावर
- १ सुताराचा नवरा घोड्यावर
- १ लोब्हाराचा नवरा घोड्यावर
- १ गुरवाचा नवरा घोड्यावर
- १ सोनाराचा नवरा घोड्यावर
- १ धणगराचा नवरा घोड्यावर
- १ तेल्याचा नवरा बैलावर
- १ जैनाचा नवरा बैलावर
- १ खदर्ईचा नवरा बैलावर
- १ डवऱ्याचा नवरा बैलावर
- १ चाभाराचा नवरा बैलावर
- १ बनगराचा नवरा बैलावर

- १ सुसलमानाचा नवरा घोड्यावर
- १ न्हाव्याचा नवरा बैलावर
- १ परग्याचा नवरा बैलावर
- १ कुमाराचा नवरा बैलावर
- १ कातकाडीचा नवरा बैलावर
- १ घिसाडीयाचा नवरा बैलावर
- १ मारुड्याचा नवरा हात्यावर
- १ लोनान्याचा नवरा बैलावर
- १ गोपाळाचा नवरा बैलावर
- १ माहाराचा नवरा घोड्यावर
- १ मागाचा नवरा हात्यावर
- १ वापाचा नवरा बैलावर
- १ गुजराचा नवरा घोड्यावर
- १ जगमाचा नवरा घोड्यावर
- १ पात्रुटाचा नवरा बैलावर

१ लमानाचा नवरा बैलावर
१ रजपुताचा नवरा घोड्यावर
१ कैकाड्याचा नवरा पाई
१ फाशे पारधीचा नवरा पाई
१ भामल्याचा नवरा पाई
१ तांबटाचा नवरा घोड्यावर
१ बेलदाराचा नवरा घोड्यावर

१ सणगराचा नवरा घोड्यावर
१ गोंधळ्याचा नवरा घोड्यावर
१ जोशाचा नवरा बैलावर
१ गोपाल मुसलमान याचा नवरा घोड्यावर
१ कासाराचा नवरा बैलावर
१ वराड्याचा नवरा पाई
१ बुरुडाचा नवरा पाई
१ भिलाचा नवरा घोड्यावर

पाळ्याचे वेळेस आह्मी हुजूर घेतला तेथून आमचे बावण हाक माहाराचे चालू झाले त्यात श्री मुगी पैठण येथे देवाचे राजळात सणद जाली तुम्हा सर्वत्रास कळावी—

देशमुखाचे घरची पड जाली आसता

८॥२ धुरईचा बैल
८॥१ चावरीचा बैल
८॥१ गाईचे कातडे मागू नये
८॥१ हसीचे कातडे मागू नये

सोनाराचे घरची पड जाली आसता

८॥२ धुरईचा बैल
८॥१ चावरीचा बैल
८॥१ गाईचे कातडे मागू नये
८॥१ हसीचे कातडे मागू नये

कातडे देवयाचे नाही परतु देणे जाहल्यात एक मण दाने द्यावे व कातडे परत द्यावे

पाटलाचे घरची पड

८॥२ धुरईचा बैल
८॥१ चावरीचा बैल
८॥१ गाईचे कातडे मागू नये
८॥१ हसीचे कातडे मागू नये

सोनाराचे भडे व लगे बदल हक येणे

२। लग्नावदल
३॥ मळ्यावदल

माळियाचे घरची पड जाली आसता

८॥२ धुरईचा बैल
८॥१ चावरीचा बैल
८॥१ गाईचे कातडे मागू नये
८॥१ हसीचे कातडे मागू नये

पाटील यास कातडे देवयाचे नाही परतु देवयाचे जाले तरी एक मण दाने घेऊन परत द्यावे

४ न. सं.

माळ्यावर कायदा

२। लग्नावदल
मळ्यावदल

सिंपी याजकडे हक

२। लमावदल

३॥ मढ्यावदल

आतोराने नाडापुडी वगैरे सामान
द्यावे येणेप्रमाणे हक घ्यावयाचा तो
घ्यावा

सेटे माहाजन

२। लमावदल

३॥ मढ्यावदल

तपसीलवार

८१। गहू दर खंडीस

८१। हरभरे दर खंडीस

८१। लसून दर खंडीस

८१। आले दर खंडीस

८१। शेंगा भुईमुगाचे दर खंडीस

८१। ववा दर खंडीस

८१। नागली दर खंडीस

८१। मिरच्या दर खंडीस

८१। मुग खंडीस

८१। काहारले दर खंडीस

८१। हुड्या दर खंडीस

८१। खपल गहू दर खंडीस

८१। जोरी दर खंडीस

८१। हळद दर खंडीस

८१। तांदूल दर खंडीस

८१। वऱ्हे दर खंडीस

८१। सातु दर खंडीस

८१। लाख दर खंडीस

८१। जवत दर खंडीस

८१। करडी दर खंडीस

लेनारी याजवर कायदा

३॥ लमावदल

३॥ मढ्यावदल

कासारावर कायदा

२। लमावदल

३॥ मढ्यावदल

घिसाड्यावर कायदा

२। लमावदल

३॥ मढ्यावदल

१ पिंजारी याणे दरसाल जेन हकाचे
देत जावे

१ रामोसी यास

२ लमावदल

० मढ्यावदल

१ वाणी याने दररोज तंबाकू पाण-
सुपारी देत जावी

१ तांबोळी याणे दररोज पाणे देत
जावी

१ परीट याजकडे

२। लमावदल

१ मढ्यावदल

१ न्हावी वळीचा भाऊ सबब त्याणे
माहारास वस्तरा देत जावा आणि
हक बीा तपसील

२। लमावदल

१ मढ्यावदल

१ गोणीत फसकी दर वंशळभर देत
जावी न्हावी याचे घरचे पडीस

॥२ धुरईचे बैलास

८।१ चावरीचे बैलास

८१। तीळ दर खंडीस
८१। सावे-दर खंडीस
८१। राळे दर खंडीस
८१। वरया दर खंडीस
८१। कापूस दर खंडीस
८१। बाजरी दर खंडीस

बेलदार याजवर

२। लग्नावदल

३॥ मळ्याबदल

भाटास हक

२। मळ्याबदल

कुभाराची पड झाली असता

८॥२ धुरईचा बैल

८।१ चावरीचा बैल

८।१ गाईचे कातडे मागू नये

८।१ हसरीचे कातडे मागू नये

लव्हाराची पड झाली असता

८॥२ धुरईचा बैल

८।१ चावरीचा बैल

८।१ गाईचे कातडे मागू नये

८।१ हसरीचे कातडे मागू नये

परटाची पड झाली असता

८॥२ धुरईचा बैल

८।१ चावरीचा बैल

८।१ गाईचे कातडे मागू नये

८।१ हसरीचे कातडे मागू नये

सोनार

वगैरे जिनस कळफळावर

१०० आंबे दर हजारास

८।१ गाईचे कातडे मागू नये

८।१ हसरीचे कातडे मागू नये

कुभार वळीचा भाऊ सबब

२। लग्नावदल

१। मळ्याबदल

सुतार वळीचा भाऊ सबब

२। लग्नावदल

१। मळ्याबदल

चांभार वळीचा भाऊ सबब

२। लग्नावदल

१। मळ्याबदल

अकात व हक दर शेंकडा

रुपये दोन प्रो घ्यावा

२। लग्नावदल

३॥ मळ्याबदल

येणे प्रमाणे घिसाडी याणे द्यावे

१ पिंजारी यानें दरसाल हकाचे जेन

टक देत असावे

रामोसो

२। लग्नावदल

० मळ्याबदल देऊ नये

१ वाणी याणे दर रोज तवाखू व

मुपारी देत जावी

१ तांबोळी याणे दररोज पाणे देत

जावी

१०० जांब दर हजारस

१०० नारेळ दर हजारस

१०० केळे दर हजारस

बागवाण याणी हर जिनसास हक
देत असावे दर साल देत असावे
१ दर घरास आदयावत देत असावे
८।२ धुरईचा बैलास
८।१ चावरीचे बैलास
८।१ गाईचे कातडे मागू नये
८।१ ह्मसीचे कातडे मागू नये

मृत्तिकेस हक तेली याजकडे

२। लग्नावदल

३॥ मढ्यावदल

दिपवाळीचा साजवट करणे ती
माहाराणी करावी

दर बुच्याडास पाच पुल्या मागले
हाताने वढून घेवाव्या त्यात मागाचा
संबंध नाई

कोष्टी याजवर हक

३॥ लग्नावदल

३॥ मढ्यावदल

१ मराठी याजना पड सिरस्ते प्रमाने
देत जावी

१ रंगारी वानगर मण्या वा रुपये १।

१ जिनगर

२। लग्नावदल

१ परीट

२। लग्नावदल

१ मढ्यावदल

१ न्हावी याने दरमहा वस्तरा देत
जावे व हक

२। लग्नावदल

१ मढ्यावदल

न्हावी वळीचा भाऊ सबब गोणीस
फसकी वझळभर देत जावी

न्हाव्याचे घरची पड

८।२ धुरईचा बैल

८।१ चावरीचा बैल

८।१ गाईचे कातडे मागू नये

८।१ ह्मसीचे कातडे मागू नये

कुंभार वळीचा भाऊ

२। लग्नावदल

१। मढ्यावदल

सुतार वळीचा भाऊ

२। लग्नावदल

१। मढ्यावदल

चांभार वळीचा भाऊ

२। लग्नावदल

१। मढ्यावदल

जकाती हक दरशेकडा रुपये
दोन द्यावे कलस

सुतार याची पड

८।२ धुरईचे बैलास

८।१ चावरीचे बैलास

३॥ मळ्याबदल

८॥१ धुरईचा बैल

८॥१ चावरीचा बैल

८॥१ गाईचे कातडे मागू नये

८॥१ ह्मसीचे कातडे मागू नये

जिनगराने माहाराचे घरी लग्न झाले असता त्यास करा व मंडवळी देत जावी

गुराहाळावर हक दर खंडीस गूल ८१। देत जावा दररोज ऊस १० तीन काहिलीवर भरताची शेरनी पासरीभर व काहील-धुकटी व हात शेकणे गूल ८८२॥ अडोच शेर दर-रोज देत जावे जागलाभर काकवी दर काहिलीस देत असावी व दाल झाडन्या बदल पेरी उताची ५ पाच आठरा घागरीवर एक घागर रसाची देत असावी चुलवण जाळावयास घालीत जावे

मुसलमानाचे लग्नविठ्ठलाबदल रुपये

२। सवादोन

८॥१ धुरईचे बैलास

८॥१ चावरीचे बैलास

८॥१ गाईचे कातडे मागू नये

८॥१ ह्मसीचे कातडे मागू नये

वडारी याणे द्यावे ते तपसील

२। लग्नाबदल

३॥ मळ्याबदल

८॥१ गाईचे कातडे मागू नये

८॥१ ह्मसीचे कातडे मागू नये

गुरव वळीचा माऊ

२। लग्नाबदल

१ मळ्याबदल

मुलाणी व काजी

१। लग्नाबदल

८॥२ धुरईचे बैलास

८॥१ चावरीचे बैलास

८॥१ गाईचे कातडे मागू नये

ह्मसीचे कातडे मागू नये

काजी व मुलाणी याणी माहाराचे बैलावर लावोत असावे बागवाण

२। लग्नाबदल

८॥२ धुरईचा बैल

८॥१ चावरीचा बैल

८॥१ गाईचे कातडे मागू नये

८॥१ ह्मसीचे कातडे मागू नये

पचवीस हत वावरात नाडा बांधून माहारास द्यावे

संक्रांती हुरडा खळमात्र द्रवणपाटी व साजवट व बेर माहाराने घेत असावे मांगाचे त्यात काही नाही

१। बलुत्यास मांडवखडनीबा ५. १।

लग्नाण याजवर

२। लग्नाबदल

३॥ मळ्याबदल

हालालखोर

- २। लग्नावदल
३॥ मळ्यावदल

कैकाडी याजवर

- २। लग्नावदल
३॥ मळ्यावदल

गोंधळी याजवर

- २। लग्नावदल
३॥ मळ्यावदल
०॥१ धुरईचा बैल
०॥१ चावरीचा बैल
०॥१ गाईचे कातडे मागू नये
०॥१ हासीचे कातडे मागू नये

गोपाल याजवर

- २। लग्नावदल
३॥ मळ्यावदल

डोंबारी याजवर

- २। लग्नावदल
३॥ मळ्यावदल
०॥१ धुरईचा बैल
०॥१ चावरीचा बैल
०॥१ गाईचे कातडे मागू नये
०॥१ हासीचे कातडे मागू नये

सुतार याने पडझडचे काम करीत
जावे

कलमें—

०॥१ धुरईचा बैल

०॥१ चावरीचा बैल

०॥१ गाईचे कातडे मागू नये

०॥१ हासीचे कातडे मागू नये

गोंधळी याजवर

- २। लग्नावदल
३॥ मळ्यावदल
०॥२ धुरईचा बैल
०॥१ चावरीचा बैल
०॥१ गाईचे कातडे मागू नये
०॥१ हासीचे कातडे मागू नये

गोंधळी याणे गोंधळ घातल्या वर
दर गोंधळात पैसा एक देत जावा
घणगर याजवर

- २। लग्नावदल
३॥ मळ्यावदल
०॥१ धुरईचा बैल
०॥१ चावरीचा बैल
०॥१ गाईचे कातडे मागू नये
०॥१ हासीचे कातडे मागू नये

पाणमळ्यात दर त्रिषयात दर-
ताल अडीच रुपये घेत जावे
०॥१ मराठ्याचे मळ्यावदल
तांबट याजवर

- २। लग्नावदल
३॥ मळ्यावदल
०॥१ धुरईचा बैल
०॥१ चावरीचा बैल

मांगणे तात व केरसुणी देत
असावी *

सर्वत्राची चाकरी माहाराणी करीत
जावी

लव्हाराणे सुरी कुराड असी नीट
करून देत जावी

८।१ गाईचे कातडे मागू नये
८।१ हसीचे कातडे मागू नये

—

देशमुख याचे घरांत राबती माहा-
रानें करावी त्यास पोटास भाकरी
घालावी

पाटील याचे घरी माहाराने राबती
करावी सबब त्याजला धडूत पांघरुना
बदल रुपये ६ साहा देत जावे दर-
रोज पोटास भाकरी घालावी

या सिवाई जमीन हराटीचे पाच
बिघे देऊन राबती घ्यावी नाही पेक्षा
राबती विसी बोलू नये.

सरकारचे सिपाई यास लाकडे
माहाराने देत जावे त्याणे पोटास
भाकरी देत जावी

१ दरवेसी यासी पाच गोवन्या देत
असाव्या त्याची बिगार न्हेत असावी
माहाराचे पोटास भाकरी देत जावी
१ हिजड्यास पाच गोवन्या द्याव्या
व पोटास माहारास भाकरी देत जावी
माहारापासी पैसा मागू नये

१ वासुदेव यास पाच गोवन्या द्याव्या
आणि माहारास भाकरी पोटास
देत असावी माहारापासी पैसा
मागू नये

१ कुंभारास आवा काढल्यावर दर
आव्यास मडकी हकाची देत
असावी त्याचे मागचे आव्याची
राख बाढीत असावी

- १ चांभाराने जोड्यास सळ पुस्ती
देत असावी
१ भाटाणे लग्न काढून द्यावे आणि
त्यास माहाराने दहा पैसे द्यावे
१ नंदीवाल्याने भिक्षा जी येईल ती
ध्यावी पैसे महारापासी मागू नये

एणे प्रमाणे सदरी कळमे बारा बळुते बळीचे भाऊ सवन्न त्याजला कातडे दिल्ले दर कातड्यास एक मण दाने घालावे हेंच नगान्यास गावपाढरीने व सरकाराने दिल्यावर काजीने जवा करून द्यावी माहाराचे हवाली करून द्यावी व मांगाणे नगरा मंडून द्यावा यांत मांगाचा संबंध नाही नगरीचे दोरे पड जाहली असल ती माहाराने आनावी व हली किंवा नवे तेथे मांगाचा संबंध नाई. हरकी माहारकी सीतादेवी कुणवयाची मळणी जाहले वर कुणव्याने सेतात माहारास देत असावी सरकाराणी दोन रुपये जोड्याबदल व घोगडीबदल तराळास सालाबादी प्रॉ देत जेवे माहारकीचा हक आजपर्यंत आहे तो हली येत आहे कळमे—

- १ मांगाचे लग्न रानात करावे ते दिवसी दिवड्याचे तिखटीचा मा-
डव घालून तीन मेढीचा करावा व राणांत हल्यावर वरात काढावी
गावांत भिरवू नये गावपाढरीचा विडा त्यास द्यावा
१ नगरीचे होळीचा नैवेद्य १ माहाराचे लग्नास मांगाणे पागुट
माहाराने घ्यावा व लुगहे देत जावे
१ पोळ्याचा नीव्येद बैलाची १ गावपाढर मिळोन सरकारचे पा-
ववाळणी माहाराने घ्यावी गेतला घोडा माहाराचे वरातीस
द्यावा मांगाहून वहिवाट—चालक
हा खरा मांगाचा त्याचा संबंध
नाही मागाबदल कोन्ही बोलू
लागल्यास तो जातीबाहेर पडेल

असा माहाराचा पुरावा खरा आहे जो कोणी लटके झणेल त्याच
निरवेष होईल हे देणे पाळयायाचे व दामाजीपंत याचे हातचा कागद असे
विट्या महार मंगळवेढ्याचा पाळयायाचे कामी पडला व दामाजीपंत कामी

पडला हणोन पादशाहाणी विठ्या महारास हक करून दिले हे धेत जावे पादशाहा वें दामाजीपंत व पाढर व बाराबलुते व शेठे माहाजन मिळोन हे पादशाहाचे हतचे देहनीगी असे व काजी इमाम व साक्ष पाटील याचे

१ बापुजी जुनरकर
१ सदासीव पाटील गंगाखेडकर
१ नाना कुलकर्णी काशीकर
१ माहादाजी पत कुलकर्णी पुणेकर
१ खडोपत कुलकर्णी मिरजकर
१ जोती पाटील नासीकर
१ माधवराव कुलकर्णी माहीकर

१ माणकाजी पाटील पुणेकर
१ वासुदेवपत कुलकर्णी बेदरकर
१ रामाजीपत कुलकर्णी जुनरकर
१ नाना कुलकर्णी पढरपूरकर
१ भवाणजी पाटील पुणेकर
१ विस्वराव पाटील बेदरकर
१ केशवराव बेदरकर
१ माधवराव पाटील पैठणकर

एणे प्रमाणे सनद पैठणचे सुकाभी येकनाथस्वामीचे राउळात जाहली हे तुह्यास कळावे व पाढरीस कळावे व अठरा लाख सोमवंतास कळावे

फाशेपारधी

२।. लग्नावदल

३।. मढ्याबदल

वैशनव लग्नावदल २। व मढ्याबदल ३।। गारुडी लग्नावदल २। व मढ्याबदल ३।।

गारुडी याने गांवांत खेळ केले असता पैसे महारास १६ देत जावे

१। आडाणी कुळाचा मोहोतुर लागला हणजे ध्यावे

१ विठ्या बदल गावपाढरीने भादवी केले असता महारास दोन रुपये देत जावे

१ हारकी हारवेळ माहाराची यास रुपये चोवीस २४ दरसाल देत जावे आणि हरकी व माहारकी माहारपाढरीची

१ नगरीतील लग्न झाले असता वेंसीत शेला नवऱ्याचा माहाराणी ध्यावा

९ च. सं.

माहाराने तोरणे व्हेसीस नगरीचे व नगरीचे लोकास वाळ्यास बाधीत असावे नगरी मध्ये घोघर काव टाकीत असावी नैवयदे माहारास देत असावे यथ मागाचा तबध नाही माहाराचे लग्न उभे राहिले असता मांगाने व मागनीने पाच रोज लाकडे पुरवावी व माहाराने त्यास वाहून द्यावे

१।. कोष्टी-मागा बदल

- १ नवव्याचे पाहीचे पैसे च्यार व
तादूळ पाटी माहारास देत जावे
व माहारणीस ववाळणी लुगडे
देत जावे
- १ पाच रोज अन्न माहारास वाढून
द्यावे आणि माहाराने चाकरी
करावी केले असता
- ८॥१ धुरईचा बैल
८॥१ चावरीचा बैल
८॥१ गाईच कातडे मागू नये
८॥१ हसीच कातडे मागू नये
- कातडे देवयाचे नाही परंतु देणे
जाहल्यास एक मण दोन घेऊन
कातडे द्यावे अडाणी कुळाची पड
झाली असता
- ८॥१ सुरईचा बैल
८॥१ चावरीचा बैल
८॥१ गाईच कातडे मागू नये
८॥१ हसीच कातडे मागू नये
१. सनगर-मागा बदल
१. राउळ-मागा बदल
१. साळी-मागा बदल
- १ मोडली जनावरे व विटाळाचे लु-
गडे फुकट देत जावे
- १ लक्ष्मीचे कारन जाहल्यास व
झाले असता माहाराने करावे स-
डक धरावी घालावा
- कारण लक्ष्मीचे जरीमरीचे करावे
यात मागाचे समंध नाही मागा
बदल कोन्ही बोलले तरी जाती
बाहेर वसेल व लटके कोन्ही
झणेल तर याचा निरवोध होईल
- १ वाणीयाचे विराहडा वर पाच
गवण्या देत असावे व यात करास
त्याणे च्यार पैश देत जावे
- १ सरकारचा सिपाईयास पाच गव-
ण्या देत जावे त्याणी पोटास
भाकरी देत जावी

धणगर याणे शंभर बकरी कातरली झणजे पावशेर लेकर द्यावी मेंढरू शेळी
मेली तरी माहारास देणे दुसरे कोन्ही घेऊ नये येणे प्रमाने माहा-
राचा एक खरा आहे जो कोन्ही लटके झणेल त्याचा निरवोध होईल माहा-
रणीचा व मागणीचा विष्टा खाली असे क्रिया सांभाळून पच बसल्या वर खरा
खरा इनसाफ करावा या प्रमाने माहाराचा एक खरा आहे हे मलिकपाछ्याव
बेदरास जाऊन पाछ्याव याची लेकर बेगम आनली आणि बाछ्याव पासी हात
जोडोन उभा राहिला बाछ्याव याचे धोळ्याची जागळ करावयास गेला तो तेथे
माग चोरीत आला तेव्हा माहार जागा होता मग बाछ्याव यास जागे केले
विस्वासूख माहार ठरला झणोन धोडा वरातीस दिले आवरनाक माहार

यास कृपा करून दिल्ले व हारवळा हारकी माहारकी दिल्ली व धडे पडोवले हक दुरुस्त करून दिल्ले बाछ्याव याचींतील कोठीतील कोठाडी लुटल्या त्याज बदल तगादा दामाजीपंतास केला ते वेळेस श्री विठोबाचे विठ्या माहाराने रूप धरून बाछ्याव याची रसद पोहचती केली दामाजीपंताचा पैका भरून विठ्या माहाराने दिल्ला आणि बाछ्याणे पुन्हा पावती दिल्ली व दामाजीपंत याज पाशी विठ्या माहाराने आनोन दिल्ली बाछ्याव याणी चौकशी केली व दामाजीपंत याची चौकशी केली त्याज वरून विठ्या माहार यास हक दर उपकार पोटास भाकरी व बत्तावयास जागा करून दिल्ली धडुत पावळून कृपा करून दिल्ले माहाराचे बदोबस्त करून दिल्ले माहाराचा बदोबस्त केला हा खरा आहे हे तमा (म) हकांत कोनाचा सर्वध नाही पैठण मुकामी देसाई व देशमुख पाटील कुलकरणी व क्षेत्रीचे ब्राह्मण व बाराबलुते व सेटे महाजन सनद मुगी पैठणी देवाचे राउळात जाहली यास कोन्ही लटके छणेल त्याचा निरवोष होईल त्यास माहाराणीचे मांगणीचे वस्त्राचा घोळ आसे मिति शके १०५१ श्रावण शु॥ १३ रोज रविवार दिवसी कागद दिल्ला सही खडो नारायण कुलकरणी दीक्षित पैठण-कर हे पुणे मुकामी इंग्रज बाहादुर जरनेल व आलफिस्टण साहेबाची सई व राबेसण साहेबाची सही कोनास बोलावयाचे असल्यास पुणे मुकामी येऊन बोलून घ्यावे

ही नकलेची नकल उतरली असे—नकलेवरहुकुम

श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराज
यांचीं

शक १५६८ तील दोन पत्रें

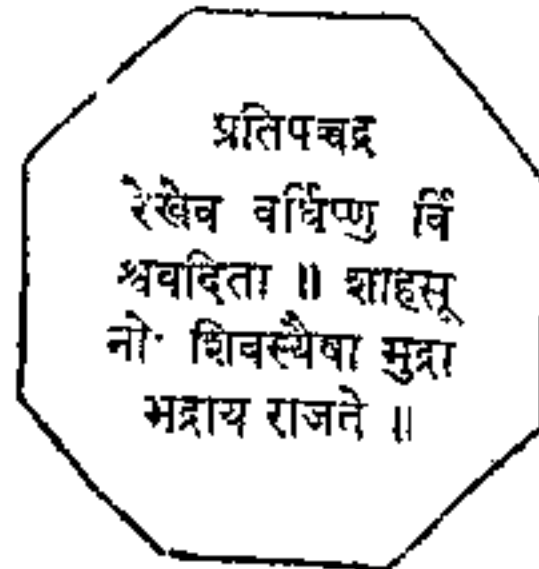

इंदापूर, सुपें, बारामती व पुणें, हे चार प्रांत शहाजी राजे यांच्या कडे शिवाजीच्या जन्माच्या पूर्वी पासून जहागीर होते. त्यांवर दादाजी कोंडदेव

यांचा अंमल सुभेदार ह्मणून पाच पंचवीस वर्षे होता. दादाजी कोंडदेवांच्या सुभेदारींत व मृत्यूपर्यंत किलेक राजपत्रे शिवाजी राजाच्या नांवाने झालेलीं उपलब्ध आहेत त्या पैकीं व प्रस्तुतचीं दोन पत्रे होत. यांत इदापूरचा मोकासा शिवाजीस नुकता व अर्जानी झाला असा उल्लेख आहे. शिवाजीचे वय त्या वेळीं एकोणीस वर्षांचे होते. संभाजी भोंसले हा विठोजी भोंसले याचा मुलगा होता. इदापूरचा मोकासा शिवाजीस विजापूरच्या पातशाहा कडून नुकता व भिळाला होता. तत्पूर्वी तो संभाजी मोहिता याज कडे होता. संभाजी मोहित्याची उचलवांगडी करून शिवाजीने हा मोकासा आपल्या कडे करून घेतला त्या वेळची ही दोन पत्रे आहेत.

१५६८ कार्तिक शुद्ध ३]

[अस्सल-मोडी]

अज् रस्तखाने राजश्री सीवांजि राजे दामदौलतहू वजेनेव कारकुनानि हाल व इस्तर्कनाल पां इदापूर विदार्नेद सुां सर्वे अर्जेने अलफ बोां सम्राजि

१ हून, पासून. २ रस्तखाना=फरासखाना. रस्तखाना इ राजश्री=रस्तखाने राजश्री=राजश्रीचा रस्तखाना अज् रस्तखाने राजश्री=राजश्रीच्या रस्तखान्या तून (हुकूम केला जातो कीं) ३ शिवाजी अशी शिकारयुक्त अक्षरे आजपर्यंत सांपडलेल्या एका हि पत्रांत नाहींत. सर्व पत्रांत जि म्हस्व असते. ४ श्रीमत. ५ स, प्रति. ६ कारकून या शब्दाचे फारसी अनेकवचन कारकुनान्. इ हा षष्ठीचा प्रत्यय. कारकुनान् इ हाल ह्मणजे वर्तमान चे कारकून. ७ वर्तमान. ८ भावी. ९ परगणे. परगणा इ इदापूर ह्मणजे इदापूरचा परगणा. ११ (हुकूम) दिला जातो १२ सुहुरसन सुा हा शब्द अडाणी वाचक सुमा ह्मणून वाचतात, परंतु ती चुक आहे सु पुढील दोन रेधा अडाणी डोळ्यास मा सारख्या दिसतात इतकेच १३ सात. १४ चाळीस १५ हजार-एक हजार सत्तेचाळीस १६ बेशमी=इसमाने. १७ जि म्हस्व काढली आहे.

भोसले^{१८} देसमुख पां मजकूर हुजूर एउनु मालूम केले जे^{२१} आपणें^{२२} सि
इनाम बां मोकदमी मीरासि^{२३} कसबे मजकूर जमीन चावर जिराती ४॥॥
पां उणे पाच देर सर्वोद कसबे मजकूर बा थल निमजगो अंज चावर पाच
पैकी बा फर्मान हद सिके खास देखील^{२४} नख्खतयाती तां ठाणे ता देहाय
व बाजे पटिया व महसूल व ऊंट व कडवा व बाजे बाबा व वेठी^{२५} बेगारी
फर्मासी कुल बाव कुल कानू रवी आहे सालाबाद भोगवटे तसरुफाती चालत
आले आहे हाली^{२६} साहेबांसि मुकाता अर्जांनी^{२७} जाला आहे माहाली कारकून
ताजे खुर्द खताचा उजूर करिताती सरजाम होए मालूम जाले तरी वे॥
सभाजि भोसले देसमुख पा मा यासि इनाम बा मोकदमी मीरासि कसबे
मजकूर जमीन जिराती चावर पा उणे पाच पैकी बा फर्मान हद सिके खास
देखील नख्खतयाती ता ठाणे ता देहाय व बाजे पटिया व महसूल व ऊंट
व कडवा व बाजे बाबा व वेठी बेगारी फर्मासी कुल बाव कुल कानू भोग-
वटे तसरुफाती सालाबाद चालिले असेली^{२८} तेणे प्रमाणे दिघले आहे दुमाले
कीजे औलाद अफलाद चालविजे देर हेर साल ताजे खुर्द खताचा उजूर न
कीजे तालीक घेउनु असली फिराउनु दीजे मोर्तब सूद

तेरीख १ माहे सौवाल
सौवाल

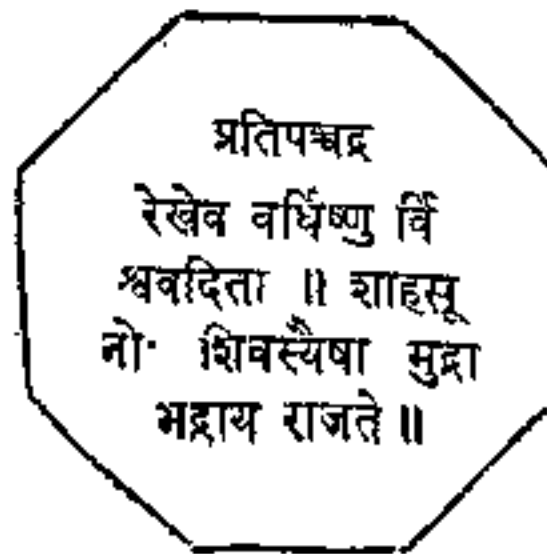
सूरु सूद

मर्या
देय विरा
जते

१८ ह्या सभाजीला राजे ही पदवी नव्हती, सबब नुसत्या आडनावानें
उल्लेख केला आहे. १९ परगणे-परगणा इ. परगणे मजकूर ह्याजें उप-
युक्त परगणा २० एऊन ह्या वर्तमान रूपा बदल एउनु असें रूप तीन शे वर्षापूर्वी
योजित. २१ जे=कीं. यत्=जे. २२ सि न्हस्व काढिली आहे. २३ बदल. २४ वश-
परेची. २५ कसबा इ=कसबे. कसबे मजकूर=उपर्युक्त कसबा. २६ पाच. २७ मध्ये.
२८ शिवार. उपर्युक्त कसब्या च्या शिवारांत २९ निमजगा नावाच्या थळांत. ३०
अज=पैकी फारसी अज व मराठी पैकी अर्शा दोन्ही शब्दयोगी अव्ययें योजिलीं
आहेत. ३१ बरहुकूम. ३२ खासशिक्याच्या ३३ सुद्धा. ३४ नक्त. ३५ ताहां. ३६
गांव. देह (गांव) शब्दाचें अनेकवचन देहाय. ३७ इतर ३८ पट्या. ३९ वसूल.
४० एक बाब आहे कोणती तें माहीत नाही. ४१ एक बाब ४२ इतर बाबा. ४३
वेठवेगार. ४४ निवडक. ४५ सर्व. ४६ चालत. ४७ वार्षिक चालीचा भोगवटा. ४८
सध्यां. ४९ सि न्हस्व काढिली आहे. ५० साध्य. ५१ आक्षेप. ५२ र वर अनुस्वार
नाहीं. ५३ असेल च्या बदल असेली असें रूप शिवकालीन पत्रांत येतें. ह्या रूपाचीं
मला सशास्त्र उपपत्ती अद्याप लागली नाहीं. ५४ आत. ५५ प्रत्येक-दर हर साल=
प्रत्येक सालांत. ५६ नकल. ५७ मूळ. ५८ परतून. ५९ सूद-झालें. ६० प्रारंभ झाला.

१५६८ कार्तिक शुद्ध ३]

[असल-मोडी

अज रस्तखाने राजश्री सीवाजि राजे दामदौलतहू बजानेव कारकुनानि हाल
व इस्तकबाल व मोकदमानि देहाये पा इदापूर विदानद सुा सदा अबैन
अलफ दरवज बदल इनाम बेा सभाजि भोसले देसमुख पा मजकूर जमीन
चावर २२८१५ ता

जिराती चावर

बागाईत चावर

२२८

८१५

दर सवाद कसवे मजकूर बागाईत बा मलई नजीक राजमळा
विधे पधरा

८१५

दर सवाद गावगनापा मजकूर जिराती चावर बाबीत २२८.

मौजे निरवागी चावर १८

मौजे कलब चावर १८.

मौजे आथरणे चावर १८

मौजे सेल गौ चावर १८

मौजे कोरटी चावर १८

मौजे निरगुड चावर १८

मौजे मदनवाडी चावर १८

मौजे रुई चावर १८

मौजे अकोले चावर १८

मौजे कोळठण चावर १८

मौजे अवणी चावर १८

मौजे भोड गौ चावर १८

मौजे गोतौडी चावर १८

मौजे काठी चावर १८

मौजे वडकुटे खुर्द चावर १८

मौजे वडकुटे सुा चावर १८

मौजे सेटफळे गंडे चावर १८

मौजे सणसर चावर १८

मौजे बाबुल गौ चावर १८

मौजे खोरवची चावर १८

मौजे बादल गौ चावर १८

मौजे डावीज चावर १८

सदरहू प्रमाणे अजराह मन्हामती दिधले असे देखील नखतयाती ता टाणे

व ताा देहाये व बाजे पटिया व महसूल व ऊट व कडवा व बाजे बाबा व वेठी बेगारी व फर्मासी कुल बाब कुल कानू दुमाले कीजे औलाद अफलाद चालविजे दर हर साल ताजे खुर्द खताचा उजूर न कीजे तालिक घेऊनु असली फिराऊनु दीजे मोर्तब सुद

तेरीख १
सौवाल

माहे

सौवाल

सुरु सुद

संस्कृत व मराठी
कवी

परशुराम त्र्यंबक प्रतिनिधि

१ कऱ्हाड येथील कोळेवाडीकर देशपांडे यांच्या संग्रहांत परशुराम त्र्यंबक प्रतिनिधि यांनीं केलेल्या कवितेचे एक लहानसें वाड आढळलें. वाडाची एकंदर ४६ पानें होतीं. पैकीं पहिलीं चार व शेवटचीं चार भिळून आठ पानें गहाळ झाली. पांचव्या पाना पासून बेचाळितान्या पाना बुद्धा वाडाचीं सध्यां अडतीस पानें शाबूत आहेत वाड जीर्ण झालेले आहे. कोळेवाडीकर देशपांडे यांच्या घरात प्रतिनिधीचा शरीरसंबंध झालेला होता शिवरामपंत प्रतिनिधि यांची कन्या सकवारबाई अप्पाजीराव देशपांडे कोळेवाडीकर यांस शक १७०० च्या सुमारास दिली होती. तिज बरोबर हें वाड कोळेवाडीकरांच्या ग्रंथसंग्रहांत आलें असावें सकवारबाईचा पूर्वज परशुराम त्र्यंबक हा प्रतिनिधिघराण्याचा मूळसंस्थापक. तेव्हां स्व-पूर्वजकृत काव्य सकवारबाईने ममतेने आपल्या सासरीं आणणें साहजिक होतें.

२ वाडांत खालील काव्यें आहेत:—

अंबेचे श्लोक १-२४

अंबेचे श्लोक ३३-६१

आरत्या

शिवाचे श्लोक १४—३२

शिवाचे श्लोक ६२—९४

पैकीं पहिले तेरा श्लोक गहाळ झाले आहेत व शेवटील एक दोन आरत्या हि गहाळ झाल्या आहेत. श्लोकांत कवी आपलें नांव व आपल्या बापाचें नांव देतो, तसें च, औधच्या ऊर्फ साकरगडच्या यमाईचें नांव काढतो. साकरगडची यमाई ऊर्फ अंबाबाई ही प्रतिनिधीची कुळदेवता, शिव हा प्रतिनिधीचा कुळदेव.

३ परशुरामपंत प्रतिनिधि यांना राजारामाच्या काली चांगली हणण्या सारखी कामगिरी केली. पुढे शाहूच्या आगमनसमयी त्याज वर बहुत सकटे आली तत्पूर्वी हि सकटे थोडीथोडकी आली नाहीत अशा सकटसमयी परशुरामपतानें शिवपार्वती यांचा श्लोकरूपानें धावा केलेला आहे एकदर चार प्रसर्ग चार धावे केले आहेत कविता प्रेमळ आहे व वरी साधिली आहे. ही श्लोकबद्ध रचना रा पारसनीस यांना मागे एकदां छापिली होती तिची व प्रस्तुत प्रतीची तुलना करून, एक प्रत काढतां येईल.

४ परशुरामपतानें कांहीं आरत्या संस्कृतात केल्या आहेत. त्यात लाव लाव समास आहेत त्या वरून हणतां येतें कीं परशुराम व्यवक संस्कृतांत चांगला व्युत्पन्न होता पाडितराव व उपाध्ये हे तर संस्कृतज्ञ असत च. रघुनाथपंत हणमत्ये हे हि संस्कृतज्ञ होते. आतां प्रस्तुत बाडा वरून परशुरामपंत प्रतिनिधि हि संस्कृतज्ञ होता, असें दिसतें तेव्हा शिवकाली व राजारामकाली व शाहुकाली जे अष्ट-प्रधान वेळोवेळी ज्ञाले ते संस्कृतप्राकृतभाषाभिज्ञ होते हणजे तत्कालीन जी विद्या ती चांगली पडलेले होते, असें हणणें प्राप्त होतें. बोरगावकर चिटणिसांच्या घराण्यांतील एका पुरुषानें मराठींत श्लोकबद्ध रामायण केलेलें बोरगांवीं आहे. रघुनाथराव दादानें केलेलें एक पद छापिलें आहे प्रस्तुत परशुरामपंत प्रतिनिधीची ही संस्कृत व मराठी कविता सांपडली आहे. शिवाजी राजानें केलेलें पद प्रसिद्ध च आहे. असें ऐकतों कीं महादजी शिंद्यानी हि अभंगादि काव्यरचना केली होती. तेव्हां, असें विधान केलें असतां चालेल की, महाशूरांतील सरदार व मुत्सद्दी याज पैकीं काहीं व्यक्तींना कविता करण्याचा चाळा असे व बहुतेक व्यक्ति स्वकालीन विद्येनें संपन्न असत

— ५ अवरगझेवा वर पंतानें खालील श्लोक रचिले
 स्वधर्मा रक्षावे असल तव चित्ति जरि हरा
 तरी या दुष्टाचा करि समुल विध्वंस हि पुरा ।
 बहु याचे चासे क्षिति वरि सुरा तावि घडिजे
 तथा सहाराया तव नयन शभो उघडिजे ॥ ६८ ॥
 आले सकट वारणे तुज असे हे शोभवी शाकरे
 ऐसे तों असता विलव करणे हे काय शभो घरे ।
 सर्वस्वे तुमचा चि तो भरवसा आहे कृपासागरा
 या दुष्टासि हरा पराभव करा श्रीपार्वतीशकरा ॥ ६९ ॥

वरील उताऱ्या वरून पंतांच्या काव्यशक्तीचा अंदाज वाचकांस करतां येईल. कविता वाचताना एवढे लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं नकलकारानें चहस्वदीर्घा कडे, व कान्हामात्रा कडे व अनुस्वारानुनासिकां कडे दुर्लक्ष केलेलें आहे. बाडांत कांहीं आरत्या नरमा किंकर, भास्कर, भास्करानदन व रुधिनदन या नावाच्या चार कवींच्या आहेत.

औरंगजेबाचें शिवाजीस पत्र

सोबतचें पत्र औरंगजेबानें शिवाजीस पाठविल्लें आहे. पत्र अस्सल असून, तें मला सातारचे वकील व मंडळाचे सभासद शेट डोसाभाई माणिकजी या पारशी सदगृहस्थांनी मोठ्या कृपेनें उपयोगार्थ दिलें पत्राची लांबी ४ फूट, ४ इंच असून, रुंदी १ फूट, ७ इंच आहे. पत्राच्या ३ फूट, ७ इंच लांबीवर जाडे असून, पत्राचे पाठीमागील बाजूस जोडावर 'सद्दुल् वसल्' अशीं फारसी अक्षरे आहेत पत्राला चागलें पांढरें फडकें लाविल्लें असून, तें सुरक्षित आहे. पत्राचे पाठीमागें मोडीत " ७ फर्मान औरंगजेब याचा शिवाजी महाराज याचे नावे आपण तत्कावर बसलों व पोशाक पाठविला आहे ह्मणोन छ ४ जिल्काद सन १ जुलूस सु॥ सन १०६९ हिजरी " अशीं अक्षरे, पत्रांतील मथितार्थ कळ-
प्याकरितां पत्र इकडे आल्यावर लिहिलेली आहेत. यांत साताचा जो आकडा आहे तो पत्राकाचा आहे तसें च पत्राचे एके बाजूस 'फर्मान अवरंग शाहा बरा-
बरी सोनाजी पंडित' असा शेर आहे. ही अक्षरे शिवकालीन आहेत याचा अर्थ असा आहे कीं, सदरचें पत्र अवरंगशहानें शिवाजीकडे सोनाजी पंडिता बराबर पाठविलें पत्राची मिति छ ४ जिल्काद सन १ जुलूस सु॥ सन १०६९ हिजरी अशी आहे छ ४ जिल्काद १०६९ ह्मणजे ता. १४ जुलै सन १६५९. औरंगजेबाचें पहिलें राज्यारोहण छ १ जिल्काद सन १०६८ हिजरी ह्म० ता २१ जुलै इ. स १६५८ रोजीं झालें, व दुसरें राज्यारोहण छ २४ रमजान १०६९, ता. ५ जून इ. स. १६५९ रोजीं होऊन, औरंगजेबानें आपला जुलूसी ऊर्फ राजशक छ १ रमजान १०६८, मिति ज्येष्ठ शु० २, शके १५८० ता. २३ मे इ. स. सन १६५८ पासून धरण्याचें ठरविलें. सोबतचें ता० १४ जुलै १६५९ चें पत्र दुसऱ्या राज्या-
रोहणा नंतर, सव्वा महिन्यानें लिहिल्लें आहे. राज्यारोहणप्रसंगीं शिवरायांतर्फेची अर्जदास्त 'या सोनाजी पंडितानें गुदरली, असें पत्रांतील उल्लेख व पत्र सोनाजी पंडिताबराबरी, पाठविलें असा पत्राचे पाठीमागील शिवकालीन शेर यां वरून व्यक्त होतें. पत्राचे पाठीवर

FROM
Aurangzeb to
Sivajee
4 Zilkad 1069
A. D. 1659

अशीं हंमर्जात हि अक्षरे आहेत.
१० न. स

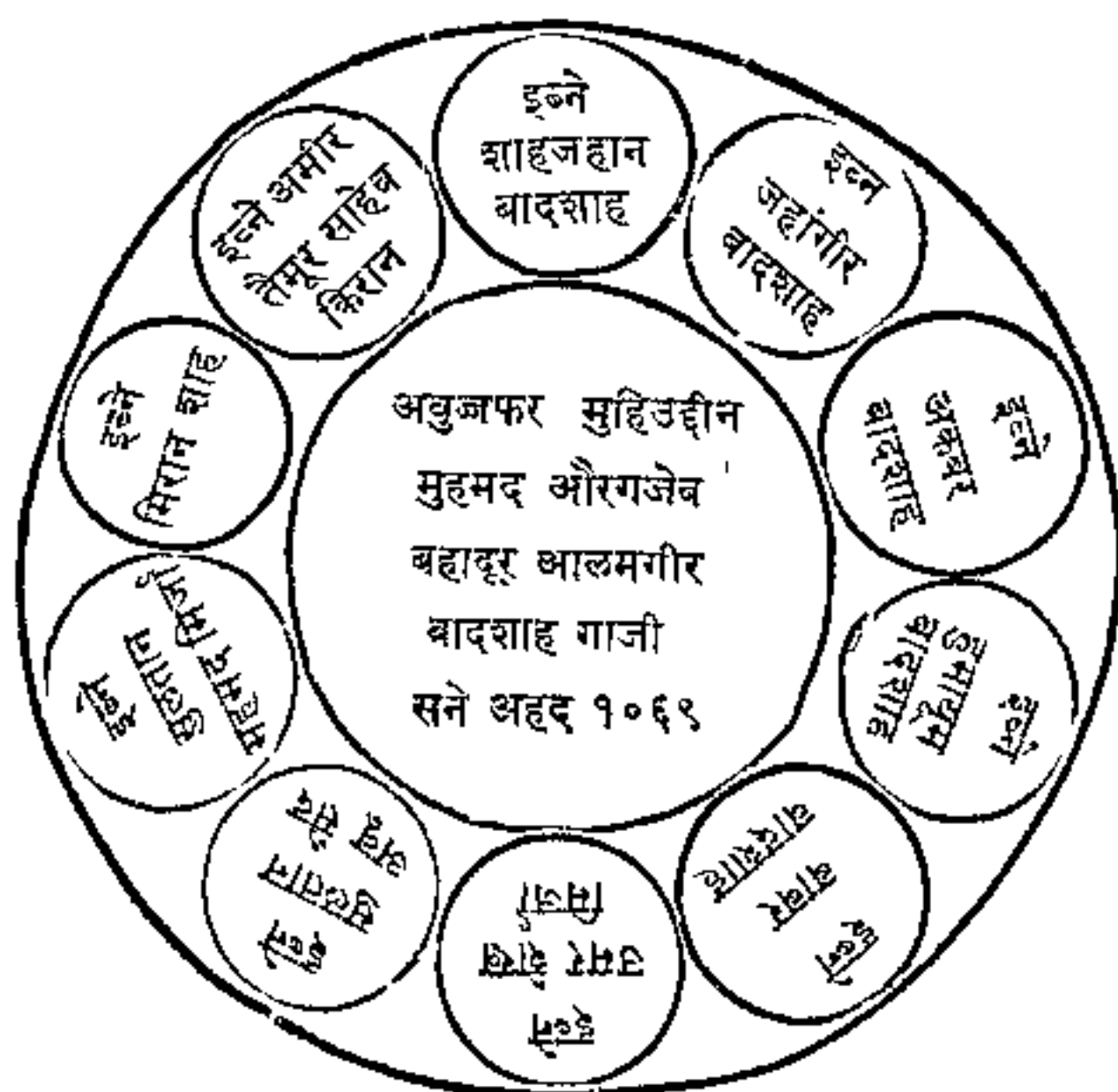
२ पत्राची लांबी रुंदी व स्वरूप यां सबधानें वर लिहिलें च आहे पत्र सुमारे ७ इंच कोरें ठेविल्यानंतर, शिक्का व तुगरा ही एका ओळींत आहेत शिक्का व तुगरा यांवर ईश्वराचीं नांवें दिलेलीं आहेत. पत्रात एकंदर २१ ओळी असून, प्रत्येक ओळींत जवळ जवळ २ इंचाचे अंतर आहे. पहिल्या दोन ओळी ५॥ इंचांच्या असून, पुढील १९,१ फूट लांबीच्या आहेत पत्राचे उजवे बाजूस ५॥ इंच कोरी जागा सोडलेली आहे. पत्रात ईश्वराचा उल्लेख जेथें जेथें आला तेथें तेथें आदरप्रदर्शनार्थ कोरी जागा सोडलेली आहे. खुद्द औरंगजेबानें आपला उल्लेख 'मा (आझी) या अक्षराने केलेला असून तें अक्षर नक्षीदार व रंगीत असें काढलेलें आहे. शई लाखा असून, अक्षरें सुवाच्य व मोहक आहेत असें या पत्राचे स्वरूप आहे.

आजच्या या अस्सल पत्रांत मुख्यतः काय मजकूर आहे, तो वर आला च आहे सदर पत्राचा आशय प्रथमतः रा. राजवाडे यांनीं म. इ. साधनें खंड ८, लेखांक ७ चे द्वारे व तदनंतर प्रभात'कर्त्यांनीं छापिलेल्या शिवछत्रपतींच्या बखरी चे द्वारे प्रसिद्ध केला. हें पत्र प्रसिद्ध करितांना, रा० राजवाडे यांनीं आठव्या खंडाच्या उपप्रस्तावनेंत पृ. १११ वर त्यांजपुढे आलेल्या भाषांतरासबधानें टीका करून मूळ फारसी पत्रें उपलब्ध झाल्यानंतर या सबधानें काय लिहावयाचें तें लिहितां येईल असे स्पष्ट झटलें आहे, तें साहाजिक च आहे औरंगजेब व शिवाजी यांमधील पत्रव्यवहारापैकीं आजचें हें पहिलें च अस्सल पत्र आहे. मूळ पत्र व त्याचें मराठीत भाषांतर हीं खालीं देत आहे भाषांतर माझे फारशी भाषाभिज्ञ विद्वान मित्र रा० गोखले यांचे मदतीनें केलेलें आहे या उपकृति बद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे अस्सल पत्र बोट डोसाभाई यांचे सग्रही राहिल. पत्रातील आशय या पूर्वी च महाराष्ट्रास विदित झालेला आहे. आज औरंगजेबानें शिवाजीस पाठविलेलें एक अस्सल पत्र झणून च तें मंडळास सादर करित आहे.

पां. न. पटवर्धन

विसमिछा हिरहमा निरहीम

लिलाहे अल्लाह ईज्द्

फर्माने अबुज्जफर मोहिउद्दीन
मोहमद औरंगजेब बहादूर
आलमगीर बादशाह गाजी

१ जुबदतुल् अमसाल वल् अक्रान, खुलासतुल् अश्बाह् वल् अथयान,
२ काबेलिल मईमत वल् एहसान; मुतिउल् इस्लाम, सीवाजी बहनायते
पादशाहाना

३ उम्मीदवार बुदह् विदानद के कादिरे बीहमता तआला शानहु बराथे
इशाअते खैरात व इफाजते मवरीत व रफए मरासिमे अदल् व
४ इनसाफ व इद्मे मबानिये जोर व एअतेसाफ लिवाये दौलत व रायते
सलतनते म्ना रा बेमजुके जफर व नुसरत् आरास्तेह व औजे कैवान
५ रसानीद व दुश्मनाने साहेब मुकनत व अअदाये दीनोदौलत रा के
हर्यक खियाले इस्तिकलाल दर् सर् व सौदाये इस्तिबदाद

- ६ दर खातिर दाश्तद् मनकूब व मकहूर गर्दानीद व बसाविकये इनायते खुद् रोजे यकशवा २४ रमजाने मुबारक औरंगे खिलाफत व
- ७ जहां बानी रा बजुलूसे मैमनत् मानूसे मा जीबोजीनत् बख्शीदह् अव-
बावे सआदत बर् लूये रोजगार कुशूद व जमामे महाम्मे अनाम व मशालेहे
- ८ जमहूरे खास्सो आम रा बकबजये इक्तेदारे मा मनूत व मबूद फर्मूत व
रुउसे मनाविर व बुजूहे नुकूद रा वनाम व अल्काबे अशूरफ अकदस्
- ९ अर्फअ हुमायूने मा रौनक व रिवाज अफ् जूद अल हमदो—
अला आलायेही अर्जदास्ती के दर्री अय्यामे खुजिस्ता आगाज फरखुदा
अंजाम मसहूबे
- १० मुलाजिमे खुद बबार्गाहे अजमतो जाह् इस्साल दाश्ताबूद व विसातते
वाकिफाने पायये सरीरे खिलाफत् मसीर अज नजरे मुकदस् मुअल्ला
- ११ गुजश्त व मुकद्दिमाते मारुजा मालूमे राये आलम आरा गश्त बायदके
बर्जादये कबीमये दौलतखाही व खिद्मन्गुजारीये दर्गाहे आस्मान्जाह्
- १२ के बिद्दीने वसीलये हुसूले अमानी व आमाल अस्त साबित् व रासिख्
बूदेह् व इक्तिजाये खैर सिगाली व सलाह् अंदेशीये उमदतुलमुल्करुकनुस
सलतनतिल् अलिध्या
- १३ मोतमिनुदौलतिल् बहिध्या मुरीद फिदवी सहेबपरस्त सआदत् निशान्
अमीरुलउमरा के अज पेशगाहे खिलाफत बखिदमते सुबादारीये सुबजाते
दकन
- १४ व इस्तिकलाले तमाम सरफराज गश्ता व रत्को फतके मोहिम्मात व
हल्लो अक्दे मोआमलाते आज्ञा व राये रजीने आ आजदुल खिलाफ
मनूत गर्दीदा
- १५ कार कुनद व अज सवाबदीदे आं मौरिदे मराहिम बिरुनखद् व सई
नुमायद् के मुकद्दिमाती रा के तअहूद् नमूदा व वजहे पसदीदा सूरत
पिजी गर्ददर
- १६ व मुतरस्तिबे इनजाहे मुल्तसेमाते मक्रून व सवाब बूदा बाशत वहमदे
—बलमिन्नाके जलायले उमूर व अजायम महाम के
पेशनिहादे खातिरे
- १७ मलकूत नाजिर बूद वअहसने वजह सूरते तमशीयत याफना वकारे मुल्क
वं दौलत इस्तिकामते तमाम पिजीरफता व अजहीच जहत् बगिरानी

- १८ नमांदा व इनायते ————— सुतआल् व नैरंगीये इक् बालें अदूमाल
विशुकूहे शकावत पिझह् बजजाये अअमाले खुद गिरिफ्तार शूदा वा
अहल् व
- १९ व अयाल दर सरहद्दे भकर असीर व दस्तगीर गदता व इनशा ———
सुजाये हक नाशिनास नीज अनकरीब मुस्तासल खाहद्
- २० मदींद इनायते अश्रफ रा शामिलेहाले खुद दानिस्ता दर खुरे नीको
खिदमती उमीद्वारे मराहिमे पादशाही नाशद् बराये
- २१ सरफ्राजीये ऊ खिलअते फाखिरा इनायत फर्मूदीम बतारिखे ४ शीकादा
सनये अहद् अज जुलूसे मुबारक मुवाफिके सनये १०६९ हिजरी तहरीर
याप्त ५

सहृल् वमल्

भाषांतर

समकालीन व वरोवरीच्या लोकांत श्रेष्ठ, उमराव मडळांत अग्रेसर, कुपेस पात्र, इस्लामचा आज्ञांकित, वादशहाचा कृपाकाक्षी शिवाजी यानें जाणावें कीं, सर्वांत श्रेष्ठ व अतुल असा जो सर्वशक्तिमान परमेश्वर त्यानें सत्कृत्यें व दानशूरता यांचा प्रसार करण्याकरितां, न्यायाचा स्तंभ उभारण्याकरिता व जुलमाचा पाया खणून काढण्याकरितां आमच्या राज्याची ध्वजा विजयाच्या अवतसानें सुशोभित करून शनीच्या कळसास पोहोचविली, व आमचे करवीं सामर्थ्यवान शत्रूचें व ज्यांच्या डोक्यात स्वातंत्र्याचें वेड शिरलें होतें व जुलमाचें वारें भणणत होतें असे जे धर्माचे व राज्याचे द्वेष्टे त्यांचे निर्दालन केलें. आपल्या पूर्वीच्या मेहेरवानीस अनुसरून आझी शुभ रमजानच्या २४ व्या तारखेस आदितवारीं खलिपाच्या सिंहासनाला आपल्या बसण्यानें आलकृत केलें व सुखाचे दरवाजे सर्वास खुले केले तुझी या सुखसमशी आपल्या नोकराबरोबर अर्जदास्ती पाठविली ती खलिपाच्या सिंहासनाच्या पायथ्याशी उभे राहणाऱ्या आमच्या नोकराचे द्वारा आमच्या पवित्र व उच्च नजरेखालून जाऊन त्यांतील आशय जगाला सुभोभित करणाऱ्या आमच्या मनाला विदित जाला गगनाचा भेद करणाऱ्या आमच्या या दरवाराच्या उबरळ्यावर राजनिष्ठा व सेवा यांहीं निश्चयपूर्वक पायरव करून श्रेष्ठ अशा या राज्याचा आधारस्तंभ, विश्वासपात्र, ईश्वराचें भजन करणारा, सुखाचीं चिन्हें असणारा असा सरदारश्रेष्ठ उमदतुलमुलुक ज्यास दक्षणाची सुभेदारी देण्यांत आली आहे व ज्याला पूर्णाधिकार देण्यांत आल्यामुळें जो उच्चपदाला पोचला आहे त्याच्या मर्जीनुसार तो सला देईल त्या प्रमाणें तुझी कामे करावें.

आमच्या कृपालाखाली असणाऱ्या त्या अमलदाराच्या सत्यावाहेर तुम्ही वागू नये. जी जी कामे तुमचेकडे येतील त्यांचा तुम्ही उत्तम रीतीने फडशा पाडावा आणि अर्जाचा निकाल करण्यांत न्यायाने परिपालन करावे. अदृश्य सृष्टीचे पूर्णत्वाने अवलोकन करणाऱ्या आमच्या अन्तःकरणापुढे जी जी कामे आहिली ठेविली होती ती ती चांगल्या प्रकारे पार पडून राज्याची इमारत भरभक्कम उभारली गेली. ईशकृपेने व नशिवाने आमच्या अभागी शत्रूस केल्या कर्मांचे फल मिळाले व ते मुर्लाबाळांसह भकरच्या सरहद्दीवर पकडले गेले. कृतघ्न सुजाची पाळेमुळे लवकरच खणली जातील. आमची अति श्रेष्ठ अशी मेहेरबानी तुमचेवर आहे, असे जाणून योग्य ती नोकरी बजावून आमच्या कृपेची वाछा धरून असावे.

तुमचा दर्जा वाढविण्याकरिता तुम्हास पोशाख पाठविला आहे. ता. ४ जिल्ह्याद सन १०६९ हिजरी

शिवाजीचे एक पत्र

मदरील कागद नकल आहे. तथापि त्यातील मजकुराची रचना व ती सातारकर छत्रपतींच्या प्रीतीतल्या पोतनिसांकडे मिळाला ह्या गोष्टी ध्यानात घेतल्या तर कागद विश्वसनीय मानण्याला हरकत दिसत नाही

कागदांत एक महत्वाचे विधान आहे. कागद तिसा खमसैन छ १३ मोहरमचा ह्यणजे शके १५८० आश्विन शु १५ (इ. स. १६५८ ऑक्टोबर) चा आहे या वेळी

साहेब करणाटकप्राती मसलतीस गेले

असा महत्वाचा उल्लेख यांत आहे ह्या च वेळीं अफजलखान शिवाजीच्या हालचालींनी वरीं देण्यास विजापूरदरबारीं गेला. ह्या वेळीं महाराज कर्नाटकांत राजकारण करीत असल्याचा सुगावा या पत्रावरून लागतो. रा. राजवाडे यांनी हनगडीकर देसाई यांचे कागद पाहिले आहेत, त्यांवरून अफजलखानाला दस्त करण्यापूर्वी सुमारे ८१० वर्षे महाराजांनी खानाच्या कक्षेंतील प्रदेशांवर कहर चालविला होता अशी हकीकत निघत असल्याचे ते सांगतात. अर्थात् कर्नाटकाकडे ह्यणजे दक्षिणेकडे शिवाजीचा मोर्चा वारंवार वळावा यांत नवल नाही व या योगेंच तस्त होऊन अफजल विजापुरीं गेला वरील पत्रावरून ही च मोष्ट समर्थित केली जाते महाराजांच्या या 'मसलती'चा हि पत्तारा यथार्थपणे ध्यानांत घेण्यास अधिक पुरावा शोधून काढिला पाहिजे.

दुसरी बाब ह्यणजे हें पत्र महाराजांनी ज्याला लिहिलें तो कृष्णाजी भास्कर हा जर खानब्रकरणीं प्रसिद्धीस आलेला कृष्णाजी भास्कर वाईकर च असेल तर तो 'देशाधिकारी व लेखक प्रात नारा नावळ' होता असें अनुमान करणे रास्त होईल.

दत्तो वामन पोतदार

श्री

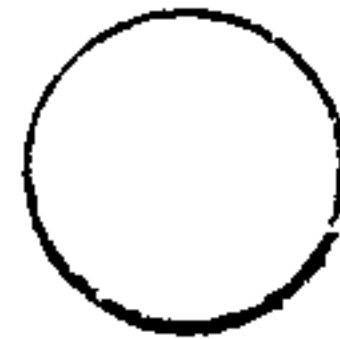
नकल

मशहूर हजरत कृष्णाजी भास्कर देशाधिकारी व लेखक प्रांत बारा मावळ
यांसि प्रत राजश्री शिवाजी राजे दडवत सुा तिसा खमसेन आलफ मौजे
कलबोली ताा पौनमावळ व मौजे रावडे ताा पौडखोरे या हरदो गांवाचा
सिवेचा कथला लागला आहे झणोन पूर्वी तुझास आज्ञापत्र सादर केले होते
त्यावरून तुझी मौजे मारास जाउन कथळा मनास आणिला त्यासि आरजोजी
ढमाला हा झणो लागला कीं आपले गावीची सीव खरी आपण दिव्य
करून त्यावरून सर्व देशक मेळउन दि चा तह दिल्ला इतकियामधे दुसरे
दिवसी आरजोजी ढमाला देश ताा पौड खोरे [गैरहजर !]

जाला

सबब मरहरी दिवाकर देश

पौनमावळ व हावजी पाा मौजे कलबोली ताा मार याणी हजुर पुरधरचै
मुकामी [येउ] न विदित केले त्यावर साहेब करणाटक प्रांती मसलतीत
गेले त्या प्रांतीहून आलियावर जो निवाडा करणे तो करितील तो परियत
मौजे कलबोली ताा पौनमावळ व मौजे रावडे ताा पौडखोरे या हरदो गांवा-
मधे टकियाचे कासेची जमीन आहे ते आमानत आसो देणे या पत्राची प्रती
घेउन असल नरहरी दिवाकर देशकुलकर्णी ताा पौनमावळ याचे हावाला
करणे जाणिजे छ १३ भाहे मोहरम मोर्तब सुद

रजु सुरनवीस

सुद सुद बार

बार

अंबाबाई उदो ।

अथवा

नाथसंप्रदायांतील एक महत्त्वाचा नवीन दुवा.

गेल्या दिवाळीत उरवच्याच श्री पोतनीस यांचे सप्रहांत दीनकविकृत पंची-
करण महावाक्यावरील एक ओवीबद्ध ग्रंथ सापडला, त्याचा परिचय मंडळाक

पूर्वांच करून दिला आहे. त्याच्या शेवटच्या (१८ व्या) अध्यायात आदिनाथापासून ज्ञानेश्वर—तुक्रोबा—वहिणाबाई—दीन अशी परंपरा देताना कुवीने आदिनाथानंतर दुसरें नाव उदोनाथांचें दिलें आहे. तें फार महत्त्वाचें असून एका महत्त्वाच्या गोष्टीचा अकल्पित निर्णय त्याचे योगें लागत आहे. प्रथम तेवढ्या ओव्या येथे देतो —

कव्हाणी येके वेंळी ॥ कैलासभुवनी चद्रमौळी ॥ सभा वनवटली मेळी ॥
 देवसीद्धगंधर्वसी ॥ १३ ॥ वामे उमा जगत्रजननी ॥ पाहे सभा नीरखुनी ॥
 तव देवगंधर्वमुनी ॥ जाले ध्यानी तटस्त ॥ १४ ॥ मुरडोनी पाहे शकरा ॥
 पंचवगत्र दीगवरा ॥ च्यारीवदनै समाधी सेजारा ॥ देखीली इतरा सारीली ॥
 १५ ॥ पाचवें मुख पाहे ॥ तयाची + + + ये ॥
 हें देखोनी नीवात होये ॥ उदोनाथ जगदंबा ॥ १६ ॥ + + +
 सर्जी मदनारी ॥ उमा उभी जोडला करी ॥ कोण मत्रजपाची परी ॥ ते
 श्रीपुरारी मज सांग ॥ १७ ॥ पाचारुनी पुष्पवीमान ॥ पार्वतीसहीत कैलास-
 राणा ॥ क्षीरसंधुचया स्थाना ॥ पैलतीरा उत्तरले ॥ १८ ॥ पुढें बैसउनी
 पार्वती ॥ राममत्रा उपदेसीती ॥ ज्ञानशक्ती प्रवेशगती ॥ आत्मारामी मीळा-
 वया ॥ १९ ॥ अलक्षमुद्रा आदीनाथा ॥ ते चि ते उदोनाथा ॥ तये संधी
 मछेंद्रनाथा ॥ गोरक्षनाथा तो बोधु ॥ २० ॥

या ओव्यांत

आदिनाथ

↓

उदोनाथ

↓

मछेंद्रनाथ

↓

गोरक्षनाथ

अशी परंपरा स्पष्ट दिली आहे यांत व उपलब्धपरंपरात एक अत्यंत महत्त्वाचा भेद आहे व तो ह्मटला ह्मणजे उदोनाथ हे नांव बरील परंपरेंत नवीन व अधिक आहे पण यादून हि महत्त्वाची गोष्ट ह्मटली ह्मणजे १७ व्या ओवीतील उल्लेख होय. यांत उदोनाथ ह्मणजे च जगदंबा असें स्पष्ट ह्मटले आहे. वास्तविक पाहता “ आदिनाथें उपदेश पार्वतीस केला मच्छिंद्रें ऐकिला मच्छगर्भी ॥ १ ॥ ” (वहिणाबाई—कविता भाग १ पृ. २). या किंवा अशा उल्लेखांतून आदिनाथानें ह्मणजे शंकरानें पार्वतीस उपदेशित्याचें जर स्पष्ट सांगतात तर नाथसंप्रदायाची परंपरा देताना

पार्वतीम वगळणें रास्त होणार नाही नाथसंप्रदायाप्रमाणें स्त्रियांना दीक्षा देण्याला काहीच प्रत्यक्षाय नाही. गुप्तनाथ व खुद्द बहिणाबाई यांची उदाहरणें आहेतच

नाथसंप्रदायातील हा राहिलेला अज्ञात दुवा आपली परंपरा देण्याचे भरत दीनकवीने सहज प्रकट केला आहे आदिनाथानें पार्वतीस उपदेश केला तीं पार्वती च 'उदोनाथ' या नावानें नाथसंप्रदायात ओळखली जाते. वरील ओव्यांत ही गोष्ट स्पष्ट झाली आहे.

या खुलाशावरून दुसऱ्या हि एका गोष्टीचा अर्थ स्पष्ट होत आहे. देवीचे उपासक उपासनाप्रसंगी 'उदो' 'उदो' ह्मणत असतात. 'उदयोऽस्तु' या संस्कृत इच्छाप्रदर्शक पदाचा 'उदो' हा अपभ्रंश मानण्याची बहिवाट आहे कदाचित् बरोबर असेल, परंतु 'उदोनाथ' हें पार्वतीचें संप्रदायिक नांव माहित झाल्यावर वरील 'उदो उदो' ही पदे विजयेच्छाप्रदर्शक न समजता ती अवेचीं च सर्वोधानें मानण्याकडे बळकट ग्रह वळतो. इतर कोणत्या हि देवताच्या उपासनार्थ 'उदो' शब्द उच्चारण्याची चाल का नाही हें आता कोणास हि कळून येईल. 'उदो' हें अबाबाईच्या सांप्रदायिक नावाचें लघुरूप होय.

माघ वा १४ }
१८३७ }
शिवरात्रि. पुणे. }

दत्तो वामन पोतदार

भक्तमंजरीमालेचें ऐतिहासिक महत्त्व

पारामर्तीस मोरोपंताचे समकालीन श्रीसिद्धनाथ रामदासी या नांवाचे एक सत्पुरुष होऊन गेले हे मोरोपतापेक्षां वयानें पुष्कळ च ह्मणजे ३५ वर्षांनीं लहान होते असें प्रसिद्ध हकीकतीवरून दिसतें. मोरोपताच्या चरित्राच्या उत्तरार्धाच्या सुमारास या सिद्धनाथांचा जन्म झाला असल्यामुळे यांनीं आपल्या पूर्व अमदानांत मोरोपतांचें चरित्र जसें पाहिलें व त्यावरून आपल्या मनाच्या जशा समजुती करून घेतल्या त्या च समजुती सिद्धनाथांच्या ससर्गातील राजारामप्रासादीसारखी जी मंडळी त्यांच्या झाल्या हें उघड आहे या राजारामप्रासादीनें, महिपतीनंतरच्या १०० वर्षांत महाराष्ट्रांत जे सत्पुरुष व कवि होऊन गेले, त्यांची चरित्रें महिपतीच्या धर्तीवर ज्यांत वर्णिलीं आहेत, असा १०९ अध्यायाचा व सुमारे १३००० ओव्यांचा भक्तमंजरीमाला नामक एक ग्रंथ लिहिला आहे हें प्रसिद्ध च आहे या ग्रंथासंबंधानें जी हकीकत लोकांच्या वाचण्यात असेल ती सर्व धुळ्यास रा. देव यांच्या संग्रहीं असलेल्या नकलेवरून प्रसिद्ध झालेली आहे.

कोणत्याहि ग्रथांतील विधानांचें प्रामाण्य किती मानावें या बाबतीत हि ग्रथाची मूळप्रत च अधिक उपयोगी पडते असा अनुभव आहे. परवां नुक्त्याच पठर-पुरास चाललेल्या चातुर्भासे विरुद्ध खाजगीवाले या खटल्यांत या भक्तमजरी-मालेची मूळप्रत पुराव्यांत दाखल करण्यासाठी राजारामप्रासादीचे वशज घेऊन आले त्या वेळीं ती प्रत आपातत अवलोकन करण्याची संधि मला मिळाली. त्या वेळीं मोरोपंताच्या चरित्राविषयीचा ८३ वा अध्याय वाचीत व सूक्ष्म निरीक्षित असतां एक गोष्ट माझे नजरेस आली. तीवरून राजारामप्रासादीनें भक्तमजरीमालेंतील चरित्रांतून ज्या गोष्टी वर्णिल्या आहेत त्या बहुधा कल्पनातरगात्मक च असाव्या, त्यांमध्ये ऐतिहासिक सत्य फारसें नसावें, असें माझे मत झालें. चरित्राविषयक व्यक्तीचें वर्णन करिताना जन्मकालस्थिति, बाळपण, मुज, लग्न, गृहस्थाश्रम, गुरुप्रसाद, ईश्वरीसाक्षात्कार वगैरे ठरीव मुद्दे व त्यांचे ठरीव पद्धतीनें वर्णन करण्याची पद्धति राजारामप्रासादीची दिसते. जन्मकाल-स्थिति ह्मणजे तें कुल अगदीं अवनत स्थितीला पोचलें होतें ह्मणून अमुक देवानें त्यात अमुक रूपानें अवतार घेतला असें वर्णन करावयाचें, आईचे डोहाळे हि सागावयाचे, बाळपणीं अत्यंत खेळकर स्वभाव होता, सवगळ्याची प्रीति फार होती असें सांगावयाचें, मुजीलमाच्या वेळीं मडप फार मोठा व शोभि-वंत घातला होता, सर्व गणगोत लोटलें होतें पुष्कळ ब्राह्मणभोजन झालें, दक्षिण-वगैरे विपुल वाटली, पुढें मुलेंबाळें झालीं, काहीं काव्यरचना केली, गुरुप्रसाद झाला, ईश्वरी साक्षात्कार झाला व अखेर जनाला चटका लावून आपलें अवतार-कार्य संपविलें, या ठरीव साच्यांत बहुधा कोणाहि सतकवीचें चरित्र ओततां येते व मोरोपंताचें राजारामप्रासादी यानें वर्णन केलेलें चरित्र वाचत असता हीच गोष्ट प्रत्ययास येते. राजारामप्रासादीनें मोरोपंताच्या चरित्रावर आरंभी एकदर ८८ ओंव्या रचिल्या होत्या. परंतु त्यापैकीं २ ओंव्या त्याच्या त्यानेंच लेखणीनें खोडून व हरा ताळीनें हरताळून टाकल्या असल्यामुळे आता ८६ ओंव्याच शिल्लक राहिल्या आहेत. या हरताळलेल्या ओंव्यावरील हरताळ दूर करून, त्यामध्ये राजारामप्रासादीचा काय हेतू व्यक्त झाला आहे तो पाहण्याचा मी यत्न केला, त्या वेळीं पुढील २ ओंव्या हरताळल्या आहेत असें कळून आले

तये कुलात पूर्वापार नाही झाले संतअवतार

सततीसपत्तीचा भर नकळे विचार स्वहिताचा ॥ १८ ॥

यालागी तये शाखेत आवतरले गौरीसुत

कन्हाडे ब्राह्मण जातीत द्रवले चित्त गजाननाचें ॥ १९ ॥

या १ व १९ क्रमांकाच्या २ ओंव्या न हरताळता तशाच कायम राहूं दिल्या असत्या तरी कांहीं बिघडले असतें असें इतर ओंव्यांतील मजकुरावरून वाटत

नाहीं. या औव्या एकदा रचून पुन्हा न रचल्या सारखें दाखविण्यात राजाराम-प्रासादीचा काय हेतू होता हे कळत नाहीं. तथापि राजारामप्रासादीच्या या मोरोपतचरित्रावरून, शितावरून भाताची परीक्षा या न्यायानें, त्याचा भक्तमजरी-माला नामक ग्रंथ महिपतीच्या तसल्याच चरित्रात्मक ग्रंथाच्या हि कसोटीला उतरेल असें वाटत नाहीं.

जुने ग्रंथ किंवा कागदपत्र शोधण्याचें व त्यांतील माहिती लोकापुढें मांडण्याचें कार्य करणाऱ्या लोकांनीं जुना कागद झटला कीं त्यातील प्रत्येक विधान सत्य असें मानून चालावयाचें नाहीं. कागदावर लिहिलेल्या सर्व च गोष्टी हल्लींच्या काळीं हि जशा व्यक्तिस्वभावानुरूप खऱ्या अथवा खोड्या असू शकत नाहींत तसाच प्रकार जुन्या कागदपत्रांसंबधानें हि समजावा. राजारामप्रासादीच्या या मोरोपताच्या चरित्रावरून मोरोपंत या व्यक्तिविषयीच्या भावज्या आख्यायिकापेक्षां जिला ऐतिहासिक सत्य असें विनधोकपणें द्वाणता येईल अशी एक हि गोष्ट नवीन समजल्याचें समाधान वाचकाला होत नाहीं यावरून एक च गोष्ट लक्षात घ्यावयाची ती ही की, ऐतिहासिक व्यक्तींचीं चरित्रें लिहितांनां मिळेल ती साधनसामुग्री मिळवावी, गोळा करता येतील तितक्या आख्यायिकाहि गोळा कराव्या, परंतु ही सर्व माहिती ऐतिहासिक कसोटीच्या भट्टीतून पचून निघाल्याशिवाय, तीवरून चरित्र ग्रंथ लिहिताना कसलीहि अनुमानें काढण्याच्या भरीस लेखकानें पडूं नये हें चागलें. अशा दृष्टीनें मोरोपंताच्या चरित्राचें सशोधन अद्यापि पुष्कळच झालें पाहिजे हें माझ्या विद्वान सशोधक बंधूंनीं लक्ष्यात ठेवावें.

पुणें
वैशाख वद्य १३
१८३८

रा. द. पराडकर

महादजी शिंदे अलिजावहादर यांची शेवटची दोन वर्षे

माझे मित्र रा. रा. वासुदेवशास्त्री खरे यांनीं भणित्य प्रयत्न करून सरदार पटवर्धन घराण्याच्या दप्तारांत सापडणारे महत्त्वाचे ऐतिहासिक कागद मिळविले व ते प्राय स्वतःच्या हिंमतीवर छापूनहि बहुतेक काढले गेल्या महाशिवरात्रीचे सुमारास मी मिरजेस गेलों होतो, तेव्हां रा. खरे यांच्या अनुग्रहानें मी काहीं अस्सल कागद तेथेंच वाचले वाचतांना व वाद करितांना 'महादजी शिंद्यांचा पुण्यास मुकाम' या विषयावर मी कांहींतरी लिहावें असें रा. खरे

यांनी मला सांगितलें व त्यांजवळील छापील व लेखी सामग्री त्यांनी मला उदार-
मनानें दिली या सबळती रा. खरे यांनी मला दिल्या व स्वतःचा अधिकार मोठा
असतांहि मला मनोरंजक व मनसंस्कारी विषयावर लिहिण्याची अनुज्ञा दिली या
बद्दल रा. खरे यांचे पूज्यबुद्धिपुरःसर आभार मानून मी आतां स्वीकृत कार्या-
कडे वळतो.

या विषयासंबधानें जितकी माहिती अवश्य हवी तितकी मला मिळाली
नाहीं हें मी प्रथमच सांगून ठेवितों. रा. खरे यांच्या पत्रांशिवाय माझी सारी
भिस्त इतिहाससंग्रहांत प्रसिद्ध झालेली माहिती, भा० इति० स० मडळाच्या दप्तरां
असलेल्या श्री० चंद्रचूडधराण्यातील अद्यापि अप्रसिद्ध असलेल्या कागदापैकीं
काहीं कागद, जिववादादांचें चरित्र, कोनकृत महादजी (माधवराव शिंदे),
भिडेकृत अष्टप्रधानांचा इतिहास, फेझरकृत ' आमचे दोस्त निजाम ' (Our
Aily the Nizam), काव्येतिहास संग्रहांत प्रसिद्ध झालेल्या बहुतेक सर्व
बखरी व कैफियती, श्री. बावडेकराचा इतिहास, रा. व वाडकृत ' निवडक ' उतारे
(Peshwa's Diaries), ग्राट डफचा इतिहास यावर आहे.

महादजी शिंदे हे अलौकिक पुरुष होते यात शका नाहीं या रणशूर, सद्-
तंत्री, धर्मनिष्ठ, पण महत्वाकांक्षी बहादुरानें थोरल्या शिवाजी महाराजांची अप्रकट
आणि थोरल्या शाहूमहाराजांची प्रकट इच्छा परिपूर्ण केली. यद्यपि नानासाहेबाच्या
उद्दामी, धूर्त व कार्याकार्यविवेकी अध्यक्षत्वाखाली मात्र नियमानें वागणाऱ्या
पण स्वभावतः उत्पाती असणाऱ्या रघुनाथराव दादासाहेबांनीं अटकेपार भगवा
झेंडा नेऊन गंगेत घोडे नाहले ही क्षण सार्थ केली हें खरें आहे. तथापि
दिल्लीच्या पातशहास न दुखवितां-नव्हे त्या विचारान्यास आश्रय देऊन-
दिल्लीची पातशाही महादजींनीं मराठी साम्राज्यांत अंतर्भूत केली हा अपूर्व योग
होय, असें झटलें च पाहिजे. हिंदुस्थानातील (अर्थात उत्तर हिंदुस्थानातील)
मुसलमान सरदार व जहागिरदार व त्याच प्रमाणें रजपूत राजे या सर्वांस
मराठी भाल्याचा पराक्रम दाखवून मराठ्यांचे वर्चस्व कबूल कराव-
यास लावणारा, कवायती सैन्य तयार करवून, प्रत्यक्ष इंग्लिशफ्रेंचांसारख्या वलिष्ठ
व सुयंत्रित राष्ट्राशीं बरोबरी करण्याची हाव धरून ती सिद्धप्राय करणारा, सैनिकांस
प्रेमानें वागवून त्यांची एकनिष्ठता संपादन करणारा, मुत्सद्देगिरीचे डावपेंच मोठ्या
कौशल्यानें खेळून आपलें वर्चस्व प्रतिष्ठापित करणारा मराठी सेनापति आठराव्या
शतकाच्या तिसऱ्या चरणांत एकदा एक महादजीच होता, असें नि शंक मनानें
मी क्षणतो राधोबाच्या विधातक बंडाचा बीमोड करण्यात नानांला जर कोणी
मनोभावे साह्य केलें असेल तर तें शिंदे, फडके व पटवर्धन यांनींच होय त्यांतहि
शिंद्याचा रुबाव, त्यांचें मित्रास भाषण, त्यांचें प्रसंगावधान, त्यांचें धैर्य आणि त्यांचें

वीर्यशाली सेनापतित्व याचा विशेष उपयोग झाला येथील म्हणजे दक्षिणेतील व्यवस्था ठाकसेठीक करून, म्हणजे नानाच्या हाती देऊन, उत्तर हिंदुस्थानात महादजींची स्वारी गेली. तेथे त्यांनी १०-१२ वर्षे एकसारखे खपून सर्व पादशाही आपल्या स्वाधीन करून घेतली, बादशाहाचे शत्रूंचा नायनाट केला व पंजाब, बंगाल व अयोध्या हे प्रांत खेरीजकरून बाकीचा सर्व उत्तर हिंदुस्थान आपल्या ताब्यात आणिला. या पराक्रमी सत्कृत्यांत महादजींस होळकरांचे व अलीबहादराचे साह्य होतें, पण ते त्रुटित, अनियमित आणि अपुरे असें. तथापि या व्यतिचारी सकांसां न जुमानितां ज्या रणधीर वीरानें मराठ्यांच्या आकांक्षा पूर्ण करून त्याचें नांव जगाच्या इतिहासात जास्त अभंग करून ठेविलें, तो आझास-सद्य-कालीन सौराज्याचें सौभाग्यसुख अखंडत्वानें उपभोगणाऱ्या आझासहि-सदैव वदच होय.

असो, हिंदुस्थानांतील व्यतिपाती बडांचा मोड करून व तीं पुन्हां न उद्धवण्याची लष्करी व्यवस्था करून, १७९२ चे आरम्भी महादजी जेव्हां दक्षिणेस यावयास निघाले तेव्हां इकडे येण्याचा या कार्यकर्त्या पुरुषाचा हतू काय असावा, असा प्रश्न सहजच उद्भवला आणि अनेक लोकांनीं अनेक तर्ककुतर्क केले यांत कांहीं आश्चर्य नाही.

(अ) मराठ्यांस महाराष्ट्राची आवड मोठी. तो च त्याचा स्वदेश. त्यांच्या सर्व इष्टदेवता व कुलदैवतें महाराष्ट्रांत तेव्हां एक सगळें तपच्यातप बाह्यप्रदेशात घालविल्यावर विश्रांति घेण्यासाठीं ह्मणा, घरच्या पिढीजाद उवरल्याचें व जोतिबाखंडोबांचें दर्शन घेण्यासाठीं ह्मणा, पेशव्याच्या पार्या मस्तक ठेऊन त्याच्याकडून शाबासकी मिळविण्याकारिता ह्मणा, किंवा जुन्या इष्टमित्रांस भेटण्यासाठीं ह्मणा, महादजीस इकडे येण्याची इच्छा होणें हे अगदीं साहजिक आहे. अर्थात, मराठ्यास ' लुटारु ' नांवानें मात्र संबोधणाऱ्या लेखकास हा हेतू समजणे शक्य नाही.

(आ) बारा वर्षे परदेशांत काढून जी काय आपण कामगिरी केली ती यजमानास श्रुत करून, सालोसालचे हिशेब दाखवून, आपण केलेल्या सर्व कारभारावर यजमानाची मखलाशी करून घ्यावयाची आणि देणें घेणें पहावयाचें, हा हि त्यांचा हेतू होता.

(इ) हिंदुस्थानांत असतांना, होळकरांची व ह्याची, अलीबहादरांची व ह्यांची चित्तशुद्धता नव्हती, तिच्यासंबधानें वाटाघाट करून द्वेषभाव मोडून टाकावा व तेथे एकतंत्री कारभार करावा हा हि त्यांचा हेतू असला पाहिजे. होळकर, अलीबहादरास दक्षिणेंत कायमचें परत बोलावणें हा हेतू नव्हता.

(ई) बादशाहानें जी मानाची सनद दिली होती ती मोठ्या समारंभानें

आपण यजमानास, झणजे पेशव्यांस, अर्पण करावी व पेशव्याकडून वकिलातीची सनद आपण घ्यावी, हा तर प्रधान व जाहिराणा हेतू होता

(उ) निजामाच्या जहागिरींतील वीड वगैरे प्रात सोडवून तो प्रात आपल्याकडे घ्यावा, निजामाशी स्नेह करून हें काम करावें, वेळ पडल्यास नानाशी प्रत्यक्ष वाकडें होऊन दि हें काम करावें, व

(ऊ) हा हेतू साधण्यासाठीं नानाच्या कारभारातील वैगुण्यें दाखवून सर्व कारभार आपण आटपावा आणि आपल्या गुरूच्या जन्मभूमीचा गाव व प्रांत सोडवावा असा हि हेतू होता.

(ऋ) बंगाल्याकडील चौथार्दची गोष्ट इंग्लिश लोकांस सहन होण्यासारखी नव्हती. तेव्हा प्रतिदिवशीं जड होत जाणाऱ्या इंग्लिश लोकांच्या संवधानें विचार करावा व पुण्यांतील मुत्सद्यांचें काय झणणें पडतें तें पहावें, हें काम दि त्यांस करून घ्यावयाचें होतें

असे अनेक हेतू धारण करून स्वामिनिष्ठ राणोजी शिंद्यांचा जगद्विजयी, मुत्सद्देगिरींत वाकवगार, मित्रास भाषण करणारा, साध्या वर्तनाचा पण आतल्या गाढाचा, सर्वावर दबाव ठेऊन आपला वक्र बसविणारा, दौली, महावीर दक्षिणेंत येणार झणून १७९१ मध्ये वार्ता आली, तेव्हां अनेक लोकांनीं अनेक वेडेवाकडे तर्क आपापल्या बुद्धीनें केले. प्रसिद्ध रणशूर [जिववादादांच्या भनोरजक चरित्रात कित्येक पत्रे छापिलीं आहेत—पत्रांच्या तारखाविषयी ग्रंथकर्त्यानें फारशी काळजी घेतलेली दिसत नाही—त्यावरून पाटिलबाबांचा इकडे येण्याचा वेत १७९१ सालींच झाला होता असें दिसतें.

रजपूत राजास नामोहरम करून व दिल्लीकडील कारभाराची व्यवस्था लावून पाटीलबाबा उज्जनीहून निघाले, ते बऱ्हाणपूर, वीड, जांबगाव वगैरे मार्गांनीं दक्षिणेंत आले. येतांना सत्त्वास येथें मातुश्री अहिल्याबाईंनीं पुष्कळ खर्च करून आपले ठाणें कायम केले होते, ती व्यवस्था मोडून पाटिलबाबांनीं आपला हि अमळ तेथें जारी केला सत्त्वस्थ अहिल्याबाईंची भेट या राज्यकारस्थानी पुरुषास नको होती, झणून हा नवीनच रस्ता काढून साधा लवाजमा व एक कवायती पलटण बरोबर घेऊन ही स्वारी निघाली पालशाही सनदा वगैरे मागाहून आणविल्या यावरून सनदा अर्पण करण्याचा वेत मागाहून ठरला असावा. असो याप्रमाणें होळकरशाहीविरुद्ध सत्त्वासच्या मालकीचें आणखी एक नसतें मांडण उत्पन्न करून हे यशोदान अलिजावहादर वीड येथें गेले. तेथें आपल्या एका हस्तकाच्या मुलाचा व जांबगावीं दौलतराव शिंद्याचा लग्नसमारंभ उरकून महादजीची स्वारी तारीख १३ जून १७९२ रोजी वानवडीवर दाखल झाली. हें जाडें प्रकरण दक्षिण प्रांतात येणाऱ्या कित्येक महिने अगोदरच नानांच्या कायों पूर्ण

निष्ठा असणारे चतुर सेनापति हरिपत फडके दिपसुलतानची लढाई आटपून पुण्यास येऊन व्हाजर झाले होते. चंद्रचूडाच्या पत्रावरून स्पष्ट दिसते की, तुकोजी होळकरांनी नानाचें साहाय्य करण्यास येण्याची इच्छा दर्शविली होती पण नानांनी जांबगांची लग्नाचा आहेर पाठविला व शिंदे यांची व आपली निखीलसा करून घेतली होती असें पाहून त्यांनी येण्याचें टाळले असें आपल्या दिग्विजयी कर्त्या सरदारास त्याच्या पत्रावरून (इ० स० पु० १ अ० ३ ऐति० टि०) दिसते.

ज्येष्ठ वद्य ९ (ता. १३ जून) दिवशीं सायंकाळीं श्रीमंत सवाई माधवराव 'साहेब पेशवे लबाजग्यासह गणेशखिडीपर्यंत—' संगमकडे नव्हे (डफ)—सामोरे गेले. ' पाटिलबोवांनी श्रीमंताच्या पायावर डोई ठेविली आणि भेटले, श्रीमतांनी आपले गळ्यांतील मोत्यांची माळ पाटिलबावांचे गळ्यांत घातली ' (इति० सं० पु० १ ऐति० टि०) समारंभ फार चांगला झाला. निजामशाहींतील पेशव्याचे वकील गोविंदराव काळे ह्मणतात " या स्वामीसेवकांच्या भेटीच्या अखबारा रूमशाम पावेतों जातात. या पुण्याईस जोडा नाही." पाटिलबोवांची अति विनम्रवृत्ति पाहून सामान्य लोकांस सकौतुक अत्यानंद झाला, परंतु मुत्सद्यांच्या मनात कोणत्या विचाराचा कोलाहल झाला असेल हें त्या सर्वज्ञ परमेश्वरास ठाऊक. विनम्रतेचा अतिरेक संशयोत्पादक होतो.

दुसरे दिवशीं (ता. १४ जून) पाटिलबावा सरकारवाड्यांत गेले आणि "मीरवक्षीगिरीचा बहुमान पातशहांनीं दिला आहे तो घ्यावा अशी श्रीमतांस विनंति केली." हा बहुमान मोठासा नव्हे, पेशवे सातारकर महाराजांचे चाकर, इत्यादि अनेक प्रकारचे प्रश्न प्रतिप्रश्न होऊन पुष्कळ भवति नभवति झाली. होळकरांचें पत्र (५ जुलै १७९२ नं० २६२) याच हिशेबाचें आहे. प्रश्न तात्त्विक राजनीतीचा होता. येथें मत्सरादिकाचा प्रश्न नाही तथापि पाटिलबोवांचा आग्रह विशेष, पाटिल कार्यकर्त सेवक, हें सर्व ध्यानांत घेऊन श्रीमतांनी बहुमान घेण्याची इच्छा दर्शविली आणि सातान्याहून परवानगी आणवून "बहुमान" घेण्याचें ठरविलें. मुहूर्त आषाढ शुद्ध ३ चा (२२ जून) धरला. समारंभाचे सुंदर वर्णन, ऐति० ले स० पत्र नं० ३४८२ व इति० स० पु० १ अ० २-३, यांत वाचकांस पहावयास मिळेल त्यातल्या त्यात इति० स० पुस्त० १ अ. ३ मधील गोविंदराव काळे यांचें पत्र अत्युत्तम आहे. या पत्रात शककर्ते व धर्मराखने शिवार्जिमहाराजाचा प्रतापचंडमूर्य, नानासाहेब व भाऊसाहेब पेशवे यांचा, " बुद्धि व तरवार यांच्या पराक्रमाने पातशहावर हि उपकार करणाऱ्या पाटिलबोवांचा उल्लेख हे पराकाष्ठेचे हृदयंगम आहेत " न लाभल्या त्या गोष्टी लाभल्या त्याचा बदोबस्त शककर्त्याप्रमाणें होऊन उपभोग घ्यावे कीटें दृष्ट लागेल कीं काय ? केवळ मुखसुख राज्यप्राप्त इतकें च नाही, वेदशास्त्रसंरक्षण, धर्मसंस्थापन, गोब्रा-

ह्मणप्रतिपालन, सार्वभौमत्व हातीं लागणें इतक्या गोष्टी आहेत ! हे किमया सभाळणें हक्क आपला (नानांचा) व पाटिलबोवाचा ! सशय दूर झाले अति चांगलें अति चांगलें इत्यादि इत्यादि ' या विस्तृत उताऱ्यावरून रा गोविंदरावासारख्या चाणाक्ष व अभिमानी मुत्सद्यांचें स्वराज्यासंबधानें किती उच्च धोरण होतें, धर्मसंरक्षणासाठीं मात्र स्वराज्य हवें, हा मुख्य हेतू अद्यापि कसा जागरूक होता, हें कळण्यासारखें आहे. दुर्दैवाची गोष्ट की, काले भीत होते तशी दृष्ट लागली आणि दहा वर्षांच्या आतच या भारती पेशवाईची उलटी अवारी झाली ! !

या सर्व समारंभात कुलीन मराठे क्षत्रिय उदासीन होते असें दिसतें मुसलमानांनी दिलेल्या सेवाजनक ' बहुमान ' मराठी साम्राज्याच्या प्रधानांनी घ्यावा कीं नाहीं, दातीं तृण धरून दीन झालेल्या पातशाहाची ' बहुमानी ' सेवा अखिल भारतवर्षाचें सार्वभौमत्व मिळवू इच्छिणाऱ्या पेशव्यांनी फकराची कीं नाहीं, हा प्रश्न त्यावेळीं निदान आता तरी-पाडल्यात्मक आहे पाटिलबोवांचा आग्रह, त्यांच्या अद्वितीय कामगिरीच, बडेजाव, ह्या बक्षीगेरीच्या व मुतालकीच्या हक्काने हिंदुस्थानांत होणारी दर्शनी महती, ह्या दृष्टींनी पेशव्यांनी बहुमान घेतला हें चांगलें झालें. तत्त्वाच्या अथवा व्यावहारिक उपयोगाच्या दृष्टीने ह्या बहुमानकीत फारसा ' राम ' नव्हता . ह्मणून नाना, होळकर, मराठे सरदार यांनी प्रथमतः विरोध दाखविला तो गैर होता, असूयाप्रेरित होता, असें ह्मणता येत नाहीं मला तर नानाविरुद्ध आक्षेप काढणारे मात्र असूयाप्रेरित दिसतात. ज्यांस ' ब्राह्मण कणसा खुपतो हो सवे आहे, ' त्यांनी नानास मत्सरी ह्मणावें, त्यांच्यावर घाणेरडे आरोप करून त्यांस आपल्या पक्तीस आणून बसवावें, बदामीच्या हल्याचे वेळीं स्वतः भोर्चात बसणाऱ्या नानांच्या संबंधे ' जिववादादांच्या तोफांनी नानांचें देहभान गेलें, ' असें ह्मणून खुशाल आनंद करून घ्यावा, माझी हरकत नाहीं नानांचा प्रश्न तात्त्विक व्यवहाराचा होता. तथापि रावसाहेब पेशव्यास पराक्रमी माहादजींना " नाखूष करावेंसें वाटेना, हें पाहून नानांनी आपला आग्रह सोडून दिला व समारंभ साजरा केला असो, या प्रमाणें जन्मभूमि पाहण्याचा व बहुमान अर्पिण्याचा हे दोन हेतू तर साध्य झाले पुढें तारीख २८ जूनला शिंद्यांनी पेशव्यांस कमळाचा हौदा नजर केला वाढेल तसें हें कळसूत्री कमळ फिरवितां येई

पुढें लवकरच हिंदुस्थानांतलि वारा वर्षांच्या कारभाराची धाटाघाट सुरू झाली. वाद रंगांत येऊं लागला याचे अगोदरच सरदार परशुरामभाऊ हि आपल्या हिशोबाची (कर्नाटकची) पूर्तता करण्यासाठी आले होते महादजींनी सरकारावर सात कोटी देणें काढलें होतें भाऊनी हि देणें काढलें च होतें मुखलगिराची गुजराण बाहेरच्या बाहेर होऊन पुण्यास पैशाचा पूर लोटावा ही पूर्व पद्धति सुद्धन हल्लीं प्रमाणें च त्या वेळीं लढाईस मनस्वी खर्च लागू लागला होता. महादजी काय, भाऊ काय, होळकर काय, हरिपंत काय, तलब चढली त्यासाठी शिपायाचे

आणि विशेषतः गारद्याचें धरणें कोणत्या स्वारींत बसलें नाहीं असा महिना च लोटत नसे. तात्पर्य, जिकलेला मुख्य ताव्यांत ठेवणें व नवीन मुख्य जिकणें हीं कामें अनावर खर्चाचीं झालीं होतीं चौथाई व सरदेशमुखी याच्या साह्यानें स्वधर्मसरक्षणासाठीं स्वराज्य वाढवावयाचें, हा मराठी राज्यसंस्थापकाचा हेतू कायम होता, तथापि हें साधन अति खार्चिक असल्यामुळे राज्यात सर्वत्र स्वस्थता व सुराज्य करण्यास वेळ च सापडला नाहीं, हें इतिहासज्ञांनीं विसरूं नये असो “जिकलेला मुख्य आमच्याकडे वहिवाटीस या ह्मणजे देणें फेडतों,” असें महादजी व भाऊ ह्मणत. पण हें ह्मणणें नानास पसत पडेना. निखालसता झाली होती तरी नानांचें व महादजींचे भाडण जुपलें. नाना वारा वर्षांचा हिशेब मागू लागले. हिशेब मागणें, मध्यवर्ती सत्तेनें हिशेब मागणें, हें हल्लींच्या मनूत च कायदेशीर आहे असें नाहीं, पेशवाईच्या पहिल्या अमदानींत सुद्धा हे हिशेब दत्ताजी व जनकोजी शिंद्याकरवीं नानासाहेबांनीं घेतले होते, हें काव्येतिहासातील दत्ताजीनें रामाजी अनंतास लिहिलेलें पत्र वाचलें ह्मणजे समजेल. तात्पर्य, हिशेब देण्याधेण्याचा नियम पूर्वापार होता. पण महादजीस वाटे कीं आपल्या अपूर्व कामगिरीनें आपण कायद्याच्या या नियतकारी कक्षेच्या वर गेलों आहोंत. नानांनीं १२ सालाचा हिशेब मागताच महादजींनीं सर्व राज्याचा हिशेब मागितला. मध्यवर्ती सत्तेचा अधिकक्षेप तो हाच, आणि अनेक गुणसंपन्न पाटिलबाबास मी नानांच्या खालच्या दर्जाचे समजतों त्याचें कारण हेंच होय लॉर्ड किचनेर पार्शीमि आर्किथ हिशेब मागतील पण सेनापती या नात्यानें किचनेरास प्रधानापार्शी सर्व राज्याचा हिशेब मागतां येणार नाहीं येथील हा धीटपणा ह्मणजे दांडगाई होय असो, ही वाग्युद्धातलि दडेली नानासारख्या शिष्ट-संस्कृतींत तयार झालेल्या पुरुषापुढें चालणें शक्य नव्हतें भाऊस नानांचें ह्मणणें कबूल करावें लागलें, ह्मणजे सेनापतीस मुत्सद्याचे अथवा लष्करी खात्यास मुलकी, खात्याचें ह्मणणें कबूल करावें लागलें पण महादजी जोरावर, ते येकेनात. शेवटीं आवटो-वर महिन्यात नाना आणि महादजी च्या या वितुष्टाला रग चढून कारभारी मंडळात बैठकी होऊं लागल्या डिसेंबर महिन्यांत गोविंदराव गायकवाडाचा पक्ष धरून महादजींनीं पूर्वीची सरकाराला फायदेशीर झालेली व्यवस्था मोडली आणि मानाजी गायकवाडास अधिकार न देता गोविंदरावास देवविला महादजींचा रंगेल, विनोदी, मोकळा स्वभाव, त्यांनीं केलेल्या रंगसभा, त्यांची शिकारीची हौस, इत्यादि भर तारुण्यात गोड वाटणारे विषयांनीं, नुकते वयात येऊं लागणारे स्वभावतः खिलाडू रावसाहेब महादजींवर प्रसन्न होऊन त्यांच्या भजनीं लागले असा भास होऊं लागला. नानांचें गाभीर्य, त्यांची दक्षता, त्यांची टापटीप रावसाहेबास सहन होत नव्हती व ते केवळ कैदखान्यांत होते व आपण नानांचे बांदिवान आहों अशी माधवराग साहेबाची समजूत होती, असें

भासविण्याचा कित्येक ह्मणजे बहुतेक सर्व इंग्लिश ग्रंथकारांनी व नानाचा विद्वेष करणे हाच खरा देशानिमान आहे असें मानणाऱ्या पौरस्त लेखकांनी प्रयत्न केला आहे, पण माधवराव साहेबांच्या बाललीला ज्यांनी इतिहाससंग्रहामधून वाचल्या आहेत, माधवराव साहेबाकडून ' देणे ' करवावयाचें ही नवीन पद्धति नानांनी घातली हें ज्यास ठाऊक आहे, रा. खरे प्रसिद्ध करणार आहेत त्या पुस्तकांतील दीपावलींतील खेळांचा इतिहास जे वाचतील, इति० संग्रहातील तैलरहित गुलाबी रंगात्मक शिमग्याचा वृत्तात ज्यांनी वाचला असेल, ' लडण उभी करून शिकार खेळणाऱ्या रावसाहेबांचे खेळ वाचिले असतील, त्यांची बालबाल खात्री होईल की नानांनी रावसाहेब मोठे होऊ लागले तसतसे त्यांस जास्त मोकळेपणाने वागण्याची स्वतंत्रता देण्याची पद्धति स्वीकारली होती. शिवाय, पेशव्यांच्या बखरीतील गोष्टी खऱ्या मानल्या तर " नाना माझा उजवा हात, पाटील तुझी माझा डावा हात, तुझी दोघे दौलतीचा कारभार बघतां, ह्मणून मी हा असा खेळतो ! " असें बघत असणारा माधवराव भर एकातात महादजीस कधी हि बोलताना । पर्वतीच्या तळ्यांमध्ये नौकाक्रीडा करताना झालेला हा सवाद जर यथार्थ असेल तर रावसाहेब पेशव्यांच्या समजुतीने हि लष्करी व मुलकी कारभार एकाच योग्यतेचे किंबहुना मुलकी कारभार हा उजवा हात होय असेंच सिद्ध होतेंसे दिसतें असो, रावसाहेबांवर रगेली छाप बसली पण सरकारी कामात छाप बसत नाहीं असें पाहून महादजींनी ग्रांट डफ यास अविदित असलेला ' मोरोबास परत आणावें ' असा बूट काढिला मोरोबा ह्मणजे स्वतः स अकलमद समजणारे एक भोळसर मांजर ! मोरोबा राज्यांत आले की खूळ माजणार, हें नानांस माहित तथापि, एक तपच्या-तप बंदिवासांत काढलेल्या आपल्या च खुलतभावाविरुद्ध त्यांस कांहीं बोलता येईना महादजीची कटकट रोज वाढत चालली हें पाहून, नानांनी विचार केला की आपसांत कलह वाढविण्यापेक्षा आपण च काढता पाय ध्यावा हें बरें महादजी फौजबंद सरदार, त्यांचा उपयोग आडअडचणीच्या वेळी स्वराज्य वाढवू इच्छिणाऱ्या सरकारला होईल, तितका आपल्या बुद्धिबलाचा होईलच असें नाहीं तेव्हां सरकारी हित लक्षांत घेऊन व आपले नुकसानाकडे दुर्लक्ष करून नानांनी श्रमताकडून काशीस जाण्याची परवानगी ता. ३१ आक्टो० रोजी घेतली (उर्वरित पत्रें न ३६२६ पहा.) पण (इ स पुस्त १ अ १ ऐ टि ७२) यात नानांच्या हातचें टिपण आहे, त्यांत शिंदे येण्याचे सुमारास नानांचा काशीचा वेत ठरला होता असें दिसतें अथापि, शिंद्याची इच्छा नानांनी काशीस जावे अशी नव्हती. मला वाटतें, नानांची योग्यता ओळखणारे महाराष्ट्राभिमानी शिंदे समजून होते कीं, नानांनी क्षेत्रवास केला तर मराठी साम्राज्याचें कायमचें नुकसान होईल ह्मणून शिंद्यांनी नानांच्या काशीवासाला जोराचा प्रातिरोध केला. नानांनी काशी-यात्रेची तयारी केली, तेव्हां परशुरामभाऊ हि काशीस जाण्यास तयार झाले.

(उर्वरित पत्रे न. ३६२७ ऐ. ले.) मला वाटते, परशुरामभाऊंनी हा केवळ त्रागा केला असावा नानाची उणीव कदाचित् पोटादुखी असणाऱ्या हरिपंत तात्यांनीं भरून काढली असती पण कर्नाटकाचा केवळ दरवाजा असणारे भाऊसाहेब पटवर्धन पथकाचा व सरकारी देण्याघेण्याचा राडा टाकून तसेच काशीस जाणार होते, हे मला खरेसे वाटत नाही. स्वामिसेवेमध्ये प्राप्तस्वकर्माने परमेश्वराची आराधना करणारे नानासारखे बुद्धिवीर व भाऊसारखे खड्गवीर सवाई माधवरावास सोडून क्षेत्रवासास गेले असते, असे सहसा वाटत नाही तथापि, नानास अनिवार पेंच ह्याणून नाना निघाले. पण भाऊवर तसा पेंच असल्याचे सध्या तरी दिसत नाही तात्पर्य, नानांस अडविण्याचे हे सोंग असावे. असो, हे काशीयात्रा-प्रकरण कार्तिक पौर्णिमेपासून तो १७१५ च्या चैत्र महिन्यापर्यंत (१७९२ नोव्हें. ते १७९३ मार्च) सुमारे ४-५ महिने घोळत पडले होते याच अवधीत रावसाहेब पेशव्यांचे कुटुंब वारले अर्थात्, दुसऱ्या लग्नाची वाटाघाट सुरू झाली. मुली आल्या. दोन तीन मुली श्रीमतांनी ' रुवरु ' पाहिल्या व नंतर " नानाचे विचारास येईल तिचा निश्चय करावा " अशी श्रीमतांनी आज्ञा केली (ऐ. ले. ३५०२ मार्च १७९३) हे रघुनाथराव कुरुदवाडकर यांच्य पत्रात नमूद आहे. इतर कोणी वडीलधारे नसणाऱ्या श्रीमतांनी दुसऱ्या लग्नाची मुलगी प्रत्यक्ष पहावी, हे १८ व्या शतकातील पेशवाईत हि अपूर्वच होय. गोपाळराव पटवर्धनाचे दुसऱ्या लग्नाची नवरी आईबापांनीच पाहवून व पाहून ठरविली होती असो, श्रीमंताच्या सवधाने मात्र हे मर्यादातिक्रमण चालऊन घेता आले असेल पण सातारकर बखरकार, ग्रांट डफ साहेब, त्याच्या आधारे लिहिणारे आधुनिक लेखक व कोकणस्थ ब्राह्मणास वेळी अवेळी शिव्या देणे हे राष्ट्रीय व पवित्र कार्य आहे असे मानणारे व लिहिणारे इतिहासज्ञ कंठरवाने सांगतात की, " विचारा माधवराव नानाच्या रुपेरी तुरुंगांत होता, " त्यांना रावसाहेबाच्या मुखांतून आपखुशीने निघालेले नानाच्या पसतीसवधाने वरील वाक्य वाचून काय वाटेले वरें ? हे वाक्य काय वादेखान्यात गाजलेल्या दोनाचे आहे काय ? असो, पूर्वग्रहाने एकाद्यास वाईट ठरवून मग त्याच्या कृत्याची परीक्षा करणाऱ्यांच्या सत्यप्रियतेची स्तुति करावी तेवढी थोडीच आहे लग्नाचा समारंभ उत्तम झाला हजारों आहेर झाले (ऐ. ले. ३५०३. ' इद्रसपत्नीहून अन्य उपमा नाही ') असे या हि लग्नाचे वर्णन आहे. पण याच वेळी एका मजेदार उपनाटक सुरू होणार होते या उपनाटकाची वार्ता डफ साहेबांस नाही निदान आपल्या ऐतिहासिक बखरीत अगर बखरवजा इतिहासांत या उपनाटकाचा प्रवेश करणे योग्य नाही असे त्यांस वाटले असावे या नाटकाचे सूत्रधार पाटीलबोवा असावेत असा माझा तर्क आहे. उपनायक निजामअल्ली होते श्रीमताची पहिली बायको वारून एक दोन महिन्यांतच दुसरे लग्न करले व ते झाले हि पण, निजाम साहे-

बांनीं लिहिलें, ' आझी पहिल्या लग्नात हजार नव्हतीं. आतां आझी वेदरास येतो. रावसाहेबांम तेथें घेऊन यावे येथे आझी समारंभ करतो ? पुढे, ' लग्न झालें ' असें कळलें तेव्हां, लग्न झालें तरी काय चिंता ? दुसरें (तिसरें) लग्न करावें, आझी पुण्यास येतो जसें कांहीं ब्राह्मणाचे लग्न चुटकी सारखें ठरून त्याला वाटतील तितक्या बायका करिता येतात ' असो हा वरील सफेता झाला आंतील ठरलेला बेत असा — शिंद्यांनीं निजामअल्लीपासून पचवीस लाख रुपये आणून पुण्यांत खाल्ले होते याचा मोबदला म्हणजे वेदर सरकारच्या चौथ्याईचा अमल स्वराज्याचा आहे तो (शिंद्यांनीं) नवाबास देववावा. नाना भाऊस सांगतात—

आमचा बदोबस्त करावा, श्रीमताजवळ राहून दौलतीचा कारभार करावा असा शिंद्याचा डौल आहे. ' शिंद्याची सोळा पलटणे, पाऊणशें, शंभर तोफा, चार हजार फौज, त्यासच नवाब वीस हजार फौजेनिशीं येऊन मिळावे, असा बेत होता हरिपतांजवळ या वेदरचौथ्याईचा वृद्ध टिपूवरील स्वारीतच निघाला होता. तथापि, भाऊ लिहितात, नानाचा व शिंद्यांचा ऋणानुबध चागला ते ते स्वच्छ-तेनें आहेत या पक्षीं सर्व नीटच होईल श्रीमतांचे पुण्य विचित्र आहे ' ' सर्व नीटच होईल व श्रीमतांचे पुण्य विचित्र आहे ' अशी खवीर श्रध्दा असणारीं कर्ती मनुष्ये ज्या राजवटींत असतात तेथील प्रकार सहसा वांकडे होत नाहींत. नाना मात्र फार घाबरले होते व वेदर सरकारची चौथ्याई बुडणार असें त्यांत वादं लागले होते.

याच संधीला " सचीव प्रकरणाचा उद्भव झाला माधवराव शिंदे याच्या चरित्रात कै० नातू, वेळगाव येथील सुप्रसिद्ध व विद्याव्यासंगी वकील, क्षणतात त्याप्रमाणे, ब्रिटिश सरकारच्या अमदानींत पसतीस वर्षांमागे दक्षिण महाराष्ट्रांत जो " दांडगाईचा " प्रकार झाला, तसाच प्रकार पेशवाईत आणि सर्वदक्ष नानाच्या अमदानींत झाला. भोर सस्थानात अव्यवस्था, पुण्याहून बाजी मोरेश्वर नामक कारभार्याची योजना, तेथील गृहकलह, सचिवाचें व कारभार्याचें वांकडे, सचिवाचा बाजी मोरेश्वर यानें केलेला छळ, सचिवाचें जेजुरीस प्रयाण, त्यास पकडण्यासाठीं झालेली दांडगाई, इत्यादि सुप्रसिद्ध गोष्टी व महाराष्ट्रांतील गोष्टी यात फारशी तफावत नाहीं यजमान वेडे आहेत (दत्तकथा) ही हि भुमका सम-समानच. चैत्र शुद्ध १३ (२५।३।१७९३) ला कारभार्यांनीं जेजुरीस गर्दी केली शुद्ध १४ स महादजी शिंदे यांनीं, ' चाकरानें धन्याची अवह घ्यावी हें चांगलें नव्हे, असें श्रीमतास विनवून आपणच पलटण पाठवून सचिव यास वय चतुर्थीम आपल्या लष्करांत नेलें श्रीमतांच्या आज्ञेनें चौकशी होऊन बाजी मोरेश्वरास व त्याच्या साथीदारास शिक्षा झाल्या शिंद्याचे जरबेनें '—भाऊ लिहितात—

ही चौकशी झाली. तथापि, शिंद्यांनीं सरकारमजीविरुद्ध सचिवास गादीवर बसविल, असें ग्रँट डफ क्षणानंत तें निराधार दिसतें.

माडलीक व मंडलाधिपति असा संबंध असला ह्मणजे हे असले प्रकार केव्हांना केव्हा तरी व्हावयाचेच. विश्वासाचा कारभारी नेमून पाठविला ह्मणजे त्याचें ह्मणणें सत्ताधीशास खरें वाटतें आणि तो कृतघ्न निघाला तर, 'सेवकापराधे धनिनो दंड' या न्यायानें सत्ताधीशाची मानहानि होते. माझे मित्र रा. खरे-शास्त्री या प्रकारास 'दिव्याखालीं अंधेर' ह्मणतात व तो तसा असतो हि जावतू-काल पर्यंत पारदर्शक वाती व कदिलाच्या अथवा दिव्याच्या सर्व बाजू हि पार-दर्शक निघाल्या नाहींत तावतूकाल पर्यंत दिव्याखालीं अंधेर असावयाचाच. याच न्यायानें स्वार्थसाधू लोक जोंपर्यंत जिवत आहेत तोंपर्यंत मध्यवर्ती सत्ता किती हि शुद्ध व निष्पाप असली तरी हे विश्वास संपादनारे कृतघ्न स्वार्थसाधू मध्यवर्ती सत्तेचे लोकहितकारी उद्देश हि विलयास नेतात कर्णोपकर्णी जी हकीगत ऐकू येते तीवरून हे आल्या सचीव १७९१ च्या जुलई महिन्यांत गादीवर बसले. त्याचा स्वभाव भोळसर असे त्याच्या आईचें (ही सापत्न माता असावी) व त्याचें पटेना वाढता वाढता एका केशवपनाचे प्रकरणा वरून गोष्ट चिरडीस गेली सचीव दरवारांत दोन फळ्या झाल्या. अव्यवस्थेची मजल येथ-पर्यंत येण्यास ४-६ महिने ह्मणजे १७९२ साल उजाडलें असलें पाहिजे नंतर बाजीची नेमणूक झाली असली पाहिजे. आईचा पक्ष बाजीनें उचलण्यास हि काहीं दिवस गेले असतील, ह्मणजे बाजीच्या छळाला फार फार तर मार्च, एप्रिल आला असला पाहिजे 'यजमान वेडे आहेत, वरून फाडतात' इत्यादि मजकूर नानांच्या कानांवर आला बाजीनें गैरवाका सरकारांत समजावून गाडद वगैरे सरजाम नेला, (भिडेकृत अष्टप्रधान, व चिटणीसकृत दुसरे शाहु महाराज पहा) तेव्हा कडक देखरेख सुरू झाली असली पाहिजे. त्यांतच सखाराम बापूची मुलगी ती या 'वेडगळ सचीवाची पत्नि' तेव्हा स्वाभाविकपणेंच नानांनीं इतर ठिकाणाहून आलेल्या बातमीकडे दुर्लक्ष केलें असलें पाहिजे आणि बाजी मोरेश्वराला घाशीरामी अमल वसविण्यास स्फुरण आलें असलें पाहिजे. पण यावरून नानांच्या कारकीर्दीचें सूक्तासूक्तत्व ठरविणें न्याय्य होणार नाहीं होळकर एका पत्रात ह्मणतात त्याप्रमाणें 'राज्य आहे तेथें एकादुसरे खूळ असावयाचेंच' त्याचा इतका बभ्रा करण्याचें कारण काय? शिंद्यांचे कारभारी आवा चिटणीस यांनीं दोन चार वेळ सचिव-प्रकरणीं अर्जदास्त केली, तेव्हां श्रीमत राजेश्री रावसाहेबानी आज्ञा केली कीं, 'जे केलें तें सरकारातून समजून केलें तुम्ही दाटका करून विचारल्यास काम पुरसीस(?) होईल.' (खरेकृत ऐ ले) अर्थात, याहि प्रसर्गी रावसाहेबांनीं नानांचा कारभार सांवरून धरणें हें नानास उत्कृष्ट वक्षीस व रावसाहेबाच्या गुणज्ञतेचें दर्शक होय.

एप्रिल महिन्यांत 'नमाच वेदरास येणार ही दाट आवाई झाली. तेव्हां

शिंद्यांनी स्वच्छ मनानें सांगितलें कीं 'तोतयाचा नाश केला, तसा नबाबाचा हि मी समाचार घेईन'. शिंद्याची फौज तयार होतीच. नानांनीं हि भऊस फौजेची ताकीद दिली. नबाब बेदर शहरीं आले, पण याच सुमारास राजकारस्थानी नानांचें व रणधीरवीर पाटीलबोवांचें निखालस ऐक्यमत्य झालें. (३६३६ ऐ० ले०) हरिपततात्यांनी हा योग जमवून आणिला. दोघेहि समंजसच निजाम, टिपू, हिंदुस्थान, इंग्लिश, या प्रकरणीं याच वेळीं दोन चार बैठकांत बोलणीं होऊन मराठी पादशाहीचें परपरागत धोरण कायम ठेवण्यास प्रत्येकानें काय करावयाचें हें ठरलें असावें. तात्पर्य, सुवर्ण आणि सुगंध एक झालीं. हे राजकारणीं वेत ठरल्यावर व महादजीकडे हिंदुस्थानच्या अमलाची दखलगिरी आल्यावर (फ्रेजरचा निजाम व चंद्रचूडांचें दसर पहा) महादजींनीं निजाम दरवाराकडे पेशव्याच्या वतीने चौथ्याईची जोराची मागणी केली. ही पाहून मशिरूनमुल्कास सखेदाश्चर्य वाटलें, असें फ्रेजर साहेब ह्मणतात याच वेळीं बंगालच्या चौथ्याईबद्दल इंग्लिश लोकांच्या कलकत्ता येथील वरिष्ठ सरकाराजवळ महादजींनीं जोराची मागणी केली. निजामचे दरबार भ्यालें; पण इंग्लिश लोक जोरावर, ते भ्याले नाहींत. मुद्दा हा नाहीं. मुख्य गोष्ट ही कीं नानांचें व पाटीलबोवांचें सद्य होऊन, बुद्धीचें व हाताचे ऐक्यमत्य होऊन अथवा कर्मयोगात्मक वेदाती भाषेंत बोलावयाचें ह्मणजे ज्ञान कर्मसमुच्चय होऊन, सर्व विरोध परिहार झाला या परिहारानें पेशवाईला अथवा मराठ्यांच्या पात-शाहीला पुन तीस बत्तीस वर्षांनीं निराळेंच वळण लागणार होतें. इंग्लिशांनीं आम्हीं एकादी मसलत केली तर त्यास तुम्ही शरीक आहा कीं नाहीं ? (३५२० आणि २१ ऐ० ले०) असें विचारतां, ' पुन. करार करण्याचें कारण काय ? ' असें उत्तर पेशव्यांच्या सरकारानें दिलें, यावरून हि नाना महादजींचें सद्य पक्के झाले होते असें दिसतें.

पुण्यांतलें फौजेमध्ये फोडाफोड करण्यासाठीं मुसलमानांनीं पैका वाटला व तो उमगला असें विसाजी नारायण ३५१७ च्या पत्रांत (१ जुलै १७९३) लिहितात. नानावर मौनत दौलानें मारेकरी घातले (३६३९ पोच ता. ९०-७-९४) या प्रमाणें पक्की बातमी तेव्हां विसाजीपत म्हणाले 'तुर्कांची चालच पगे (दगे ?) करून दौलत साधल्यास करावी ' नाना म्हणाले, " आम्हांस दगा फटका केला असता श्रीमतांची दौलत त्याचे हातास लागले असा अर्थ नाहीं " या एका वाक्यावरून हि नानांची नि स्वार्थता दिसून येते. असो, पण हा भाग महादजी वारल्यानंतरचा आहे

सुमारे १८ महिने महादजी पुण्यास तळ देऊन राहिल्याने पुण्यास धान्याचा दुष्काळच प्रायः उत्पन्न झाला. धारण साडेतीन शेर होती यातच इद्रानें हि वक्र-दृष्टि केली ' मग लोकांचे हाल काय पुसावे ? ' श्रावण मासच्या दक्षिणेचा

समारंभ हि यथातथा च झाला १ लक्ष १३ हजार पर्यंत दक्षणा वाटली ! महादजी हि एक दिवस येऊन बसले होते. पर्जन्य पडला नाही ह्मणून ओंकारेश्वरास अभिषेक केला हें धार्मिक वृत्ति दाखविणारें वृत्त डफ साहेबास ' इतिहासाच्या दर्जा खालचें ' वाटले हें नीट च आहे.

असो, नाना महादजीचा राजप्रकरणी सलोखा झाल्यावर शिंदे व होळकर यांचे सख्य करून देण्यासाठी देवराव हिंगणे यांस मुद्दाम इंदुरास पाठविलें. होळकरास परत बोलवावयाचें नव्हतें तर महादजीचें व त्याचें सख्य करून घ्यावयासाठी इकडे बोलवावयाचें होतें हिंदुस्थानात वरोवर वाटणी मिळत नाही, शिंदे वळाच्या जोरावर आपलाच हेका चालवितात, त्यांनीं जुन्या चाली सोडल्या इत्यादि प्रकारच्या होळकरी तक्रारी आहेत पवित्र अहिल्याबाईचीं धार्मिक कृत्यें वजा केली व तिने जें लोकप्रेम संपादन केलें होतें तें वजा केलें तर मला असें ह्मणावे लागतें कीं, यद्यपि मराठी राज्याचा अहिल्याबाईस व तुकोजीस अभिमान होता तथापि, महादजींनीं जो कार्यात्साह दाखविला तितका नसो, पण सामान्य प्रतीचा स्वार्थत्याग करण्याची हि होळकराची तयारी नव्हती तुकोजीच्या बेशिस्त वागणुकीमुळे संस्थान ओढगस्तीला आलें होते तुकोजीला मदतसेवनाचें भयंकर व्यसन लागलें होतें. तुकोजीचें व पुण्यशील अहिल्याबाईचें ऐकमत्य नव्हतें. हिंदुस्थानांत यामुळे महादजीला होळकराकडून ह्मणण्यासारखी मदत मुळीच झाली नाही असें शिंदे-पक्षाचे ह्मणणें आहे. शिंदे ' अरेरावीनें ' वागतात ही होळकराची तक्रार आहे. शिंद्याचे गोपाळराव वगैरे सेनापती उन्मत्त झाले होते यात शका नाही. तथापि एकंदरीनें तुकोजी थोरले महाररावा प्रमाणें निधज्या छातीचे व मोकळ्या स्वभावाचे नसून त्यांनीं आपल्या उतार वयात महादजीच्या वाढत्या कार्यचक्राला वरचेवर खीळ घालण्याचा प्रयत्न केला असें महादजीचा व मराठ्यांचा कट्टा शत्रू जो इस्माइल बेग त्याला त्यांनीं आश्रय दिला, या एकाच उदाहरणावरून दिसते. असो; शिंदे-होळकरामध्यें कायमचा समेट झाला नाही तो नाहीच

हिंदुस्थानच्या कारभारांत महादजीची शिस्त उत्तम तर नव्हतीच; पण दक्षिणेकडे नानांनीं जी चांगली शिस्त ठेवली होती तशी सुद्धा शिंद्यास ठेवतां आली नाही, हें सिद्ध करण्यास इति० सग्र० तील दिल्लीचीं पत्रें, जोधपुरची पत्रें व देवरावांचीं पत्रें पुरेशीं आहेत पुण्याचा कारभार त्यास रेटला नसता हें ह्मणण्यास मला विलकुल भय वाटत नाही.

तथापि, शिंदेफडणीसांचें ऐकमत्य झालें ' हिंदुस्थानातील कारभार शिंद्यास मिळाला. होळकरांची कटकट तात्पुरती मिटली, महादजीचा दक्षिणेमध्ये बोलबाला झाला, देवदर्शन होऊन स्वभूमि दिसली आणि केलेल्या चाकरीचा मजूर स्वामी-पडून झाला. तात्पर्य, शिंद्याचे बहुतेक सर्व हेतू पूर्ण झाले. तथापि, मोरोबाच्या

कामीं ते फसले, सचीवाचा डाव साधावा तसा साधला नाही, नानाचा कारभार निघाला नाही, नवाबाचे राजकारण फसलें इत्यादि अप्रिय गोष्टी झाल्या, पण त्याकडे लक्ष न देता त्यांनी व नानांनी थोर मन करून परस्परांस अतः करणपूर्वक साह्य करण्याचें ठरविले, ही मराठी इतिहासांत अपूर्व गोष्ट झाली पण गोविंदराव काळे ह्मणतात त्याप्रमाणें मराठेशाहीला दृष्ट लागली मराठ्यांच्या दुर्दैवानें महादजीस नवज्वर होऊन १७९४ सालच्या फेब्रुवारी महिन्यात ते वारले रावसाहेब पेशवे व नाना समाचारास गेले होते महादजीवर नानांनी मारेकरी घातले अशी प्रेक्षर साहेबांची काहणी आहे, पण तिला कोणत्याहि प्रामाणिक आधारांचा पुरावा नाही. असो लवकरच हरिपत तात्यांनी देह ठेवला, सवाई माधवरावाचा दुर्दैवानें बळी पाडला आणि मराठी राज्यावर नांगर फिरविण्याचें व्रत घेऊन तपस्व्या करीत असलेल्या आनंदी-राघोबांचे अद्वितीय पुत्ररत्न राज्य बुडविण्यासाठी पेशव्यांच्या गादीवर येऊन बसलें ! ! हीच ' दृष्ट ' होय !

महादजी जिवंत राहते, सवाई रावसाहेब जाऊन रावबाजी येतेना, नामांची कर्तृत्वशक्ति अडळ असती तर शिंदे होळकर अनावर झाले नसते, दुसऱ्या मराठ्यांच्या लढाईला कदाचित् निराळें स्वरूप आले असतें. तीन चार लढायांनी मराठे चीत न होतां गनिमी विरुद्ध कवायती लढाई दहा वीस वर्षे खेळत राहिली असती आणि शेवटीं शिस्तीचा, शिक्षणाचा व राष्ट्राभिमानाचा निःसीम आश्रय असल्यामुळे यद्यपि इंग्लिश लोकांचा जय झाला असता, तथापि रावबाजीच्या ह्मणजे डेंगळ्याच्या अमदानीत मराठेशाहीला जें ओगळ व हिडिस स्वरूप आलें तें न येता " रिकूट येता कां रिकूट " असे जाहिरनामे लावण्याची पाळी येतीना, स्थानिक स्वराज्यासाठीं लोकांस कमिशनर मागावे लागतेना व व्यापारांतील व्यंकादिकांची सचोटी संकटास जुमानतीना असो; इंग्लिश राज्यव्यवस्थेनें आम्हांस आज शंभर वर्षे सुख होत आहे, आमची हळू हळू प्रगति होत आहे हें खरें, पण या सुखांत आमच्या कर्तृत्वाचा भाग अगदींच थोडा व आमची प्रगति फारच मदगती यांत शका नाही.

असो; महादजींच्या येण्यानें पुणें प्रांतांत मोठा दुष्काळ पडला. मुलकी अधिकारपेक्षां लष्करी अधिकार जास्त जोराचा असतो, लेखणीपेक्षां खड्गाची योग्यता जास्त मोठी, असे थोडा वेळ ठरलेसा भास झाला, त्यांच्या येण्यानें सचिवांस आभासिक सुख झालें आणि सातारकर महाराजास माहुलीपर्यंत फेरफटका करण्याची परवानगी मिळाली पण खरा फायदा हा झाला की, पातशहाला आश्रय देऊन त्याच्या छलकास शिक्षा करणारे व हिंदुस्थान काबीज करणारे अलिजाबहादूर महादजी १८-२० वर्षांच्या अतः बाहेर असणाऱ्या तरुण रावसाहेबांच्या पायावर टोई ठेवतांन, नाना हजार असताना आशनावर बसून नाहींत, या चाकराच्या-नाटकी

म्हणा हवें असेल तर, वागणुकीवरून पेशवाईची इभत हजारोपटींनीं वाढली व सड्यांची स्वारी यशस्वी झाली. मात्र, महादजीस अहिल्याचाईचा शाप भोवला म्हणा, पेशवाईवर साडेसातीची धाड आली म्हणा, जे शिंदे दक्षिणेत आले ते परत गेले च नाहीत, आणि जे परत गेले ते पेशवाई व मराठेशाही सिळसिळी करून गेले.

रा. रा. खरे जीं पत्रें प्रसिद्ध करीत आहेत तीं विनमोल आहेत. मराठी राज्याचें एक अतरंग उत्कृष्ट रीतीनें विशद करणारीं हीं पत्रें आहेत या पत्रांचा (३५०६-०७) व श्री० चंद्रचूडांच्या अप्रसिद्ध पत्राचा मला भारी उपयोग झाला. या सर्वांचे आभार मानून मी हा लेख येथें पुरा करितों.

चिं. गं. भानू

मुसलमानांचा संजीवनी मंत्र

खानदेशांत येरंडोल येथें एका देशपांड्याच्या घरी हा ताम्रपत्र मिळाला. त्याचा विशिष्ट आकार व त्यावरील प्रथमदर्शनी फारसी म्हणून समजली जाणारी लिपी पाहून कौतुक वाटलें. नंतर एका काजीस तो दाखविला. तो पाहतां च त्यानें तत्संबंधी दाखविलेला आदर पाहून जिज्ञासा बळावली. त्यास विचारतां त्यानें सांगितलेली हकिकत अशी:—

“महमद पैगंबर एक वेळ बसला असतां एका धोवरानें एक मेलेला मासा हातांत आणला आणि तो पैगबरास दाखवून म्हणाला, जर तूं पैगंबर सरा तर यास जिवंत कर, तेव्हां महमदानें तो मासा हातांत घेऊन एक मंत्र म्हटला. तसा तो मृत मासा जिवंत झाला आणि मग त्यास पाण्यांत सोडून देण्यांत आलें.”

ही कथा कुराणांत आहे आणि तो च मंत्र या मत्स्याकृति ताम्रपत्रावर लिहिलेला आहे.

हें ताम्रपत्र १२ बोर्दे लांब असून त्याचा विशेष असा की, त्यावर कोरलेल्या मंत्राच्या पूर्वेतिहासावर लक्ष्य देऊन त्याचा आकार हि मत्स्याकृति केलेला आहे. ताम्रपत्र उलटा कोरलेला आहे. आरशांत सुलटा दिसतो.

या मंत्राची पवित्रता मुसलमान लोक इतकी समजतात की, ज्या कागदावर हा मंत्र अगर् त्याचा एखादा भाग हि लिहिला असेल तो कागद पायदळी न पडूं देतां त्याचें पाण्यांत विसर्जन करतात. सदरचे काजीनें मला ती च विनंति केली.

मंत्र*

बिसमिल्ला उल् रहमान अल् रहीम

- १ ला इलाह इल्लाह महमद रसूलुल्लाह
- २ अल्लाहु मसल अली महमदुलसलायक ...
- ३ अफजलल् बषर वषफए + वल हषर + + महमद
- ४ अली कुल मालूम लक + + अल्लाह
- ५ अली + + महमद + + + + + + + +
- ६ व अला बषरीन वल मुकरबनी व अला ...
- ७

- ८ बिसमिल्ला उल् रहमान अल् रहीम अलबरकाल ..
- ९ आसना दुआए औम्द अन्द के रोजे रसूल—
- १० निशस्ता बूदन्द तप्त
- ११ अजु ए गुफ्त या रसूलिल्लाह—
- १२ माही आबीस्त हजरते रसूलिल्लाह गुफ्त
- १३ ... नास्लाम एराबी गुफ्त या रसूलिल्लाह
- १४ नसए रसूल ईनस्त माहीरा
- १५ करीम
- १६
- १७ अली हजरते ई सखुन् एगधी शनीद
- १८ मुतफकिर शुद फी अलहाल
- १९ जियराहल आमद व गुफ्त
- २० आबाजे दरुद दर गोषे
- २१ माही उफतादा हर के
- २२ पीशे खुद आरद
- २३
- २४ के बाशद्
- २५
- २६ बहरके शक्र

* संमेलनप्रसंगी हा ताश्वपट ना केशवराव वकील व श्री आद्यासाहेब मुजुमदार यांनी पाहून लावण्यास साहाय्य केलेले आहे.

१७ आरद का

२८ फर गरदद

वरील ताम्रपत्र घेरडोलास जेथें मिळाला तेथेच पुढील मिळाला. चाची लाची ८ बोटें असून रुदी ४ बोटें व जाडी अर्धा सूत आहे एकदर ओळी १३ आहेत त्यांत शेवटल्या २ ओळी आडव्या* कोरलेल्या आहेत श्रीकाराच्या सारलीं डावे बाजूस पर्शियन २ ओळी असून उजवे बाजूस ३ ओळींचा पर्शियन च गोल शिक्का आहे अक्षरें मोडति सोदलेली आहेत. पत्रा पानळ असल्यानें तीं सर्व मार्गे उमटलीं गेलीं आहेत यांत कालाचा उल्लेख आलेला नाही. अक्षर सोळावे शतकांतलें असावें असें वाटते यांत ज्या भंवरखेड्याचा नामनिर्देश केलेला आहे तें सेडे हल्लीं त्या च नांवानें अस्तित्वांत आहे व ज्या देशपांड्यांच्या घरीं हा ताम्रपत्र सांपडला त्यांच्या पूर्वजाना तें गांव पूर्वी इनाम होतें; हल्ली नाही ताम्रपत्र असाः—

श्री

मुसलमानी अक्षरें

मुसलमानी
शिक्रा

- (१) आद्य घ र घो छ व
- (२) प गभीरराव घन
- (३) घ रा व फु र ना य च (घ ?)
- (४) स श्री मो का दे राम
- (५) जी व ॥ मदन प ॥ (व ॥)
- (६) मोजे भवरसेडे
- (७) परगने यरोडोदा
- (८) +^१ (ड) मोयजे बीस तळे^२
- (९) १० पजदे पत्र रा॥ सही
- (१०) रावजी दे स द भ ट
- (११) द्र गावजी धा सी ल
- (*आडव्या ओळी)
- (१२) सही रामजी वा॥ मद्रण पा
- (१३) मो जे सा प र द ख र त प र नी ये रा

पां. मा. चांदोरकर

१ येथें अक्षर सोडलें. आहे.

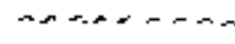
२ वर दोन अक्षरें सोदलेलीं आहेत.

साष्टीची वखर

सदर वखर हिरा हरी भंडारी मु. वसई यांजकडे मिळाली. ती १५३५ सवतांत मूळ लिहिली गेली. तिची प्रस्तुतची नकल शके १७४१ त केलेली आहे. बिंबराजाचे वेळची हकिकत त्यांत आहे. हल्लींच्या भंडार्यांची व साष्टींतील सोमवशी सूर्यवंशी पाटारे, प्रभु व भंडारी कुळाची पूर्वपीठिका यांत आहे. इचा प्रत्यंतर पुराव्यासह विस्तृत परामर्श पुढें घेण्याचा विचार आहे.

स. म. दिवेकर

व्यवहारनिर्णयपद्धति

वाकपारुष्य, दंडपारुष्य, इत्यादि व्यवहारस्थानें

१ प्रस्तुतकाळीं व्यवहाराचे ठोकळ दोन प्रकार समजले जातात—या दोन्ही प्रकारच्या व्यवहारांचा निर्णय करण्याकरितां निरनिराळ्या संस्था व निरनिराळे विवा.पद्द निबंध ग्रंथ अस्तित्वांत आहेत—हे व्यवहाराचे दोन प्रकार म्हणजे दिवाणी व फौजदारी हे होत. स्मृतिकारांनीं व्यवहाराचे जे अठरा प्रकार सांगितले आहेत त्यांपैकी, ऋणदान, निक्षेप, जो स्वामी नव्हे अशा पुरुषानें केलेला वस्तूचा विक्रय, सभूयसमुत्थान, दिलेले धन अपात्र बुद्धीनें अथवा क्रोधानें परत घेणें, सेवकाचें वेतन न देणें, केलेल्या संकेताचें उलंघन करणें, विकत दिलेली वस्तू किंवा विकत घेतलेली वस्तू परत न पडल्यामुळे देणारास किंवा घेणारास पश्चात्ताप होऊन त्यामुळे उत्पन्न होणारा वाद, स्वामी व पशुपाल यांच्यामधील पशूविषयी होणारा वाद, ग्रामादि सीमांचा वाद, स्त्रिया व पुरुष यांची धर्मांमध्ये व्यवस्था, पितृसंबंधीं धनाचा विभाग इत्यादि व्यवहारस्थानांचा समावेश प्रस्तुत काळीं दिवाणी हि संज्ञा ज्या व्यवहारास आहे त्यामध्ये होतो वाकपारुष्य, दंडपारुष्य, स्तेय, माहिस, स्त्री व पुरुष यांचे समागमापामून होणारा वाद, द्यूतादि क्रीडांचे धर्म निश्चिन करणें, पक्षी व बकरें इत्यादि प्राण्यांची लढाई, वगैरे व्यवहारस्थानांचा फौजदारी ही संज्ञा असलेल्या व्यवहारांत समावेश होतो.

दिवाणी आणि फौजदारी हा भेद स्मृतिकारांच्या वेळचा नसून तो मुसलमानी रियासतींत प्रथम अस्तित्वांत आला. मुसलमानी रियासतींत प्रत्येक परगण्याचे मुख्य ठिकाणीं दोन प्रकारचे अधिकारी असत. एक दिवाण व दुसरा फौजदार. ऋणदान, लभमंबंधी वाद, वारसासंबंधी धनाच विभाग, स्थावर मिल्कतीचा वाद इत्यादि व्यवहारांचा निर्णय करण्याच

काम दिवाणाकडे असे. सार्वजनिक शांततेचा भंग ज्यामुळे होईल अशीं रुखे करणा-
रांस शासन करणे, त्याचप्रमाणे भयंकर स्वरूपाचे गुन्हे करणाऱ्यांचे पारित्य करणे ही
कामे फौजदाराकडे असत. याप्रमाणे दोन निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांकडे व्यवहार-
निर्णयाचे काम मोकळे गेल्याकारणाने व्यवहाराचे वरील दोन मुख्य प्रकार अस्ति-
त्वांत आले. बंगालच्या नवाबापासून क्हाइबहेने बंगाल प्रांतावरील राजकीय वर्चस्व जेव्हां
संपादन केले त्या काली दिवाणी आणि फौजदारी अदालती अशा दोन प्रकारच्या
निरनिराळ्या व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या सस्था अस्तित्वात होत्या व वर दर्शविलेल्या
व्यवहारांचा निर्णय या सस्था पृथक्पृथक् करीत असत. इंग्रजांच्या हातीं राज्याची
सूत्रे आल्यानंतर त्यांनी या च सस्थांचा अधिकार करून व्यवहारनिर्णय करण्याचे
कार्य चालू ठेविले. दिवाणी आणि फौजदारी या संज्ञा व या संज्ञांनीं दर्शविला
जाणारा भेद यांचा उगम प्रथम मुसलमानी रियासतींत होऊन तो इंग्रजी रियास-
तींत तसा च कायम राहिला, हे वरील विवेचनावरून उघड होत आहे.

मराठी रियासतींत वाक्पारुष्य, दंडपारुष्य, स्तेय इत्यादि व्यवहारस्थानांसंबंधी
ज्या विशिष्ट स्वरूपाची व्यवस्थापद्धति अस्तित्वांत आली, तशा विशिष्टस्वरूपाची
पद्धत अस्तित्वांत येण्यास कोणती कारणे झाली याचा बरोबर उलगडा होण्यास
मनुस्मृतीचे कालापासून ते मुसलमानी सत्ता नष्ट होईतोपर्यंत महाराष्ट्रांत कोण-
कोणत्या धर्मशास्त्रपद्धति अस्तित्वांत होत्या व त्या पद्धतीचे ह्या प्रकारच्या व्यवहार-
व्यवस्थेचे यावरील काय काय परिणाम झाले याचा शोध घेणे जरूर आहे. या
दृष्टीने विचार करावयाचा म्हणजे मनुस्मृतिकालापासून महाराष्ट्रांत कोण-
कोणत्या राजकीय सत्ता अस्तित्वांत येऊन लयास पावल्या व कोणकोणत्या
धर्मशास्त्रपद्धतींचा महाराष्ट्रांत अमल सुरू होता याचे थोडक्यांत दिग्दर्शन करणे
जरूर आहे.

२ ख्रिस्तपूर्व दोन शतकापासून ख्रिस्तपश्चात् ३२ वर्षांच्या दरम्यानचे
*कालांत केव्हां तरी मनुस्मृति ग्रंथ रचला गेला असें तज्ज्ञांचें मत आहे.

मनुस्मृतीचे कालापासून आजपावेतो महाराष्ट्रांत अनेक देशी व विदेशी अशा
निरनिराळ्या राजकीय सत्ता अस्तित्वांत येऊन लय पावल्या. मुसलमानी राजसत्ता
महाराष्ट्रांत शक १२० ते ३०० चे दरम्यान स्थापीत झाली त्याचे पूर्वी म्हा-
राष्ट्रांत चालुक्य, राष्ट्रकूट, होयसळ, कलचुरी, शिलाहार, यादव इत्यादि देशी
क्षत्रिय राजघराण्यांचा अंमल अस्तित्वांत होता व या कालांत विज्ञानेश्वर, हेमाद्रि,
अपरार्क इत्यादि नामांकित धर्मशास्त्रकार महाराष्ट्रांत होऊन गेले. याज्ञवल्क्य स्मृती-
वर विज्ञानेश्वरांनी मितक्षरा या नांवाची प्रसिद्ध टीका, कल्याणचे विक्रमादित्य

*डॉ० केतकर यांचे हिस्ट्री ऑफ कास्ट इन् इंडिया व्हॉल्युम पहिला
पान ६२.

राजाचे कारकीर्दीत रचिली शके ११०९ चे सुमारास शिलाहार घराण्यांतील अपराक हे नावाचे राजाचे कारकीर्दीत 'अपराक' ह्या नावाची चाझवल्क्य स्मृतीवर दुसरी एक टीका निर्माण जाहली त्यानंतर देवगिरीचे यादव घराण्याचे प्रधान हेमाद्रि ऊर्फ हेमाडपत यांनी चतुर्वर्ग-चितामणी व दुसरे कितीएक नामांकित धर्मशास्त्र-विषयक ग्रंथ केले हेमाद्रीनंतर चवदावे शतकात सायनाचार्यांनी हि धर्मशास्त्रावर ग्रंथरचना केली बुंदेलखंडांतील सेनगर राजघराण्यांतील भगवत नावाचे राजाचे पदरी असलेल्या निळकंठभट्ट नावाचे महाराष्ट्रीय पंडिताने धर्मशास्त्रावर निरनिराळे 'मयूख' ह्या नावाचे अठरा धर्मशास्त्र-ग्रंथ रचले मुसलमानी सत्ता अस्तित्वांत येण्यापूर्वी स्मृतिप्रणीत धर्मानुयायी क्षत्रियाचे हाती राजसत्ता असल्याकारणाने आतां दर्शविलेल्या धर्मग्रंथांस अनुसरून व्यवहारनिर्णय महाराष्ट्रांत तत्कालीन राजसत्तेचे अंकित असलेले न्यायाधीश करीत असले पाहिजेत हे उघड आहे. मुसलमानी सत्ता महाराष्ट्रांत स्थापीत झाल्यानंतर हि धर्मशास्त्रावर ग्रंथरचना करण्याची परंपरा महाराष्ट्रांत सुरू राहिली व या कालांत स्मृतिग्रंथांत आढळणारे आचार, व्यवहार व प्रायश्चित्त हे जे मुख्य तीन भाग त्यांवर अनेक निबंधरूपी टीकाग्रंथ अस्तित्वांत आले मुसलमानी सत्ता जरी महाराष्ट्रांत स्थापीत झाली तथापि आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त इत्यादि बाबतींत, मुसलमानी राजकर्त्यांनी हात न घालतां महाराष्ट्रीय हिंदूस या बाबतीसंबंधी, पूर्ण स्वातंत्र्य दिल्याकारणाने राजसत्ता धारण करणाऱ्या व्यक्तींत जरी अदलाबदल झाली तथापि राज्यक्रांतीमुळे, धर्मशास्त्रीय बाङ्गमयाचे विकासास कोणत्या हि प्रकारचा व्यत्यय आला नाही. महाराष्ट्रांतील मुसलमानी राजसत्तेस ओहोटी लागून छत्रपती शिवाजीमहाराजांनी स्वराज्यस्थापना केली त्या काली धर्मशास्त्रीय बाङ्गमयरचनेस अधिक च उत्तेजन प्राप्त होऊन गागा-भट्टादि नामांकित शास्त्रकार उदयास आले शिवाजीमहाराजांनी धर्मराज्य स्थापिले असे तत्कालीन कागदपत्रांत अनेक ठिकाणी उल्लेख आढळतात. वाड भाग २ पान

१९ वरील यामबंधाचा एक उल्लेख फार महत्त्वाचा आहे. 'फिरंगाण प्रांतीं यजुर्वेदी ब्राह्मण होते त्यास कित्येकांनी संमत देऊन मामाची कन्या भाच्यास द्यावी ऐसें करून एका दोघांनीं शरीरसंबंध हि केले. त्यास आतां धर्मराज्य झालें, धर्मशास्त्र पाहतां हें अयोग्य कर्म याकरितां ऐसें कर्म करील त्याजजवळून दंड रुपये पन्नास घेणें इ. स. १७४४-४५ सालांतला हा उल्लेख आहे. धर्मराज्याचे छत्राखालीं स्मृत्यादि धर्मशास्त्रीय ग्रंथांतील नियमांस अनुसरून सर्व प्रकारच्या व्यवहारांची व्यवस्था केली जाणे अत्यंत आवश्यक समजलें जात असे, हें वरील उल्लेखावरून स्पष्ट सिद्ध होत आहे. व्यवहारनिर्णयपद्धतीसंबंधी जे दोन निबंध मी मंडळास ह्यापूर्वी सादर केले आहेत त्या निबंधांत, मुसलमानी व मराठी रियासतींत महाराष्ट्रांत व्यवहारनिर्णय स्मृत्यादि धर्मशास्त्रीय ग्रंथांतील नियमांस अनुसरून केला जात असे,

ही बाब मी तत्कालीन कागदपत्रांचे पुराव्याचे आधारे शर्यात केली आहे. मी जे दोन निबंध झळकाम सादर केले ते मुख्यत्वेकरून ऋणदानादि दिवाणी स्वरूपाचे व्यवहारनिर्णयामधील होते वाक्पारुष्य, दंडपारुष्य, स्तेय, साहस इत्यादि व्यवहारस्थानांसंबंधी मराठी रियासतीत कोणत्या पद्धतीचा अवलंब केला जात असे या प्रश्नाची चर्चा त्या निबंधांत केलेली नव्हती. या प्रश्नाची चर्चा आजचे प्रसंगी करण्याचें मी योजिलें आहे.

वाक्पारुष्य, दंडपारुष्य, स्तेय, साहस इत्यादि व्यवहारांचा, प्रजेत शांतता राखणे हें जें कोणत्या हि राजसत्तेचें प्रमुख कर्तव्य समजलें जातें त्याशीं निकट संबंध येतो. यास्तव मुसलमानी राजसत्ता हिंदुस्थानांत स्थापन झाल्यावर वाक्पारुष्य, दंडपारुष्य इत्यादि व्यवहारांच्या व्यवस्थेचे बाबतीत मुसलमानी राज्यकर्त्यांनी स्वतांचे पद्धतीचा बराच अवलंब केला असला पाहिजे हें उघड आहे. मुसलमानी राजसत्ता नष्ट होऊन त्या ठिकाणीं मराठ्यांनी आपली सत्ता स्थापीत केल्यानंतर मुसलमानी रियासतीत वाक्पारुष्य, दंडपारुष्य इत्यादि व्यवहारांच्या व्यवस्थेचे बाबतीत जी पद्धत चालू होती तिचाच थोड्याबहुत प्रमाणानें मराठ्यांनी अंगिकार करणे स्वाभाविक आहे. ह्या दोन बाबी लक्षांत घेतल्या असतां ऋणदानादि व्यवहारांचे बाबतीत मराठी रियासतीत स्मृत्यादि ग्रंथांतील नियमांचें जितक्या प्रमाणानें अवलंबन केलेले दृष्टोत्पत्तीस येतें तितक्याच प्रमाणानें वाक्पारुष्य, दंडपारुष्य इत्यादि व्यवहारांच्या व्यवस्थेचे बाबतीत सदर नियमांचें अवलंबन केलेले आढळून येणें शक्य नाहीं तथापि, स्मृत्यादि ग्रंथांत वाक्पारुष्य, दंडपारुष्य इत्यादि व्यवहारासंबंधी जे नियम आहेत त्या नियमांचा अंगिकार, बन्याच प्रमाणानें मराठी रियासतीत, या व्यवहारांचे निर्णयाचे बाबतीत केला जात असे, असें आज मी जे विवेचन करणार आहे त्यावरून आपले लक्षांत येईल. मराठी रियासतीतील वाक्पारुष्य, दंडपारुष्य इत्यादि व्यवहारस्थानांच्या व्यवस्थापद्धतीचें स्वरूप मुसलमानी आणि स्मृत्यादि धर्मशास्त्रांचे नियमांचे मिश्रणानें युक्त असें आढळून येईल, हें बरील विवेचनावरून उघड होत आहे.

दिवाणी आणि फौजदारी हे जे व्यवहारांचे दोन भेद मुसलमानी रियासतीपासून अस्तित्वात असल्याचे आतां सांगितले, तशा प्रकारचे भेद स्मृतिकाळीं अस्तित्वांत होते किंवा काय या प्रश्नाचा विचार करणें ह्या ठिकाणीं अप्रस्तुत होणार नाहीं. स्मृतिग्रंथांत अशा प्रकारचा भेद केल्याचें आढळून येत नाहीं हल्ली उपलब्ध असलेल्या स्मृतिग्रंथांत जरी दिवाणी आणि फौजदारी असे व्यवहारांचे दोन प्रकार केल्याचें आढळत नाहीं, तथापि दिवाणी आणि फौजदारी या व्यवहारांचे प्रकारासारखे कांही एका निराच्या तत्त्वास अनुसरून व्यवहारांचे दोन प्रकार ख्रिस्ती शतकापूर्वी ४० वर्षांपासून अस्तित्वात आसावे असें मानण्यास आधार आहे. * चाण-

क्याने केलेला अर्थशास्त्र या नावाचा ग्रंथ अलीकडे उपलब्ध झालेला आहे. चाणक्य हा सुप्रसिद्ध सम्राट् चंद्रगुप्त याचा प्रधान असून ख्रिस्ती शतकापूर्वी चवथ्या शतकांत होऊन गेला असे तज्ज्ञांचे मत आहे ^१ अर्थशास्त्रामध्ये व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या दोन प्रकारच्या सस्था अस्तित्वांत असल्याचा उल्लेख केलेला आहे. एक धर्मस्थिय व दुसरी कंटकशोधन या व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या दोन सस्थांची रचना व या संस्थांकडे व्यवहारनिर्णय करण्याकरितां सोपविले जाणारे वाद यामध्ये भेद असे. धर्मस्थिय न्यायसभेकडे मालील व्यवहारांचे निर्णय करण्याचे काम असे.

व्यवहारस्थापना, समयस्थानपाकर्म, साम्यधिकारः, भूतकाधिकारः, दासकल्पः, ऋणदानम्, औपनिवकम्, विकीतरुतानुशयः, दत्तस्थानपाकर्म, साहसम्, दण्डपारुष्यम्, वाक्यारुध्यम्, श्रुतसमावहयम्, अस्वामीविक्रयः, स्वम्वासीसंबंधः, सीमाविवादः, मर्यादास्थापनम्, वास्तुकम्, वास्तुविक्रयः, विवितपथक्षेत्रहिंसा, वाधावाधिकम्, विवाहसंयुक्तम्, विवाहधर्मः, स्त्रीवनकल्पः, मम्मयसमुत्थानम्, दायविभागः, दायकर्मः प्रकीर्णानि.

येणंप्रमाणे व्यवहाराचा निर्णय करण्याचे काम धर्मस्थिय सभेकडे असे. आता कंटकशोधन न्यायसभेकडे कोणते व्यवहार निर्णय करण्याकरितां येत असत ते नमूद करतो. कारकक्षणम्, वेदेहरक्षणम्, उपनिषानप्रतिकारः, गूढाजीविनाम् रक्षा, सिद्धव्यञ्जनैर्मानवप्रकाशनम्, शंकरूपकर्माविग्रहः, आशुमृनकपरीक्षा वाक्यकर्मानुयोगः, सर्वाधिकरणरक्षणम्, एकांगवधनिष्क्रयः, शुद्रत्रिचय दण्डकल्पः, कन्याप्रकर्म, अतिचारदंडः

येणंप्रमाणे व्यवहारांचा निर्णय करण्याच काम कंटकशोधन न्यायसभेकडे असे. समाजाला कांट्यासारखे चौचणारे जे दुर्जन त्याचे पारित्य करण्याचे काम या न्यायसभेकडे असल्या कारणाने कंटकशोधन ही सजा या सभेस प्राप्त झाली. अर्थशास्त्रामध्ये व्यवहाराचे जे दोन प्रकार दर्शविले आहेत ते नंतरच्या स्मृतिग्रथांतून कां आढळत नाहीत हा एक विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. अर्थशास्त्रामध्ये हे जे व्यवहाराचे दोन प्रकार नमूद करण्यांत आले आहेत ते दिवाणी आणि फौजदारी या दोन प्रकारांतून थोडेसे भिन्न स्वरूपाचे आहेत हे उघड आहे.

* हल्ली प्रचारांत असलेल्या पाश्चात्य धर्मशास्त्राच्या विधिनिषेधरूपी आज्ञांत व स्मृतिकारांच्या विधिनिषेधरूपी आज्ञांत बरीच तफावत असल्याकारणाने भारतीय स्मृतिकारांच्या व पाश्चात्य धर्मशास्त्रवेत्त्यांच्या विधिनिषेधरूपी आज्ञांची ज्या तत्त्वांवर उभारणी केलेली आहे, त्या तत्त्वाची तुलना करणे ओघानेच प्राप्त होईल. स्मृतिकारांनी केलेले गुन्ह्यांचे वर्गीकरण, त्याचप्रमाणे गुन्ह्यांचे लघुत्व अगर गुरुत्व व गन्धाम सांगितलेला दंड इत्यादि बाबतीत स्मृतेकारांनी व पाश्चात्य धर्मशास्त्रवे-

नरेंद्रनाथ ला याचा ग्रंथ स्टडीज् इन् एनशट् हिंदु पालिटी पान १

१ नरेंद्रनाथ ला याचा ग्रंथ स्टडीज् इन् एनशट् हिंदु पालिटी पान ९

च्यानीं घातलेल्या नियमांत जो फरक दिसून येतो त्या फरकाचे उपपत्तीवर ह्या तूलनात्मक विवेचनाचे योगानें प्रकाश पडणार आहे. पाश्चात्य धर्मशास्त्रवेत्त्यांनीं जी धर्मशास्त्रपद्धति प्रतिपादन केली आहे तिचा पाया *आधिभौतिक सुखावर उभारला आहे. प्रस्तुत काळीं अमलांत असलेल्या इ. पी. कोड मधील विधिनिषेधरूपी ज्या आज्ञा आहेत त्या पाश्चात्य धर्मशास्त्रवेत्त्यांच्या आधिभौतिक सुखवादाचे तत्त्वास अनुसरून रचल्या गेल्या आहेत, हें उघड आहे

पाश्चात्य धर्मशास्त्रपद्धतीचा पाया जो हा आधिभौतिक सुखवाद, त्याचें स्वरूप थोडक्यांत खाली दर्शविल्याप्रमाणें आहे:—कोणतें हि कर्म बरें आहे का वाईट आहे याचा निकाल सदर कर्माचे जे बाह्य परिणाम आपल्या प्रत्यक्ष नजरेस पडतात तेवढ्यावरून च केला पाहिजे कारण मनुष्य ज जे कर्म करितो तें सर्व सुखसप्ताठीं किंवा दुःखनिवारणार्थ करित असतो, किंबहुना सर्व मनुष्यांचें सुख हें च ऐहिक परम साध्य आहे; व ज्या कर्मापासून सुखप्राप्ति किंवा दुःखनिवारणात्मक बाह्य फल अधिक तें च नीतिदृष्ट्या हि श्रेयस्कर समजलें पाहिजे. आधिभौतिक सुखवाद्यांच्या अनेक पथांपैकीं सर्वांत जो श्रेष्ठ पथ त्याचें असें मत आहे कीं, एका च मनुष्याच्या सुखाकडे न पाहता सर्व मनुष्यांच्या आधिभौतिक सुखदुःखांचें तारतम्य पाहून नैतिक कार्यांकायांचा निर्णय केला पाहिजे. पुष्कळ लोकांस जेणेंकरून पुष्कळ सुख होईल ती च गोष्ट नीतिदृष्ट्या न्याय्य व ग्राह्य समजली पाहिजे; आणि अशा रीतीनें वर्तन करणें हें च या जगांत मनुष्याचें खरें कर्तव्य होय. आधिभौतिक सुखवाद्यांच्या या विचारसरणीसबधीं पुढें दर्शविलेले आक्षेप सहज येण्यासारखे आहेत लाखां दुर्जनांना सुख होईल त्यापेक्षां एका च कां होईना पण सज्जनाला ज्यामुळें संतोष होईल तें च खरें सत्कृत्य होय, असें व्यवहारात सर्व लोक समजतात. हा समज खरा ठरण्यास एका सज्जनाच्या सुखास लाख दुर्जनांच्या सुखापेक्षां अधिक किंमत द्यावी लागते; आणि तसें केलेलें म्हणजे पुष्कळांचें पुष्कळ बाह्य सुख हें च काय तें नीतिमत्तेच्या परीक्षेचें साधन, हा जो आधिभौतिक सुखवाद्याचा सिद्धांत तो ह्या विचारसरणीचे दृष्टीनें लगडा पडतो. म्हणून सुखाचा लाभ होणाऱ्या लोकांची संख्या कमी किंवा जास्त असणें याचा नीतिमत्तेशी नित्य संबंध असूं शकत नाही हें उघड दिसतें. दुसरे असें हि लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, सामान्यतः सर्व लोकांस कधीं कधीं जी गोष्ट सुखावह वाटते, ती च दूरदर्शी पुरुषांस परिणामीं सर्वोच्च्या च गैर फायद्याची आहे असें दिसत असतें. अशा स्थितींत कोणते हि कृत्य चांगलें किंवा वाईट, धर्म्य अगर अधर्म्य किंवा नीतीचें अगर अनीतीचें आहे, याचा खरा निर्णय त्या कृत्याच केवळ बाह्य फल अथवा परिणाम, म्हणजे तें कृत्य पुष्कळांस पुष्कळ

* Utilitarianism.

सुख देणारें आहे किंवा नाही, एवढें च पाहून ठरवितां येत नाहीं सदर कृत्य करणाराची बुद्धि, वासना किंवा हेतु कसा आहे हें हि लक्षात घ्यावें लागतें. आतां, भारतीय धर्मशास्त्रवेत्त्यांनीं स्मृत्यादि ग्रंथांतून ज्या विधिनिषेधरूपी आज्ञा केल्या आहेत, त्या आज्ञांची रचना कोणत्या तत्त्वावर केलेली आहे, त्याचें थोडक्यांत दिग्दर्शन करतो. स्मृतिग्रंथांतील विधिनिषेधरूपी आज्ञांची उभारणी अध्यात्मवादावर केलेली आहे आत्मप्रसादरूपी अत्यंत सुख आणि त्याला च जोडून असणारी कर्त्याची शुद्ध बुद्धि या आध्यात्मिक कसोटीनें च कर्माकर्माची परीक्षा केली पाहिजे, असें अध्यात्मवादी पथाचे मत आहे. सर्व जड सृष्टीच्या बुडाशीं एक परब्रह्म तत्त्व असून तें प्राप्त करून घ्यावयाचें हें मानवी जीविताचें अंतिम ध्येय समजलें जाते अस्मिन् मानवी प्राणी सत्त्व, रज आणि तम ह्या तीन गुणांनी युक्त असून, तमो-गुणाचा आणि रजोगुणाचा न्हास होऊन सत्त्वगुणप्राधान्य कर्म मानवी प्राण्याचे होतून जसजशीं होत जातील तसतशी जड सृष्टीचे बुडाशी असलेलें पाब्रह्म तत्त्व जाणण्याची पात्रता मानवी प्राण्याचे ठिकाणीं अधिक येते, असें अध्यात्मवादी पथाचें मत आहे. यास्तव प्रत्येक मानवी प्राण्यानें सत्त्वगुणप्राधान्य कर्म करीत राहिलें पाहिजे असें अध्यात्मवादी सांगतात कोणतें हि कर्म चांगलें अगर वाईट ठरवावयाचें तें, कर्म करणारा प्राधान्येकरून सत्त्वबुद्धीनें कर्म करण्यास प्रवृत्त झाला आहे किंवा कर्मे ह्यावरून ठरविलें जातें एखाद्या विशिष्ट कर्मापासून कर्म करणारास अगर कर्म करणाऱ्या व्यतिरिक्त व्यक्तीस सुख अगर दुःख होतें अगर तें कोणते प्रमाणांत होतें ह्या बाबतीवरून त्या कर्माचा बरेवाईटपणा ठरविला जात नाही. या-शिवाय ऐहिक सुखप्राप्ति हें च मानवी जीविताचें अंतिम ध्येय असें जें पाश्चात्य आधि-भौतिकवादी मानतात तें भारतीय धर्मशास्त्रवेत्त्यांस मान्य नाही, हा एक दुसरा महत्त्वा-चा मुद्दा लक्षांत ठेवणें जरूर आहे.

लोके व्यवधामिषमद्यसेषा नित्यास्ति जन्तोर्न हि तत्र चोदना ।

व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञसुराग्रहैरासु निवृत्तिर्गिष्ठा ॥ १ ॥

अर्थः—या जगांत मैथुन, मांस व मद्य यांचें सेवन कर म्हणून कोणास सांगावयास नको. तीं मनुष्यास स्वभावतः च हवीं असतात या तिहींची कांहीं व्यवस्था लावानी, म्हणजे त्यांस मर्यादा किंवा आळा घालून व्यवस्थित रूप घावें या हेतूनें विवाह, सोमयाग व सौत्रामाणि यज्ञ यांची शास्त्रकारांनीं अनुक्रमें योजना केलेली आहे, असें एक भागवतांत वचन आहे मानवी प्राण्याचे ठिकाणीं स्वभावतः च असणारी सुखलालसा तृप्त करण्याचा ह्यास न धरितां तिला आळा घालणें हें आध्यात्मिक पथाचें एक महत्त्वाचें कलम आहे.

वाप्रमाणे आध्यात्मिक वादाचें थोडक्यात स्वरूप आहे. पाश्चात्य आणि भारतीय धर्मशास्त्रवेत्त्यांनीं प्रतिपादलेल्या तत्त्वात वर दर्शविल्याप्रमाणें महत्त्वाचे

वाच्यतेत फरक असल्याकारणाने गुन्ह्यांचे स्वरूप, वर्गीकरण व दंडाचे प्रमाण या वाच्यतेत उभयतांचे पद्धति महत्त्वाचे फेरफार उपस्थित झाले आहेत. मनुस्मृतीचे नववे अध्यायांत २३५ व्या श्लोकांत—

ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ॥

एते सर्वे पृथक्ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥ १ ॥

अर्थः—ब्राह्मणांस मारणारा, पिठाचे मद्य प्राशन करणारा, ब्राह्मणांचे सुवर्ण हरण करणारा व गुरुपत्नीशीं गमन करणारा हे सर्व निरनिराळे महापातकी आहेत असें समजावे—असें वचन आहे त्या च अध्यायांत हीं महापातके करणारास मारून टाकावे असें सांगितले आहे. हल्लीं प्रचारात असलेल्या इ. पी. कोडचे दृष्टीने विचार केला असतां सुरापान, स्तेय, गुरुपत्नीगमन इत्यादि गुन्ह्यांचे स्वरूप, स्मृतिकारांचे दृष्टीने जितके गर्ह्य समजले जाते तितके गर्ह्य समजले जात नाहीं सुरापान करून सार्वजनिक ठिकाणीं गैरशिस्त वर्तन करणे, अगर शांततेचा भंग करणे, हा गुन्हा इ. पी. कोडाप्रमाणे अगदीं क्षुल्लक समजला जातो. शिवाय हा गुन्हा अगदीं क्षुल्लक लेखिला असून त्यास दंड हि अत्यंत अल्प सांगितला आहे. आतां सांगितलेल्या सुरापानाव्यतिरिक्त इतर सुरापान दंड्य समजले जात नाहीं. जें कृत्य इ. पी. कोडचे दृष्टीने गुन्हा ठरत नाहीं अगर बिराष्ट्र परिस्थितीत क्षुल्लक अपराध ठरतो तें च कृत्य भारतीय धर्मशास्त्रकार महत्पातक समजतात. हा एवढा जमीनअस्मानचा फरक वर नमूद केलेल्या भारतीय व पाश्चात्य धर्मशास्त्र-पद्धतीच्या तत्त्वांतील असणान्या तफावतीमुळे उत्पन्न झाला आहे हें उघड आहे. सुरापान तमोगुणप्राधान्य असून सुरेचे सेवन कारणाराचे हातून सात्विक कर्मे घडण दुरापास्त असल्याकारणाने स्मृत्यादि ग्रंथकारांनीं सुरापानाची महापातकांत गणना केली आहे. पाश्चात्य धर्मशास्त्रवेत्त्यांचे तत्त्वाप्रमाणे सुरापान करण्यानें जोपावेतो सुरापान करणाऱ्या व्यतिरिक्त इतरांस कोणत्या हि प्रकारचा त्रास होत नाही तोपावेतो सुरापान करणे हें कृत्य दंडास पात्र होत नाही. त्याचप्रमाणे स्तेय आणि गुरुपत्नीगमन या गुन्ह्यांचे वाच्यतेत हि इ. पी. कोड आणि स्मृत्यादि ग्रंथ यांचे मतांत फार तफावत कोणत्या कारणाने उपस्थित झाला आहे हें दाखवितां येईल पाश्चात्य व भारतीय धर्मशास्त्रवेत्त्यांच्या विधिनिषेधरूपी आज्ञांच्या बुडाशी असणान्या तत्त्वांची तूलना करून त्यांचेमध्ये उत्पन्न होणाऱ्या मतभेदाचे थोडक्यांत दिग्दर्शन केले. आतां मनुस्मृतीत सांगितलेले गुन्ह्यांचे नानाविध प्रकार, दंड व त्यांचे स्वरूप, वाक्पारुष्य, दंडपारुष्य व स्तेय इत्यादि व्यवहारस्थानासंबंधीं आढळणाऱ्या सामान्य तत्त्वांचे थोडक्यांत दिग्दर्शन करतो.

१ यावानवध्यस्य वधे तावान्वध्यस्य मोक्षणे ॥

(म. स्म. अ. ९

अधर्मो नृपतेदृष्टो धर्मस्तु विनियच्छतः ॥ १ ॥

(श्लोक. २४९

अर्थः—अवध्य पुरुषाच्या वधांमध्ये जितका अधर्म राजास लागतो तितका च वध्य पुरुषास सोडून दिल्यानें लागतो; व यथाशास्त्र दंड करणारास धर्म प्राप्त होतो, यास्तव सर्व अपराध्यांस दंड करावा.

२ न होढेन विना चौरं घातयेद्धारमिको नृपः ॥

सहोढ सोपकरण घातयेदविचारयन् ॥ १ ॥ (म. अ. ९ श्लो. २७०)

अर्थः—धार्मिक राजानें चोराचा अपराध निश्चित झाल्यावांचून त्यास दंड करूं नये.

३ मत्तोन्मत्तार्ताध्यर्थनैर्बालेन स्थविरेण वा ॥

असंबद्धरुतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥ १ ॥ (म. स्मृ. अ. ८ श्लो. १६३)

अर्थः—मद्यादिकांच्या योगानें मत्त, मस्तक फिरल्यामुळे उन्मत्त, पराधीन, व्याधि इत्यादिकांनीं पीडित, बाल व वृद्ध या अस्वतंत्र झालेल्या पुरुषांनीं पिता, भ्राता इत्यादिकांच्या संमतीवांचून केलेला ऋणदानादि व्यवहार सिद्ध होत नाही

४ तीरितं चानुशिष्टं च यत्र कचन यद्भवेत् ॥

कृत तद्गर्भतो विद्यान् तद्भूयो निवर्तयेत् ॥ १ ॥ (म. अ. ९ श्लो. २३३)

अर्थः—ज्या एकाद्या ऋणदानादि व्यवहारामध्ये जें कार्य यथाशास्त्र करून सोडलें आहे म्हणजे त्याचा एकदां निर्णय झाला आहे व जें दंड देऊन समाप्त झालें आहे तें धर्मतः झालेलें आहे असें समजावें व त्यास पुनरपि फिरवूं नये.

५ गुरु वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ॥

(म. स्मृ. अ. ८)

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥ १ ॥

(श्लो. ३५८)

अर्थः—गुरु, बालक, वृद्ध व बहुश्रुत ब्राह्मण यांतील कोणी हि जरी शास्त्र उचलून वध करण्याकरितां आपल्यावर येऊं लागला व पळून जाऊन हि आपले सरक्षण करणें अशक्य, तर त्यास मारून टाकावें.

६ अष्टापाद्यं तु शुद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ॥

बोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य च ॥ १ ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत् ॥

द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्वि सः ॥ १ ॥ (म. अ. ८ श्लो. ३३७-३३८)

अर्थः—ज्या चोरीस जो दंड सांगितलेला आहे तो च दंड चोरीचे गुण व दोष जाणणान्या शुद्रानें चोरी केल्यास त्यास ८ पट वैश्यास १६ पट, क्षत्रियास ३२ पट, ब्राह्मणास ६४ पट आणि राजास पूर्ण म्हणजे १०० पट अथवा १२८ पट करावा. कारण, राजा सर्व गुणांस व दोषांस जाणणारा असतो. प्रस्तुत काळीं इ. पी. कोडची उभारणी ज्या साधारण तरूवांवर करण्यांत आलेली आहे तीं तसें आपणां सर्वांस विदित आहेत.

वर नमूद केलेलीं तत्त्वे त्या तत्त्वांहून भिन्न आहेत अशातला प्रकार नाही. सहावे तत्त्व बरीक आपले धर्मशास्त्रास विशिष्ट आहे. चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेनुरूप वर्णांचे श्रेष्ठत्वाबरोबर श्रेष्ठत्वास अनुरूप अशी जबाबदारी श्रेष्ठवर्णीयावर येते. या तत्त्वास अनुसरून वरील तत्त्व ग्रथित करण्यांत आले आहे. इयजी कायद्यांत जरी हे तत्त्व स्पष्टपणे नमूद करण्यांत आलेले नाही तथापि व्यवहारनिर्णयप्रसंगी या तत्त्वास अनुसरून न्यायाधीश अपराधी ठरलेल्या इसमास कमीअधिक प्रमाणाने शिक्षा करितात, असे नेहमी आपल्या आढळण्यांत येते

आतां मनुस्मृतींत गुन्ह्यांचे जे नाना प्रकार दिले आहेत त्यांचे दिग्दर्शन करितों इडिचन पिनल कोडमध्ये गुन्ह्यांचे ठोकळ वर्गीकरण—Offences against public justice, offences against person, offences against property and offences against reputation,

अशा प्रकारचे केले आहे. हे वर्गीकरण स्मृतिकारांच्या दृष्टीने शास्त्रीय ठरणार नाही. कोणत्या हि कृत्याचा चांगुलपणा अगर वाईटपणा ते कृत्य करणाऱ्या माणसाचे आत्म्यावर त्या कृत्यापासून कोणता परिणाम घडतो, यावरून ठरविण्याची स्मृतिकारांची पद्धत आहे. कोणते हि कृत्य सत्त्वगुणापासून जितकें दूर, व तमोगुणप्राधान्य, तितकें ते कृत्य जास्त गर्हणीय व दंड्य असा स्मृतिकारांचा सिद्धांत आहे. या तत्त्वास अनुसरून स्मृतिकारांचे गुन्ह्यांचे वर्गीकरण निराळ्या स्वरूपाचे होईल हे उघड आहे.

१ ब्रह्महत्या, सुरापान, स्तेय, गुरुपत्नीगमन आणि ह्या लोकांशी संसर्ग ठेवणारे यांस पंचमहापातकी समजतात.

या पंचमहापातकांपैकी कोणते हि पातक इच्छा नसतांना एखाद्या गुणवान् ब्राह्मणाने केल्यास त्यांस मध्यम साहस दंड सांगितला आहे. पण ही च कृत्ये इच्छापूर्वक केल्यास त्यास राष्ट्रांतून घालवून यावे असे सांगितले आहे. काही विवक्षित प्रकारचीं चिन्हे—तप्तमुद्रा—करून या लोकांचे डोक्यावर उठवावीत असे हि सांगितले आहे. ब्राह्मणेतर क्षत्रियादिकांनी ही कृत्ये इच्छा नसतां केल्यास त्यांचे सर्वस्व हरण करावे, इच्छापूर्वक केल्यास त्यांस ठार मारावे.

२ शास्त्रीय होमादि अभिचार कर्मे केली असतां व मूठ मारणे इत्यादि लौकिक कर्मे केली असतां, ज्यांस इच्छून तीं केलीं असतील, त्यास मरण आल्यास मनुष्यबधास सांगितलेली शिक्षा ही कर्मे करणारास करावी. मरण न आल्यास दोनशें पण दंड करावा.

३ खोट्या राजाज्ञा लिहिणे

४ अमात्यामध्ये भेद पाडणे

५ स्त्री, बालक व ब्राह्मण यांस मारणे

६ शत्रूंचे सेवन करणे

तीन, चार पांच व सहा या गुण्यांस ठार मारणें, ही शिक्षा सांगितली आहे.

७ व्यवहाराचा अयोग्य निकाल करणें सहस्र पण दंड

८ लांच साणें—सर्वस्व हरण करणें ही शिक्षा.

९ असत्य भाषण—शिक्षा, प्रथम साहस इत्यादि दंड.

१० सोटी साक्ष देणें—शिक्षा, क्षत्रियादि तीन वर्णांचे लोकांस दंड करून राष्ट्रांतून घालवून देणें; ब्राह्मणांस दंड न घेतां राष्ट्रांतून घालवून देणें.

११ प्रतिवादीनें द्रव्य नाकारणें किंवा वादीनें अधिक द्रव्याकरिता सोटे बोलणें, शिक्षा—जेवढें द्रव्य नाकारलें असेल अगर जेवढें द्रव्याची वाजवीपेक्षा अधिक मागणी केली असेल त्याच्या दुप्पट दंड

१२ गांवांत व देशांत राहणाऱ्या लोकांच्या संघांत सत्यादि शपथ वाढून एखादा नियम ठरला असतां तो नियम न पाळणें, शिक्षा—राष्ट्रांतून घालवून देणें अगर फार मोठा दंड करणें.

१३ ग्रामांतील ब्राह्मणसमूहांपैकीं समयाचें उलंघन करणें,—वरीलप्रमाणें दंड

१४ ज्या मिळकतीचा मालक कोण आहे हें माहीत नाही, त्या मिळकतीवर मालकी नसतां मालकी सांगणें, शिक्षा—जितकें धन तितका दंड

१५ नष्ट झालेले धन राजाचे अधिकारान्यास सांपडल्यावर व त्याचें उत्तम प्रकारें संरक्षण होत असतां तें चोरणें अगर चोरण्याचा प्रयत्न करणें, शिक्षा—हत्तीच्या पायासालीं देऊन मारणें.

१६ राजा रागाबला आहे, लुटे धन लुटून नेईल सखव मजजवळ दे, असें सांगून धन, कन्या इत्यादि परधनाचा कपटानें अपहार करणें, शिक्षा—हातपाय तोडणें इत्यादि नानाप्रकारें शिक्षा देऊन मारणें.

१७ द्यूत व समाबद्ध्य, शिक्षा—हात तोडणें.

१८ यज्ञोपवीतादि श्रद्धानें धारण करणें, शिक्षा—देहांत.

१९ द्यूतादि करणारे, नाच व गाण्यावर निर्वाह करणारे, वेदाचा द्वेष करणारे, श्रुतेस्मृतिबद्ध्य व्रतें करणारे व मद्यपान करणारे, शिक्षा—राष्ट्रांतून घालवून देणें.

२० राजाच्या धनगृहांतून धन नेणारे, त्याची आज्ञा न मानणारे, शत्रूचें राजाशीं अधिक वैर वाढविणारे, शिक्षा—कर, चरण, जिह्वा इत्यादिकांचें छेदून ताडण.

२१ राजसबधी घनागार, आयुधगृह, देवांचे प्रतिमेचें गृह फोडून हत्ती, अश्व इत्यादिकांस हरण करणें, शिक्षा—ठार मारणें.

२२ तट फोडणें, संदक बुजविणें, द्वारें तोडणें, शिक्षा—देशांतून घालवून देणें

२३ स्नानदानादि जलाशयाचा बांध फोडणे, पाण्यात बुडवून किंवा दुसऱ्या उपायाने ठार मारणे, शिक्षा—दंड देण्यास तयार असल्यास उत्तम साहस दंड.

२४ मना केलेले धान्य व इतर पदार्थ परदेशांत नेणे, शिक्षा—सर्वस्व हरण करणे.

२५ वाक्पारुष्य, शिक्षा—द्रव्यदंड.

२६ दंडपारुष्य, शिक्षा—द्रव्य व देहदंड.

२७ शूद्राने करचरणादि अंगाने द्विजास प्रहार करणे, शिक्षा—ज्या अंगाने प्रहार केलेले असेल ते अंग छेदन करणे.

२८ शरीरपीडा, धनग्रहण इत्यादिकाच्या द्वारां इच्छापूर्वक शूद्राने ब्राह्मणांस पीडा करणे, शिक्षा—हातपाय तोडणे.

२९ स्तेय, शिक्षा—द्रव्य व देहदंड.

३० वस्त्रांमध्ये बांधलेल्या सुवर्णादिकांस गांठ सोडून घेणे—प्रथम कृत्य असल्यास बोटे तोडणे, दुसरे कृत्यास हात व पाय तोडणे, तिसऱ्या बेकीं कृत्य केल्यास वध करणे.

३१ चोरांस मदत करणे—चोराप्रमाणे शिक्षा.

३२ चोराचे चौर्य जाणून त्यास भोजन व चोरीच्या उपयोगी असलेली भांडी देणे—चोराप्रमाणे शिक्षा.

३३ राष्ट्रांमध्ये लोकांचे रक्षणाकरिता ठेवलेल्या लोकांनी चोरास मदत करणे—चोराप्रमाणे शिक्षा.

३४ शेतीच्या उपयोगी असलेल्या नांगर, कुदळी इत्यादि औताची व सज्जादि शस्त्रांची व कल्याणघृतादि औषधांची चोरी करणे, शिक्षा—द्रव्यदंड.

३५ रात्री भिंत फोडून चोरी करणे,—हात तोडून तीक्ष्ण शूलावर चढविणे.

३६ तस्करादि ग्राम लुटीत असता, जलाचे धरण फुटलेले असता, मार्गात चोर भेटला असता, जबळ असणाऱ्या लोकांनी या कृत्याचे प्रतिबंधार्थ मदत न करणे—देशांतून घालवून देणे.

३७ साहस—शिक्षा, द्रव्य व देहदंड.

३८ परस्त्रीसंभोग, शिक्षा—देशांतून घालवून देणे.

३९ शूद्राने ब्राह्मणादि स्त्रींशी संभोग करणे, शिक्षा—घाणान्त दण्ड.

४० अ—एका कन्येने दुसरे कन्येस दूषित करणे,—२०० पण दंड, १० फटेके.

४० ठेवीचा अपहार करणें व ठेव न ठेवितां ठेवीबद्दल मागणी करणें, शिक्षा—चोराप्रमाणें दंड करावा

४१ निक्षेपाचा अपहार करणें, शिक्षा—निक्षेपाइतका दंड.

४२ यजमानानें ऋत्विजास सोडणें व ऋत्विजानें यजमानास सोडणें, शिक्षा—शंभर पण दण्ड

४३ माता, भार्यादिकांचा त्याग करणें, शिक्षा—सहाशें पण दण्ड.

४४ ब्राह्मण शेजान्यास भोजन न घालणें, शिक्षा,—एक माप—रुप्याचा दण्ड.

४५ श्रोत्रियानें शेजान्यास जेवावयास न बोलाविणें, शिक्षा—सुवर्णाचा माप दण्ड करावा.

४६ परितानें एकापें वस्त्र दुसऱ्यास देणें, शिक्षा—द्रव्यदण्ड.

४७ कोष्ठ्यानें बरोबर वजनाचे वस्त्र न देणें, शिक्षा—बारा पण दण्ड.

४८ दुसऱ्याचें धन विकणें—धनाच्या स्वामीचा धन विकणारा सबधी असेल तर सहाशें पण दण्ड—सबधी नसेल तर चोराप्रमाणें दंड (अध्याय ८ श्लोक १९८)

४९ दोषवती कन्या दोष न सांगतां वरास देणें, शिक्षा—शहाण्णव पण दण्ड

५० कन्या क्षत्रियोनी आहे असें सांगणे, शंभर पण दंड.

५१ कुंपण घाललेल्या शेतांतील पीक पशुनें खाल्ल्यास, शिक्षा—पशूचे पालकास शंभर पण दंड *

५२ शेतकऱ्याचे दोषामुळें राजभागाची हानि होणें, शिक्षा—हानि झाली असेल त्याच्या दसपट दण्ड.

५३ शेतकऱ्याचे सेवकाचे दोषामुळें राजभागाची हानि होणें, शिक्षा—हानीच्या पाचपट दण्ड

५४ सीमेचा सोटा निर्णय करणें, दोनशें पण दण्ड.

५५ सीमेच्या वादांत सोटें सांगणें, शिक्षा—मध्यम साहस दण्ड.

५६ गृह, तळें, उपवन, भव दाखवून हरण करणे, शिक्षा—यांचशें पण दण्ड.

५७ गृह, तळें, उपवन आपलें च आहे अशा धातीने हरण करणे,—दोनशें पण दण्ड.

५८ अ—व्याधि नसतांना सेवकानें केवळ अभिमानानें काम करण्याचें नाकारणें,—आठ गुजा सुवर्ण इत्यादि दण्ड व वेनन देऊं नये (अ. ८ श्लो. २१५).

५९ ठरल्या मुदतीनंतर माल परत देणें अगर घेणें—सहाशें पण दंड

५९ राजाचा कर कमी करण्याकरिता व टाळण्याकरितां, मालाची अकालीं

विक्री करणें, अगर भलत्या मार्गानें माल नेणें अगर विकलेल्या मालाची सख्या कमी सांगणे; शिक्षा—जेवढा कर कमी करण्याचा प्रयत्न केला असेल त्याच्या आठपट दण्ड.

६० सस्कारसपन्न ब्राह्मणाकडून पाय धुवणें इत्यादि कर्मे ब्राह्मणानें करवून घेणें, शिक्षा—६०० पण दंड

६१ तळ्याचें उदक हरण करणें, शिक्षा—प्रथम साहस दण्ड.

६२ रोगादि आपत्ति नसता राजमार्गांत पुरीषोत्सर्ग करणें, —२०० पण दंड.

६३ शरिरानील शल्यादिकांची वैद्यानें बरोबर चिकित्सा न करणें, शिक्षा—प्रथम साहस दंड

६४ गाय, घोडे इत्यादिकांची दुश्चिकित्सा करणें, शिक्षा—प्रथम साहस दंड.

६५ मनुष्याची दुश्चिकित्सा करणें, शिक्षा—मध्यम साहस दंड.

६६ पूल, राजाच्या द्वारांतील ध्वजाचिन्ह, पुष्करणी इत्यादिकांस तोडणें, शिक्षा—५०० पण दंड.

६७ शुद्ध द्रव्यामध्य अशुद्ध द्रव्यमिसळून तें दूषित करणें, शिक्षा—प्रथम साहस दंड

६८ वेध करिता न येणाऱ्या माणिकाचा वेध करणे, वेध करता येणाऱ्या मोत्याचा अयोग्य ठिकाणीं वेध करणें, शिक्षा—प्रथम साहस दण्ड

६९ योग्य किंमत देणारास वाईट प्रतीचा माल देणें, शिक्षा—प्रथम साहस दण्ड.

७० उगविण्यास असमर्थ असें बीज उगविण्यास योग्य आहे असें सागून विकणें, शिक्षा—प्रथम साहस दण्ड

७१ उत्कृष्ट बीजात वाईट बीज मिसळविणें व तें उत्कृष्ट आहे असें सागून विकणें, शिक्षा—मध्यम साहस दण्ड

७२ ग्रामाची अगर नगराची सीमा नाहींशी करणें, शिक्षा—नाक, हात, पाय इत्यादि नाहींसे करणे.

७३ सोनारानें आपल्या कसबाने अन्याय करणे, शिक्षा—वस्तन्यानें त्याचे देहाचे तुकडे करणे.

वर नमूद केलेल्या गुण्यांपैकी वाक्यारूप्य, दण्डपारूप्य, स्तेय, साहस इत्यादि गुण्याचे अनेक भेद मनुस्मृतींत दिलेले आहेत, परंतु त्या सर्वांचा येथें नामनिर्देश केलेला नाही

दंडाचे नानाविध प्रकार, दंडाचें प्रमाण इत्यादिकांबद्दल मनुस्मृतींत जें वर्णन केलेलें आहे, त्याचें थोडक्यांत दिग्दर्शन करतो

लिंग, उदर, जिह्वा, हात, पाय, नेत्र, नाक, कर्ण, वन, देह हीं दंडाचीं स्थानें आहेत. यास्तव ज्या अंगांनें अपराध केला असेल त्यास ताडनादि वेदना करावी. अल्प अपराध असल्यास धनाचा दंड करावा महापातकादि पापें घडलीं असतां देहदंड करावा.

देहदंड म्हणजे ठार मारणे अपराधी पुन्हा पुन्हा इच्छापूर्वक अपराध करीत आहे की काय हे पाहून व ग्राम, अरण्य, इत्यादि अपराधाचे स्थान, रान, तिन्हीसांज इत्यादि काल, अपराध्याचे धन, शरीर इत्यादि सामर्थ्य व अल्प किंवा मोठा अपराध या सर्वांचा विचार करून दंडास जे पात्र असतील त्यांस दंड करावा.

लोकव्यवहारार्थ भूलोकी ताम्र, रौप्य, सुवर्ण इत्यादिकांच्या पणादि ज्या सज्ञा प्रसिद्ध आहेत त्या दंडादिकांच्या उपयोगार्थ खालील प्रमाणे वर्णिलेल्या आहेत:—

झरोक्यांतून किंवा साण्यांतून घरामध्ये जो उन्हाचा कवडसा पडतो त्यांत घारीक कण तरगत असलेले आपल्या नजरेस पडतात. या नजरेस पडणाऱ्या घारीक कणास भूसरेणू ही सज्ञा आहे आठ भूसरेणू = “ लिक्षा ”, तीन लिक्षा = “ राजसर्पप ”, तीन राजसर्पप = “ गौर सर्पप ”, सहा गौर सर्पप = “ मध्ययव ”, तीन मध्ययव = “ एक रुष्णल (गुज) ”, पांच रुष्णल = “ एक माष ”, सोळा माष = “ सुवर्ण (तोळा) ”, चार सुवर्ण = “ एक पल ”, दहा पल = “ एक धरण ”, दोन रुष्णल = १ रौप्य माष ”, सोळा रौप्य माष = १ “ धरण ”, म्हणजे च एक रुप्याचा पुराण ”. तांब्याच्या कार्षिकास कार्पाषण म्हणतात.

कर्ष = शास्त्रीय पलाचा चौथा भाग

८० गुंजा (एक पल = चार सुवर्ण, सोळा माष, = १ सुवर्ण

दहा रौप्य धरण = एक रुप्याचा शतमान

चार सुवर्ण = निष्क

अडीचशे पणाचा प्रथम साहस दंड

पांचशे पणाचा मध्यम साहस दंड

सहस्र पणाचा उत्तम साहस दंड

वर नमूद केलेली जीं दहा दंडस्थाने सांगितली आहेत त्यांशिवाय हि दुसऱ्या प्रकारचे दंड मनुस्मृतींत सांगितल्याचे आढळतात. फटके मारणे, मुंडण करून गाढवावरून धिंड काढणे, कुठ्याकडून लाववणे, लोखंडाच्या शस्त्रेवर भाजणे, एका प्रकारच्या अग्नीत जाळणे, अशा प्रकारच्या शिक्षा मनुस्मृतींत आढळण्यांत येतात. प्राणांतिक दंडाच्या स्थानी ब्राह्मणास मुंडण ही शिक्षा सांगितली आहे.

क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र जातीतील जो कोणी दारिद्र्यामुळे दंड भरण्यास असमर्थ असेल त्याने आपल्या जातीस उचित कर्म करून दंड भरावा, असे मनुस्मृतीत सांगितले आहे.

स्त्रिया, बालक, उन्मत्त, वृद्ध इत्यादिकांस राजाने वेलीने अगर वेळूच्या काठीने ताडून करावे किंवा दोरीने बांधून ठेवावे, ही शिक्षा सांगितली आहे.

वाक्पारुष्य, दंडपारुष्य, स्तेय, साहस इत्यादि व्यवहारांचे वाच्यता मराठी रिवासांतील क्रोणत्या पद्धतीचा अवलंब केला जात असे, याचे विवेचनाकडे आतां

वळतों मराठ्यांच्या इतिहास-साधनांचे जे ग्रंथ अलीकडे प्रसिद्ध झाले आहेत, त्या ग्रंथांतील माहितीच्या आधारे मुख्यत्वेकरून हे विवेचन करण्याचें मी योजिलें आहे. विवेचनाचे सोईचे दृष्टीने या विषयाचे खाली नमूद केल्याप्रमाणें चार भाग कल्पून प्रत्येक भागात त्या विषयाची माहिती सादर केली आहे.

१ वाक्पारुष्य, दंडपारुष्य, स्तेय, साहस इत्यादि व्यवहार-स्थानांच्या निर्णय-व्यवस्थेसंबंधी आढळून येणारी साधारण तत्त्वे.

२ वाक्पारुष्यादि व्यवहारांचा निर्णय करणाऱ्या संस्था.

३ गुन्ह्याचे नानाविध प्रकार.

४ दंड व त्याचे प्रकार

**वाक्पारुष्य, दंडपारुष्य इत्यादि व्यवहारांचे निर्णयासंबंधी
आढळून येणारे साधारण नियम**

एखादा गुन्हा घडल्याची बातमी लागली तर गुन्हा करणारे इसमास हुजूर पाठवून देण्याबद्दल गांवचे मोकदमास हुक्म देण्यांत येत असे (वाड भाग १ पान १८५). गुन्हा ज्या गांवांत घडला असेल त्या गांवचे मोकदमावर, गुन्ह्याचा तपास लावून देण्याची जबाबदारी असे व मोकदमास जाताने हुजूर येण्याबद्दल हुक्म करण्यांत येई.

चोरीचा गुन्हा झाला असता ज्या गावास माग जाईल तेथून पुढें माग काढून देण्याची जबाबदारी मोकदमावर असे. मोकदमांनीं माग काढून न दिल्यास चोरीचा माल मालकास भरपाई करण्याची जबाबदारी गांवचे मोकदमावर असे. मौजे म्हसोली येथील एका इसमाचें घर फोडून त्याचीं आठ गुरें नेलीं. ह्या चोरीचा माग रेढरे गांवापावेतो लागला तेव्हां मोकदमास असा हुक्म करण्यांत आला की; माग पुढें काढून देणें, माग काढून न दिल्यास चोरीस गेलेलीं आठ गुरें ज्याचीं त्यास देणें (वाड भाग १ पान १९०) जांच येथील एका इसमाच्या दोन म्हशी चोरीस गेल्या चोरीचा माग कटगुण गावी गेला. ते ा मोकदमांनीं माग कबूल करून चोरीस गेलेल्या म्हशी-मालकास थावयाचा करार करून जांच गांवचे पाटलास कतबा लिहून दिला. मालकास थावयाचा करार करून जांच गांवचे पाटलास कतबा लिहून दिला. चोरीस गेलेल्या म्हशी किंवा त्या सारख्या म्हशी न देतां कटगुणचे मोकदमांनीं एक वाड व एक म्हातारी म्हस देण्यास काढली तेव्हां त्यास चोरीस गेलेल्या म्हशी-सारख्या म्हशी देण्याचा हुजूरचा हुक्म झाला. (वाड भाग १ पान १८९ इ.स १७४६-४७). एखाद्या गांवाची रखवाली करण्याकरितां एकाचास ठेविला असतां त्या गावीं चोरी झाल्यास त्याची जबाबदारी रखवालदाराचे शिरावर असे. संताल राणा बरडे कसबा निंब यासी आज्ञा केली ऐसी जे राजेश्री खंडेराव बक्षी यांचें घर चोरानीं फोडून वस्तुभाव नेली. तेथील रखवाली तुसे स्वाधीन असता चोरी व्हावया गरज काय. फोडून वस्तुभाव नेली. तेथील रखवाली तुसे स्वाधीन असता चोरी व्हावया गरज काय. या उपरी देखत आज्ञापत्र चोरीचें ठिकाण लावून भशारनिलेहेचे पदरीं घालून

पावलियाचे कवज घेऊन हुजूर येणे (वाड भाग १ पा १९५ इ.स. १७५२ । ५३). हुजूर-हुकूम बजावण्याकरिता ज्या लोकांकडे देण्यांत येत त्यांना मसाला म्हणून हुकुमांत नमूद केलेली रकम ज्या इसमास हुकूम जाईल त्यास द्यावी लागत असे ही रकम रुपये १० पासून २० पर्यंत असे, हे वाड भाग १ पान १८९ । १९० इत्यादि उदाहरणांवरून दिसते. गावचे मोकदम, गांवकरी व गांवचे रसवालीस ठेविलेला इसम यांवर चोरी, रस्तालूट वगैरे गुन्ह्यांचे बाबतींत भारी प्रकारची जबाबदारी होती हे वरील विवेचनावरून लक्षांत येईल. ह्या बाबीं मूळ स्मृतीचे वचनांत सापडत व फार पुरातन काळापासून ह्या नियमांप्रमाणे तजवीज ह्या गुन्ह्यांचे बाबतींत आपले कडे चालत आलेली आहे.

याज्ञवल्क्य स्मृतीचे व्यवहाराध्यायांतील श्लोक २७१, २७२ हे फार महत्त्वाचे आहेत. आतां सांगितलेल्या सर्व बाबींचा ह्या श्लोकांत समावेश केलेला आहे.

२७१-चोरी, खून, वगैरे गुन्हा एखाद्या खेड्यांत झाल्यास त्या गुन्ह्याचा माग एखाद्या शेताचे मालकाकडे अगर रसवालदाराकडे (जेव्हां गुन्हा सार्वजनिक रस्त्यावर अगर शेताखेरीज इतरत्र घडला असेल तेव्हां) लागे तोपर्यंत त्या गुन्ह्याबद्दल दोष गांवचे मोकदमावर आहे. २७२-एखादी चोरी एखाद्या खेड्यांत झाल्यास त्या चोरीची भरपाई ज्या गावांत चोरी झाली असेल तेथील गांवकऱ्यांनी अगर चोरीचा माग ज्या खेड्याकडे गेला असेल तेथील गांवकऱ्यांनी करून द्यावी. खेड्यापासून एक कोसाचे बाहेर चोरी झाल्यास भोंवतालच्या पाच खेड्यांतील लोकांनी अगर दहा खेड्यांतील लोकांनी चोरी भरून द्यावी.

वर जो उदाहरणें दिलीं आहेत तीं ह्या श्लोकांतील तत्वांस अनुसरून आहेत हे उघड आहे.

वाक्पारुष्य, दंडपारुष्य, स्तेय इत्यादि व्यवहाराचे चौकशीचे बाबतींत दिव्याचा आश्रय करण्याची पद्धति होती असें खालील उदाहरणांवरून दिसून येते.

सोयराजी थोरात किछे नारायणगड हा रसमाजी रेपाळा याची लेकर मैनी हे शिवाजी परीट याजजवळ गेली म्हणून मुरवाई जाहला होता त्यास मैनीने खा काढला खऱ्यास उतरली खरी जाहली. सोयराजी खोटा जाहला, सबब गुन्हेगारी रुपये ५० (इ. स. १७४८-४९ वाड भाग २ पान ६३).

माणकोजी पाटील मौजे निचोणे यानें त्याचें ठेवणें मल्लिखांत होते ते काढले हे वर्तमान हुजूर कळल्यावर त्यास विचारलें त्यास ह्या आपले ठेवणे साहाशे रुपये होते जास्ती कांहीं नव्हते म्हणोन क्रिया करावयासी राजी झाला. सबब त्यास राजण-गांवची क्रिया करण्याकरितां पाठविण्यांत आला व क्रियेस लागला तर हुजूर पाठविणें, क्रियेस न लागला खरा जाहला तर निरोप देणें (इ. स. १७४६ । ४७ वाड भाग २ पान ७०).

खेत्रोजी बर्गे पाटील कसबे कोरेगांव प्रांत बाई याजवर आनंदराव बर्गे यांनी आगोष्ट आणला की, महिपतराव कुळकर्णी यास जिवें मारला. खेत्रोजीस किछे घोडप येथें अटकेंत ठेविला. ऐशास खेत्रोजी मजकूर याच्या भाऊबदास खुनाचे दिव्य नेमिलें आहे. (वाड भाग ७ पान २२३)

मोठमोठ्या गुन्यांचे कामीं दिव्याचा आश्रय करावा असे विषयीचीं स्मृतिवचनें पूर्वींचे लेखांत सांग दिलीं असल्याकारणानें तीं च वचनें फिरून या ठिकाणी देत नाही

वाकपारुष्य, दण्डपारुष्य इत्यादि व्यवहारांचा निर्णय करणाऱ्या संस्था

मराठी रिवाजतात फौजदारी गुन्यांची चौकशी करण्याचा अधिकार कोण-कोणत्या न्याय करणाऱ्या संस्थास असे, अशाबद्दल सांग व तपशीलवार माहिती नमूद करण्यास जशा प्रकारचे स्पष्ट उल्लेख तत्कालीन कागदपत्रांत आढळावयास पाहिजेत तशा प्रकारचे आढळत नाहीत. असे स्थितींत, न्यायाधीश म्हणून जे अधिकारी नेमण्यांत येत असत त्यांचेकडे फौजदारी गुन्यांची चौकशी करून निकाल करण्याचें काम असावें, असा सामान्यपणे तर्क केल्यास चुकीचा होणार नाही दिवाणी स्वरूपाचे व्यवहारांची अधपासून इतिपर्यंत ज्यांत सांग हकीकत नमूद केली आहे अशा प्रकारचे—निवाडापत्रे, महजर, निर्णयपत्रे, जबाबपत्रे, वजितपत्रे—हजारों कागद उपलब्ध झाले आहेत वरतु, या च स्वरूपाचे फौजदारी गुन्यांसंबंधाचे कागद अद्याप पावेतो म्हणण्यासारखे उपलब्ध झाले नाहीत यास्तव आजचे विषयाचा जो तिसरा भाग त्याबद्दल निश्चित असें काहीं मत नमूद करणें कठीण आहे तथापि उपलब्ध झालेल्या माहितीवरून या विषयासंबंधीं जें काहीं थोडें बहुत सांगतां येण्या सारखें आहे तें येथें नमूद करितों ऋणदानादि कोणता हि दिवाणी स्वरूपाचा व्यवहार एखाद्या गांवांत उत्पन्न झाल्यास त्याचा निर्णय 'गोता' सारख्या संस्था करीत असत ही गोष्ट आपणांस विदित आहे एखाद्या गांवांत फौजदारी गुन्या झाल्यास त्या गुन्याचा निवाडा करण्याकरितां पंच नेमीत असत असें वाड भाग २ पान ४६ मधील उल्लेखावरून दिसून येतें; इ स १७५० । ५१ नारायणजी पाटील व बकाजी पाटील मौजे राजे-टांकळी प्रो बीड यांनीं मौजे पाडकी प्रांत अंबड येथील विष्णाजी पाटील याजबरोबर कज्जिया करून त्याचा सून केला या खुनाचे बाबतीत हुजूरकडे रवाना करण्यांत आलेल्या कागदांपैकी २ कागद या राजीनामे आहेत व त्या कागदांचा उल्लेख खाली नमूद केल्याप्रमाणें केलेला आहे नारायणजी पाटील व बकाजी पाटील मौजे राजेटांकळी यांनीं राजीनामा लिहून दिली की, आपण पंचाईत नेमून यावे त्याप्रमाणे आमचा पाडकीकरांचा इनसाफ पंच करतील. त्याचप्रमाणें मुकद्दम मौजे पाडकी यांनीं राजीनामा लिहून दिला

या राजीनाम्यान्वये पचानें इनसाफ करून गुन्हेगारी रुपये २००१ सरकारास राजे-
टांकळीचे पाटलानीं द्यावी असा करार करून कदबा लिहून दिला. फौजदारी
स्वरूपाचे गुन्ह्यांचा निर्णय गांवांतील पचाईत माफानें होत असे, असें या उल्लेखावरून
स्पष्ट होत आहे. अशा स्वरूपाचा उल्लेख दुसरे एके ठिकाणीं आहे तो हि विचारांत
घेण्यासारखा आहे. वाड भाग ७ पान १९५ मौजे साखरे प्रो जळोद व मौजे कटारी
प्रो एरंडोल येथील शीवेचा कज्जा झाला. साखरकरानी कटारीकर पाटलाचा खून
केला. त्यानंतर नारो रुग्ण दरवे यांस हरदूबाद्यास आणवून त्यांचा करीना
भोवरगांव व जमींदार दोन्ही महालचे मिळवून कोणाची रुईरचात न करितां
वाजवी मनास आणून विल्हेस लावणें व खून केला आहे याजकरितां गुन्हेगारी घेणें,
अशा प्रकारचा हुकूम करण्यांत आला. यावरून हि फौजदारी गुन्ह्यांचा निर्णय पंच
माफाने होत असे असें दिसतें इ. स. १७६४-६५ "

कांही विशिष्ट प्रकारचे गुन्हे व व्यवहार यांचा निर्णय करण्याचें काम कांहीं
विशिष्ट जातीचे पंचांनीं करावें असा प्रघात असल्यास त्या जातीचे पंचाचे अधिकाराल
ह्यात न घालतां त्या गुन्ह्यांचा अगर व्यवहारांचा निवाडा करण्याचा हक्क जातीचे
पंचाकडे ठेवण्यांत येई. चिंतामण जोशी सरवदा वस्ती पेण यानें आपले जातीस
घरठाण व कोणी बद्द अमल केला या काही कजिया झाला तरी आमचा आम्ही वारू,
दिवाणांतून तगादा न लावावा अशी चाल आहे. तरी त्या चालीप्रमाणें वहिवाट
चालू ठेवण्याविषयीं अभय पत्र मिळावें अशी विनंती केल्यावरून त्यांस अभयपत्र
देण्यांत आलें (वाड भाग २ पान ३७ इ. स. १७४७-४८.)

पुण्यासारख्या मोठमोठ्या शहरांतून कोतवाल या नांवाच्या अधिकार्याची
नेमणूक मराठीशाहींत करण्यांत येत असे शहरांत घडलेल्या गुन्ह्यांची चौकशी
करण्याचा अधिकार कोतवालास होता, असें वाड भाग ७ पोट भाग २ पान २३३
व भाग ८ पान १२६ मध्ये पुणें शहराचे कोतवालाचे नेमणुकीसंबंधीं जे हुकूम
आहेत त्यावरून दिसून येतें

शहराच्या पेठा, पुरे व कसबें येथील किरकोळ कजिया पेठेचा पेठेचे
कामाविसदार यांनीं मनास आणावा, मातबर कजिया असल्यास कोतवालीकडे
मनास आणून हलकी गुन्हेगारी घेत जाणें रस्त्याचा व गल्लीचा व घराचा कजिया
लागेल त्याचा इनसाफ तुम्ही (कोतवालानें) करावा. " इ. स. १७६७-६८ वाड
भाग ८ पान २६

शहरांतील कजिया, भांडण, न्याय, मनसुबी असेल ती तुम्ही मनास आणून
कडशे करणे आणि हरकी गुन्हेगारी साधेल ती घेऊन हिशेबी जमा करणें. सबा सबैन
मया व अलफ.

वरील उल्लेखावरून मोठमोठ्या शहरांतून ज्या ठिकाणी कोतवालासारख्या अधिकाऱ्याची नेमणूक करण्यांत येत असे त्या ठिकाणी गुन्ह्यांची चौकशी करण्याचा अधिकार कोतवालाकडे असे, असे दिसून येते

परगण्याचे ठिकाणी फौजदार या नांवाचा अधिकारी नेमण्यांत येई कांहीं गुन्ह्यांचा इनसाफ करण्याचा अधिकार फौजदारास असावा असे वाड भाग २ पान ५१ वरील उल्लेखावरून दिसते ' त्या आदावतीने त्यांनी आमच्या बापावर व आईवर लटके तुफान घेऊन कजबे बाण येथील ठाणिघात फौजदाराजवळ जाऊन फिर्याद केली फौजदारांनी इनसाफ न करितां सवाजी पाटील याचे ऐकून आपले बापास व आईस जीवे मारिले."

वाक्पारुष्य, दण्डपारुष्य इत्यादि व्यवहाराचा निर्णय करण्याचा ~~अधिकार~~ मराठी रियासतींत कोणत्या सस्थांकडे होता याविषयी वर नमूद केलेली माहिती दिली आहे. आतां आजच्या विषयाच्या चौथे भागाचे विवेचनाकडे वळतो

खून

प्रस्तुत खुनाचा गुन्हा करणारास फाशी अगर जन्मठेप, (काळ्यापाण्याची शिक्षा) इंडियन पीनल कोडने सांगितली आहे. मराठी रियासतींत ठार मारण्याची शिक्षा खून करणारास क्वचित च देण्यांत येत असे, असे उपलब्ध झालेल्या माहितीवरून अनुमान निघते खून करणारास कैदेची शिक्षा करण्यांत येई परंतु खून करणाराने ज्याचा खून केला असेल त्याचे आत्मास खुनाबद्दल द्रव्य व सरकार-दड दिल्यास खून करणाऱ्या इसमाची सुटका करण्यात येई खुनाबद्दल मयताचे नातेवाईकास द्यावयाचे रकमेचे प्रमाण ज्या इसमाचा खून झाला असेल त्या इसमाची जात, दर्जा इत्यादि गोष्टीवर अवलंबून असे गुन्हा करणारा इसम वतनदार असल्यास त्याचे वतन जप्त करण्यात येऊन वतनाचे उत्पन्न सरकार-जमा करण्यांत येई. आतां ही जी विधाने मी केलीं तीं, ज्या उदाहरणांवरून स्पष्ट होतील अशी काही उदाहरणे येथे नमूद करितों.

लमाण जातीचे दोन इसमामध्ये जातीविषयी दावा होता. उभयतां दावेकरी लोकांत युद्ध सुरू झाले. लमाणाच्या तांड्यात सरकारचा सर कारकून मारला गेला ज्या इसमाच्या हातून कारकून मारला गेला त्यास साताराच्या किल्ल्यावर अटकेंत ठेवण्यात आले. पुढे लमाणाने गुन्हेगारीबद्दल रुपये १५००० देण्याचे कबूल केल्यावरून लमाणस मुक्त करण्यात आले. इ. स १७४०-४१ वाड भाग १ पान १८४.

गुन्हेगारीची एवढी मोठी रक्कम गुन्हा करणाऱ्या इसमाकडून घेतल्याचे क्वचित च आढळते. ठार मारला गेलेला इसम सरकारी कारकून असल्याने गुन्हेगारीएवढी मोठी रक्कम वसूल करण्यात आली असावी, असे दिसते.

मोकदम मौजे परवारे प्रो गांडापूरयानें हरबाजी कोनेरे कुळकर्णीयाचा चुलत भाऊ बचाजी शामराज व त्याचा पुत्र असे दोघांस दरोडा घालून जिवें मागिले व त्यांची मालमवेशी नेली. मनसुबीकरितां खून केल्याचें व मालमवेशी नेल्याचे शाचीत झालें. खुनाचे व मालमवेशीचे ऐवजी निम्मे पाटीलकी वडिलपण पाटील मजकुरांनीं हरबाजी कोनेरे यास देऊन यजीतसत करून दिलें. खून अगर दरोड्याबद्दल पाटलास कोणत्या हि प्रकारची शिक्षा देण्यांत आली नाही असें या उदाहरणावरून स्पष्ट दिसतें इ. स. १७४६-४७ वाड भाग २ पान ४९. खुनाचा गुन्हा करणारा इसम वतनदार असल्यास व त्यानें गुन्हा केल्याचें शाचीत झाल्यास ज्या इसमाचा खून झाला असेल त्याचे आत्तास वतनापैकी कांहीं भाग खुनाचा मोबदला म्हणून देऊन खून करणारानें आपली सुटका करून घेतल्याचीं अनेक उदाहरणें आढळण्यांत येतात.

ब्राह्मणाचा खून झाल्यास खून करणाऱ्या इसमास जबर शिक्षा करण्यांत येऊन ज्याचा खून झाला असेल त्याचे आत्तास इनाम वगैरे देण्यांत येत असे. ओंकारभट व रणसोडभट व्यास औदिच्य ब्राह्मण मौजे पचेड प्रो रतलाम यांचा भाऊ नारायण भट व्यास यांची बेअब्रू करून लालसिंग रजपुतानें त्यास जिवें मारिलें. ओंकारभट व रणसोडभट रजपुताचें पारिपत्य व्हावें म्हणून हुजूर कळविलें. रजपुतास देशाबाहेर काढून टाकण्याचा आणि त्याचे मालकीचा बारा जहागिर गांव जप्त करण्यांत येऊन ब्राह्मणास जमीन यावर एक आणि घरास जागा इनाम देण्याचा हुकूम करण्यांत आला इ. स. १७५३-५४ वाड भाग ५ पान ४८.

मोरशेट वाड वाडकावाणी वस्तीपेठ सोमवार यांनीं आपले बायकोस ठार मारिलें, ही गोष्ट शाचीत झाली. तेव्हा त्यांनीं अर्ज केला कीं, सरकारची गुन्हेगारी २५०० अर्डांच हजार घेऊन मला मुक्त करण्यांत यावें. गुन्हेगारी घेऊन मोरशेटजीस मुक्त करण्यांत आलें इ. स. १७५४-५५ वाड भाग २ पान १०.

भगवान कुणची वस्ती अमदावाद याचे शेजारी वेणीदास याचेकडून तक्षीर घटली. सबब पळून गेला, सबब भगवानास धरून घेऊन १००० रुपये गुन्हेगारी अमलदारानें घेतली. भगवान कुणच्याचे आईनें रुपयाकरितां जीव दिला. त्यानंतर वेणीदास हजार झाला. तेव्हा त्याचेकडून गुन्हेगारी रुपये २७०० शिरस्ता गुजराथ प्रांतीचा आहे, त्याप्रमाणें देऊन निकाल करणें. त्यापैकी चौथाई सरकारची घेऊन हुजूर पाठवून देणें बाकी तीन तक्षीमा नफर मजकुरास देणें. याप्रमाणें हुकूम फर्माविण्यांत आला. खुनाचे गुन्याबद्दल रुपये २७०० मयताचे आत्तास देण्याचा गुजराथ प्रांतांत शिरस्ता होता असे या उल्लेखावरून स्पष्ट होतें. हा उल्लेख फार महत्त्वाचा आहे. इ. स. १७५५-५६ वाड भाग २ पान ५०.

मल्हार गोपाळ व लक्ष्मण गोपाळ कुळकर्णी कसबे राहुरी यांनीं बापुजी बीन आवजी नाईक जपे यांचा पुत्र मुरारी निरपराधी जीवें मारिला सवच कसबे मजकूरचे दरोबस्त कुळकर्णी जप्त करण्यांत आले. पुढें या बाबतींत ज्यानें ब्रह्महत्या केली त्याचा अन्याय, सवच त्याची तक्षीस जप्त करणें, वरकड भावाचें वतन सुदामत चालू देणें असा हुकूम करण्यांत आला ज्यानें गुन्हा केला असेल त्याचा च वतनांतील हिस्सा जप्तीस पात्र समजला जात असे ही बाब या उदाहरणावरून स्पष्ट होते इ स १७६०-६१ वाड भाग २ पान ६३.

खुनाचे कामीं कोण कोण लोक सामील होते हें माहीत असून त्याबद्दलची माहिती सरकारी अधिकाऱ्यास न दिल्यास त्या इसमाकडून गुन्हेगारी घेत असत. त्याचप्रमाणें खुनास सामील असणाऱ्या इसमाकडून गुन्हेगारी घेण्यांत येईल नाग ७ पोट भाग २ पान १९७

रगभट डेकणे राहणार पुणे त्याची स्त्र ठमानाहीशी झाली, शोध करितां सांपडत नाहीं त्याजवरून तिनें प्राणत्याग केला असें दिसत त्यास तिची क्रिया होऊन पुढे आमचे घरी मांगल्यादि कांयें झालीं पाहिजेत एविषयीची आज्ञा करावी म्हणून रगभट यनें हुजूर विदीत केलें त्यावरून तिनें आपला प्राणत्याग करून आत्मघात केला त्याचें शास्त्रतः प्रायश्चित्त तुम्हाकडून करवून ब्रह्मदंड हि घेऊन तुम्हास शुद्ध केले असे तरी पूर्ववत प्रमाणें ब्राह्मणाची कर्मे आचरून सुखरूप राहणें. तुम्हाकडे राजदंड रुपये १०० करार केले असे. वाड भाग ७ पोट भाग २ पान १९७

प्रवरा सगमनेरकर ब्राह्मणांनी ब्रह्महत्या केली असतां ज्यांनीं ब्राह्मण मारला त्यांची नावनिशी न सांगतां सर्वांनीं मारला म्हणून सांगत असत त्यावरून सर्व ब्राह्मणांस वाळति घातलें हल्ली ज्यांनीं ब्राह्मण मारला त्यांची नावनिशी ब्राह्मण सांगतात ज्यांनीं ब्राह्मण मारला त्यांपैकीं जे बदीबान्यांत असतील त्यांस तसें च असो देणें. जे पळून गेले असतील त्यांचा शोध करून बदीखानी ठेवणें बाकी राहिलेल्या ब्राह्मणास ब्रह्महत्येचा गुता नाहीं त्यांस प्रायश्चित्त देऊन मुक्त करणें. वाड भाग ७ पोटभाग २ पान २००.

ब्राह्मणांनीं सोनाराचा पोरगा जीवें मारला सवच त्यांचे पायांत बेंड्या घालून त्यांस अटकेंत ठेवावयास पाठविलें आहे. वाड भाग ७ पोट भाग २ पान २००

पेठ भातसळे येथील चुडामण व परशराम या नांवाच्या दोघा परदेशी ब्राह्मणांनीं अजयसिंग या नांवाच्या परदेशास जायकर्म करीत असतां जीवें मारिलें म्हणून त्यास अटकेंत ठेवण्यांत आलें आहे सदर ब्राह्मणापासून गुन्हेगारी घेऊन तेथील ब्राह्मण तीर्थ नेमून देतील त्या तीर्थास जाऊन धाबें असा जामीन घेऊन

ब्राह्मणास सोडून देण्याचा हुकूम करण्यात आला. ब्राह्मणाने खून केला असल्यास त्यास सोडण्यापूर्वी त्याचेकडून प्रायश्चित्तादिक करून मग त्यास सोडण्यात येई, असे वाड भाग ७ पोट भाग २ पान २२७ वरून दिसून येते.

एखाद्यावर खून केल्याचा आरोप करून तो आरोप शाबीत होत नाही असे ठरल्यास फिराद करणाऱ्यापासून हरकी घेण्यांत येत असे. वाड भाग २ पान ४८.

खुनाचा गुन्हा करणारास ठार मारण्याची शिक्षा क्वचित् प्रसंगी देण्यांत येत असे, असे दोन ठिकाणी आढळलेल्या उदाहरणावरून दिसून येते. वाड भाग ८ पान ८३ व ८७ भाग ८ पान ८३ वरील उल्लेख:-दोन असामी यांनी ज्या गावी खून केला त्या गावी हारदूजणास नेऊन छातून टाकिले. इ. स. १७७५-७६. भाग ८ पान ८७ वरील उल्लेख:-कृष्णाजी उतरेकर याने एका शिंप्याच्या दोन कुणाविणींचा खून केला. या इसमास तोफेच्या तोंडी देण्याचा हुकूम देण्यांत आला.

तासगांव येथील रामाजी येल्हो या ब्राह्मणाचा खून तेरा इसमानी केला. या तेरा इसमांपैकी ८ असामी ब्राह्मण होते त्यांस अटकेत ठेवण्याचा हुकूम झाला. पुढे ८ इसमानी १०००१ रुपये गुन्हेगारी देण्याचे कबूल केले त्यावरून त्या इसमांस सोडून देण्याचा हुकूम करण्यांत आला ह्या १०००१ रुपयांपैकी पधराशे रुपये रामाजी येल्हो याचे मुलांस खुनाबद्दल देण्यांत आले. रुपये ८५०१ सरकारचे संडाबद्दल सरकारांत घेण्यात आले शिवाय या आठ इसमांकडून जामीन घेण्यात येऊन त्यास त्याचे कुटुंबासुद्धा जातीबाहेर ठेवण्याविषयी हुकूम करण्यात आला

मौजे पारगाव तर्फे चांमार-गोंदे परगणा कडेवळीत व धागरगांव परगणे कडे-रांजणगांव येथील दोन्ही गावचीं मुले रानांत गुरे चारीत असतां दोन फौजा करून धागरगांवकर मोंगल आणि पारगांवकर मराठे ऐसे होऊन पांच रोज भांडत हाते त्या खेळांत पारगांवकर मुलांनी ३ धागरगांवकर मुलांस पिटून काढले. तेव्हां पळतांना धागरगांव येथील न्हाव्याच्या मुलाचे तोंडघशीं पडून कपाळ फुटले, व तो पुढे पधरा वीस दिवसांनी मयत झाला. हजामाचे पोराचे आईने अहमदनगरास फिराद केली काजी-शरायाने इनसाफ केला की, मुलांचा कज्या आहे त्यांत खुनाचा दावा पोचत नाही. खून माफ. काजीने केलेल्या निकालावर शाहू छत्रपतीकडे न्हाविणीने फिराद केली. काजीने दिलेला निकाल कायम करण्यांत आला. हा निकाल इ. स. १७३५-३६ सालचा आहे. इयजींत ज्यास Mensrea म्हणजे खून करण्याचा इरादा म्हणतात त्याचा अभाव असल्याकारणाने खुनाचा दावा लागू होत नाही असा काजीने ठराव केला तो योग्य च होय

ब्राह्मण गुन्हेगार असल्यास गुन्हेगारां घेऊन त्यास सोडतेवेळीं त्याचेकडून जामीन घेणे, त्यास वाळीत ठेवणे अगर त्याचेकडून प्रायश्चित्त करावें वगैरे गोष्टी सरकारचे हुकुमावरून करण्यांत येत असत, असे वरील उदाहरणावरून दिसते.

खुनाचे गुन्ह्यासबंधी ज्या विशेष बाबी दृष्टोत्पत्तीस आल्या त्या दर्शविणारीं निरनिराळी उदाहरणें आपणांस सांगितली ब्रह्महत्या ही पंचमहापातकांपैकी एक महापातक असून त्यास सर्वस्व हरण करणे, देशातून घालवून देणे, अगर ठार मारणे हा दंड मनुस्मृतींत सांगितला आहे. मनुस्मृतीच्या वचनाचे दृष्टीनें विचार करतां वरील उदाहरणांत या गुन्ह्यास ज्या प्रकारचा दंड केलेला आढळतो त्यापेक्षा अधिक कडक दंड व्हावयास पाहिजे होता परंतु, तसा प्रकार आपणांस वरील उदाहरणांवरून आढळून येत नाही स्मृतींतील तत्त्वास सोडून मराठी रियासतींत या गुन्ह्याचे बाबतींत जी व्यवस्था-पद्धति अस्तित्वांत आली ती कोणत्या कारणामुळे आली हा एक विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. या गुन्ह्यांच्या बाबतींत महमदी शास्त्राचें धोरण कोणत्या स्वरूपाचें होतें हें लक्षात घेतलें असतां या प्रश्नाचा उलगडा सहज होतो.

खुनाचा गुन्हा झाला असल्यास ज्याचा खून झाला असेल त्याचे आशेष्टांस नुकसानबिद्दल द्रव्य देऊन खून करणाराची मुक्तता करून घेण्याचा मार्ग कुराणास समत आहे. मुसलमानी रियासतींत ह्या तत्त्वास अनुसरून खुनाबद्दल द्रव्य घेण्याचा जो प्रघात सुरू झाला तो प्रघात पुढें मराठी रियासतींत हि कायम राहिला असावा असें दिसते.

सेलचे कोराण अध्याय २ पान १९ मध्ये सालील वाक्ये आहेत

“ O true behavers, the law of retaliation is ordained you for the slain The free shall die for the free, and the servant for the servant and a woman for a woman, but he whom his brother shall forgive may be prosecuted and obliged to make satisfaction according to what is just and a fine shall be set on him with humanity This is indulgence from your Lord, and mercy And he who shall transgress after this by killing the murderer shall suffer a grievous punishment

ह्यावर त्या च पानात सालीलप्रमाणे टीप दिली आहे.

This is the common practice in Mahomedan countries particularly in Persia where the relations of the deceased may take their choice either to have the murderer put in their hands to be put to death or to accept pecuniary satisfaction

खून करणारास ठार मारण्याचे ऐवजी त्याचेकडून गुन्हेगारी घेऊन त्यास सोडून देण्याचा सर्वसाधारण प्रघात अस्तित्वांत असल्याचें जें वरील उदाहरणांवरून दिसतें त्याची उपपत्ति वरील उताऱ्यावरून नीट लागते हें उघड आहे.

दुखापत

मनुष्याचे शरिरास हरप्रकारच्या दुखापतीचे गुन्ह्याचे बाबतीत दुखापत करणारे इसमास कैदेत ठेवण्यांत येई. दुखापत करणारा इसम वतनदार असल्यास त्याचे वतन जप्त करण्यांत येत असे. दुखापत करणाराकडून ज्यास दुखापत झाली असेल त्यास द्रव्याचा मोचदला देण्यांत येई हें, वाड भा. २ पान ५६ मध्ये ज्या कटल्याची हकीगत दिली आहे त्यावरून दिसून येते. शिमाच्या खेळांत २ पाटील घराण्याचे माणसांत तंटा होऊन ४ माणसे जसमी झाली. दुखापत करणारे इसमास कैदेत ठेवण्यांत आले, पुढे दुखापत करणारे इसमाची अर्धा चाहूर जमीन दुखापत झालेल्या इसमास दिल्याकारणाने दुखापत करणारे इसमाची मोकळीक करण्यांत आली. इ. स. १७५४-५५

फंदफितुरी व राजद्रोह

मराठी रियासतींत फंदफितुरी व राजद्रोह करणाऱ्या लोकांचे बाबतीत कोणत्या प्रकारची व्यवस्था करण्यांत येत असे, याचे विचाराकडे आतां वळू. फंदफितुरी व राजद्रोहाचे गुन्ह्याचे ४ निरनिराळे प्रकार आढळतात. त्याचे थोडक्यांत दिग्दर्शन करितो. १ ला—हैदर, निजाम, भोसले, इयज वगैरेबरोबर मराठ्यांचे वितुष्ट येऊन लढाई सुरू होत असे अशा प्रसंगी मराठ्यांचे राज्यांतील वतनदार लोक अगर नोकर लोक मराठ्यांचे शत्रुकडे नोकर राहिल्यास या लोकांना गुन्हेगार समजले जात असे; व या लोकांची वतने, सरंजाम, इनाम जमिनी, घरदार वगैरे जप्त करण्यांत येऊन त्यांचे उत्पन्न सरकारजमा करण्यांत येई. या स्वरूपाची राजद्रोहाच्या गुन्ह्याची उदाहरणे बरीच आढळतात.

प्रकार २ रा—मराठ्यांचे नोकरांनी मराठ्यांचे ताब्यांतील किल्ले, ठाणी, शत्रूचे स्वाधीन करण्याचा करार शत्रूबरोबर करणे हा राजद्रोहाचे गुन्ह्याचा २ रा प्रकार आढळतो.

प्रकार ३ रा—मराठी साम्राज्याचे निरनिराळे घटक म्हणजे सातारकर छत्रपती, पेशवे, शिंदे, होळकर, गायकवाड, भोसले, आंग्रे इत्यादि असत. या घटकांपैकी सातारकर छत्रपती सेरीजकरून दुसऱ्या कोणी हि पेशव्यांविरुद्ध अगर पेशव्यांच्या धोरणाविरुद्ध कारस्थान उभे केल्यास तो हि राजद्रोह समजला जात असे

प्रकार ४ था—नारायणराव पेशव्यांचे वधानंतर पेशवाईपदाबद्दल तंटा उपस्थित झाला तेव्हा पेशवाईपदावर स्थानापन्न असलेल्या पुरुषाविरुद्ध कारस्थान करणे हा राजद्रोहाचे गुन्ह्याचा एक प्रकार समजत

आतां, राजद्रोहाच्या गुन्ह्याचे कामी गुन्हा करणाऱ्या कोणत्या प्रकारें देड करण्यांत येत असे याची कल्पना घेण्याकरितां कांही उदाहरणे येथे नमूद करितो.

किल्ले पावागड हा दुसऱ्यास देण्याचें बचाजी गधुनाथ याने राजकारण केलें होते त्या कामांत त्यास बरे च लोक सामील होते बऱ्याजीस पकडण्याकरिता लोक पाठविण्यांत आले, परंतु तो पळून गेला तेव्हा बऱ्याजी यास सामील असलेल्या लोकांची मुलें-माणसें कैद करण्यांत आलीं या कामीं कैद केलेल्या लोकांकडून हजार होण्या-विषयीं लाचक जामीन घेण्यांत येऊन कैद केलेल्या माणसांस सोडून देण्यांत आलें मराठ्यांच्या शत्रूस जे सामील होत त्यांच्या मिळकती जप्त करण्यांत येत असत असे बदल वर उल्लेख केला आहे. असल्या प्रकारची बरीं च उदाहरणें वाड भाग ७ पोट भाग २ पान १८५ ते १९० मध्ये दिलेलीं आहेत.

इ. स. १७६४-६५ च्या सुमारास काही लोकांनी हबशी यांचेकडे राज-कारण करून तुळाजी आंग्रे यास जजि-यास नेण्याचा कर केला, त्या कर उघडकीस आला. तेव्हां कटांत सामील असलेल्या लोकांचीं घरेंदारें जप्त करण्यांत येऊन मुलेंबाळें अटकेंत ठेवण्यांत आली.

दौलताबाद किल्ल्यावरील हवलदार बाळोजी कराले यानें किल्ल्याचा फितूर केला. सवय बाळोजीस तोफेच्या तोंडीं देऊन उडविण्याची शिक्षा देण्यांत आली सभाजी कराले व जावजी नाईक फितुरांत सामील असलेले लोक यांचा एक एक हात व एक एक पाय तोडून टाकण्याचा हुकूम करण्यांत आला. याखेरीज या गुन्ह्यांत बाह्यण, शेणवी सामील होते त्यांस बेडी घालून अटकेंत ठेवण्याविषयी हुकूम करण्यांत आला. वाड भाग ८ पान ७९.

अवचीतगड तालुक्यापैकीं सुरगड किल्ला फितूर करण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला. तेव्हां हवलदार याचें डोकें मारण्याचा व एलजी पवार व बहिरजी भोपतराव यांचे हातपाय तोडण्याचा हुकूम करण्यांत आला.

सत्ताराम हरी, बाचूराव हरी, दौलत बाचूराव व महिपत बाचूराव, भास्कर नारायण, व मिरजा फागलबेग यांस फितूर करण्याबद्दल अनुक्रमें नगर, सिंहगड, चाकण, त्रिवक, धोडप आणि नारायणगड या किल्ल्यांत पायांत बेड्या घालून कैदेंत ठेवण्यांत आलें. सत्ताराम हरी हा खेळ्या राजकारणी आहे. कोणचे हि गोष्टीत चुकणार नाही याजकरितां एक कोठडी करून त्यांत घालून कुलूप लावीत जाणें असा हुकूम करण्यांत आला होता.

वाड भाग ७ पोट भाग २ पान २२२

रामाजी भालिंगा व धर्माजी भालिंगा रतनगड कुरंगच्या फितुरांत होते सवय त्यांजकडे दंड दोन हजार रुपये करार करून फिरून बदकैली करून नवे ऐसा जामीन घेऊन सोडण्यांत आले

चोन्या व दरोडे

मराठी रियासतीत चोरी आणि दरोडा ह्या दोन गुन्ह्यास शिक्षा "फार कडक देण्यांत येत असे. दोन्ही प्रकारचे गुन्ह्याचे कामी गुन्हेगारास अटकेंत ठेवण्याची, ठार मारण्याची, हात, पाय, कान, कापण्याची शिक्षा करण्यांत येत असे शिवाय चोरीस गेलेला माल गुन्हेगाराकडून मालकांस परत देवविण्यात येत असे ह्यासे-रोज सरकारची गुन्हेगारी हि अपराध करणाराकडून वसूल करण्यांत येत असे. चोरी करणारांस अगर दरोडा घालणारास अटक करण्यांत येत असे, एवढें च नाही परंतु, त्याचेपार्शीं राहणारे त्याचे आश्रय हि अटक करण्यांत येत असे. रस्तालुटीचे कामांत गुन्ह्याचा माग अमुक एक गांवापावेतो जाऊन पुढें त्या गावांतील लोकांनीं माग काढून न दिल्यास लुटीस गेलेला माल भरपाई करून देण्याची जबाबदारी, ज्या गांवापावेतो माग गेला असेल त्या गावांतील लोकावर असे. चोरी आणि दरोडा ह्या दोन गुन्ह्यांचे कामी कोणत्या प्रकारची व्यवस्था करण्यांत येत असे याची कल्पना घेण्याकरितां ह्या गुन्ह्यांचीं कांही नमुनेदार उदाहरणें येथे नमूद करितों

शामराव विश्वनाथ सालगुदस्त मोंगलाचे दंग्यासमयीं लष्करांत येत होते ते वरेंत लुटले गेले त्याचें ठिकाण पाथरेकराकडे लागले सचच मशारनिल्हेची वस्तभाव लुटून घेतली होती ती मशारनिल्हेस माघारी देऊन मौजे मजकुराकडे गुन्हेगारी करार केली रुपये ७५० इ. स. १७५२-५३. वाड भाग २ पान ५६.

मौजे डामरूल प्रगणे अडावद येथील गांवकरी यांनीं अमिर बेग या इस्-माची चाळीस घोडी लुटली सदरहू घोड्यांपैकीं पाच चांगलीं घोडी सरकारपागेत जमा करून बाकीचीं घोडी इसम मजकूर वास परत देणें, इ. स. १७५२-५३, वाड भाग २ पान ५८.

लालनाईक वजारी बैलाची तांडा घेऊन येत असता डोंगरा वसवा व यावल्या वसवा भूमी याणी जोरावरीने रुपये ४० व जान्याकडून घेतले सदरहू रकमे-पैकी चौथाई सरकारांत घेऊन बाकी रकम इसम मजकुरास देण्याचा हुकूम करण्यांत आला इ. स. १७५३-५४, वाड भाग २ पान ५९.

बाजी सोनार यानें चोरी केली सचच कैद करून बायकोसुद्धा तुरुंगाकडे किल्ल्यास अटकेंत पाठविला आहे. तरी किल्ले मजकुरीं अटकेस ठेवून पोरास शेर दरोज देत जाणे इ. स. १७६६-६७, वाड भाग ७ पोर भाग २ पान २०४

जिवाजी दामोदर कुळकर्णी मौजे देवळाली याचे घरावर दरोडा पडला त्याचा माग कसवे तीसगांव पावतो गेला. पुढें माग रात्र जाहली म्हणोन चालला नाही जिवाजी दामोदर याची वस्तभाव, चिरगुटपांघरण, भाडें याची किंमत

शपथपुरस्कर लेहून घेतली रु ८५७२ तीसगांवकरापामून जिवाजी दामोदर यास देण्याचा ठराव केला इ स १७६७-६८, वाड भाग ७ पोट भाग २ पान २०५.

पुला वल्लद तुळा राऊत माग वस्ती मौजे रावणगाव हा मुलामाणसांसुद्धा येऊन मौजे आरुणगाव येथे लष्करानर्जाक राहून चोन्या करीत होता तो सांपडला. त्याचे घरचे आसामी आठ कैद करून आणले त्यांस किल्ले अहमदनगर येथे अटकेस ठेवणे इ. स १७७१-७२, वाड भाग ७ पोट भाग २ पान २०६

गावज्या भिल वस्ती मौजे कसाबखेड यानें डोंगर इटाचे भिलासी मिळोन परगणे मजकुरी गावगन्ना दगा करून लुटलें. सवत्र गावज्यास ठार मारून टाकण्याचा हुकूम करण्यांत आला सीत सत्र मया व अलफ (वाड भाग ८ पान ९१).

गळी गुजर वस्ती बारामती याचे घरचे चाकरानी भाईचद गुजर याचे घरी चोगी केली तीन असामी वस्तवानी सुद्धा सांपडले. तरी सदरहू तीन असामीचा एक एक हात तोडून सोडून देणे इहिदे समानीन मया व अलफ. (वाड भाग ८ पान ९५).

सित समीनान मया व अलफ ह्या सालांत चौकणप्रांती चोरट्यानीं चोन्या करण्याचा फार सुळसुळाट चालविला. तेव्हां ५८ चोरांस धरून आणून त्यांची चौकशी करून त्यांचे अपराध हुजूर लिहून पाठविण्यांत आले. ह्या एकंदर ५८ चोरांपैकी २० चोरांचीं डोकीं मारावयाचा, तेरा असामीचा उजवा हात व डावा पाय, अठरा असामीचा उजवा हात, चार असामीचा उजवा हात व एक कान, एक असामीचा उजवा हात व पाय व एकाचा कान कापण्याचा हुकूम करण्यांत आला. ह्या अद्यावन्न चोरांचे पुढान्यास विशोभित करून फिरवून मेक देऊन मारावा असा हुकूम सोडण्यांत आला. सीत समानीन मया व अलफ, वाड भाग ८ पान ९६.

चोरी आणि दरवड्याचे गुन्हे करणारे लोकांचा तपास लागावा म्हणून हे गुन्हे करणारे लोकांबद्दल माहिती देणारास सरकारकडून वक्षीस देण्यांत येत असे. ही गोष्ट वाड भाग ८ पान ९५ वरील उल्लेखावरून दिम्न येते

लोकांत दुराग वमून चोरी व दरवड्यासारखे गुन्हे करण्यास लोकांनीं प्रवृत्त होऊं नये ह्या हेतूनें ठार मारणें, हातपाय तोडणे वगैरे कडक शिक्षा त्या काळीं देण्यांत येत असाव्यान असें दिसतें. चोरी अगर दरोडा हे गुन्हे करणाराचे आत्तांस अटकेंत ठेवण्याची पद्धति जरा चमत्कारिक दिसते. ज्या जातीचे लोक असल्या प्रकारचे गुन्हे करीत त्यांचा वडा चोरी करून कुटुंबातील सर्वत्रांची उपजीविका करण्याचा असल्या कारणानें व चोरींत ते सामील असल्याकारणानें मुख्य गुन्हा करणाऱ्याप्रमाणें च न्याचे कुटुंबातील आत्तांसहि गुन्याबद्दल जबाबदार धरण्यांत येत

असावे असें दिसते. मनुस्मृतीमध्ये चोरीचा गुन्हा करणारास ठार मारणे, हात अगर पाय तोडणे असल्या प्रकारच्या च कडक शिक्षा सांगितल्या आहेत त्या गुन्ह्याचे बाबतीत स्मृतिकार्याचे धोरणास अनुसरून च मराठी रियासतीत व्यवस्था होत असे असे दिसते

चोरीचा माल घेणे

चोरीचा माल घेणाराची मिळकत जप्त करण्याचा अगर त्याचेकडून गुन्हेगारी घेण्याचा प्रधान होता. हा गुन्हा करणारास अटक करण्यात आल्याचे आढळून येत नाही

अबदुल रहमान जमादार याने चोरीचे दागिने विकत घेतले असा त्यावर आरोप आला. सद्य त्याचे घर व त्यातील माल कसचे जुन्नर येथील जप्त करण्यांत आले पुढे जमादगाने हुजूर अर्ज केला, त्याजवरून हुजूरकडून चौकशी होऊन जमादार मजकूर याने एकशे वीस रुपयांचे दागिने चौघांस दाखवून घेतले, चोरीचे असे नाही, सद्य जमी केली ती मोकळीकरण, असा हुजूरने हुकूम केला. वस्तुभाव, घर व कागदपत्र जप्त केलेले अबदुल रहमान याचे हवाली करण्यांत आले त्याचप्रमाणे अबदुल रहमान याचेकडून जामीन घेतला तो जामीनकतबा त्यास माघारा देण्यांत आला इसने समर्पान मया व अलफ वाड भाग १ पान १०१ चोरीचा माल घेण्याचा गुन्हा केल्याचा ज्याचेवर आरोप असेल त्याचेकडून जामीन घेण्यांत येत असे, ही गोष्ट त्या उदाहरणावरून दिसून येते.

वाड भाग २ पान ६० मध्ये चोरीचा माल घेण्याबद्दलच्या गुन्ह्याचे एक उदाहरण आहे

बन्हाणपूरच्या चतुर्भुज या नांवाच सावकारान रुणराव महादेव याच्या भटकी ३ व पोरगा १ एकूण चार पळून गेलेल्या असामीस आपले घरी लपवून ठेविले, पुढे सावकाराचे अंगी मृद्धा लागला, तेव्हा सावकाराने चार असामीस रुणराव महादेव याचे हवाली केले व सरकारांत गुन्हेगारी रुपये १६० घेण्यांत आली.

खोटी साक्ष

त्या गुन्ह्यांची उदाहरणे फार च थोडी आढळण्यांत येतात. जे एक उदाहरण आढळण्यांत आले त्यात सोठे बोलणारे इसमाकडून गुन्हेगारी रुपये १००० एक हजार घेतल्याचा उल्लेख आहे.

खोटी फिर्याद

त्या गुन्ह्याचे कामी गुन्हा करणारे इसमाकडून गुन्हेगारी घेण्याचा प्रधान होता.

विठोजी जिनगर कसबें सासवड यानें गोविंदजी जगन्नाथ देशमुख याचेवर चोरीचें तुफान घेतलें विठोजी खोटा ठरला सवय त्याचेकडून गुन्हेगारी रुपये ७५ घेण्यांत आले इ स १७२१-२२ वाड भाग २ पान ६१ ह्या गुन्हाची जी दुसरी उदाहरणें सांपडतात त्यांत हि गुन्हेगारी घेतल्याचा उल्लेख आहे, अटक अगर दुसरी शिक्षा केल्याचा उल्लेख नाही

बनावट दस्तऐवज

ह्या गुन्हाची उदाहरणें अगदीं थोडीं आढळण्यांत आलीं, वाड भाग २ पान ६३, ६४ कुळकर्ण व मीठबंदरचे पथकीपणाबद्दल बाळाजी खडो व केशव वर्तक यांचेमध्यें वाद सुरू जाहला केशव वर्तक यानें त्याच्या बतनावर हक्क स्थापित करण्याकरितां बनावट कागद तयार केले वर्तकानें खोटे कागद केल्याचें स्मरित झालें तेव्हां वर्तकानें बाळाजी खंडोस यजितपत्र लिहून दिलें हें यजितपत्र व दुसरे कागद बाळाजी खंडोनें सरकारात हजर केले, परंतु गमावले वर्तकास यजितपत्राविषयी तगादा केला त्यानें धटाई करून यजितपत्र लिहून देण्याचें नाकारलें, सवय त्यास गगापार करण्याचा हुकूम करण्यांत येऊन, बाळाजी खडोचें कुळकर्ण व मीठबंदरचे पथकीपण ठरविण्यांत आलें

पाटील बतनावद्दल कजिया होता त्या कार्मी कुळकर्णानें पाटलास जसे कागद पाहिजे होते तसे करून दिले सवय कुळकर्णाचें बतन जप्त करण्यांत आलें पुढें कुळकर्णानें बदराहा वर्तन करणार नाहीं असा करार करून जामीन देण्याचें कबूल केलें, त्यावरून त्याचे बतनावरील जमीन दूर करण्यांत आली.

वाड भाग २ पान १०२ वर आणखी दोन उदाहरणें दिली आहेत, रुग्णाजी सदाशिव या नांवाचे इसमानें भगवंत बहिरव धत्ते याचे नांवचे खोटी हुंडी लिहिली, पुढें धत्ते यांनीं हुंडी खोटी, त्याचे दुकानची नाही, असे सांगितलें, तेव्हां शोध करतां रुग्णाजी सदाशिव यानें खोटी हुंडी लिहिल्याचें शाबीत झालें, रुग्णाजी सदाशिव याचेपासून गुन्हेगारी घेण्याचा हुकूम करण्यांत आला

चिंतो हरी यानें साधकांची खोटी पत्रें लोकांस करून दिलीं सवय त्यास किल्ले सिंहगड येथें अटकेंत ठेवण्यांत आलें

बनावट दस्तऐवज करणारास म्हणण्यासारखी कडक शिक्षा देण्यांत येत नसे असें वगील उदाहरणांवरून दिसून येतें

खोटें नाणें

खोटी नाणीं पाडण्याच्या गुन्हाची उदाहरणें फार थोडी असून तीं वाड भाग २ पान ६५-६६ मध्ये नमूद केलीं आहेत हा गुन्हा करणारास दहदड केल्याचें आढळत नाही, हा गुन्हा करणारे एका इसमापासून गुन्हेगारी रुपये २ घेण्यांत आली, दुसऱ्या इसमाचे घर सरकारजमा करण्यांत आले.

गुलामास फूस लावून नेणें

गुलामास फूसलावून नेणें ह्या गुन्ह्याची उदाहरणें फार थोडीं असून तीं वाड भाग १ पान ६० व भाग ७ पोट भाग २ पान २१३ वर आहेत एका उदाहरणांत कुणविणीचे किंमतीएवढी गुन्हेगारीची रकम घेण्याचा हुकूम करण्यांत आला दुसऱ्या उदाहरणांत हा गुन्हा करणारास अटकेंत ठेवण्यांत आल्याचें व त्यानंतर त्याचेकडून गुन्हेगारी व जामीन घेऊन सोडून दिल्याचें दिसते

एक नवरा जिवंत असतां दुसरा करणें

भिऊबाई या नांवाचे बाईनें आपले मुलीचे दोन वेळां लग्न केले सवय, तिजला; ज्या मुलीचे दोन वेळां लग्न करण्यांत आलें तिजला व मुलाला अटकेंत ठेवण्यांत आलें. वाड भाग २ पान ६९ निंबाजी शगडा यानें धोंडजी माळी याचे बायकोशीं पाट लावला. धोंडजी विदेशास गेला म्हणून बापूजीनें आपले रजावंदांनिं निंबाजीस लेक दिली निंबाजीनें धोंडजी मजकूर जिवंत आहे कीं नाही याचा तपास न करितां पाट लावला. धोंडजी पुढें हजार शाला, सवय निंबाजी माळी याचेपासून गुन्हेगारी रुपये ८० घेण्यांत आली

जबरीनें लग्न लावणें

ह्या गुन्ह्याची बरी च उदाहरणें वाड भाग ७ पोट भाग २ व भाग ८ मध्ये अनुक्रमें पान १०३ व २०७ वर दिली आहेत. ह्या प्रकारचे गुन्हे करणारांचें घर, दार, इनाम जमिन व वतन असल्यास वतन जप्त करण्यांत येत असे. त्याचप्रमाणें हा गुन्हा करणारावर बहिष्कार हि घालण्यांत येत असे जबरीनें लग्न करण्यांत जे लोक सामील असतील त्यांस हि बहिष्कार घालण्यात येत असे याशिवाय जबरदस्तीनें लग्न लावणाराकडून जबरदस्त गुन्हेगारी हि वसूल करण्यांत येई लग्न जबरदस्तीनें करून अविधि झाल्यास त्या मुलीचें फिरून लग्न करून देण्यांत येई.

ह्या गुन्ह्याची जीं उदाहरणे आढळतात त्यांपैकीं कांही मनोरंजक आहेत. लग्नाचे कामीं कोणत्या कृत्या व लयाड्या व प्रसंग पडल्यास मारहाण कधीतनें होवळून दिसून येतें. ह्या उदाहरणांपैकीं बरी च उदाहरणें माझणझातीपैकी आहेत.

बदकर्म

हा गुन्हा करणारास कचित् प्रसंगीं फार कडक शासन केल्याचें आढळण्यांत येतें. गुन्हा करणारास अटक, गुन्हेगारी ह्या शिक्षा सामान्यपणें करण्यांत येत असत गुन्हा करणाराचे जातीवर हि शिक्षेचा कमी अधिकपणा अवलंबून असे बदकर्म केल्याचे आरोपावरून अटकेंत असलेल्या बायकांस बटिक म्हणून विकण्याचा प्रघात असावा, असें वाड भाग २ पान ६७ वरील उल्लेखावरून दिसतें. देवजी पराता कोळी रांडकी इजवर तुफान बदअमलाचें ठऊन किल्ले मजकुरी आणली आहे, म्हणून ति

गोतानें हुजूर येऊन अर्ज केला कीं, गोताचें लेंकरूं बटिकपणांत न घालावें. त्यावरून गरब बायकोवर नजर देऊन तिजकडे गुन्हेगारी रुपये ५० करार केले असे ह्या गुन्हाचा कांही महत्वाची उदाहरणें येथें नमूद करितों

वाड भाग २ पान ६८, इ. स. १७५९-६०—अंदाई पाटलीण मौजे बडगांव इनें शगडपुरी गोसावी याचे पार्शी बदकर्म केलें उभयतापासून गुन्हेगारी रुपये ७००० सात हजार चमाजी शिवदेव याचे मार्फतीनें घेण्याचा करार करून उभयतांस अभयपत्र देण्यांत आलें

वाड भाग २ पान २१०, इ. स. १७७१-७२. सई देशमुखीण चिकोडीकर हिने मद्यपान करून बाळाजी हरी जोगळेकर याशीं बदकर्म केलें सचच उभयतांस अटकेंत ठेवण्यांत आलें

रुकमी जातीमात्र बाह्यण स्त्री, हिला शूद्र व बाह्यण याशीं व्यभिचार घडोन भोजनादि शूद्राशी व्यवहार घडला. सचच अटकेंत ठेवण्याचा हुकूम झाला

बाह्यण स्त्रीचा नवरा मृत्यु पावल्यानंतर तिचे क्षौर करण्यांत आलें पुढें तिनें केश राखून हातांत बांगड्या घालून एका गोळकापाशी बायको म्हणून राहिली पुढें तीस पुत्र जाहला तो सात आठ वर्षांचा तिजसमागमें आहे “त्यास त्याप्रमाणें अपराधी आहे सचच पोरगा समेत दोघा जणांस किल्ले पुरंदरी अटकेंत ठेवावयास पाठविली आहेत.

वाड भाग ८ पान १००

तान्या देवळ्या कृणची राहणार मौजे अडूर धनें फिरस्ती महाराणी बरोबर बदकर्म केलें सचच त्यास अटकेंत ठेवण्यांत येऊन त्याचें घरदार व वस्तवानी जप्त करण्यांत आली.

वाड भाग १ पान १९२ वर बदकर्माचा गुन्हा केल्याचें जें उदाहरण आहे तें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे

महिमानगड किल्ल्याचा गडकरी मल्हारजी कुसाप्पा यानें बदकर्म केलें सचच त्यास भांड्याचे तोंडी देऊन उडाविण्याचा अगर कडेलोट करण्याचा हुकूम देण्यांत आला इ. स. १७४४।४५.

वाड भाग ८ पान १०८ मध्ये बदकर्म करणाऱ्या बायकोचें नाक कापून तिला सोडून देण्याचा हुकूम केल्याचें उदाहरण आहे

बदकर्म करून करणार नाही अशा प्रकारचा जामीन, गुन्हा जिचेकडून घडला असेल तिचेकडून घेत असें या च पानावरील दुसऱ्या उदाहरणावरून दिसून येतें

भूमिगत द्रव्य

भूमीत पुरलेलें द्रव्य काढणे हा गुन्हा करणारास गुन्हेगारीची शिक्षा करण्यांत येत असे भूमिगत द्रव्य अमुक एका ठिकाणी आहे असें एखाद्यास माहीत असल्यास तें द्रव्य काढून आणण्याची प्रथम सरकारकडून परवानगी घ्यावी लागत असे हें ठेवणें त्यास सांपडलें नाहीं; परंतु सरकारचे आज्ञेशिवाय हें ठेवणें आणावयास गेलें, सबब गुन्हेगारी रुपये ६०० साहाशें चाजकडे करार केली अशा प्रकारचा दंड केल्याचें वाड भाग ८ पान ११० वरील उल्लेखावरून दिसतें या च पानावर, मुल्हेर किल्ल्यांतलil एका हवेलींत पुरलेलें द्रव्य दाखवून देऊन जें सांपडेल त्यापैकीं निम्में त्यांस मिळावें असेविषयीं एका इसमानें सरकारकडे अर्ज केल्याचा व त्याचा अर्ज मजूर केल्याचा उल्लेख आहे त्यावरून हि पुरलेलें द्रव्य बाहेर काढण्याकरितां सरकारची परवानगी लागत असे व सरकार नी परवानगी देई असें दिसून येतें

खोटा वेप घेऊन फसविणें

ह्या गुन्ह्याचें एक च उदाहरण वाड भाग ७ मध्ये पान २०७ वर दिलें आहे. ग्घोजी धोरात हा आलें नांव जनकोजी शिंदे म्हणोन सागत असे त्यास दुसरा एक इसम सामील होता ह्या उभयतांस कैदेत टाकण्यांत आलें. पुढें ह्या दोघां इसमांनीं गुन्हेगारी रुपये तीन हजार दिल्यामुळें त्यांस कैदेतून मुक्त करण्यांत आलें

गोवध

मराठी रियासतींत गोवध हा गुन्हा समजला जात होता व हें उचित च होतें. कसबांनीं गोवध केला सबब त्यांस अटकेंत ठेवण्याचा हुकूम करण्यांत आला. (वाड भाग ७ पोट भाग २ पान २१३)

कसबे सेड येथील महारांनी गोवध केला व गुरें मारलीं. सबब महारांचे हाडोळ्याची जमीन जप्त करून उत्पन्न सरकारहिशेची जमा करण्याविषयीं हुकूम करण्यांत आला वाड भाग ८ पान ६

मांगांनीं गाय चोरून नेऊन मारली. त्याचे घरांत मुद्दा सांपडला मांगांनीं गुन्हा केल्याचें कबूल केलें सबब घर जप्त करण्यांत आलें मागांचा अपराध थोर आहे सबब तीन अमासींचे उजवे हात तोडून त्यांस सोडून देण्याविषयीं हुकूम करण्यांत आला (वाड भाग ८ पान १७)

वाड भाग ८ पान १२ वर महारांनीं बैल मारल्याबद्दल त्यांचा एक हात व एक पाय तोडण्याचा हुकूम केल्याचें उदाहरण आहे

भुतें व जादुगिरी

मराठ्यांच्या इतिहासाचे शिवकालीन साधनसंग्रह प्रसिद्ध जाले आहेत. त्यांतील कित्येक ठिकाणीं आलेल्या उल्लेखांवरून भुतें व जादुगिरी यांचेवर महाराष्ट्रांतील

लोकाचा विश्वास होता असें दिसून येतें भूत घालणें हा एक गुन्हा समजला जात होता व हा गुन्हा करणारास गुन्हेगारी, प्रांताचे बाहेर हाकून देणें, घरदार जाळून टाकणें, इत्यादि शिक्षा करण्यांत येत. एका काळीं कोकण प्रांतांत भुते घालणे ह्या गुन्ह्याचा इतका सुळसुळाट जाहला कीं, ह्या गुन्ह्याचे बंदोबस्ताकरितां एक अधिकारी मुद्दाम नेमण्यांत येऊन त्याचे हातासालीं एक स्वतंत्र खातें निर्माण करण्यांत आलें हल्लींच्या कायद्याप्रमाणे हा गुन्हा समजला जात नाही व ह्या गुन्ह्याचे योगानें कोणास त्रास जहाल्य़ाचा हि चोभाटा कानावर येत नाहीं ह्या गुन्ह्यासंबंधी थोडी कल्पना यावी ह्या हेतूनें ह्या गुन्ह्याचीं कांहीं नमुनेदार उदाहरणें येथें नमूद करितों

बाळ माहाजनी खोत मौजे गांवखेड यानें विठ्ठल गणेश गोखले याजवर भुतें घालून पांच सात जागा पड शालीं बाळ माहाजनी यानें आपले मुखें कांही भुतें व मानणुका केल्यांचे कबूल करून कबूल-पत्रा लिहून दिला त्यावरून पेशची भुताळ्याचे पारपत्याविषयीं सान्या तालुक्यास कागद सादर केले आहेत त्याप्रमाणें बाळा माहाजनी याचें खोतीचें वतन अनामत करून वर घाटीं घालावयाचा व त्याचें घर मोडून टाकण्याविषयी हुकूम करण्यांत आला इ. स. १७५९-६ वाड भाग २ पान ७०

बाळाजी महादेव, सरकारी दफतराकडील कारकून, याचे बायकोस कोकणांतील भुतें लागून बाधा जाहली. त्याजकरितां देवस्त येथे जाऊन देवापार्शीं गुण मागितला बायकोस गुण लागला, परंतु उपद्रव कोणापासून होतो याचा तपास लागत नाहीं सत्रच त्यानें हुजूरकडे अर्ज केला त्यावरून महिपतराव रुग्ण यास हुकूम करण्यांत आला कीं, चौगांवच्या देवाच्या दासल्यानें ज्याचें भूत निवडेल त्याचे पदरीं घालोन उपद्रव न होय तें करणें आणि भुताळ्यापासून गुन्हेगारी घेणें.

तालुके अजणवेल, सुवर्णदुर्ग र नागिरी, विजयदुर्ग, देवगड, सौंदळ ह्या प्रत्येक ठिकाणीं भुताळ्याचे बंदोबस्ताकरितां मुद्दाम कांहीं अधिकाऱ्यांची नेमणुक इ. स. १७७४-७५ सालांत करण्यांत आली ह्या अधिकाऱ्यांनीं गांवगन्ना फिरून भुताची चौकशी करावी असा त्यास हुकूम देण्यांत आला होता ह्या कामी करावयाच्या चौकशीसंबंधी व गुन्हेगारीसंबंधी खालील उल्लेख आढळण्यांत येतात

चौकशीचें बगैरे कलमाचा जाबता सर सुभाहून विसाजी केशव यांनी करून दिला आहे त्याप्रमाणें करावी; गुन्हेगारी पंचवीस रुपयांपासून पन्नास रुपये पावेतो घ्यावी म्हणून चौकशीचें कलमाचा जाबता सरसुभा यानें करून दिला आहे त्यांत लिहिलें आहे, परंतु कोकणची रयत गरीब; मसाला गुन्हेगारीवर दृष्टि न देणें. जीवन पाहून गुन्हेगारी घेत जागें.

त्यावरून भुताळ्यांचा उपद्रव कोकणप्रांतीं रयतेस फार होत असला पाहिजे असें दिसतें

मोरोजी तीकोना भोई यानें भाऊ काळोजी भोई यास भुतें घालून जिवें मारिलें गोताचे समेत मोरोजीचे आंगीं मुद्दा शाबीत झाला. तेव्हां गोतासभेनें जादु-गिरीची विद्या निर्फल व्हावी म्हणून मोरोजीचे पुढील दोन दात पाडून चाभाराचे कुडांतील पाणी पाजण्याचा व जातीचाहेर टाकण्याचा ठराव केला तेव्हां मोरोजी गोतास म्हणाला, जातीचाहेर टाकाल तर बेरडा मांगास मिळून मारे करीन तेव्हां मोरोजीस अटकेत ठेवण्याचा हुकूम करण्यात आला. मोरोजीचे पुढचे दोन दात पाडून चाभाराचे कुडांतील पाणी पाजण्याचा हि हुकूम देण्यांत आला.

बाळाजी धोंडदेव वा मौजे जिवली यास भुताचा उपद्रव होऊन नानाप्रकारे नाश झाला एका वर्षांमध्ये अकस्मात घरास आग लागोन घर दोन वेळां भुतांनीं जाळलें सवय तपास व्हावा असा त्यानें सरकाराकडे अर्ज केला त्याजवरून चौकशी करून त्याचीं भुतें मशारनिःहेचे घरीं उपद्रव करीत असतील त्याजकडून भुतें वारऊन फिरोन त्याचे घरीं उपद्रव न होये ऐसा जामीन घेणें व गुन्हेगारी घेऊन तालुके मजकुरीं जमा करणें. वाड भाग २ पान १४७ वर जम्या मारवाडी नागरगावकर भुताला सवय अटकेत आहे. तरी त्याचें एक बोट कापून त्यास सोडून देणें असा उल्लेख आहे.

भुताळ्यांचे गुन्द्यांचे बाबतीत कोणत्या प्रकारची शिक्षा व व्यवस्था करण्यांत येत होती हें वरील विवेचनावरून स्पष्ट जाहालें आहे. पाश्चात्य राष्ट्रांत witch craft हा एक भयकर गुन्हा समजला जात असे.

रोमन कायद्यांचा उगम म्हणून समजली जाणारी जी (Twelve tables) ट्रेबल्स टेबल्स, त्यांमध्ये कोणत्याहि माणसानें त्याचे शेजान्याचे शेतांतील पिक जादुमंत्राचे योगानें नेऊ नये अगर स्वतःचे शेतांतील पिक नाहीसे करू नये असें सांगितलें आहे. शेजान्यास दुष्सापत करण्याचे इराद्यानें बळी देणें वगैरे प्रकार करू नयेत, असे विषयीं रोमन राज्यांत कायदा करण्यांत आला होता. जादुटोणे आणि मंत्रतंत्र करणारास जिवंत जाळण्याची व अशा लोकांचा सल्लामसलत घेणारास कोंसवर छिःणून ठार मारण्याची शिक्षा देण्यांत येत असे कानस्टन्टाईन बादशाहाचे कारकीर्दीत जादुटोणे करणारास देशाचे बाहेर हांकून देण्याची अथवा जाळून ठार मारण्याची शिक्षा करण्यांत येत असे. इंग्लंड व युरोपखंडांतील दुसरे राष्ट्रांत जादुटोणे करणें हा परमेश्वराविरुद्ध गुन्हा (Crime against God) समजत व धार्मिक गुन्हा. ची चौकशी करण्याचा अधिकार ज्या न्यायनिर्णय करणाऱ्या संस्थांकडे असे त्या संस्था ह्या गुन्हाची चौकशी करीत. इंग्लंड देशाचे पहिले जेम्स राजाचे कारकीर्दीत जादुटोणे, मंत्रतंत्र करणाऱ्यांना व भुतांचे साहाय्य संपादन करणाऱ्यांना ठार मारण्यांत येईल अशा प्रकारचा कायदा करण्यांत आला होता हा कायदा दुसरे जार्ज राजाचे कारकीर्दीपावेतो अमलांत होता भूत, चेटूक व जादुटोणे करणाऱ्या इसमावर इंग्लंड देशामध्ये शेवटचा सटला १७१२ व जर्मनीमध्ये १७१३ मध्ये जाडला. एको-

णिसावे शतकाचे पूर्वार्ध सपेपावेतो भुताब्द्यासंबंधी कायदा फ्रान्स देशात अस्तित्वांत होता व त्या गुन्द्यास जाळून ठार मारण्याची शिक्षा करण्यांत येत असे जादु-टोणे करण्याचे सोंग करणारास हल्लीचे फ्रेंच पॅनल कोडान्वये शिक्षा सांगितली आहे. वर नमूद केलेले कायद्यांस अनुसरून युरोपखंडांत अनेक लोकांना जाळून ठार मारण्याची उदाहरणे आढळतात. महाराष्ट्रांत भुताब्द्यांना कायद्याचे दृष्टीने कसे वागविले जात असे हे वर नमूद केले आहेच. महाराष्ट्रांत भुताब्द्यांना फारच सौम्य शिक्षा देत असत असे वरील विवेचनावरून स्पष्ट होत आहे.

दारू पिणे

दारू पिणे हा मराठी रियासतीत गुन्हा समजला जात होता विठोजी बिन झुलतानजी सातघर हा एकदां दारू प्याला ते समयी त्याजपासून दहा हजार रुपये गुन्हेगारी घ्यावी. परंतु बाळोजीपंत लांडे याणीं रद्दबदली केली कीं, हा अर्ध्याय; यास माफ करावा या उपरी दारू पिणार नाही. पुढे अतर पडेल तर गुन्हेगारी दहा हजार रुपये देण्याचे कबूल केले पुढे विठोजी दारू प्यालेला पुण्यात कोतवालीकडे सापडला पुढे गुन्हेगारी बसूल करावयास साधन नाही, सबब विठोजीचे पाटिलकी वतन जप्त करण्यांत येऊन उत्पन्न सरकारजमा करण्याचा हुकूम देण्यांत आला.

कसबे नाशिक येथील ब्राह्मण दारू पितात सबब त्यादिषची चौकशी करण्याचा हुकूम करण्यांत आला. नाशिक येथील धर्माधिकारी ब्राह्मणास सामील असल्याचे कळून आल्यावरून त्याचे धर्माधिकारीपण जप्त करण्याचा व उत्पन्न सरकार जमा करण्याचा हुकूम करण्यांत आला. मद्यपानाचे बाबतीत मराठी रियासतींत किती कडक शिस्त होती हे ह्यावरून दिसून येते.

खोटी बातमी

इंग्रजांचे लोक घाट उतरून चिपोळणास गेले म्हणोन खोटी बातमी परस बिन जावजी याने सांगितली सबब त्यास अठकेंत ठेवण्यांत आले (वाड भाग ८ पान १२१) इ. स १७९१-१९२

दंड व त्याचे स्वरूप

मराठी रियासतीतील निरनिराळ्या प्रकारच्या गुन्द्यांची उदाहरणे वर जीं नमूद केलीं त्यांमध्ये त्या गुन्द्यांस कोणकोणत्या शिक्षा देण्यांत आल्या ह्याचा हि उल्लेख आलेला च आहे शिरच्छेद, डोके मारणे, कडेलोट करणे, व तोफेच्या तोंडीं देणे, अशी देहात-शिक्षेची निरनिराळीं रूपे ते वेळीं प्रचारांत होती. हातपाय तोडणे, कान व नाक कापणे शरिराचे अवयव कापण्याच्या शिक्षेचीं हीं निरनिराळीं रूपे होती. द्रव्यदंडात गुन्हेगारी घेणे स्थावर मिळकत म्हणजे घरदार, इनाम, वतन, मोकासा इत्यादि जप्त करणे व त्याचे उत्पन्न सरकारांत जमा करणे इत्यादिकांचा समावेश होत असे. देशातून इद्रपार करणे ही शिक्षा हि त्या काळी अस्तित्वांत होती.

आतां दुसऱ्या कांही अलीकडे न आढळण्यांत येणाऱ्या गुन्याची उदाहरणे नमूद करितों.

गंगा जमना कळावंतिणी कसबे पुणें येथील नागेश्वराचे देवालयाला शिवरात्रीचे दिवशीं गेल्या; सवय त्याचेकडून गुन्हेगारी घेण्यांत आली इ. स. १७६४। ६५ (वाड भाग ८ पान ३२६). शिंदोजी कारंजकर यानें मुलाचें लग्न सातान्यास केलें लग्नांत नवऱ्यामुलावर अफतगीर धर्मी सवय त्याचेकडून गुन्हेगारी रुपये १३६ घेण्यांत आली पुढें गुन्हेगारीची रकम फार आहे असें वाटल्यावरून रुपये १०० शिंदोजीस परत देण्यांत आले. लसा ठाकूर नाशीकर हा त्रिचकेश्वराचे देवळांत पूजेस जाऊन अभिषेक करूं लागला. सवय त्यास अटकेंत ठेवण्यांत आलें. पुढें त्याचेकडून गुन्हेगारी रुपये ०० एक हजार घेण्यांत येऊन त्यास मुक्त करण्याचा हुकूम करण्यांत आला शामाचार्य प्रभृति ब्राह्मण पैठणकर यांनीं नरहरी रत्नाकर या नावांचे ब्राह्मणास त्यास प्रायश्चित्ताचा अधिकार नसतां प्रायश्चित्त देऊन पंक्तीस घेतला व शुद्ध पक्षाचे ब्राह्मणावर बलात्कार करून त्यांशीं आपली पंक्ति केली, सवय शामाचार्य यांची वर्षासनें वगैरे सरकारांत जप्त करण्यांत आली (वाड भाग ८ पान २६४) निवाजी कुळकर्णी मौजे शहर टाकळी यानें पैठणचे तटांतील ब्राह्मणांशीं शरीरसंबंध करूं नये असें असतां केला, रुसर्ग दोषाचें प्रायश्चित्त घेत नाहीं तरी कुळकर्णी मजकूर यास पैठणास पाठवून प्रायश्चित्त देवविणें. प्रायश्चित्त घेऊन शुद्ध न होय तरी त्याचे वतनाची जप्ती करून वतनसंबंधी उत्पन्न सरकारहिशेची जमा करणें (वाड भाग ८ पान २८१). सुभाचे आज्ञेनें ब्राह्मण ज्ञातीतील कोणावर बहिष्कार घातला गेला असल्यास त्याचे आज्ञेवाचून बहिष्कृत इसमाचरोवर अन्न-व्यवहार केला तरी अन्नव्यवहार करणारा इसम गुन्हेगारी देण्यास पात्र होत असे त्या स्वरूपाचे त्या वेळेचे विशिष्ट परिस्थितीमुळे उपास्थित होणारे गुन्हे आढळण्यांत आलेले नमूद केले आहेत

तुरुंग

मराठी रियासतींत कैदी लोकांना महाराष्ट्रातील किल्ल्यांत बंदीत ठेवण्याचा प्रघात होता कैदी ज्या किल्ल्यांत ठेवण्यांत येत त्यांचीं कांही नांवे येथें नमूद करितों अहमदनगर, कोहज, दौलताबाद, मुल्हेर, जिवधन, राजमाची, वसई, शिवनेर, विजयदुर्ग, गंगणा, रत्नागिरी, असेर, लोहगड, विसापूर, पितिंगा, पट्टा, सिंहगड, पुरंदर, वाडवगड, कोरीगड, चाकण, पाल उर्फ सरसगड, माणिकगड, माहुली, चदन, धोडप, रायगड, धनगड, सरसगड, रामगड तालुके विजयदुर्ग, लोहगड, कानवई, चांदवड, पालां मगळवेडे

कोणत्या हि किल्ल्यावर अटकेंत ठेवण्याकरितां कैदी पाठविते वेळीं त्याचप्रमाणें अटकेंत ठेवल्यानंतर कैद्याचे व्यवस्थेचे बाबतीत वेळोवेळी किल्ल्याचे अधिकार्याकडे हुकूम येत. त्याप्रमाणे हुकुमाची बजावणी किल्ल्याच्या अधिकार्यानीं करावयाची

असा शिरस्ता असे. बर्दीत ठेवलेल्या कैद्यास सजा करण्याचे हुकूम किल्ल्याचे अधिकार्याकडे येत त्याअन्वये किल्ल्याचे अधिकारी शिक्षा अमलात आणीत.

बर्दीत ठेवलेल्या कैद्यास कोणत्या रीतीने वागवावयाचें, त्याचेकडून काम कोणतें घ्यावयाचें इत्यादि गोष्टी कैद्याची जात व दर्जा हीं लक्षांत घेऊन ठरविण्यांत येई. कोळी, रामोशी, बेरड इत्यादि जातींचे कैद्यांकडून किल्ल्यावरील इमारतीचें काम करून घेण्यांत येई. त्याचप्रमाणे मोठ्या माणसास पोटास एक शेर व लहानास अर्धशेर देण्यांत येत असे.

वाड भाग ७ पोट भाग २ पान २०४ मध्ये खालील उल्लेख आहे:—“एकूण तेवीस असामी पाठविले आहेत, इमारतीकडे वगैरे कामाकडे काम घेऊन पोटास दर असामीस थोरास एक शेर व पोरास अर्धशेर येणेंप्रमाणे किल्ले मजकुरपैकीं देणें. कैदी लोकांस खाण्याकरितां नागली हें धान्य देण्यांत येत असे कैद्याचे पायांत बहुधा बेड्या घालण्यांत येत असत कैदी मोठ्या दर्जाचा माणूस असल्यास “ गैर अब्रू फराशी न करणें ” अशा प्रकारचा हुकूम किल्लेदारास देण्यांत येत असे (वाड भाग २ पान ७५).

“ हस्तुमस्तव किल्ले मजकुरी अटर्कत ठेवावयाशी पाठविला आहे, त्यास किल्ल्यावर मोकळे ठेवून रसवाली करणें; कड्यावरून उडी टाकील अथवा वीष खाईल. ब्राह्मणाचा विचार आतताईपणा करू लागेल तर करूं न देणें अशा प्रकारचा उल्लेख वाड भाग २ पान ७६ वर आहे ब्राह्मण कैद्यास नागली न देतां खाली लिहिल्याप्रमाणे शिधा देण्यांत येत असे

००॥ ९ तांदूळ सडिक

००० ९ दाळ

०००२ तुप.

००० ९ मीठ.

वाड भाग ७ पोट भाग २ पान २३९ वर शिध्याचे बाबतींत दुसऱ्या प्रकारचा उल्लेख आहे. पोटास दररोज पीठ ज्वारीचें वजन पक्के ००९ शेर व डाळ वजन पक्के ००१ पाव शेर व मीठ पैसाभार देत जाणें. याप्रमाणे शिधा देण्याचा ज्या कैद्यास हुकूम देण्यांत आला होता ते कैदी तुळार्जा अग्रे याचे कितुरांत सामील असलेले ब्राह्मण लोक होते

सत्साराम हरी, बाबूराव हरी इत्यादि प्रसिद्ध पुरुषांना कैदेत ठेवण्यांत आले. त्यांचे व्यवस्थेचे बाबतींत खालील प्रकारचे उल्लेख आढळतात अटर्कत ठेऊन भोजन घालीत जाणें, परभू कारकून त्याजजवळ जाऊं न देणें, चौकीस माणसें ठेवाल ती वरचेवर बदलीत जाणे, धोत्रें अगर शेल्यापागोटें लागल्यास देणें,

जेवणाची व वस्त्रपानाची आवाळ न करणें, वेडी नेहमीं असो देणें (वाड भाग ८ पान ७४-सव सवैन मया व अलफ).

प्रसिद्ध पुरुषांस अटकेंत होता होईल तों विनाकारण त्रास न व्हावा अशा प्रकारची व्यवस्था ठेवण्याचें धोरण वरील उल्लेखावरून जरी दिसतें, तथापि दिलेल्या सवलतीचा दुरुपयोग होतो असें दिसल्यास ह्या धोरणांत लगेच बदल करण्यांत येई तिसा सवैन मया व अलफमध्ये सत्ताराम हरी याचे अटकेसंबंधी जो दुसरा उल्लेख वाड भाग ८ पान १४९ वर आहे त्यावरून हें दिसून येतें. किल्ले मजकुरीं सत्ताराम हरी अटकेंत आहे त्यास पोटास शिधा मागत आहे तो मना करून जुन्या नागलीचें पाठ दरगेज वजन पक्के १ एकशेर प्रमाणें देत जाणें. पिठाशिवाय आणांक काही न देणें. उपास करून लागल्यास करूं देणें मनास न आणणें. नवी वेडी येथून पाठविली आहे ती सत्ताराम हरी याचे पायांत घालून पक्के बंदोबस्तानें ठेवणें म्हणून अर्जोजीराव ठमाले हवलदार व कारकून किल्ले धनगड यास हुकूम करण्यांत आला. एसाद्या गृहस्थास त्याचे कुटुंबासुद्धा अटकेत ठेवण्यांत आले असल्यास विशिष्ट परिस्थिती लक्षांत घेऊन सर्वत्रांस मोकळे करण्यांत येत असे वाड भाग २ पान ७६ वर सालील उल्लेख आढळतो. मुजफरखानाकडील गोविंदराव आपाजी किल्ले चांदवड येथें कैदेत आहे. त्याच्या दोघी कन्या उपवर आहेत एक दहा वर्षांची व एक अकरा वर्षांची, यदा लग्न जरूर झालें पाहिजे. मशारनिल्लेची आई व बहीण दहा महिने अन्न घेत नाहीं सोळा माणसे आहेत, तितक्यांस अन्न पुरत नाही. येविशीं आज्ञा करावी म्हणून मशारनिल्लेचे बंधु यांनी अर्ज केला .. तरी गोविंदराव आपाजी याच्या दोघी मुली व बायकामाणसें भाऊबद सदरहू सोळा असामी कैदेत आहेत ती सोडून देणें, त्याच्या घरच्या ऐवजापैकी एक हजार रुपयांची वस्तुवानी दोघी मुलींच्या लग्नाबद्दल देणें "

अटकेंत ठेवलेल्या माणसाचे नात्यापैकीं कोणाचें लग्न, मुज, वर्षश्राद्ध इत्यादि कार्यें करणें प्राप्त झाल्यास हीं कार्यें करण्यास घन्या च सवलती देण्यात येत असत

वाड भाग ८ पान १४१ १४२ १४३ वर सालील उल्लेख आहेत. बानीराव गोविंद बर्वे हैदराबल्ली याजकडे गेले तबब त्याच्या स्त्रिया दोन, किल्ले मगळवेढे येथें अटकेंत ठेविल्या आहेत, त्यास मशारनिल्लेची कन्या उपवर जाली, लग्न कर्तव्य म्हणोन गोविंद गोपाळ मशारनिल्लेचे तीर्थरूप याणी हुजूर विनंती केली, त्याजवरून मशारनिल्ले यास सरकारात जामीन घेऊन दोघी स्त्रिया कन्येसह वर्तमान पुण्यास पावतें करणें

त्रिंबक गणेश भट याची बायको व लेकर अटकेंत आहे त्यांस त्यांचे सोईरे आत कोणी जामीन घेऊन मुंज करतील तरी बायको व मुलास पक्का जामीन घेऊन त्याचे हवाला करणें. मुंज झाल्यावर पुर्ववत् प्रमाणे अटकेंत ठेवणें.

धोंडो गोपाळ केळकर तोतयाचे कितुरातील किल्ले धनगड येथे अटकेस होता, तो मृत्यु पावला, त्याची क्रिया जाली पाहिजे, त्याजकरिता त्याची बायको रत्नागिरींत अटकेत आहे तीस जांमान घेऊन क्रिया करण्याबद्दल मोकळीक करणे, क्रिया जहालीयावर पोटी सतान असल्यास अटकेत ठेवणे, सतान नसेल तर जामीन पक्षा घेऊन मोकळी असो देणे.

नरसिंगराव गोविंद किल्ले पाली येथे अटकेस होता, त्याची मातोश्री पुण्यांत होती ते मृत्यु पावली, तिची क्रिया करण्याबद्दल ब्राह्मण तेथे अस्थी घेऊन येईल; अस्थी आल्यावर नरसिंगराव याचे पायांतील बेडी काढून चौकी चांगली बंदोबस्ताने ठेऊन क्रियेस ब्राह्मण मेळवून वसि रुपयेपर्यंत क्रिया करण्यासी देऊन क्रिया करविणे. क्रिया जाहलियावर पूर्ववत् प्रमाणे बेडी घालून ठेवणे समान सर्वे, मय्य अलफ (वाड भाग ८ पान १४३). ह्याच प्रकारची सवलत बाबुराव हरी व सत्ताराम हरी याचे मातोश्रीचे वर्षश्राद्धाचे वेळी दिल्याचा उल्लेख वाड भाग ८ पान १४४ वर आहे

एसाया कैदाची प्रकृति बरी नसल्यास त्याचे व्यवस्थेकरिता त्याचे आत्तास त्याचे घरोघर राहण्याची परवानगी देण्यात येत असे. महादजी गणेश फडके हा चंदनगड येथे अटकेत असता त्यास बरे वाटेनासें झाले, यास्तव त्याची स्त्री व व कुणबीण यांस त्याचेपाशीं किल्ल्यावर राहाण्याकरिता परवानगी देण्यांत आली. स्त्रीस शिधा मध्यम प्रतीचा व कुणबीणीस अडशेरी देण्याचा हुकूम करण्यांत आला

बदअमल केल्याचे कारणाने अटकेत असलेल्या बायकोस पैसे घेऊन बटीक म्हणून विकण्याचा प्रघात होता, असे वाड भाग २ पान ६६ व ६८ वरील उल्लेखावरून दिसते.

सडेराम काकडे हवलदार किल्ले कोरीगड यास सनद की, किल्ले मजकुरीं तर्फ ओसर पैकी, पवाराचे पोरीने बदअमल केला, ती तेथे अटकेत आहे ऐशास हल्लीं सदरील पोरीचे सड रुपये ३ करार करून वेदमूर्ति राजश्री गंगाधरभट्ट कुर्वे यास कुणबीण देवविली असे तरी सदरील रुपये तीस वेदमूर्तिपासून घेऊन कुणबीण त्याचे हवाली करणे.

देवजी पराता कोळी याची बायको रांडकी इजवर तुफान बदअमलाचे ठेऊन किल्लेमजकुरी आणली आहे; म्हणून तिचे गोताने हुजूर येऊन अर्ज केला की, गोताचे लेकर बटिकपणांत न घालावे त्याजवरून गरत बायकोवर नजर देऊन तिजकडे गुन्हेगारी रुपये ५० करार केले असेत तरी पन्नास रुपये घेऊन देवजी पराता याची बायको सोडून गोताचे स्वामीन करणे.

कोणत्या हि आनंददायक अगर मंगलप्रसंगी कैदी सोडून देण्याचा हल्लीं जसा प्रघात आहे तसा त्या काळीं हि होता इ स १७४६-४७ सालात पुत्रोत्साह-निमित्त बंदिवान सोडून दिल्याचा वाड भाग २ पान ७३ वर उल्लेख आहे त्याच-प्रमाणें इ स १७७४-७५ सालांत श्रीमंत माधवरावाचे लग्न-समयीं बंदिवान सोडल्याचा पान ७५ वर उल्लेख आहे

मराठी रियासतींत तुरुंग व कैदी लोकांची व्यवस्था कोणत्या प्रकारची होती याची थोडी बहुत कल्पना आतां सांगितलेल्या माहितीवरून आपणांस झाली आहे महाराष्ट्रातील लोकांच्या चालीरितीस व धर्मसमजुतीस अनुसरून जेवढ्या सवलती देणें शक्य होते तेवढ्या सर्व सवलती बंदिवानास त्या काळीं देण्यांत येत असत. वाड यांनी प्रसिद्ध केलेल्या भागांत तुरुंगासंबंधी जेवढी माहिती प्रसिद्ध करण्यांत आली आहे त्या माहितीमध्ये वर्षोन्वर्षे कैद्यांची उपासमार होऊन कैदी तुरुंगांत सिंचपत पडल्याचा कोठें उल्लेख नाही, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे

फौजदागी गुन्यांचा (अगर इंग्रजींत Criminal Law म्हणतात) निर्णय करण्याची पद्धति मराठी रियासतींत कोणत्या स्वरूपाची होती ह्याबद्दल जें मला यथामती सांगण्यामारखें होतें तें आपणांस निवेदन केलें आहे ह्या बाबतीसंबंधी अधिक कागदपत्र उपलब्ध झाल्यास ह्या विवेचनांत पुष्कळ भर घालतां येईल, परंतु तसा प्रसंग येईलपर्यंत थांबून न बसता, आहे त्या सामुग्रीचा उपयोग करून महाराष्ट्राच्या इतिहासरूपी मदिराचे निगनिराळे भाग बांधण्यास इतिहास-भक्तांनीं सुरुवात करावी अशा प्रार्थना करून हा निबंध पुरा करितों.

व्यवहार-निर्णय-पद्धति

ऋणदानादि व्यवहार-स्थानें

मंडळाचे द्वितीय संमेलनप्रसंगी व्यवहारनिर्णयपद्धतीवर मीं प्रथम निबंध वाचला त्यानंतर ऋणदानादि व्यवहारस्थानांसंबंधीं बरोच नवीन माहिती मला आढळली ह्या माहितीचे आधारें पूर्वीं नमूद न केलेल्या अशा बऱ्याच नवीन मुद्यांची चर्चा आजचे निबंधांत करण्याचें मीं योजिलें आहे. पूर्वीं मंडळास सादर केलेल्या निबंधांत विषय-विवेचनाचे सोईकरितां मीं विषयाचे मुख्य चार भाग असे केले होते—

१ व्यवहार-निर्णय करणाऱ्या संस्था

२ व्यवहार-निर्णय ज्या नियमांस अनुसरून केला जात असे ते नियम व त्या नियमांचा ज्यांत संग्रह केला आहे असे प्रमाणभूत मानले जाणारे ग्रंथ

व्यवहार-निर्णयासंबंधी विधिविषयक नियम

कजिया विल्हेस लागल्यावर कागदाचें फेरिस्त घालून सरकारचे दप्तरांत ठेवीत जावे त्याची खबरदारी वरचेवर मशारनिल्हेनी करीत जावी”.

“कजियासबधानें वादी यास आणणें व निरोप देणें व नेमोतर घेणें ते न्याया-
धिकाकडे घेववून निरोप देत जाणें ”

“वतन कोणाचें जप्त करणें व मोकळीक करणें यांचे विद्यमानें वर्तमान मनास
आणून वाजवी असल्यास करीत जाणें”

हा लेख सवाई माधवराव पेशवे यांचें कारकीर्दीतील सन १७८२-१७८३ सालचा आहे. मराठी रियासतींत न्यायाधिकांच्या नेमणुका कशा रीतीनें होत असत व त्यांचेकडे कोणकोणतीं कामें असत याची कल्पना ह्या कागदावरून स्थापनांत पूर्णपणें होत आहे

“पांच गृहस्थ मेळवून वाजवी मनास आणून तुम्हांस समजाऊन फडशा करावा” त्याचप्रमाणें “पचाईतास चार जमींदार परिनिष्ट न्याय-प्रकरणीं उपयोगीं असतील ते नेमून देत जाणें” हीं वाक्यें आतां वाचून दाखविलेल्या उतान्यांतील अत्यंत महत्वाचीं आहेत. जूरीची पद्धत युरोपांतील थंड प्रदेशांतून आणून हिंदु-स्थानांत सुरू करण्यांत आली आहे किंवा ही पद्धत ह्या देशातील च आहे ह्या प्रश्नाचा निकाल करण्यास ह्या वाक्याचा बराच उपयोग होणार आहे

कोणत्याहि व्यवहाराचा बारकाईनें शोध झाला पाहिजे असें उभयता वाद्यांचे मागणें असेल तर वादाचा इनसाफ करण्याचें काम राजश्री रामशास्त्री यांचेकडे सोपवीत असत, असें वाड भाग ७ पोट भाग २ पान १४२ मधील उल्लेखावरून दिसून येतें. त्यावरून फाटक हुजूर येऊन पत्र घेऊन गेला कीं, हरदू जणांचा इनसाफ करून विल्हे करणें, त्यास आमचा इनसाफ बारकाईनें शोध झाला पाहिजे म्हणोन; त्याजवरून हरदूजणांचा इनसाफ राजश्री रामशास्त्री यांचेकडे नेमून देऊन” अशा प्रकारचा उल्लेख आहे ह्या च भागाचें पान १४८ मध्ये दुसरा अशाच प्रकारचा उल्लेख आहे “तरी येविषयींची मुनसयी तुम्ही हरदु वाद्यास व भोवरगांवचे सोत, कुळकर्णी व मोकदम सुभा नेऊन कोणाची रुड्यात न धरितां वाजवी करणें तेथें इनसाफ न होय तरी पुण्यास रामशास्त्री याजकडे हरदुवाद्यास पाठविणें ” न्यायनिर्णय करण्याचे बाबतींत रामशास्त्री यांची किती श्रेष्ठ प्रकारची योग्यता होती, हें ह्या उल्लेखावरून उघड होत आहे स्थानिक न्यायनिर्णय करणाऱ्या संस्थेकडून व्यवहारनिर्णय समाधानकारक न झाल्यास त्या व्यवहाराचा निर्णय मराठी राज्यांतलि श्रेष्ठ न्याया-धीशांकडून करवून घेण्याची सवलत वादी प्रतिवादीस असे, हें ह्या उल्लेखावरून उघड होत आहे एकाद्या विशिष्ट जातीचे लोकांत उत्पन्न होणाऱ्या तट्याचा निकाल करण्याचा अधिकार त्या जातीतील एकाद्या व्यक्तीचे हातांत सोपविण्यांत आल्याचें एक उदाहरण येथें नमूद करितां. प्रजेमध्ये उत्पन्न होणाऱ्या व्यवहाराचा निर्णय

करण्याचा हक्क हा खुद्द राजाचा आहे. हा हक्क बजावण्यास राजा असमर्थ असल्यामुळे न्यायाधिकाकडे सोपवावा व त्याने व्यवहाराचा निर्णय करावा अशी स्मृतिकारांची आज्ञा आहे. हा हक्क न्यायाधिकाकडे न सोपविला एखाद्या विशिष्ट जातीतील एका विशिष्ट व्यक्तीकडे सोपविल्याचे उदाहरण सहसा न आढळणारे आहे. वाड भाग १ पान १९९ मध्ये सालील उल्लेख आहे. स्वामीच्या गज्यांतलि कोहारांचे कजिये होतात ते आपल्या च जागा मनसुभ्या करितात, त्या कजियाच्या मनसुभ्या आपले विद्यमाने करून निवाडा करावा असा घासी बिन धनराज नाईक याने छत्रपतीकडे १७४०।४१ मध्ये अर्ज केला त्यावरून छत्रपतींनी रूपाळू होऊन, कोहार कजिये करून आपआपले घरी मनसुभ्या करितात त्याचा निवाडा तुझे विद्यमाने व्हावा अशी घासीस छत्रपतींनी सनद दिली.

काही विशिष्ट प्रकारच्या गुन्द्याचा व व्यवहारांचा निर्णय करण्याचे काम त्या जातीचे पंचांनी करावे असा प्रघात असल्यास त्या जातीचे पंचांचे अधिकारात हात न घालता त्या गुन्द्यांचा अगर व्यवहारांचा निवाडा करण्याचा हक्क त्या जातीचे पंचाकडे ठेवण्यांत येत असे चिंतामण जोशी सरवदा वस्ती पेण याने “आपले जातीस घरटाण व कोणी बद्द अमल केला या काही कजिया झाला तरी आमचा आम्ही वारू दिवाणांत तगादा न लावावा अशी चाल आहे” असा अर्ज केला तरी त्या चालीप्रमाणे बहिवाट चालू ठेवण्याविषयी त्यास अभय-पत्र देण्यांत आले. वाड भाग २ पान ३७ इ. स. १७४७-४८, वाड भाग ३ पोट भाग २ पान १४५ मध्ये ह्याच बाबीसंबंधी दुसऱ्या एका महत्वाचे मुद्याचा उल्लेख केला आहे. तो येथे नमूद करणे जरूर आहे.

पिलाजी बिन आत्माजी अंबरे व संभाजी बिन रुष्णाजी अंबरे स्रोत मौजे चिरणी तर्फे सेड तालुके सुवर्णदुर्ग यांचे मध्ये कजिया होता. श्रीभार्गवराम संस्थानचे कारकून राघो विश्वनाथ गणपुले यांनी पचाईत वगैरे मिळोन सदरहू इसमांमधील कजियाची मनसबी श्रीसनिध केली आणि श्रीचे नावचे शिक्के करून दोन्ही स्रोतास कागद दिले ही हकीकत सुभ्याचे कानावर जातां राघो विश्वनाथ याचा भाऊ सदाशिवभट गणपुले याचेकडून गुन्हेगारीची मागणी करण्यांत आली. तेव्हां असा हुकूम करण्यांत आला की, राघो विश्वनाथ याने मनसबी केली हे गैर केले. तर उभयतांची मनसबी बाजवी मनास आणोन करणे व म्हणोन रामाजी महादेव यास पेशव्यांनी हुकूम केला. हा हुकूम इ. स. १७६४।६५ सालचा आहे. ह्यावरून असा तर्क होतो की, मराठी रियासतींत न्यायाधिकांचे काम करण्याकरितां जे अधिकारी नेमीत असत, असे थोड्या वेळापूर्वी मी आपणांस सांगितले, त्या अधिकाऱ्यांचे विद्यमाने नेमलेल्या पचाईतांनीं च फक्त व्यवहाराचा निर्णय करावयाचा असा निर्बंध इ. स. ७६४. ६५ चे सुमारास अस्तित्वात आला होता असे दिसते. राघो विश्व

नाथ यास अन्याय माफ केला आहे, असा उल्लेख ह्या हुकुमात आहे तो हि लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्था ह्या भागांत समावेश करण्यास योग्य अशा स्वरूपाची माहिती येथपावेतो दिली

आतां निरनिराळे जातीत उपजीविकेचे साधनासंबंधी अगर मानापमानासंबंधी मराठी रियासतीत उत्पन्न झालेल्या व्यवहाराचे आढळण्यांत आलेले काहीं महत्वाचे निवाडे नमूद करितों.

पटवेकरी व जंगम

पटवेकरी व जंगम याचे मध्ये उदिमाचा कज्या लागला तेव्हा ह्या व्यवहाराचे निर्णयाकरितां पटवेकरी व जंगम पैठण थळास गेले. तेथील देशमुख, देशपांडे व महाजन, चौधरी व मोकदम व कासार, मण्यार व समस्त महास्थलिक लोक यास आपले करिने सांगितले. तेव्हां थळिकांनी सांगितलें समस्त सभा करितों. दोघे जण सभेत येणें थळिकांनी सभा केली पटवेकऱ्यास व जंगमास बोलाविणें पाठविलें. पटवेकरी सभेत हजर राहिले. जंगम गेरहजर जाले. त्यांची थळिकांनी चार दिवस वाट पाहिली. जंगम हजर झाले नाही तेव्हां स्थळिकांनी महाजन जेजुरी यास पत्र दिले जे:- पैठणी चाली परंपरा रेशमी काम पटवेकरांनी करावे. जंगमास संबंध नाही, सुतीकाम, कटदोरे व सूत वगैरे जितके पडेल ते जंगमांनी करावें ऐशी चाल आहे हें थळपत्र पटवेकरांनी छत्रपतीस सातारियाचे मुक्कामी आणून दाखविलें त्यावरून छत्रपतींनी पटवेकरास अभयपत्र दिलें. हा निवाडा सन १७२४/२५ सालांतील आहे (वाड भाग पान १५३)

जोशी प्रांत पुणें
विरुद्ध
सोनार

पुणें प्रांताचे जोशी व सोनार चांचा उपाध्येपणाचा कजिया झाला. सोनाराचे उपाध्ये त्याचे स्वजाती आहेत त्यांनीं सोनाराचे उपाध्येपणाचा हक्क घ्यावा असें ठरलें (वाड भाग पान २१७)

कासार तावट व
सोनार वगैरे पंचाल
विरुद्ध
बाणी बकाल

कासार, तावट, सोनार वगैरे पंचाल झोतीत आणि वाण्यामध्ये लग्नान नवऱ्यामुलाची वरात झुंरस्ता चारी पेठांतून मिरवीत नेण्याचे हक्काबद्दल व्यवहार उत्पन्न झाला. सदरहू व्यवहाराचा निर्णय करण्याकरितां निरनिराळ्या सत्तावीस व्यापारी पेठांत व निरनिराळ्या प्रांतांत चाल कशी

आहे याबद्दल माहिती मागाविण्यांत आली त्याचप्रमाणें ह्या प्रकारचे व्यवहार पूर्वी उत्पन्न झाले ते वेळीं त्याचा निकाल कशा रीतीने करण्यांत आला या बद्दल हि माहिती मागाविण्यांत आली. ही माहिती मागाविण्यासंबंधीचा हुकूम १७४७/४८ सालांतला आहे. शेते महाजन बंदर मुंबई यांचेकडून ह्या संबंधीची माहिती मागाविण्यांत आली होती ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. ह्या व्यवहाराचा अखेर निकाल काय

झाला हें समजण्यास मार्ग नाही. परंतु जातींतील भानापमानासबधीं व्यवहार उत्पन्न झाल्यास त्याची व्यवस्था कोणत्या प्रकारें करीत हें या लेखावरून दिसून येते (वाड भाग १ पान २२४)

मुधोळ परगण्यांतल चिंचोली, अलूर व नेरली या गावचा जोशी मयत झाला त्यास कोणी वारस नव्हतें. सवय परगण्यांतील जमींदार जोशी विरुद्ध जंगम देशमुख देशपांडे याणीं रुपये साठ घेऊन तिन्ही गांवची जोशी-वृत्ति एका ब्राह्मणास करून दिली मुधोळ परगण्यांत जंगम याची चाल, वाणी लिंगाईत यांचे घरचें लग्नमुहूर्ताचें अमीष जगमानी निम्मे घ्यावे व निम्मे जोशी यांनी घ्यावें, अशी आहे. असें असतां वाणी व शिंदे वगैरे ब्राह्मणांसेरीज वरकड जातीचे अमीष जगमास निम्मे घ्यावे अशी जंगम तक्रार करूं लागले पूर्वापार वहिवाटीप्रमाणें चालविण्याविषयी हुकूम झालासन १७६०।६१ ह्या वादाची जी हकीगत दिली आहे त्यात एक महत्वाचा मुद्दा आहे; जोशी वृत्तीचा मालक मयत होऊन वृत्ति बेवारशी झाली. त्यानंतर तिन्ही गांवची वृत्ति परगण्याचे जमींदार देशमुख व देशपांडे यांनीं एका ब्राह्मणापासून साठ रुपये घेऊन त्यास वृत्तीचा मालक करून महजर करून दिला. ह्यावरून जोशी-वृत्ती बेवारशी झाल्यावर ती चालविण्याचा अधिकार एखाद्यास देण्याचा हक्क सरकारकडे नसून जमींदार देशमुख देशपांडे यांचेकडे असे असें दिसतें (वाड भाग २ पान ३७).

हाटगर हे जगमाचे शिष्य असून त्यांनीं लिंग धारण करावें असे असतां पांच सात जणांनीं लयाडी करून जानवीं घातलीं व लिंग धारण तेच आपलेआपल्यांत करू लागले. म्हणून श्रीहरीमंदिरीं जंगमाची व लिंगाईताची पंचाईत झाली. हाटगर खोटे झाले, त्यांचीं जानवीं काढविलीं व हाटगरांनीं लिंगें जगमापासून धारण करून जंगमाचे शिष्यत्व करावें असा निवाडा झाला इ. १७५१।५२ (वाड भाग २ पा २०४).

जोगी, भराडी व गोंधळी या तीन जातींमध्ये सूरसंमोळ वाजविण्याबद्दल वाद उपस्थित जाला जोगी यांनी सूरसंमोळ वाजवावा, असा ह्या वादांत निकाल झाला. ह्या कामात जोगी यांचेकडून सरकारची नजर घेण्याचा हुकूम जाला, त्याप्रमाणें २१३७१८४ नजर निरनिराळ्या प्रांतांतील जोगी लोकांकडून वसूल करून घेण्यांत आली. (वाड भाग ७ (२) पान ३३२)

कासाराचे लढ्यात कलशासमवेत वरात पेठेंतून मिरवीत नेत असत कन्हाडचे
लिंगाईत वाणी यांनी कासाराचे मिरवणुकीस हरकत केली
कासार प्रांत कन्हाड या वादाचा जिल्हेकडील सुभेदार व हुजूर मामलेदार यांनी
विरुद्ध असा निकाल केला की, कासार सोमवशी क्षेत्री त्याची
लिंगाईत वाणी वरात कलशा समवेत मिरवावी असें शास्त्रमते आहे इ. स.

१७६७।६८. (वाड भाग ७ (२) पा ३३७).

विसाजी कृष्ण याचें म्हणणें की, आनंदराम जोशीप्रभृति ब्राह्मण अभीर,
त्याची आमची एक जात नव्हे. आम्ही माध्यदीन ते अभीर
विसाजी कृष्ण देशमुख चौपड होत सदरहू वादाची मनसुची पचाईमते होऊन असें ठरलें
विरुद्ध की, खानदेशांत अभीर नाहींत अन्नसंबंध कोणी माध्य-
आनंदराम जोशी दिनांनीं केला तरी प्रत्यवाय नाही पत्नी व उपाधिके चाल-
व इतर वून सुस्वरूप राहणें. सदरहू निवाड्याचे कार्मी २५००५
सरकारनजर वसूल करण्यांत आली सरकारनजरेची रकम त्या कार्मी फार च मोठी
वसूल करण्यांत आली (वाड भाग ७ (२) पा ३४१.)

कुंभार व कासार यांचेमध्ये कुंभाराची वधुवरें घोड्यावर बसून मिरवावी किंवा
मिरवूं नये याबद्दल वाद उत्पन्न झाला. सदरहू वादाचा
कुंभार निरुद्ध निकाल होऊन असें ठरले की, कुंभाराची वधुवरें घोड्यावर
कासार व छतार बसून मिरविण्यास हरकत नाही (वाड भाग ७ (२)
पा २६५)

मानभाव एकमतें मिळोन गैर रीतीनें वर्तो लागले अचुद्धिजनास वश्य करून
आपले मतांत वर्तवितात. पुरुष व स्त्री यांची मृडणें करून
दसनाम गोसावी आपले वेश धरवितात व शिष्य होतात त्याजकडून त्यांची
विरुद्ध प्राचीन कुलदैवते त्यागवून सापण्या पुजवितात. त्याप्रमाणें
मानभाव वर्तन करू लागल्यानंतर पैठण येथें मानभाव व
दसनाम गोसावी यांचेमध्ये वाद उत्पन्न झाला. तेव्हां समस्त क्षेत्रस्थ ब्राह्मण अधि-
कारी च जमींदार मिळोन शास्त्रान्वयें विचार करोन निर्णय केला की, मानभाव अति-
निय, सर्वधर्मबहिष्कृत, षड्दर्शनांत नाहींत शास्त्रविरुद्ध, अविधिमुडित, मानभावाचा
उपदेश कोणते हि निरुद्ध जातीमध्ये हि घेणें योग्य नाही. त्याचे मतास जे अनुसरले
असतील त्यांना राजदंड व ज्ञातिदंडपर्वक प्रायश्चित्त झाल्याविना त्याचे घरीं ब्राह्म-
णांनीं जाऊ नये. असा ठराव करण्यांत आला येणें प्रमाणें निवाडा इ. स. १७८२।८३
सालचा आहे (वाड भाग पा २७५).

पौडखोरे येथील महारांची जोश्यावर फिर्याद केली की, माहारांचीं लभें जोशी यांनीं लावण्याची वहिवाट असून जोशी लभ लावीत नाहींत सबब जोशास लभ लावण्याचा हुक्म व्हावा ह्या कामीं चौकशी होऊन, महारांचीं लभें जोतिष्यांनीं लावण्याची चाल नाही, कोठें कोठें लावीत हि असतील परंतु कोकणप्रांतीं महारांचीं लभें ज्योतिषी लावीत नाहींत, अतिशूद्रांचे जातींत ठेगोमगो हे च माहारांचीं लभें लावतात, सबब ज्योतिष्यांनीं लभें लावू नयेत, असा ठराव करण्यांत आला. औरंगजेब बादशहाचे कारकीर्दींत किल्ल्याचे चाकर व प्रांतांतील दोन चार हजार माहारांनीं, ज्योतिष्यांनीं आपलीं लभें लावावीं म्हणून औरंगजेबाकडे फिर्याद केली होती व पुरातन चाल मनांत आणून ज्योतिष्यांनीं माहारांचीं लभें लावू नयेत असा ठराव केल्याचा ह्या निवाड्यांत उल्लेख आहे. हा निवाडा इ स १७८५।८६ सालातला आहे (वाड भाग ८ पान २७९).

सटवाजी कोष्टी हा कडू, बटकीचा वंश, असतां त्यानें पुण्यांतील चांगले जातीचे कोष्टी यांस आपले मिलाफी करून परगणे सगम-
 सटवाजी आदमणा कोष्टी कडु नेर येथें जाऊन चांगले जातीचे कोष्ट्यांच्या सोईरका केल्या. मेहेत्रे कोष्टी याचे म्हणणें की, आमचे जातींत

बटकीचा वंश गोतपत करून चांगले जातींत घेत नाहींत, तरी ये विषयीचा शोध मनास आणून निर्वाह करावा या उपरी पंचाईतमते व पाचसात जगेमातबर येथील गोताचे विचारें जी आज्ञा कराल त्याप्रमाणे वर्तन करण्याचें उभयतांनीं कबूल केल्यावरून वाई, कऱ्हाड, नातेपुते, ताऱ्हेळे, धारामती, येवले, तीसगांव, वगैरे गांवचे कोष्टी जातीतील मेहेत्रे यांच्या साक्षी घेऊन बटकीचा वंश चांगले कोष्टी जातींत घेत नाहींत, असा ठराव करण्यांत आला. सटवा आदमणा जातीचा कडू, याजला चांगल्या जातींत सोईरका करावयासी सबब नाहीं. कडू जातींत वर्तावे. मेहेत्रे खरे जाले सबब त्याचे माथा सरकार नजर रुपये ५० पांच हजार ठेवण्यांत आली. इ स १७६९।७० (वाड भाग ७।२ पा ३९)

गौळी:-गौळी जातींत एका नवरा मेलेल्या स्त्रीचा मुहूर्त न लागतां एका गौळी माणसाचरोवर सबब झाला. त्यास त्यापासून एक मुलगा झाला पुढें दोघे हि मयत जाले मरतेसमयी मुहूर्त न लागतां संबंध घडलेल्या स्त्रीपासून झालेल्या मुलाची गोत पतकरून जातींत घेण्याविषयी त्या इसमानें आपले लभाचे बायकोपासून झालेल्या मुलास सांगितलें. गोतास त्या मुलानें विनंति केल्यावरून गोतानें मुहूर्त न झालेल्या स्त्रीपासून झालेल्या मुलास जातींत घेण्याचें कबूल केलें. पुढें जातींत घेतलेल्या मुलाची सोधरीक पुण्यास ठरली, सबब पुणेकर गोतास त्यास जातींत घेण्याविषयी अर्ज केल्यावरून पुणेकर

गौळी यांस विचारतां त्यानीं गोतांत घेण्याचें कबूल केलें. त्यावरून माहाड, पेण, बीगवाडी, भोरप, आचटे, पाल, बोर, धामणी वगैरे गांवचे गौळ्यास आझापत्र देण्यांत आलें. इ. स. १७६२।६३. बेकायदेशीर झालेल्या सबधापासून प्रजा झाल्यास ती प्रजा त्या जातींत घेण्यापूर्वी कोणत्या मार्गाचें अवलंबन करावें लागे याचा उलगडा या उदाहरणावरून होतो कोष्टी जातींत गौळी जातीप्रमाणें बटकीचा वश गोतांत घेतां येत नसे हें आता च सांगिलेल्या निवाड्यावरून स्पष्ट झालें आहे. वाड भाग ७ (२) पान ३२५.

पंठाण भांड वस्ती पेण याने स्वामीस अर्ज केला कीं, कोकणप्रांत व वरघाट ह्या प्रांतीं आपले वडील व आपण भांडणाचें कसब करून पोट भरतां मौजे मुगोशी तर्फे दुर्ग परगणे सागसे प्रांत कल्याण हा गांव आपणांस वशपरंपरेनें इनाम करून दिला आहे. सांप्रत आजिज बिन जाफर भांड नाशीककर कसबा भिवंडी येथें पोट भरावयास आला आहे व इनाम गांवचा विभाग मागतो यावरून चौकशी करून असा हुकूम करण्यांत आला की, जाफर भांड यास कजिया करावयासी संबंध नाही. दुसरा कोणी भांड प्रांतांत फिरोन भीक मागेल त्यास प्रांतांत फिरो न देणें इ. स. १७४४।४५. (वाड भाग १ पान १५९).

फकीर महमंद मेहेतराखूम अतार प्रगणे पुर्णे याचे मालकीचे खून आतारचे मेहेतरकी वतन असतां व आतारचे घरीं लग्न शादी व सुता होतील त्याकडे त्याचा मेहेतरकी मान शेला व पानें असतां त्यास बुवाजी अतार यानें खलेल करून मान व हक्क देत नाहीं असें सांगितलें. या वादाची चौकशी करून बुवाजी अताराजवळील कागद तगलुफी आहेत असें ठरविण्यांत येऊन फकीर महमंद याचे तर्फे निवाडा करण्यांत आला. इ. स. १७४५।४६ (वाड भाग १ पान १७१).

गोधळे व भुत्ये यांचे मध्ये कजिया उत्पन्न झाला तो विल्हेस लावण्यास मौजे कनेरसर तर्फे खेड प्रांत जुन्नर येथें थल नेमून देण्यांत आले मनसुबामुळे भुते व गोधळे यांचेपासून जें उत्पन्न होईल त्यापैकी निमे श्री माहूरच्या भवानीस व गोत खर्चास यावे व निमे सरकारांत यावे असा हुकूम करण्यांत आला (वाड भाग २ पान २).

वसई प्रांतीं पाताणे प्रभू याची वस्ती आहे त्याचे घरचे उपाध्येपण पळसे आपले म्हणतात पाताणे प्रभूचें म्हणणें उपाध्येपण ब्राह्मण ब्राह्मण विरुद्ध पळसे चालवितात, पळसे चालवीत नाहीत. त्याप्रमाणें उपाध्येपणा-

बद्दल कजिया सुरू झाल्यानंतर उपाध्येपण सरकारांत अनामत करण्यांत आले. इनसाफ झाल्यानंतर ज्याचें ठरेल त्यास उत्पन्न देवविलें जाईल उपाध्येपण ब्राह्मणा-कडून चालविणें. जें उत्पन्न होईल त्यापैकीं निमे गुमास्त्यास देणे निमें सरकारांत जमा करणें (वाड भाग २ पान ४)

कोणत्या हि वादांत हल्लीं किर्याद चालू असतां रिसिब्लर नेमणें अगर त्या च स्वरूपाच्या दुसऱ्या तजविजी करण्यांत येतात, त्या च स्वरूपाची ही तजवीज आहे व वतन मिळकतीसवधीचे वादांत ह्या मार्गाचें नेहमीं अवलंबन करण्यात येई असें दुसऱ्या अनेक उदाहरणांवरून दिसून येतें इ स १७४७।४८ काचित् प्रसगीं उभयतां वाद्यांकडून नजर घेण्याचा करार करून वतन अनामत करण्यांत येत नसे असें हि आढळण्यांत येतें.

कसबे पावल प्रांत जुन्नर येथील पाटिलकीचा व कुळकर्णीपणाचा कजिया होता त्या कार्मी वतनदाराचे विनतीवरून इनसाफ होईपर्यंत वतन अनामत करावे सद्य नजर करार केली. १२०१ निमे मोकदम याजकडे, रुपये ८०० कुळकर्णी याज-कडे इ. स. १७४८।४९

हे जोशी व कुळकर्णी अनुक्रमें मौजे जेजुरी व आंबले येथील होते यांचेमध्ये

एकजथी भाऊपणाचा कजिया लागला. खंडो शामराजाचें खंडो शामराज बेलसरे विरुद्ध म्हणणे मोरो बाबाजी हे एकजथी भाऊ वतनाचे निमे मोरो बाबाजी बेलसरे विभागी मोरो बाबाजी म्हणे की, खंडो शामराज भाऊ

नव्हत. पाठरासे आडनांवाचे बेलसरे आहेत. सदरहू कजियाची मनसुची हुजूर पडली म्हणोन मौजे जेजुरीचें वतन अनामत करून हरदूवाद्यास बहिष्कृत करण्यांत आले. सदरहू वादाचा निकाल पचाईतमते होऊन उभयता वादे एकजथी ठरले. कुळकर्णी वतनाचें उत्पन्न त्रिवर्गानी घ्यावें असें ठरलें. जोतिष हे प्रायश्चित्त घेत तोंवर गुमास्ता ठेवून चालविण्याविषयी हुकूम करण्यांत आला. (वाड भाग ७ (२) पान १४१).

लोकांचे आचार व प्रायश्चित्त विषयक वर्तनाशीं ज्या वृत्तीचा संबंध आहे त्या वृत्तीबद्दल वाद उपस्थित झाल्यास, वाद उपस्थित जाहल्यानंतर, उभयता वाद्यास बहिष्कार घालण्याचा प्रघात होता व त्या बहिष्काराची प्रायश्चित्त घेतल्याखेरीज निष्कृति होत नसे, असें ह्या उदाहरणावरून स्थापित होतें.

उपजीविकेचीं साधनें, मानापमान इत्यादिसंबंधीं निरनिराळ्या जातींतील निरनिराळ्या व्यक्तींत उत्पन्न होणाऱ्या व्यवहारांचीं उदाहरणें वरील प्रमाणें आपणांस सादर केलीं आहेत. फार पुरातन कालापासून जातीभेद हा आपले समाजात रूढ असल्या कारणानें व स्मृत्यादि ग्रंथांचे व रूढीचे दृष्टीनें निरनिराळ्या जातीचे आचार-विचार, मानापमान, उपजीविकेचीं साधनें इत्यादि गोष्टी ठरल्यासारख्या जाहल्या असल्याकारणानें ह्या प्रकारच्या व्यवहारास त्या काळीं फार महत्त्व होतें. प्रस्तुतची राजकीय सत्ता ही स्मृत्यादिक निधमांनीं बांधली नसल्याकारणानें वरील प्रकारचे व्यवहार हल्लींचे काळीं आतां म्हणण्यासारखे उपस्थित हि होत नाहींत व उपस्थित झाल्यास त्यांचे निर्णयाचे बाबतींत दिवाणी कोर्टाची सत्ता हि बरी च मर्यादित आहे.

आतां, ऋण, दान, लग्न, दत्तक, दायविभाग इत्यादि बाबतींसंबंधीं कांहीं अपराचित मुद्दे ज्यावरून दृष्टोत्पत्तीस येतात अशीं कांहीं उदाहरणें नमूद करतो —

मराठी रियासतीत कर्ज वसूल करण्यासंबंधी जी एक प्रकारची तजवीज अमलांत असल्याचें आढळते ती, त्या काळीं दळणवळणाचीं साधनें अत्यंत दुर्घट होतीं ही गोष्ट लक्षांत घेतली असतां, लोकांस फार सोईची व हितप्रद होती असें दिसून येतें.

वाड भाग २ पान १२, १४६, १४८, १७० ह्यावर तीं उदाहरणें दिलीं आहेत. ह्या सर्व उदाहरणांचे सामान्यस्वरूपाचें थोडक्यांत दिग्दर्शन करितों. कोणत्या हि ठिकाणीं एखाद्या सावकारास वसूल केलेल्या कर्जापैकी चवथा, पांचवा अगर साहावा हिस्सा देण्याचे करारानें सदरहू कर्ज सरकारी अधिकार्यांकडून वसूल करण्याची तजवीज होत असे ह्या बाबतींत सरकारी अधिकार्यास जो जो हुकूम देत त्यांत कर्ज असेल त्याची चौकशी करून सत्ताप्रमाणें पावला ऐवज वसूल करून त्याची चौथाई अगर (जो भाग ठरला असेल) तो ऐवज सरकारांत घेऊन हुजूर पावता करणें, बाकी ऐवज मालकास देणें.

लग्न

किरंगण प्रांतांत यजुर्वेदी ब्राह्मणांत मामाची कन्या भाच्यास देण्याचा प्रथात छत्र शाला धर्मशास्त्र पाहतां हें अयोग्य कर्म, यास्तव जो असें कर्म करील त्याचे-पासून गुन्हेगारी घेऊन त्यास जातीबाहेर ठेवण्याविषयी हुकूम कर्माविण्यांत आला ह. स. १७४४-४५ (वाड भाग २ पान १९९)

एके ठिकाणी मुलीचें लग्न करण्याचें ठरलें असून ती दुसऱ्या वरास दिल्यास नवरीचे बापापासून मातबर गुन्हेगारी घेण्यांत येत असे, त्याखेरीज मुलाचे बापास जो सर्व्वेच लागला असेल तो त्यास देण्याचा हुकूम करित असत, असें बऱ्हाणपूरचे बाणी जातीत अशा प्रकारच्या उत्पन्न जाहलेल्या व्यवहाराचे कामीं केलेल्या निवाड्या-वरून दिसून येतें (वाड भाग ७ (२) पान १८२).

रामाजी मल्हार कुळकर्णी कसबे तळेगांव याचा मुलगा नारोबा मयत जाहला त्याचे मार्गे त्याची विधवा स्त्री राहिली. रामाजीचा वृद्धापकाळ सद्यः सर्व ग्रामस्थांनी वाग्दत्त पुत्र पांडुरंग यास रामाजीचे ओटीत घालून चिमाबाईचे मांडावर बसवून घेवविला. पांडुरंग हा नारोरामचे पुत्रत्वास अर्ह झाला असे ठरवून त्याचे नांवची भोगवट्याची पत्रे करून देण्यांत आली. ह्या घराण्यांत पूर्वापार चालत आलेल्या रूढीस अनुसरून हे दत्तविधान योग्य ठरविल्याचें दिसतें “असे त्याचे भाऊपण्यांत चालत आले आहे याजकरितां सदाशिव अपाजीचे चौघा पुत्रांपैकी, एक पुत्र मागून घ्यावा असे ठरले” इत्यादि वाक्यावरून ह्या घराण्यांत पूर्वापार चालत आलेल्या रीतीस अनुसरून पांडुरंगाचे दत्तविधान योग्य ठरविल्याचें दिसतें. हल्लीच्या कायद्या-
न्वये हे दत्तविधान कायदेशीर ठरणार नाही. अन्य गोतांतला दत्तक घेतला तर तो कायदेशीर समजला जात नसे, असे (वाड भाग पान ६०) वरील, तरी काशीनाथ डिंगरे मृत्यु पावले. त्याचे बायकोनें अन्य गोत्री तिसा वर्षांचा पुत्र घेतला हे ठीक नाही ह्या उल्लेखावरून दिसून येतें.

दत्तक पुत्र होता होईल तो नवऱ्याचे भावाचे मुलांपैकी कोणीतरी घ्यावा जवळचे भावाचा मुलगा असता त्यास न घेतां दूरच्या भावाचे मुलास घेऊं नये, असा निर्वध मराठी रियासतींत होता. जवळचे भावाचे मुलास एका बाजूस ठेऊन दूरचे भावाचे मुलास दत्तक घ्यावयाचें असल्यास सरकारची परवानगी लागत असे (वाड भाग ८ पान २७८). दत्तक घेते वेळीं आई व दत्तक मुलगा यांचेमध्ये मिळकतीचे व्यवस्थेसबधी कांहीं अटी ठरल्यास त्या कितपत कायदेशीर असत किंवा समजल्या जात याचें एक उदाहरण देतो. “ गिरमाबाई कोम कृष्णाजी हरी देशपांडे सरकार जुन्नर इनें पोटीं पुत्र नसल्या कारणाने दत्तक पुत्र घेऊन दसकतांत बायकोचें (स्वतःचें) व जो दत्तक पुत्र घेतला त्याचें नांव घालून कामकाज चालविलें दत्तक घेते वेळीं दत्तक पुत्रानें आपल्यास पत्र लिहून दिलें कीं, आपण कामकाज दरबारी व खासगी गुमास्त्याची तगिरी चहाली व वतनाची खरेदी फरोक तुमचे इत्यल्यानें करीत जाऊ व तुमचे मयादितें राहूं इत्यादि

यानंतर भगवंतराव मयत झाला त्याचा मुलगा अमृतराव व गिरमाबाई यांचे-
मध्ये गिरमाबाई आपलें व माझें नांव कतब्यावर व वतनी कागदावर आपले हातें घालून दसकर्ते करून कर्ज घेऊन मनस्वी वर्तणूक करितात, म्हणून वाद उपास्थित जाहला. तेव्हा त्याविषयी योग्य बंदोबस्त करण्याविषयी अमृतरावानें सरकारकडे अर्ज केला. त्यावरून पचाईतमते मनास आणता अमृतराव भगवंत यांनी वतनाचा बंदोबस्त राखून गुमास्ते नवे ठेवणें अथवा दूर करणें तें त्यांनी करावें गिरमाबाई जिवंत आहे तोंपावेतो तिचें नांव दसकतांत चालवावे गिरमाबाईचे स्वरूपाप्रमाणें तिची अन्न-

वस्त्राची बेगमी करून देत जाणें ह्याप्रमाणे निवाडा करण्यांत आला. इ.स. १७७२-७३ (वाड भाग ७ (२) पान ११०)

मुसलमान जातीमध्ये मुलगा दत्तक घेण्याचा प्रघात होता असें एका उदाहरणावरून दिसून येतें

चाळीसगाव येथील काजी मयत जाहला. त्यास पुत्रसत्ति नव्हती. तेव्हां त्याचे बायकोनें आपले पोटी अवला-अफलाद नाही याजकरितां जालाल महंमद हा मिठेखानाचे बहिणीचा लेकर, आपला भाचा, यास फरजद लुतर्फालेक घेतला त्याचे हातीं काजीपणाचे काम घेणें अर्जाप्रमाणे काजीचे वतनाचा भोगवटा जालाल महंमद याचेकडे सुरू करण्यांत आला. (भाग ७ पोट भाग २ पान १०९) इ.स. १७६६ ई ६७

वारसा

निवारसी परदेशी मेल्यास त्याची मालमवेशी जी असते ती त्याचे क्रियेस स्वर्च होऊन ती त्याचा गुरु ब्रह्मचारी अगर बैरागी याजजवळ ठेवितात सरकारांत घेत नाहीत. त्याचा कोणी वारसदार आला तर त्याचे हवाली करतात, न आला तर भंडारा अगर दानधर्म करितात, असें चौकशीअतीं ठरल्यावरून चिनवारशी परदेशाची मिळकत सरकारजमा केलेली ब्रह्मचारी यास परत देण्यांत आली. इ. स. १७७१-७२. (वाड भाग ७ (२) पान १८२).

मौजे वाक्री बु॥ येथील मोकदमी वतनाबद्दल पाटाचे बायकोपासून झालेला परंतु बयानें वढील व लमाचे बायकोपासून झालेला परंतु बयाने लहान असे दोघा भावांमध्ये वाद होता. वतनास मालक लमाचे बायकोपासून झालेल्या धाकटे भावास करण्यांत आलं व त्याचेकडून सरकारची नजर रुग्ने १२०० घेण्यांत आली ज्या जातींत पाट लावण्याची चाल आहे त्यांचेमध्ये वारसाचे वादांत पाटाचे लमापासून झालेल्या संततींत व लमाचे बायकोपासून झालेल्या संततींत कांही फरक कोठें केल्याचें आढळत नाही. या दृष्टीनं हें उदाहरण विशेष लक्षात ठेवण्यासारखें आहे धार्मिक कृत्यांत पाटाची बायको कमी दर्जाची समजतात परंतु तिचें लग्न जातिरिवाजाप्रमाणें पूर्ण कायदेशीर असतें. असे स्थितीत बरील प्रकारचा भेद कितपत योग्य आहे हा प्रश्न आहे. इ. स १७७१-७२.

महाराष्ट्रीय समाज वर्ण व जाती यांनीं युक्त असल्याकारणानें व प्रत्येक वर्णांतील व जातींतील व्यक्तींची आचरणपद्धति विशिष्ट प्रकारची ठरली गेल्या कारणाने कोणत्या हि व्यक्तींची आचारविषयक बाबतीत सर्व जातींविषुद्ध तक्रार उत्पन्न झाल्यास त्या तक्रारीचा निकाल कोणत्या रीतीने केला जात असे ह्याचें दिग्दर्शन करतो. मनुस्मृति अध्याय ८ श्लोक २१

जातिजानपदान्वर्माञ्ज्रेणीधर्माश्च धर्मवित् ।

समीक्ष्य कुलधर्माश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥

हा, आपल्या विरुद्ध नसलेले बाह्यणादिकांचे वाजनादि जातिधर्म, देशांतील लोकांचे देशधर्म व वाणी, कारागार इत्यादिकांचे कुलपरंपरागत धर्म जाणून त्याच्याशी विरोध न येईल अशा रीतीचे धर्म राजाने व्यवहारामध्ये नियत करावेत, असा श्लोक आहे.

प्रत्येक जातीचे अगर कुळाचे धर्म व्यवहारात नियत करण्याची जबाबदारी धार्मिक राजावर आहे. महाराष्ट्रांत धर्मराज्य स्थापन झाल्यानंतर अर्थात् ही जबाबदारी छत्रपतीवर येऊन पडली, व महाराष्ट्रीय समाजातील कोणत्या हि वर्णांतील अगर जातीतील व्यक्तीची तक्रार त्या व्यक्तीचे जातिविरुद्ध असल्यास तिचा निकाल करणे राजाचे एक कर्तव्य होऊन बसले असल्या प्रकारचे व्यवहाराचे कामी चौकशी करून त्या तक्रारीसंबंधी योग्य ते हुकूम देशमुख, देशपांडे, मोकदम वर येत अस जाहीर करण्यांत येत असत ह्या बाबतीची कांहीं उदाहरणे देतो.

मराठे जातींतील खीचा नवरा परागदा जाहला तिचे मायबाप मरोन गेले दादल्याकडील हि कोणी अन्नवस्त्र चालवावयास नाही, असे स्थितीत पाटाचा नवरा करण्याची परवानगी छत्रपतींनी दिली व देशमुख, देशपांडे, गोत यांस स्वामीनी-आज्ञा केली त्याप्रमाणे तिने तिचे जातीचे इसमाबरोबर पाट लाविला पुढे मागे त्याशी कोणी कजिया करू नये म्हणून स्वामींनी अभयपत्र दिले अशा प्रकारचे हुकूम जातींत वर्तविण्याविषयी व जातींत घेण्याविषयी आढळतात. सोयरीक ठरली असून लग्न होत नाही ते करण्याबद्दल, मुहुर्ताची बाचको केली सबब जात दिकत घेते ती दूर करण्याबद्दल, मुलगी लग्नांत देण्याबद्दल, मूल नांदत नाही ते नांदिशी करण्याबद्दल, सोइरिकी ठरलेला मुलगा रक्षपित्या निघाला, सबब दुसऱ्या मुलाबरोबर लग्न करण्याची परवानगी मिळण्याबद्दल, सरकारकडे अर्ज केल्याची व सरकारने ह्या बाबतीसंबंधी हुकूम दिल्याची अनेक उदाहरणे आहेत.

स्मृतिकारांना जी समाजव्यवस्था समत आहे त्या समाजव्यवस्थेत राजाची कर्तव्ये ठरली आहेत वरील बाबींसंबंधी किर्याद प्रजेपैकी कोणी हि इसमाने केल्यास तिचा निकाल करून किर्याद करणारास योग्य ती दाद द्यावयाची हे राजाचे अनेक कर्तव्यांपैकी एक कर्तव्य असल्याकारणाने मराठी रियासतींत ह्या बाबीसंबंधी लोक सरकाराकडे आपली गान्हाणी नेत व सरकार योग्य ते हुकूम करी. हे अगदी योग्य व न्याय्य असे, हे सांगायला पाहिजे असे नाही समाजव्यवस्थेचे बाबतींत राजा व प्रजा यांची कर्तव्ये ज्या मूलभूत तत्वांवर उभारली आहेत ती तत्वे ज्या समाजास समत नाहीत, अशा समाजाचे हातांत राज्यसूत्रे गेली असता समाजांत कोणत्या प्रकारची क्रांति घडते हे आता पावेतो केलेल्या विवेचनावरून व हल्लीच्या महाराष्ट्रीय समाजाचे स्थितीवरून उघड होत आहे ह्या हि दृष्टीने आता पावेतो निवेदन केलेली माहिती विचार करण्यासारखी आहे.

व्यवहारनिर्णयासंबंधी विधिविषयक नियम, हा जो माझे विषयाचा एक भाग आहे त्यात पडणारे एक नवीन चमत्कारीक उदाहरण माझे आढळण्यात आहे ते एथे नमूद करून हा लेख पुरा करितोः—

दोन गांवचे शिवेचढूल वाद असल्यास त्या वादाचा निकाल दिव्याचे आश्रयाने करण्याचा प्रघात असे, हे मी पूर्वी वाचलेल्या निबंधांत दर्शविले आहे. दिव्याचे अनेक प्रकार मी ह्यापूर्वी नमूद केले आहेत. आता जो प्रकार मी नमूद करणार आहे तो जरा चमत्कारीक आहेः—

मौजे उरण तो वाळवे प्रांत पन्हाळा व मौजे बोरगाव परगणे शिराळे ह्या दोन गांवचे लोकांत गांवचे शिवेचढूल वाद होता “ बोरगांवकर गैररजावद होऊन उग्नकरांचे क्रियेस रजावद झाले क्रियेचे राजीनामे उभयतांनी दिले. उरणकराकडून बाजी विन नाभाजी पाटील याने कराराप्रमाणे मस्तकी गाईचे चर्म व श्रीरुष्णेचा चबू भरला व उजवे हातीं घेऊन शिवेने चालून शीव सरी केली त्यास चंबू जड झाला सर्प निघाला त्याची दिव्य बोरगांवकरांनी घेतली, त्याची चौकशी शिवेवर अमिनाने केली. दोघे वादी हुजूर आलिचावर सहिबी पचाइतास हुकूम करून अर्थ मनास आणतां त्यांनीं दिकती घेतल्या त्या खोल्या जाहाल्या. ”

एणेप्रमाणे ह्या दिव्याचे वर्णन वाड भाग ७ पान १८० मध्ये दिलेले आहे. गाईचे कातडे डोक्यास बांधून रुष्णेचे पाण्याचा चंबू हातांत घेऊन सत्या शिवेवर चालून जावयाचे हा दिव्याचा प्रकार स्मृतिग्रंथांत कोठे वर्णन केलेला आढळत नाही. परंपरागत रूढीस संमत असे कांहीं दिव्याचे प्रकार अस्तित्वांत असावे व त्यांपैकी हा एक प्रकार असावा असा तर्क होतो. दिव्य केल्यानंतर दिव्य करणारा दिव्यास उतरला किंवा नाही ह्याबद्दल उभयतां वाद्यांमध्ये वाद असल्यास कोणत्या प्रकारची तजवीज करीत असत ह्या बाबीचा हि ह्या उदाहरणावरून उत्तम प्रकारचा सुलासा होत आहे. व्यवहाराचे कांही नवीन बाबीसंबंधी ज्ञात झालेली माहिती ह्याप्रमाणे नमूद करून मी हा लेख पुरा करितो

भा. वा. भट

मानभावोत्पत्ति

लेखाकरितां वाचलेले ग्रंथ
मानभावी

संकेतिक लिपीतीलः—

१ लीलासवाद (आनंदाश्रम प्रत), २ लीलाचरित्र (प्राचीन), ३ गुडम चरित्र, ४ चांगदेवचरित्र, ५ नागभट्ट चरित्र (कांहीं भाग), ६ सूत्र पाठ, ७ चक्रधर दिनचर्यादि किरकोळ प्रकरणे.

असांकेतिक—

१ फूलटण-माहात्म्य, २ तीर्थावलि, ३ दर्शनप्रकाश, ४ मतिरत्नाकर, ५ ज्ञान-सागर, ६ महानुभावपंथ, ७ रत्नमाल (कांहीं भाग).

इतरः—

१ श्री ज्ञानदेव गाथा, २ श्रीमुक्ताबाई गाथा, ३ नामदेव गाथा, ४ श्री नाथाचा गाथा, ५ महीपति बुवाकृत चागदेव चरीत्र, ६ श्री ज्ञानेश्वर चरित्र, ७ केसरी वगैरे वर्तमानपत्रांतील लेख व डा भांडारकरांचें इयजी पत्र, ८ सवाई माधवराव पेशवे यांची डायरी, ९ गोडबोलेकृत अर्वाचीन कोश, १० चरित्रे (गुजराथी)

मानभावोत्पत्ति

शके १५३१ चे पूर्वी वैदिक धर्मानुयायी भगवद्भक्त श्री एकनाथ यांनीं असें म्हटलें आहे—

“ होउनी मानभाव । अवघा बुडविला ठाव ॥ १ ॥

॥ नाही चित्त शुद्ध गति । द्वेष देवाचा करिती ॥ २ ॥

॥ धरिती उफराटी काठी । रांडापेरें भोंदी वाटी ॥ ३ ॥

॥ नेमुनियां काळेपण । आंगा लाविनी दूषण ॥ ४ ॥

एका जनार्दनी देवा । जळो जळो त्यांची सेवा ॥ ५ ॥ ”

एकनाथी गाथा अभंग १९६२

शके १७०४ चे सुमारास श्रीमंत सवाई माधवराव पेशवे ह्यांनीं मानभावचिंत्तावर्तीत व्यवहारनिर्णय केला आहे. त्यांतील उल्लेख असाः—

“मानभाव अति निंद्य, सर्वधर्मबहिष्कृत, चातुर्वर्णापासून निरुष्ट जाती-पर्यंत कोणत्या हि जातींत नाहीत, व षड्दर्शनांत नाहीत, अविधिमुंडित, नीलांबर, ऐसे, यांचा उपदेश कोणत्या हि जातीनें घेऊ नये, घेतला असेल त्यांस बहिष्कार ” तह्यास समाननि मया व अलफ (१९८३) रजव ३ (१५ जून १७८२) शनिवार जेष्ठ शु॥ ४ शक १७०४. पेशव्यांची डायरी भाग ८ पान २७२

‘मातंगगजकेसरी’ ह्या नांवाचा एक ग्रंथ आधुनिक मानभावास सम्मत, असा आहे; त्यांत मातंग पंथाची जी उत्पत्ति दिली आहे तिचा सारांश असाः—

१ हें लिहिल्यानंतर भा. इ. स. मंडळाचे शके १८३७ चें इतिवृत्त हातीं पडलें त्यांतील श्री. तात्यासाहेब मेहेंदळे यांचा मानभावावरील लेख वाचनीय आहे.

२ आधुनिक मानभावाचे मते मातंग पंथ व आपला ‘मानभाव पंथ’ हे भिन्न आहेत; परंतु वस्तुतः तसें नसून हे दोन्ही पंथ एकच आहेत, असें पुढील विवेचनावरून दिसून येईल.

मातापूरचा कोणी रुष्णभट होता, त्याचा गुरु तोरणमालचा कंधडीनाथ, त्यानें रुष्णभटास जारण-मारणादि शिकविलें व त्याचरोवर च मातंगीमद्य हि दिन्हा. परंतु रुष्णभट मातंग कन्येमुलें पतित झाला त्यास तिचे पासून पांच मुलें झालीं. तीं, दत्तो, ढगो, गुंडो, मेधो व चांगो. चांगो हा अत्यंत सुस्वरूप व व्यभिचारी होता. त्याचा राजाज्ञेनें शिरच्छेद केला गेला.

गोडयोलेरुत अर्वाचीन कोश व गुजराथी भाषेंत लिहिलेला चरित्र ग्रंथ यांत व इतर कित्येक हस्तलिखित बाडांत मानभावाचें तिरस्कारदर्शक वर्णन केलेलें आहे अगदी अलीकडे बॉम्बे ग्याझिटिअर मध्यें मानभाव पंथाची स्थापना मातंग-कन्येपासून उत्पन्न झालेल्या पुरुषानें किंवा त्या मुलीशीं सहवास करणाऱ्या तिच्या ब्राह्मण नवऱ्यानें केली आहे, अशा अर्थाचा उल्लेख केलेला आहे; म्हणजे मातंग-गज-केसरी मध्यें मातंग-पंथाची जी उत्पत्ति मानभावांस सम्मत अशी दिली आहे, ती च ग्याझिटिअर मध्यें मानभावाची म्हणून दिली आहे ह्यावरून आजपावेतो मानभावासंबंधी आमच्यांत कोणती समजूत रूढ आहे इचें उत्तम प्रकारें दिग्दर्शन होतें. आमची मानभावासंबंधी जी समजूत आहे ती साधार आहे. परंतु त्या आधाराचे दिग्दर्शन केलेलें आजपर्यंत कोठें हि पाहण्यांत आलेलें नाहीं म्हणून मानभावाचें काय म्हणणें आहे तें लक्षात घेऊन ऐतिहासिक सत्य कोणतें तें ठरविण्याचा आज उपक्रम करीत आहें. कोणत्या हि प्रश्नाची विचिकित्सा करण्याचे दोन मार्ग आहेत. एक बाह्य पुराव्याचा आधार घेऊन व दुसरा अंतर्गत पुराव्याच्या साहाय्येनें; पैकीं दुसरा श्रेष्ठ. त्याचें च अवलंबन ह्या पुढील विवेचनांत मी करणार आहे मानभावांचे ग्रंथावरून च मातंग-गज-केसरीमध्ये दिलेली कथा किंवा ग्याझिटिअर मध्ये दिलेलें वर्णन हा च ह्या मानभाव पंथाचा सारा इतिहास आहे, असें मी या लेखांत सिद्ध करीत आहें.

मानभावांचे ग्रंथ कांही सांकेतिक लिपीत आणि इतर कांहीं असांकेतिक म्हणजे प्रचलित लिपीत आहेत. त्यांचे प्राचीन हस्तलिखित ग्रंथ बहुधा सांकेतिक लिपीत आहेत. त्यांनाल सकेत एक प्रकारचा नसून अनेक स्वरूपाचा आहे. कित्येक ठिकाणी एका च शब्दांत कांही अक्षरें सांकेतिक व कांहीं असांकेतिक अशीं आढळतात, कित्येक सबध एका शब्दाचे एकाक्षरी असे सकेत आहेत, तर कांहीं सबध वाक्यें हि तशा च संकेतांत दिलेली आढळतात. इतरत्र सांकेतिक अक्षरांऐवजीं सकेत चिन्हांचा च उपयोग केलेला आहे संकेताचें असें भिन्न स्वरूप असल्यानें मानभावी प्राचीन ग्रंथ अत्यंत गूढ झाले आहेत व त्यांचें पठण करणें हि अत्यंत दुष्कर झालें आहे. आजपावेतो या पंथासंबंधी यथार्थ ज्ञान तत्पंथबाह्य लोकांस झालेलें नाहीं याचें कारण हा संकेत आहे. खुद्द मानभावास हि त्यांच्या धर्माचें सारें स्वरूप कितपत

अवगत असेल ह्याची मला तरी दृढतर शंका आहे. ही शंका येण्याचें कारण असें कीं, प्राचीन मानभावां ग्रंथांकांनी चरित्रवर्णनांत प्रथम पासून च बुद्धिधर्म उत्पन्न व्हावा ह्या उत्तानपणे दिसून येणाऱ्या हेतूनें, सर्व च घोंटाळा भाजवून दिलेला आहे, आणि त्यामुळे सहज च सर्वत्र असंबद्धता, धरसोडपणा, विचित्रता वगैरे दोष ह्या चरित्र-ग्रंथांत उपलब्ध होतात. अशा त्या ग्रंथांचें तौलनिक परिशीलन करून व बाह्य ग्रंथांचा आधार घेऊन सत्य काय आहे हें शोधण्याची बुद्धि व कुवत, अथवा इच्छा पाहिजे तर म्हणा, आधुनिक मानभावांत सार्वत्रिक नसावी हें सहज च आहे

मानभाव ग्रंथाच्या वर वर्णिलेल्या दुर्बोधत्वामुळे कित्येक आधुनिक विद्वानांत हि त्या पंथाच्या मूल स्वरूपाबद्दल अज्ञान वसत आहे असें दिसतें. म्हणून ह्या मानभाव पथासंबंधी खुद्द मानभावांनीं आणि त्यांच्या ग्रंथांचें प्रत्यक्षेनें परिशीलन न केलेल्या आधुनिक विद्वानांनीं जें मत दिलें असेल तें ह्या प्रश्नाचा निर्णय करण्यास असमर्थ म्हणून निरूपयोगी आहे हें उघड आहे. ज्यांस मानभावोत्पत्तीचा शोध करणे असेल त्यानें मानभावां ग्रंथांचे प्रत्यक्षेनें परिशीलन करणे आवश्यक आहे. इतकें सांगून आतां मानभावांचें स्वतःसंबंधीं काय म्हणणें आहे तें देतो.

मानभावांचा पक्ष

फलटणमाहात्म्य, दर्शनप्रकाश, लीलासंवाद, लीलाचरित्र, चांगदेवचरित्र, गुडमचरित्र, सूत्रपाठ व तीर्थावलि ह्या मानभावां ग्रंथांचे आधारें त्यांचें काय म्हणणें आहे, तें साय देण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे एक स्वतंत्र टीकात्मक ग्रंथ च लिहीणें आहे; इतका त्यांत परस्पर विरोध आहे. म्हणून त्या भागडीत न पडतां स्थूल दृष्ट्या त्यांचें काय म्हणणें आहे तें देतोः— आपला धर्म—मुण्डीमार्ग, मुनिमार्ग, महानुभावपंथ—अनादि असून चक्रधर नामक अवतारी पुरुषानें त्याचें पुनरुज्जीवन केलें.

मुनिमार्ग होता उच्छेदिला । तो प्रशांतें चक्रधरें संस्थापिला ॥

नागार्जुन मुखें चालतां केला । महाराष्ट्रीं ॥ फ म ६० ॥

चक्रधर यानें मानभावांचा धर्म प्रथम च प्रस्तुत केलेला नसून त्याचे पूर्वी हे त्या धर्माचें अस्तित्व होतें. त्या धर्माचा उच्छेद झाल्यानें

(१) चक्रधरानें त्याचें पुनरुज्जीवन केलें. आपल्या धर्माचें अनादित्व पुढील वर्णनावरून मानभाव प्रस्थापित करतात.

(२) रुतयुग्गीः—नारायण ऊर्फ चक्रपाणी, किंवा पिताधर्म्य

त्रेतीः—नर ऊर्फ गुडम, प्रभु, किंवा सदानंद

द्वापरीः—प्रवर ऊर्फ कृष्ण किंवा वृषभ

कलतिः--प्रशांत ऊर्फ चक्रधर किंवा सिद्ध

हे भिन्न युगीं ह्या पंथाचें पुनरुज्ज्वलन करणारे भिन्न आचार्य झाले आहेत. (द. प्र. पान ६१ ते ६३). तथापि या पंथाचा आद्यप्रवर्तक आत्रेयदत्त हा होता आणि म्हणून यास दत्तसांप्रदाय म्हणण्याचा हि प्रघात आहे. तेव्हां मानभाव पंथाचे- भिन्न युगीं कां होईना- प्रवर्तक दत्त, चक्रपाणी, गुंडम, रुष्ण व चक्रधर, हे पांच गणले आहेत. या पांचांस च आधुनिक मानभाव पंचरुष्ण असें एक समवाची नांव देतात

“ तयां पांचां मिळून एक नांव । तें बोलिलों अति सुहाव ।

रुष्णपक्षी अवतरला देव । म्हणोनि पंचरुष्ण (द. प्र. ५९)

“ पंचरुष्ण ” हें नांव आधुनिक मानभावांनीं दिलेलें आहे. कारण लीलासवाद, लीलाचरित्र, किंवा सूत्रपाठ ह्या साकेतिक लिपींतील प्राचीन मानभाव ग्रंथांत ‘ पंचरुष्ण ’ हा शब्द कोठें हि उपलब्ध होत नाही मला वाटतें, चरित्र-वर्णनांत उडविलेल्या घोंटाळ्यातून मार्ग निघून सत्य काय आहे याची खूण बुजू नये म्हणून च कीं काय ‘ पंचरुष्ण ’ हा शब्द त्यांनीं प्रचारांत आणिला असावा. ‘ पंचरुष्ण ’ या शब्दांत केवढा गर्भित अर्थ भरला आहे, व तो किती यथार्थ इतिहास-सूचक आहे, हें मी पुढें दाखविणार च आहे; असो बरील अवतरणावरून पंचरुष्ण ह्या शब्दाची मानभाव कशी उपपत्ति देतात, तें दिसतें च आहे. त्यांचे मतें दत्त, गुंडम, चक्रधर, चक्रपाणी व रुष्ण हे पांच हि रुष्णपक्षात जन्मले असल्यामुळे त्यांस ‘ पंचरुष्ण ’ हें नांव मिळालेलें आहे. ही मानभावी उपपत्ति केवळ असमाधानकारक आहे, इतकें च नव्हे तर ती मानभावांस विघातक हि आहे. मानभावी दत्ताचा जन्मकाल वैशाखांतील रुष्ण पंचमी हा असल्यानें (द. प्र. पान ५९) सनातनधर्मीयांच्या मार्गशीर्ष शुद्ध १५ स जन्मलेल्या श्री दत्ताहून हा वैशाखांतील दत्त भिन्न असला पाहिजे, हें उघड आहे आणि मग आम्ही दत्तोपामक आहोंत; आमचा व वैदिक धर्मानुयायी हिंदूंचा दत्त एक च आहे, असें जे आधुनिक मानभावांचें म्हणणें आहे तें सर्वथैव सोडें ठरतें. केवळ

१ येथें ‘चक्रधर’ असें म्हटलें आहे. परंतु या च ग्रंथांत पुढें नारायण चक्रपाणी यानें हो कामगिरी बजाविली आहे असें पणन आहे. हा चक्रधर-चक्रपाणी यांतील घोंटाळा वाचकांनीं पूर्णपणें लक्षांत घागवावा.

२ इतर काहीं ठिकाणीं प्रत्येक युगीं दोन दोन प्रवर्तक झाले आहेत असें-वर्णन आहेः—रुतीं—हंस, नारायण; त्रेतीं—दत्त, नर; द्वापरीः—रुष्ण, ऋषभ; कलीः—प्रशांत, चक्रधर. मुळांत दिलेल्या कथेंत व येथें उल्लेखिलेल्या कथेंत किती विरोध आहे ।

नांवाच्या सारखेपणावरून व्यक्तीचें हि सादृश्य सिद्ध करू पाहण्याच्या त्यांच्या ह्या प्रथम प्रयत्नास आपत्ति उत्पन्न होते. तेव्हा मानभावांनी ' पंचरुष्ण या शब्दाचा वर दिलेली उपपत्ति एक तर निव्वळ सोटी तरी असली पाहिजे, किंवा वैदिक धर्मानुयायाच्या व त्यांच्या दत्तांतील भासणारा एकीभाव तरी मिथ्या असला पाहिजे हें उबड आहे तिसरा हि एक पक्ष असा आहे की, ह्या दोन्ही मिथ्या असू शकतील हा तिसरा पक्ष च खरा आहे, असें पुढील विवेचनावरून वाचकांचे ध्यानीं येईल गुडम-चरित्रावरून असें स्पष्ट दिसतें की, दत्त ही देवता नसोन कलींत गुडम, चक्रधर आणि त्याचा शिष्य जो नागदेव किंवा भटोबा अथवा ज्यास वानरेच हि म्हणत असत, त्यांचा समकालीन व सचधी असा कोणी एक पुरुष होता गुडमानें आपल्या मरणसमयी जवळ असलेल्या नागदेव भटास " माझे मरण जवळ आलें माझ्या मरणानंतर तूं दत्ताकडे जा असें निरविलें असता त्याने उत्तर दिले की ' एकाचा (चक्रधर ऊर्फ चक्रपाणी याचा) मी अंत पाहिला, हल्लीं आपला प्राहात आहे, आणखी तिसऱ्या (दत्ता) कडे मला पाठवू नका." यावरून नागदेवानें ज्याचा अंत पाहिला व ज्याचा तो प्राहात होता, आणि नंतर ज्याकडे त्यास पाठाविलें जात होतें हे तिन्ही पुरुष नागदेवाचे समकालीन होते तसे च प्रथम चक्रधराचा शिष्य म्हणून त्याचे जवळ राहून त्याचे मरणानंतर गुडमाची शिष्यवृत्ति ज्यानें पत्कारिली त्यास च पुढें तिसऱ्याकडे जाण्याची आज्ञा झाली; यावरून ह्या तिन्ही व्यक्ती कांणत्या तरी एका प्रेमाच्या बधनानें परस्परांशीं बद्ध होत्या असें हि दिसतें. हें बधन कोणतें होतें त्याचा खुलासा पुढें होईल च तेव्हां मानभावांचा दत्त पौराणिक अत्र्याचा मुलगा नसून गुडमासारखा च कोणी दत्त नांवाचा मानभावांस पूज्य असा पुरुष होता, हें निश्चित आहे.

पंचरुष्णाचें अवतरण ज्या ग्रथावरून दिलें आहे त्या ग्रथाचे मते मानभावी पंचरुष्ण म्हणजे दत्त, चक्रपाणी, गुडम, रुष्ण व चक्रधर हे होत. परंतु ज्या कोणास मानभाव पंथाची दीक्षा घेणे असते त्यास दक्षिणपूर्वी जे पांच मंत्र म्हणावे लागतात (म्हणजे ज्या पाच पुरुषास नमन करावें लागतें किंवा मी या पाचांस च मानतो इतरांस मानीत नाही असें कबूल करावें लागतें) ते हेः—

- १ द्वापरीं श्री रुष्ण चक्रवर्ती गोसावी यांचे चरणाशरण
- २ द्वारावति श्री चांगदेव राऊळ गोसावी यांचे चरणाशरण
- ३ सह्याद्री श्री दत्तात्रय प्रभु गोसावी यांचे चरणाशरण

चक्रधर व चक्रपाणी हे एक च आहेत असें फलटण-माहात्म्यांतील उताऱ्या-वरून आपण पाहिलें च, पुढें हि मी तें सिद्ध करीत आहे. २ चक्रधर जिवंत असतांना च त्याचे शिष्य गुडमाकडे तो कांही दिवस पाठवीत असे, असें चरित्रावरून दिसतें. पद्म लीला ४१९.

* रुद्रपुरी श्री गुडम राऊळ गोसावी यांचे चरणाशरण

५ प्रतिष्ठानी श्री चांगदेव राऊळ देवांचे चरणाशरण

(ज्ञानसागर)

या नमनांत चक्रधराचें नांव मुळीं च आलेले नाहीं वस्तुतः भैरवादि देव नव्हत. 'चक्रधर हा देव, वेद विद्या ज्ञानसाधन साध्य धर्म आनंद हीं सर्व च्युतिमते, चक्रधर हा अच्युत, ब्रह्मांडाते देवांतें रक्षिता उद्धरिता, असें ज्या चक्रधराचें लीलासंवादात वर्णन केलें आहे, ज्यास मानभाव धर्मसंस्थापक म्हणतात, त्या चक्रधराचें नांव हि दीक्षाकालीं उच्चारिलें जाऊ नये हें केवढें आश्चर्य आहे ! त्याचा नामोच्चार नसून चांगदेव याचें नांव मात्र दोनदां आलें आहे; तेव्हां हा काय मानभावाचा प्रमाद म्हणावा ? पण ते संभवत जाईल तेव्हां हें कांहीं तरी गूढ असलें पाहिजे आणि तें उकलण्यात च मानभाव-पथाचा सर्व इतिहास भरला आहे तेव्हां तें गूढ आतां आपण उकलू म्हणजे अना-यासें च आपणास मानभावाच्या 'पंचरुष्णा'चा आणि पर्यायाने त्यांच्या पंथाचा इतिहास अवगत होईल

वर दिलेल्या नमनांत प्रतिष्ठानीचा एक व द्वारावतीचा एक असे दोन भिन्न चांगदेव दिले आहेत. याचें कारण, हे वस्तुतः दोन भिन्न होते हें नसोन, पंचरुष्णाची पाच ही संख्या पूर्ण करणें होनी हें आहे मग चक्रधराचे नावाचा उल्लेख करून तिची पूर्तता झाली असती तसे कां केलें नाहीं ? याचे कारण मानभावांची विस्मृति हें नसोन चांगदेव-चक्रधर हे एक असून, त्या पंच रुष्णांपैकीं एकाचें नांव गाळा-वयाचे होतें हें आहे तो गाळलेला पुरुष कोण तसें च चांगदेवाचे नांव दोन वेळ कां ? या प्रश्नाची उत्तरे देणें म्हणजे च मानभावांच्या गडबडगंड्याचा खुलासा करणें आहे

लीलासंवाद व लीलाचरित्र या दोन चरित्रांत मानभाव ग्रंथकारांनीं दोन भिन्न सांकेतिक चिन्हांचा उपयाग केलेला आहे उद्देश कांहीं हि असो परंतु या भिन्नत्वाचा फायदा मात्र आधुनिक मानभावांस घेण्यास फार सोईचें झालें त्याचें म्हणणे असें की, लीलासंवाद यात चक्रधर याचें चरित्रवर्णन केलें आहे व लीलाचरित्रांत चक्रपाणी याचें चरित्रवर्णन आहे, परंतु हा केवळ बुद्धिभ्रम आहे.

चक्रधर हा च चक्रपाणी

होय. एका च व्यक्तीचीं हीं पर्याय नामे आहेत लीलासंवाद व लीलाचरित्र हे दोन्ही ग्रंथ एका च व्यक्तीचें चरित्रवर्णन करीत असोन त्यांपैकीं 'संवाद' हा

१ 'दर्शनप्रकाश' व 'फलटण-माहात्म्य' या दोन ग्रंथांवरून असें स्पष्ट दिसून येईल की 'चक्रपाणी' हें चांगदेव याच नांव होतें व तें त्याचे आईचे नावाचें होतें, तेव्हां चांगदेव यास च चक्रपाणी म्हणत असता.

पूर्वार्ध व 'चरित्र' हा चरित्राचा उत्तरार्ध आहे. आधुनिक मानभाव ग्रंथकारांनी हा 'मतिभ्रम' पूर्णतेस जावा म्हणून 'चांगदेव (चक्रपाणी) चरित्र' म्हणून एक स्वतंत्र ग्रंथ च निर्माण केला आहे वस्तुतः चक्रधर (चक्रपाणी) याचे चरित्रास आरंभ कसा झाला हे 'संवादांत' दिले आहे व त्याचा शेवट कसा झाला ते 'चरित्रांत' दिले आहे; परंतु हा चक्रपाणी (चक्रधर अथवा चांगदेव) याचा अतः सर्वांस गम्य होऊ नये म्हणून मानभावांनी जो अत्यंत अट्टहास केला आहे तो कां, हे विवेचन वाचल्यावर सहज च अवगत होईल सध्या मी माझे विधानास (चक्रधर—चांगदेव—चक्रपाणी एक च ह्यास) प्रमाणे देतो:—

पतितो थापन स्वीकारे ॥ ही एक लीलासंवादात पहिली लीला आहे ती—

“चक्रधर हिमालयी राज्य करित होते तेथे चक्रधराचे दर्शना ई, ली पेणे केले एका विवरीं दर्शन जाले इ, को, चक्रधरें तुम्हीं कामाक्षी निमित्ते पुर (देह) त्यजुनी हे यथिचें (माझे) पुर अगिकरावें हे पुर ये विवरी परित्यजुनि एथौनी भरवसी प्रधान पुत्राचें पतित (शव) उठविजेल मग केतुलया एका काळा चक्रधरें तें पुर हिमालयी विवरीं परित्यजुनि भरवसे गुजरातेचया प्रधान पुत्राचें पतित आत्मीय केले ”

या कथेचा भावार्थ असा आहे कीं, चक्रधर हा हिमालयांत असता ई, ल, नावाचा एक पुरुष त्याचे भेटीस गेला तेव्हां चक्रधरानें ई का स आज्ञा ली की, कामाक्षी या स्त्रीकरितां तुम्हीं आपलें शरीर टाकून देऊन या माझ्या शरिरांत प्रवेश करावा. माझे हे शरीर येथें च हिमालयीं ठेवून भडोच येथील मेलेल्या प्रधान पुत्राचे शवांत मी प्रवेश करणार आहे या संवादांतील लीलेवरून एक गोष्ट स्पष्ट होते ती ही कीं, चक्रधराचा जन्म गुजरातेंत भडोच येथें झाला आतां लीला—चरित्रांत (चक्रपाणी) चांगदेव स्वतःसंबंधीं काय म्हणतो तें पाहा.—

आऊसा नेत्र दीपु अनुवादु ॥

“विचारिलें जी, जी, कैसें, आमचें या चांगदेवाचे डोळे बरवे तैसेंचि गुजरातेचे या माणसाचे उत्तरीले वा गुजरातेंत डोळे याचे दीप कीं, या उत्तरीले हे पूर्वी गुजरातेंत भरवसी होते उपनलें वाढीनलें” या लीलेवरून चांगदेव (चक्रपाणी) आपण गुजरातेंत भडोच शहरीं उपजलों, वाढलों व राहिलों असें स्पष्ट म्हणत आहे; आणि लीला—संवादांत चक्रधर भडोच शहरीं जन्मला असें वर दाखविले च आहे यावरून चक्रधर व चांगदेव (चक्रपाणी) हीं एका च पुरुषाचीं दोन नावे होती असें स्पष्ट होते, अथवा चक्रपाणी याचा चक्रधर हा केवळ पर्याय शब्द आहे, असें दिसतें तथापि एका च शहरीं दोघे जन्मले म्हणजे ते एक च असावे असा कांहीं नियम नाही, ही शंका राहू नये म्हणून आणखी पुरावा देतो.

लीलासवादांतील ६१ वे लीलेंत चक्रधर व गुंडम यांची परस्पर भेट वर्णन केली आहे. तेथे “ मग चाटे याची सूत बडबडवितो मोगरी, होती० तें ई करीं घेऊनी आले मग विचारिलें आवो मेला जाये एथीचें ऐश्वर्य विदित करताये म्हणे प्रकट, करताये म्हणे म्हणौनि चक्रधराच्या पृष्टी भागावरी हळुहळु बद् बद् करी दोनी तिनी घाये दीधलें ”

या कथेचा इत्यर्थ इतका च की, लीलासवादांतील चक्रधर याची व ऋद्धपूरचा गुंडम राऊळ याची भेट झाली असता गुंडमानें चक्रधराचे पाठीवर बुद्, बुद् शब्द उठेल अशी मोगरी मारिली

लीलाचरित्रांत ॥ गुरुप्रसंगे वाचा अनुवाद ॥ ४५० हि लीला अशी आहे.

“ विद्वांसु एकु (चक्रपाणीचे) चांगदेवाचेया दरिसनासीं आला होता तें- ही चांगदेवां पुसिले जी, जी, चांगदेवाचे गुरु ते कवण उत्तरिलें हें गुरु नेणें श्री प्रभु धांप एकीं घेतलीं तें हें आठवूनि असें तथा ‘ मोगरी ’. लीलाचरित्रांत ज्या चांगदेवाचें चरित्र वर्णन केलें आहे तो, आपणांस गुरु कोणी नसून श्री प्रभु म्हणजे गुंडम याची मोगरी हा च आपणांस प्रसाद झाला असें म्हणतो लीलासंवादांत चक्रधराचे पाठीवर गुंडमानें मोगरी मारिली असा उल्लेख आहे तेव्हां चरित्रांतील चांगदेव चक्रपाणी हा च लीलासवादांतील चक्रधर आहे हें उघड आहे.

लीलाचरित्र लीला ३०० यांत (चक्रपाणी) चांगदेव यावर त्याची आऊबाई नावाची शिष्यीण कांहीं ओंव्या म्हणते, त्या ओंव्या अशाः—

गोमतिये तीरीं । निळीयां गुंडुगं ।

राजेया गूजरा । श्रीचक्रधरा ॥ १ ॥

निळा गुंडरु । राजा गूजरु

मडपी मांडवी । श्री चक्रधरा ॥ २ ॥

राज्य करूनि मग गोमटे माजिते ।

आखे कुडीचे । राजेया दौडीचे श्री चक्रधरा ॥ ३ ॥

मग गोरे यादया । डवारिया चदनें ।

चक्रधरा क्षणे । दृष्टि होये ॥ ४ ॥

यावरून लीलाचरित्रांतील चक्रपाणी चांगदेव याची शिष्यीण त्याची जी प्रशस्ति करते तींत ती त्यास ‘ चक्रधर ’ ह्या नांवाने संबोधिते.

लीलासंवाद लीला १२७ इत्यांत, चक्रधर यास विषप्रयोग झाल्यामुळे त्याचे आंगावर फोड उठले होते ते जावळल्यावर त्याचे शिष्यांनीं त्यास आरती केली, असें वर्णन आहे. ती आरती हीः—

जय तु मंगल मंगला । म्हणौनि केली ओवालणी ।

परमानंदा ई चक्रपाणी जीवाचया जीवना ॥

जो लीलासंवाद 'चक्रधराच्या' लीलांचें वर्णन करतो, त्या च संवादांत चक्रधराचे शिष्य त्यास 'चक्रपाणी' म्हणून आळवितात; हें एक च प्रमाण 'चक्रधर' व 'चक्रपाणी' हे दोन नसून एका च व्यक्तीची हीं दोन नांवे होती हें सिद्ध करण्यास पुरेसें आहे.

फलटण माहात्म्यातील वर दिलेल्या उतान्यावरून असें स्पष्ट होतें कीं 'चक्रधरा' नें मानभावधर्म उच्छेदिलेला महाराष्ट्रांत पुनः प्रवृत्त केला परंतु त्यांत च पुढें असें वर्णन आहे कीं, ही कामगिरी 'दत्तानें' चक्रपाणी (नारायण) याजवरसोंपविली होती व ती त्यानें आपले भावाचे आज्ञेप्रमाणें बजाविली तेव्हा या ग्रथावरून हि 'चक्रधर' 'चक्रपाणी' हीं दोन्ही नांवे एका च व्यक्तीचीं होती हें उघड आहे.

या सिद्धीस आणखी प्रमाणें 'हवीं असल्यास 'लीलासंवाद' व 'लीलाचरित्र', यांतील चक्रधर, चक्रपाणी याचें स्वभावसाम्य, चरित्रसाम्य व शिष्यसाम्य ही पाहिलीं म्हणजे झालें असो.

तेव्हां चांगदेव, चक्रपाणी व चक्रधर हे वस्तुतः एक च असल्यानें चक्रधराचा उल्लेख नमनांत का नाहा या प्रश्नाचें उत्तर आपणांस मिळालें. परंतु चांगदेवाचे नांव दोन वेळां कां ? आणि मानभावांच्या म्हणण्याप्रमाणें जर त्यास पांच इसम पूज्य होते तर मग वरील नमनांत गाळलेला पांचवा इसम कोण ? हे प्रश्न सहज च उद्भवतात पैकीं पहिल्या प्रश्नाचे उत्तर इतकें च कीं, पाचवा गाळावयाचा होता म्हणून चांगदेवाचा दोनदां उल्लेख केला आहे. आतां तो गाळला कोण याचा विचार करूं.

वरील नमनांत ज्या 'इसमांचा उल्लेख केलेला आहे ते पुरुष हे:-दत्त, गुंडम, कृष्ण व चांगदेव तेव्हां मानभावांच्या म्हणण्याप्रमाणें पांचांची भरती करण्यास आणखी एका पूज्य पुरुषाचा उल्लेख यांच्या पुरातन ग्रंथांतून कोठें तरी सांपडणें अवश्य आहे. तसा तो सांपडतो का पाहू:-लीलासंवादांत ई, क या पुरुषाचा वारंवार उल्लेख येतो; इतकें च नाही तर प्रतिष्ठानीच्या चक्रपाण्याहून म्हणजे चक्रधराहून व गुंडमाहून तो भिन्न होता व तो द्वारावतीचा होता, असा त्या ग्रंथांत स्पष्ट उल्लेख आहे. (पहा लीलासंवाद लीला--२, ३७, ६९ व चरित्रलीला ४०३।४४५) तसें च चक्रपाणी (चक्रधर) व गुंडम यांप्रमाणें च हा ई क हि लोकास (साराच्या-नें व सुपानें हाणून) विद्यावंत करीत असे त्याची परकायाप्रवेशाची विद्या तर वरील पहिले लीलेंत दिली च आहे तसें च ज्याप्रमाणें चक्रधरास (चक्रपाणी यास) अगर गुंडमास ईश्वर हें उपपद लावीत, तसें च त्यास हि मानभाव ग्रंथकारांनी लाविलें आहे, यावरून तो त्यांस पूज्य हि होता. या ईळाची, चक्रपाण्याची व गुंडमाची परस्पर भेट झाल्याचा हि उल्लेख त्यांचे ग्रंथांत असल्यानें हा त्यांच्या समकालीन होता हें हि उघड आहे. तेव्हां चक्रपाण्याप्रमाणें किंवा गुंडमाप्रमाणें विद्या-

वंत व उपदेश करण्यास समर्थ अशाचें नांव पंचरुष्णांत येणें अवश्य होतें व तें द्वारावती एवढी खुण ठेवून त्या पंचरुष्णांत मानभावांनीं गोविलें हि आहे फक्त ई, ळ हें नांव गाळून त्याचे जागीं चांगदेवाचें दुसऱ्यांदा घातलें; परंतु तेथें एक द्वारावतीचा व एक प्रतिष्ठानीचा असा भेद खुण म्हणून राखून ठेविला. असला गडबड-गुंडा करण्याचें कारण काय, हें ई, ळ या सांकेतिक शब्दाचा बोध आपणांस झाला म्हणजे स्पष्ट होईल या ईळाचें नांव पंचरुष्णांत गोविले म्हणजे ते दत्त, गुंडम, रुष्णा, ई ळ व चांगदेव असे पांच होतात. ई, ळ हें उघड सांकेतिक आहे तो संकेत काढून त्याचें खरें नांव कोणतें हें आता पाहूं

मानभाव आपल्या सर्व प्राचीन सांकेतिक ग्रंथांत ई हें एकाक्षर 'ईश्वर' या शब्दा ऐवजीं उपयोजितात. जसें ई मुकुटी, ई करी म्हणजे ईश्वरमुकुटी, ईश्वर-करी इत्यादि तेव्हां ई, ळ, यांतील 'ई' हा संकेत काढला तर ईश्वर ळ असें त्याचें रूप होते. 'ळ' हा संकेत लीलासंवादात 'ढ' चे ऐवजीं दिलेला आहे तेव्हां ईश्वर ळ म्हणजे ईश्वर ढ असें होते. कोणत्या हि शब्दा ऐवजीं त्याचें आद्याक्षर किंवा अत्याक्षर घालण्याची मानभावाची नेहमींची पद्धत आहे जसें त-तर, प-पुरुष, प-परंतु, ब्रा-ब्राह्मण, हें आपणांस माहित आहे तेव्हां या पद्धतीस अनुसरून ईश्वर ढ म्हणजे ईश्वर कोणी असा एक पुरुष कीं ज्याचे नांवाचें अद्याक्षर किंवा अत्याक्षर 'ढ' हें आहे. आता मातंगगजकेसरी अथवा बाँम्बे ग्यासिटिअर यांत दिलेल्या मातंगपुत्रांच्या कथेकडे आपण दृष्टि दिली तर आपणांस असें दिसून येईल कीं, मानभाव पंचरुष्णां पैकीं दत्त, गुडो, चांगदेव व रुष्णा ही नांवें, मातंगांशीं रममाण होणाऱ्या रुष्णा भटाच्या स्वतःच्या व त्याच्या तीन पुत्रांच्या नांवांशीं अगदीं तंतोतत जुळतात. त्या च पुत्रांत, एक ढगो या नांवाचा हि रुष्णापुत्र मातंगगजकेसरीनें दिला आहे. तेव्हां 'ढ' हा संकेत ढगो या च नांवाचा आहे, हें निःसंशय होतें. तेव्हां मानभावांचे परम पूज्य पुरुष, सवाद व चरित्र यांवरून त्यांचा वरील संकेत काढल्यानें जे आपणांस उपलब्ध होतात ते, दत्तो, ढगो, गुडो, रुष्णा, व चांगदेव हे होत. मानभावांच्या या पंच रुष्णांत आणि मातंगगजकेसरींतील रुष्णभट्ट व त्याचे चार पुत्र यांच्यांत असलें विलक्षण नामसादृश्य पाहून सहज च 'ते च हे' असे अनुमान काढण्याकडे प्रवृत्ति होते आणि ह्या विलक्षण साम्याचा बोध होऊं नये व मातंगीपासून आपल्या पूज्य पुरुषांची उत्पत्ति आहे हें सर्वथत्त होऊं नये म्हणून ई, ळ इत्यादि संकेतांचा मानभावांनीं उपयोग कलला आहे असें वाटतें. व ई ळ याचा पुढें समूळ लोप करून त्याची खुण म्हणून केवळ 'द्वारावतिकार' येवढें च पद पंचरुष्णा-नमनांत त्यांनीं ठेविलें असें दिसतें ई, ळ म्हणजे ढगो आणि चांगदेव चक्रपाणी म्हणजे च चक्रधर असा एकदां उलगडा झाला म्हणजे पंचरुष्णाचे बाबतीत उत्पन्न होणारा सर्व सशय व धोंटाळा दूर होतो.

मानभावी पंचरुणाचें मातंगगजकेसरीतील रुष्णभट व त्याचे पुत्र यांच्याशी जें मी साम्य वर दिले आहे, तें केवळ नामसाम्य आहे हें जरी खरे तरी असे हें सादृश्य केवळ काकतालीयन्यायाने असणें असंभवनीय आहे जीं नांवें पंचरुणाची ती च रुष्णभटाचे कथेतील पितापुत्रांची असावी परंतु त्या व्यक्ती मात्र भिन्न असाव्या हें संभवत नाही तशांत ढगो गुंडो, हीं नांवें अशीं आहेत कीं, तीं सामान्यतः सर्वत्र आढळून येण्यासारखीं नाहीत, आणि म्हणून मानभावी पंचरुष्ण च मातंग-पितापुत्र आहेत या अनुमानास विशेष जोर येतो. तशांत मानभावी स-वादांवरून व 'चरित्रा' वरून हे सर्व समकालीन होते, हें पाहून तर तें अनुमान सिद्धातपदास जातें हा सिद्धात ध्यानांत ठेविला म्हणजे मग मानभाव ग्रंथकारांनीं या चौघांचा काल व त्यांचें कुल हीं भिन्न होतीं असें दाखविण्याचा असंबद्ध व परस्पर विरोधी अशा कथारूपानें कां प्रयत्न केला व अत्यंत क्लिष्ट असे संकेत कां उपयोजिलें याचें चांगलें समाधान होतें तथापि, नामसादृश्यावरून च केवळ मानभावी दत्तो, ढगो, गुंडो, व चांगो हे च रुष्णभटास मातंगी पासून झालेले दत्तो, ढगो, गुंडो, व चांगो होते, असा सिद्धात करून ह्या विषयाची पूर्तता करण्याचा माझा विचार नाही; तर नामसादृश्याहून अधिक स्पष्टतेनें खात्री पटविणारे जें चरित्र-साम्य तें मानभावांच्या च ग्रंथांतून देऊन वरील प्रमाणास मी आतां पुष्टि देतोः—

मातंग-गजकेसरींत चांगदेव हा व्यभिचारी होता असें वर्णन आहे लीला-चरित्र व लीलासवाद (म्हणजे चक्रधर अथवा चक्रपाणी ह्याचे चरित्राचा पूर्वार्ध व उत्तरार्ध) यात चक्रधर या नांवानें किंवा चांगदेव चक्रपाणी या नांवानें ज्या लीला वर्णन केल्या आहेत, त्यांचा साकळ्यानें विचार केला तर असें दिसून येईल कीं, त्याचा बहुतेक भाग अश्लील असा आहे. त्या सर्व लीला येथें देणें शक्य नसल्याने चरित्रांतील अत्यंत अश्लील अशा कांहीं देतोः—

४९ कामक्षी सोवासनी मिरविणें

१५८ साधा जलाक्रिडे बोलाविणें

२३३ रात्रीं क्रिडे साधा नमस्कारं

२७७ हंसराजा (स्त्री) भेटो

३४७ कान्हा बहाडिये वेवादुविती सामर्थ्यकथनम्

या लीलावरून शिष्यांत हि योगाचे धावरुणाखालीं व्यभिचार होत असे असें स्पष्ट दिसते.

३५७ दाईचा प्रती विषय भोगुं निरोपणें

३८५ धानाई कास घालणें

- ३९९ पण्या खी बटिका अनुवादु
 ४०७ उमाई नमस्कारें अगुंठा लावणें
 ४३७ नागराऊलां भुवनीं पांगडे भूषण धरणें
 ४३८ छाया गोपालीं खीभूषण स्वीकारुं
 ४४२ गंधर्वपाति निरोपणें
 ४७७ नम्र भय चकित आउसा रमश नीं चैसणें
 ४७८ नम्र आउसा करवीं नम्र मनियाक्षेमालिंगन देवविणें
 ४७९ नम्र आउसी नृती करणी रात्रीं करणें
 ४८ आउ बडवें घास घेणें

या लीलेंत आउ या खीचें मागून येऊन नागदेवानें चुबन घेतले तिनें चांगदेवाजवळ सांगितल्यावरून ह्या गुरूनें आपले शिष्यास मोठा घास ! (माठें चुबन) घेऊ नको असें सांगितले. (येथें मोठें चुबन याचें विशदीकरण न करणें बरें असो.) ह्या लीला येथें देण्याचें कारण असें कीं मानगगजकेसरीतील मातंगीपुत्र चांगदेव व लीला-चरित्रांतील मानभावी चांगदेव (चक्रपाणी) याचे नसतें नामसादृश्य आहे असें नव्हे; तर स्वभावसादृश्य हि आहे, हें स्पष्ट व्हावे मातंगी पुत्र चांगदेव हा व्यभिचारी होना हें मातंगगजकेसरीवरून मानभाव दाखविणत. त्यांचा चांगदेव व्यभिचारी होना हें त्यांच्या च ग्रंथातील वर दिलेल्या लीलांवरून दिसतें परंतु ह्या चरित्रसाम्यांतील आणखी एक अत्यंत चिनमोल अशी अखेरची मात्रा मानभावांस देऊन त्यांच्या चांगदेवाचें सत्य स्वरूप वाचकांपुढें मांडितो; म्हणजे मातंगीपुत्र चांगदेव हा च मानभावाचा चांगदेव हें निःसंशय सिद्ध होईल मातंगगजकेसरीत चांगदेव याचा व्यभिचाराचे आरोपावरून राजाज्ञेनें शिरच्छेद झाला असें वर्णन आहे.

लीलाचरित्रांत:- मढादौति आसन थः आवेव गुपित करणें ॥ ह्या आदीची ४९४ वी एक लीला आहे ती साग्र येथें न देतां तिचा गोपवारा मात्र स्वतःचे शब्दांत देतो:-

नागाचा (शिष्याण) प्रतिष्ठानास बाजार करण्यास गेली असतां मागे (चक्रपाणी) चांगदेवास धरण्यास शस्त्रधर असे राजपुरुष आले. त्यांस भटोद्यानें (नागदेवानें) मोठ्या आवेशानें अडथळा केला परंतु त्यास न जुमानता त्या राजपुरुषांनीं चांगदेवास चतुर्भुज करून राजद्वारीं नेले. तेथें सभा बसली (पंच जमले). त्या सभेंत “ महाजन विद्वांस, पुराणीक, सन्याशी, ब्रह्मचारी, क्षेपणीक, नाथपंथीचे ऐसें अवधे मीनले नंतर राजाज्ञेनें चांगदेवावर व्यभिचाराचा आरोप ठेवण्यांत आला व सभाजनानमते तो शाबीत हि झाला. तेव्हां, धरा, धरा, मारा, मारा,

अशी राजाज्ञा झाली ३६ घेड्यांनी (किंवा घेड्यांनी ३६) प्रहार चांगदेवावर केले या शस्त्रप्रहरांनी या मानभावी चांगदेवाचे हस्तपादादि छेदन झाले, असें पुढील लीलावरून व 'पुरुष अवेव गुपित करणे' या लीलेतील आदीवरून दिसते

व्यभिचाराकरिता ज्याचे हातपाय तोडिले आहेत, अशा ह्या मानभावी चांगदेवाची, व्यभिचाराकरिता च राजशासन भोगणाऱ्या कृष्णभटास मातंगी पासून झालेल्या मातंगगजेकसरीतील चांगदेवाशी तुलना केली असता एक च गोष्ट निष्पन्न होते ती ही की, मानभावी चांगदेव हा च कृष्णभटास मातंगी पासून झालेला चांगदेव होय मातंगगजेकसरीतील कृष्णभटास चांगदेव म्हणून पुत्र होता व त्यास व्यभिचाराकरिता राजदंड भोगावा लागला ह्या गोष्टीचा, मानभावांनी आपल्या चांगदेवाहून हा चांगदेव भिन्न आहे, असें दासविषयाम का होईना, आपले ग्रंथांतून अनुवाद केला असल्याने त्यास ती कथा सम्मन आहे आणि वर जी मी आता ४९४ वी लीला दिली आहे, ती हि पण मानभावांच्या च सांकेतिक लिपीत लिहिलेल्या लीलाचरित्राच्या म्हणजे चक्रपाणी किंवा चांगदेव अथवा चक्रधर ह्याच्या चरित्राच्या उत्तर भागांतून च उद्धृत केली आहे तेव्हां या दोन चांगदेवांचे घाहून अधिक चरित्र-सादृश्य ते काय दासवाक्याचें! याप्रमाणे नाम-सादृश्यावरून व चरित्र-सादृश्यावरून मानभावी चांगदेव हा मातंगी पुत्र होता हे निश्चित होतं. तसें च जर चांगदेव मानभाव पंचकृष्णांपैकी एक) हा मातंगी पुत्र होता हे निर्विवाद आहे; तर मग इतर जे त्याचे समकालीन व त्याचे निम्न सख्खी गुंडम, ढगो, व दत्तो (ज्यांचे इतर मातंगी पुत्रांशी नामसादृश्य आहे ते) कोण होते, हे आता निरालं स्पष्ट करण्याची आवश्यकता नाही तेव्हां दत्ता, ढगो, गुंडो, व चांगो हे मानभावी चार कृष्ण हे च मातंगीपासून कृष्णभटास झालेले दत्तो, ढगो, गुंडो व चांगो ह्या नांवाचे चार पुत्र होत, हे निःसंशय सिद्ध होतं हा इतिहास गुरु राहावा म्हणून च मानभाव ग्रंथकारांनी सांकेतिक लिपीचा व चिन्हांचा उपयोग केलेला आहे तसें च त्यांनी वेळोवेळी ज्या आपले मतांच्या नाना प्रकारें नवीन घाली पाडल्या त्यांचे हि रहस्य ह्या इतिहासांत च आहे पंचकृष्ण हे जं नांव मानभावांनी आपले पूज्य पुरुषास दिलें त्या नांवाची हि उत्पत्ति या च इतिहासांत आहे. पंचकृष्ण हे समवायी नांव कृष्ण पक्षात हे जन्मले म्हणून नव्हे; तर हे चार कृष्ण पुत्र होते, म्हणून पडलें असें म्हणणें युक्तीस धरून आहे

वस्तुतः हा विषय येथें संपविला तरी आता चालेल. तथापि दत्तो, ढगो, गुंडो व चांगो हे मानभाव मातंगी पुत्र असून त्यांचा पिता कृष्ण होता हा इतिहास दर्शविणाऱ्या आणखी ज्या कित्येक सूचक लीला, लीलासंवाद, लीलाचरित्र व सूत्र पाठ यांत आहेत; त्यांचे येथें आता किंचित् दिग्दर्शन करतोः—

लीला चरित्रांतील ४९७ वी लीला

॥ भटा पातलेपण अनुवाद ॥

ही आहे ह्या लीलेत चांगदेव हस्तपाद विरहित होऊन मरणोन्मुख झाला असतां कृष्णभट्ट ह्या नांवाचा कोणी एक ब्राह्मण त्याचे समाचारास आला असें वर्णिले आहे. ह्या कृष्णभटाची तीन वेळ बोळवणी केली असतां हि त्याचे चांगदेवास सोडून न जाणे, चांगदेवाची ती दुःसह स्थिति पाहून त्याची गहिवरलेली स्थिति व अविरल अश्रुपाताने युक्त अशी स्निग्ध परंतु शून्य दृष्टि इत्यादि वर्णन वाचून हा कृष्ण भट्ट दुसरा कोणी नसून, आपल्या पुत्राची ती हीन स्थिति दुर्दैवाने पाहणारा मानगगजेकसरीत ज्याचा उल्लेख आहे तो, चांगदेवाचा बाप प्रत्यक्ष कृष्णभट्ट च होता हे निःसंशय होते. एरवीं त्याच्या अशास्थितीची दुसरी उपपत्ति च लागत नाही पण या प्रसंगाचे योग्य चित्र वाचकांपुढे उभे राहावे म्हणून, ती लीला च येथे देतोः—ब्राह्मण एकुं चांगदेवाचेया दरिसना आला तो वाडवेळुं जवळीं बैसला होता मग चांगदेव तेयासी पाठवणी दिधली. तेया नांव कृष्णभट्ट विचारिलें भटो आता जा होकां जी बोलावनी पैल ठावो वेन्ही गेला आणि मागोता येऊनी बैसला मागोते सांगितलें भटो आतां जा मागोत पैल ठावो वेन्ही जाती आणि मागोते येउनि बैसतीः आणि आस्व पाति डोले आहाळ बाहाळ जाळे मग चवथीये वेळे शब्दे विचारिलें माते का ह्या चक्रपाणी पाठवितो येसे देहात मान जाल मग चवथीये वेळे सांगितले आतां जाना तरी येथेची आण आहे. मग मागोते पाहती दुःख करिती मग निघाले. ही लीला वाचली आणि तिची सगति मानभावी चांगदेव हा मातगी पुत्र आहे ह्या वर दिलेल्या प्रमेयसिद्धीशीं लाविली म्हणजे मग त्याचे भेगीस आलेला हा कृष्णभट्ट दुसरा कोणी नसून प्रत्यक्ष त्याचा बाप च होता हे सहज च अनुमान निघते. हा कृष्णभट्ट चांगदेवाच्या शिष्यांपैकी कोणी होता असा ह्या ललित किंवा इतरत्र कोठे हि मानभावी चरित्रग्रंथांत उल्लेख नाही. मग, चांगदेवाचे तसलें दैन्य पाहून कृष्णभटाची अशी स्थिति होण्यास त्या दोघांचा परस्पर प्रेमसंबंध असला पाहिजे हे उघड आहे आणि मानभावी चांगदेव हा च कृष्णभटास मातगी पासून झालेला पुत्र आहे; असे एकदा अवातर प्रमाणानी सिद्ध झाल्यानंतर या लीलेतील तो प्रेमसंबंध पितापुत्राचा होता, हे निर्विवाद आहे. तसें च मानभावांनी आपले ग्रंथ ज्या एका भावनेने लिहिले आहेत ती भावना हि या लीलेवरून स्पष्ट होत आहे ज्या चरित्रग्रंथांत व्यभिचारामुळे आपल्या पंचकृष्णा पैकीं एका कृष्णाचे (चांगदेवाचे) हस्तपाद छेदन होतात, हे वर्णन संकेतांत द्यावयाचें, त्या च ग्रंथांत प्रत्यक्ष त्याच्या बापाचा म्हणजे कृष्णभटाचा तिन्हाईतपणें निर्देश करावयाचा हे योग्य च आहे आपले **पंचकृष्ण** हे मानग होते हा इतिहास राखवेल तितका गुप्त राखण्याचा अदाहास करावयाचा ही जी मानभावांची

दृष्टि ती लक्षांत ठेवून त्या ग्रंथाकडे पाहिले कीं, त्याची योग्य सगति लागते. असो मातंगगजकेसरींतील कथा आधारभूत घेऊन मानभावांच्या 'सवाद' व 'चरित्र' या ग्रंथांवरून च असें सिद्ध केले कीं, ज्यास मातंगपुत्र अथवा 'माणभाऊ' म्हणतात ते च हे मानभाव दत्त, ढगो, गुंडो, व चांगो होत. त्यांचा पिता कृष्णभट याचा हि शोध आपणांस मानभावांचेच ग्रंथांत लागतो एवंच मातंगगजकेसरींतील कथा मानभावांच्या ग्रंथांत आपणांस पूर्णतेनें उपलब्ध होते. मग ते व हे भिन्न होते असें प्रतिपादन करणें धाष्ट्य आहे आतां पंचकृष्ण हे मातंग होते असा पुरावा स्वतंत्रेनें मानभावांच्या च ग्रंथांत कितपत उपलब्ध होतो तें पाहूं—

(१) फलटण माहात्म्यांत हा मानभाव अथवा माहात्मापंध **मातंग पथ** आहे, असा लोकसमज पूर्वकालीं होता अशी कबुली दिली आहे—

तेहीं (जैनीं) शाब्दिकाचेनि बळे ॥

धीटे प्रसाद वाचा सळे (छले) ॥

दर्शनें केलीं सकळें ॥ अंतर्जमूळें म्हणोनि ॥ ३० ॥

एरीकडे निर्बनाथे जैनें । **मातांगमूळें** केलीं सर्व दर्शनें ।

तो ग्रंथ वाचिला तेणें । सिंघणा प्रति ॥ ४ ॥

(२) चरित्रांतील २५ वे लीलेत चांगदेवानें मातंगाचा लाडू स्वीकारून तो 'महाप्रसाद' म्हणून त्याची इच्छा नसतां हि आपले शिष्यांस दिला.

(३) लीला ५४ वी इच्यांत " मातंग पळे उदक पान " वर्णिले आहे.

(४) लीला १२२ वी विशेष महत्त्वाची आहे. साधा ' या नांवाची शिष्याण होती ती कांहीं दिवस चक्रधर अथवा चक्रपाणी चांगदेव याजकडे व कांहीं दिवस गुंडमाकडे अशी रहात असे सर्व च शिष्यशिष्यिणीचे असें असे की, कांहीं दिवस त्यांनी चक्रपाण्याकडे राहावे व कांहीं दिवस गुंडमाकडे जावे. या लीलेत एका प्रसंगीं गुंडमानें ' साधा' इजला **'मातांगाची किडाकूं'** असें तिच्याशीं असलेल्या स्वतःचे संबंधास उद्देशून म्हटलें आहे.

(५) लीला १३९ यांत ' कुन्हे मातांग भिवडी वरुा स्वीकारू ' याचे वर्णन आहे.

१ मानभावांची ' दर्शनें (१)

२ सिंघण हें नांव मानभाव ग्रंथकारानें आपले पंचकृष्णाचा कालविपर्यास करायला म्हणून कांहीं तरी घातलें आहे

च. सं. २२

(६) आज हि आपण मांग व महार चांगभले असा त्यांच्या मङ्गल प्रसंगी त्यांस उच्चार करताना ऐकतो. याची उपपत्ति आजपावेतो अज्ञात होती. पण आतां या मानभाव ग्रंथांवरून ती स्पष्ट होत आहे. आपण जसे ' उदयोऽस्तु ' ' उदयोऽस्तु ' ' उदो उदो ' असे म्हणतो; तसा चांगदेव चक्रपाणी यानें जो उच्चार केला तो लीला ४६९ मध्ये दिला आहे.

“सोरटी सोमनाथ, आवढेंनागनाथ, परळी वैजनाथ, सेलिंगा, सहस्रलिंगा, कोटी-लिंगा, एक दडवत, सायासी भले, मायासी भले, माउ माइसी भले, काउयाइसी भले, आउयी विचारिलें हें काईजीं उत्तरिलें शूद्र ऐसेचि देव बाहाति ॥ ”

या लीलेंत सोरटी सोमनाथादि देवतांस चांगदेवाने दडवत केलें व शूद्राच्या सायासी आदि देवताचें ' भलें ' म्हटलें आहे. हा शूद्रांनीं शूद्र देवतांस नमन करण्याच्या पद्धतीचा अनुवाद त्याने केला आहे. या पद्धतीस च अनुसरून लीला १५९ मध्ये गुडमानें आपली शिष्यांज जी काळो तिच्याकडून ' चांगभलो ' असा उच्चार करविला; व लीला २०० मध्ये सर्व शिष्यांनीं रोज प्रातःकाळी ' चांगभले ' म्हणावें अशी आज्ञा केली आहे. या आज्ञेस अनुसरून अद्याप हि मांग व महार चांगभले ' चांगभले ' असा त्यांच्या मङ्गल प्रसंगी उच्चार करतात यावरून हे शिष्य व गुरु कोणत्या जातीचे होते तें कळतें.

(७) संवादांतील लीला ६९ यांत ई क म्हणजे ढगो सूप व सराटा हीं मारून आपले शिष्यांत विद्या प्रकट करीत असे असें वर्णन आहे. उपदेश करण्याची ही तन्हा विलक्षण च आहे. सूप व सराटा हीं चिन्हें आज हि आपण मांगांत पाहातो.

(८) चग्नि लीला ४०० वरून सूप व सराटा या चिन्हांवरून ई क म्हणजे ढगो याची प्रसिद्धी होती असें दिसतें

(९) चक्रधराचा शिष्य चक्रधर स्पृष्ट भांडीं घरांत घेत नसे.

(१०) माक्षें शिष्यपण पत्करण्यांत आपल्या जात गोतास मुकावें लागेल असें चक्रधरानें आपल्या शिष्यांजस सांगितलें आहे.

ही इतकी प्रमाणें या 'मांगभाऊ' अथवा ' मानभाव ' बंधुची जात कोणती असावी याचें अनुमान काढण्यास पुरेशी आहेत.

या एकंदर विवेचनावरून जें निष्पन्न झाले तें असें.—

रुष्णभट्टास मातंगीपासून जे पुत्र झाले ते दत्तो, ढगो, गुंडो व चांगो हे चार व खुद्द रुष्णभट्ट पांचवे असे मिळून मानभावांचे पंच रुष्ण होत.

२ हे रुष्ण व रुष्णपुत्र या दृष्टीने त्यांस ' पंचरुष्ण ' हें यथार्थ नांव मानभावांनी दिलें आहे.

३ आपल्या पंथाच्या उत्पादकांचा हा इतिहास गुप्त राहावा या इच्छेने प्राचीन व अर्वाचीन मानभाव ग्रंथकारांचा अव्याहत प्रयत्न सुरू आहे. सांकेतिक लिपी, सांकेतिक चिन्हे, कुल व काल यांबद्दल भिन्न ग्रंथांत केलेली भिन्न व परस्पर-विरुद्ध विधाने आणि नामनिर्देश हीं सर्व या प्रयत्नाचा परिणाम आहे.

याप्रमाणें मानभावांच्या उत्पत्तीचा हा इतिहास आहे. तो कोणतें हि बाह्य प्रमाण न घेतां मानभावांस सम्मत अशी मातंगगजकेसरतिलि कथा ही आधारभूत घेऊन मानभावांच्या च संवाद व चरित्र या ग्रंथांवरून दाखविता मानभावांची सांकेतिक लिपी जर अवगत असती तर हा इतिहास या पूर्वीच प्रसिद्धीस आला असता व त्यामुळे पुष्कळशा गैरसमजुतींचा निरास झाला असता; इतकेंच नाही तर त्यामुळे आपल्या इतिहासावर हि पुष्कळ उजेड पडला असता. मानभावांचीं मते कोणतीं, त्यांचे वेळची समाजस्थिति कशी होती, या पथाचे योगानें समाज व वाङ्मय यांवर कोणते परिणाम झाले वगैरे प्रश्न विचार करण्यासारखे आहेत व त्यांचा पुढे केव्हां तरी विचार करण्याचें योजिलें आहे. आतां प्रस्तुत विषयाचा जो एक भाग राहिला आहे त्याकडे वळतो. तो प्रश्न काला-संबंधी होय.

पंचरुष्णाचा काल

हा कालनिर्णय हि मी मानभावांच्या ग्रंथांतील माहितीवरूनच करणार आहे. परंतु तत्पूर्वी एक सूचना करणें इष्ट वाटतें ती ही कीं, या ग्रंथांत मानभाव ग्रंथकारांनीं काहीं राजांचा उल्लेख केलेला असल्याने त्यावरून बराच गैरसमज उत्पन्न होण्याचा संभव आहे. परंतु मानभावांचा ' गडबडगुंडा ' लक्षांत घेतला व त्यांचा आपला इतिहास गुप्त ठेवण्याचा प्रथम पासूनचा अविरत प्रयत्न पाहिला

१ अलीकडे मानभावांच्या ग्रंथांत शकांचा हि उल्लेख दिसू लागला आहे. माझे जवळ अत्यंत पुरातन संवाद व चरित्र यांच्या प्रती आहेत. परंतु त्यांत कोठें हि शक नाहीत.

२ येथें रुष्णभटाच्या पांचवे पुत्राचा उल्लेख केलेला नाही. संवाद, चरित्र व सूत्रांमध् या तिन्ही ग्रंथांत चांगदेव राऊळ, गुंडम राऊळ, या प्रमाणेंच दुंडी राऊळाचा हि उल्लेख आलेला आहे. परंतु नामसादृश्याचे अभावामुळे त्याचें येथें स्पष्टीकरण केलें नाही.

म्हणजे शका घेण्याचें कांहीं कारण नाही. तथात्ति हीं विधानें अशीं आहेत कीं, त्या नांवांच्या ऐवजी इतर कोणत्या हि राजांचीं नांवां घातलीं तरी कथांच्या अनुसंधानांत काडीचा हि भग हेण्यासारखा नव्हता म्हणजे यादव राजा-ऐवजीं मुसलमान राजांचीं नांवां जरी मानभाव ग्रंथकारांनीं घातलीं असतीं तरी चाललें असतें. असो. मराठी वाङ्मयांत श्रीएकनाथापासून नंतरचे कालांत वैदिक मतानुयायी ग्रंथकारांचे ग्रंथांत मानभावाचा उल्लेख उपलब्ध होतो. परंतु श्रीज्ञानेश्वरांचे ग्रंथांत जैनादिकांचा उल्लेख असून हि मानभावाचा उल्लेख नाही, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. श्रीनाथांनीं जो मानभावांचा उल्लेख केलेला आहे, त्यावरून या पंथास प्रचलित होऊन त्याचा समाजावर दृष्टानिष्ठ परिणाम होण्याइतका तरी. १००। १२५ वर्षांचा काल गेला असला पाहिजे.

श्री नाथांचा काल शके १५२१ मध्ये झाला. तेव्हां स्थूल मानानें शके १४३० किंवा तत्पूर्वी हा पंथ प्रस्थापित झाला असला पाहिजे हें उघड आहे. म्हणजे कालाची एक बाजू आपणास स्थूल मानाने समजली. परंतु शक १४३० पूर्वी किती या बाजूचें निरीक्षण केले पाहिजे श्री ज्ञानेश्वरांचे ग्रंथांत या पंथाचा उल्लेख नाही, असें वर दिलेंच आहे. श्री ज्ञानेश्वर समाधिकाल १२१८ चे सुमारचा आहे. तेव्हां मानभाव पंथाच्या स्थापनेचा काल शक १२२० व शक १४३० या दोनशे वर्षांत केव्हां तरी असला पाहिजे हें उघड आहे; तो कोणता असावा हें पाहूं.

(१) ' चांगदेव चक्रपाणी ' हें नांव पडण्याचें कारण मानभावी फलटण-माहात्म्यकारानें असें दिलें आहे कीं, चाकण प्रदेशीं असणाऱ्या चांगदेवाचे समाधीस याचे बापानें नवस केल्यानें हा पुत्र झाला, म्हणून याचें नांव चांगदेव ठेविलें व मानेनें आपल्या माहेरचें कुलदैवत जो चक्रपाणी यास नवस केला म्हणून चक्रपाणी हें हि नांव त्यास मिळालें.

या कथेंत ज्या चांगदेवाचे समाधीचा उल्लेख केलेला आहे. ती समाधी पुरंधर पर्वताजवळील सवत्सर ग्रामीं असलेली वटेश्वर चांगदेवाची होय हें उघड आहे

१ नामदेवासंबंधीं अद्याप अनिश्चितता असल्यानें त्याचे ग्रंथ पुराव्यास अधोक्ष्य आहेत.

२ श्रीज्ञानेश्वर-कालीं मानभाव अस्तित्वांत नव्हते हें पुढें सप्रमाण दिलें आहे त्यास अनुसरून हें लिहिलें आहे

३ वटेश्वराची समाधी सातवडी आहे हें मी पूर्वीच सिद्ध केलें आहे. पहा. भा. इ. सं. मंडळ इतिवृत्त शके १८३६ पृ. ९९

वटेश्वर सोपानदेवाचरोवर परंतु श्रीज्ञानेश्वरानंतर समाधिस्त झाले. शक १२१९ चा सुमार, तेव्हा शक १२१९ मध्ये जे वटेश्वर समाधिस्त झाले त्यांच्या समाधीस केलेल्या नवसाचें फल जर हा मानभवी चांगदेव आहे, तर शक १२१९ नंतर निदान शेंपन्नास वर्षांनी तरी या चांगदेवाचा जन्म झाला असला पाहिजे, हें संभाव्य दिसतें. हें एक च प्रमाण, विशेषतः तें मानभाव ग्रंथकारानें दिलें असल्यानें इतरत्र जो यादव राजाचा नामोल्लेख आलेला आहे; आणि त्याचें व या पंचरुणांचें समकालीनत्व प्रस्थापित करण्याचा जो अट्टाहास केला गेला आहे, तो कोल ठरावण्यास पुरेसें आहे. असो.

(२) संवादांतील लीला १ ली इक्यांत चक्रधर (चक्रपाणी) यास हिमालयावर असतां मुक्ताबाईनें दर्शन दिधलें, असा उल्लेख आहे.

(३) त्या च ग्रंथांतील लीला २१६ मध्ये चक्रपाणी पैठण येथील विज्ञानेश्वराचे देउळांत असतां एका तपस्व्याची पाठ उन्हांनें काळी झालेली पाहून असें च मुक्ताबाईनें तप केले होते, असे त्यानें उद्गार काढल्याचें वर्णन आहे.

श्रीज्ञानेश्वरादि भावडांचा जन्म पैठण जवळील आपेगांवी झाला व चक्रपाणी विज्ञानेश्वराचे देउळांत होता या दोन गोष्टी लक्षांत ठेविल्या म्हणजे कोणत्या मुक्ताबाईचा त्यानें उल्लेख केला हें उघड होतें.

(४) चरित्रातील ३५२ वे लीलेंत असें वर्णन आहे कीं, सारंगपांडित नांवाचा एक मनुष्य चक्रपाण्याचे दर्शनास आला असतां त्याचे भोंवती बायकांचा घोळका बसलेला पाहून त्यानें उद्गार काढले कीं, “ पूर्वीं मी नाथ, सिद्ध, अवधूत, साधक, विरक्त होऊन गेले असें ऐकिलें आहे, परंतु नाथिनी, सिद्धिनी, अवधूतिनी, साधकी ह्या मला अश्रुतपूर्व आहेत ” असली ही हेटाळणी ऐकून चक्रपाणी यानें गार्गी, मैत्रेयी, मंदालता व मुक्ताबाई यांचा त्यास दाखला दिला. त्यानें त्यांस या लोकींच्या योगिनी असें म्हटलें आहे. वरील तीन उताऱ्यांवरून मुक्ताबाईचे समाधीनंतर बऱ्याच वर्षांनीं हा त्यांचा उल्लेख चांगदेवानें (चक्रपाणी याने) केला असला पाहिजे हें उघड आहे.

मुक्ताबाई शक १२२० चे सुमारास समाधिस्थ झाल्या हें सर्वसंमत आहे. तेव्हा वटेश्वर चांगदेवाचे व श्रीमुक्ताबाईचे उल्लेखांवरून शक १२२० नंतर शें पन्नास वर्षांनीं तरी चांगदेव चक्रपाणी जन्मला असला पाहिजे हें उघड होतें.

या कालाची अटकळ बांधण्यास साधनीभूत विशेष महत्त्वाची अशी एक लीला आहे ती संबंध च येथें देतोः—

चरित्रलीला ४९५ । विठ्ठल वीरूकथन ॥

आउसीं पुसिलें जी, जी विठ्ठल श्रीरुष्ण

चक्रधरुचि अवतारु बोलताती हें साच जी 'उत्तरिलें' विठ्ठल तो येकी ब्राह्मणांचा पुत्र : तो ब्राह्मण : आणि नामदेओ तो कोळीम्हाड्ओं गुरुव : हे तिघे चोर वळपेया. करिती . घोडेयाचे वुळपे करिती : ओरपे दरवडे घेति येक घेणें घेऊनि जाये दो पलाग सांवरिती ते मंगळवेढ्याचे तेही येकी गांवी ठाई वळपा केला तो म्हाड्दरना गाह घेउनि गेला : तो लाग पाठी लागला तो नामदेओ कोळी घाई पडिला. पांढिये तिचे पांढारियेवरि विठलु पाडिला. त्याचे पुत्र आले तेहि तेथ मडखंन्ना केला: मग लिंगस्थापना केली: तेथ देवता अभिमानु घेतला: लोकांचे मनोरथ पुरउ लागला तेयाचिये अखिये नांव गोराड्ये: येकीं नांव लल्लुमाइसे: तेयाचे पुत्र जतपडे करिति ते विठल रुक्मिणी अभंगीं घालिती तो लोकांमध्ये क्षांतीते णवला. तो हा विठलु तो घुटिका सिद्धी जाणे: पौळी पागा राउते: खिया-सी भोगी: तांबोल उगाळ (देई) येसा तो विठलु: वा: ॥

या लीलेवरून ज्या वेळीं चांगदेव चक्रपाण्यानें ही विठ्ठलासंबंधी अश्रुतपूर्व कथा आपले शिष्यिणीस सांगितली त्या वेळीं नामदेव—विठ्ठलमित्र—हा केवळ लोक-कथेचा विषय होऊन बसला असला पाहिजे हें उघड आहे. नामदेवांचा समाधि-शक माझ्या मते जरी अद्याप निश्चित नाही तरी तो शक १२३० पूर्वीचा तर नसावा. तेव्हा १२३० नंतर शे पन्नास वर्षांनीं ही कथा चांगदेवानें आपले शिष्यिणीस सांगितली असली पाहिजे हें उघड आहे.

दुसऱ्या एका महत्त्वाच्या गोष्टीचा या लीलेंत उल्लेख केलेला आहे. विठ्ठलाचीं मुलें आपले अभंगांत विठ्ठल रुक्मिणीचीं नांविं घालीत असत असें येथें म्हटलें आहे. श्रीज्ञानेश्वराचे वडील विठ्ठलपत ॥ मातोश्री रुक्मिणीचाई होत्या हें श्रुत च आहे; तसें च त्यांनीं ' बाप रुक्मा देवीवरुं विठलु मे ' हें शेवटीं घातलेले असे अभंग बरे च केलेले वाचकास माहीत च असतील तेव्हां सदरचे अभंगाची रचना होउन बरीं च वर्षे झाल्यावांचून तर ते रूढ झाले नसतील; अथवा निदान या अभंगाच्या रचनेनंतर तरी ही कथा चांगदेवानें सांगितली आहे हें निर्विवाद आहे. (या लीलेवरून मानभाव हे सनातन धर्मीयांच्या पूज्य दैवतांस कितिकसा मान देतात हें हि दिसतें च आहे.)

सारांश, नामदेवाचे निधनानंतर म्हणजे शक सुमार १२३० नंतर बरीं च वर्षे गेल्यावर चांगदेवाचा जन्म झाला असला पाहिजे. शक १५३१ पूर्वी शेंसवाशें बरें या पंथाची स्थापना झाली असली पाहिजे म्हणून वर दिलें च आहे. तेव्हां शक १२३० नंतर शेंसवाशें शक १५२१ पूर्वी शेंसवाशें हा काल या पंथाचे स्थापनेचा असला पाहिजे असें निर्णित होतें. मला वाटतें शकांच्या चवदावें शतकाच्या मध्याचे सुमारास मानभावी पंचरुणांचा काल असावा; ते यादवकालीन सासनाहींत

गो का चांदोरकर

जेधे यांची शकावली

१ पुढील शकावलीची वही रा रा दयाजीराव सर्जेराव ऊर्फ दाजीसाहेब जेधे देशमुख, इसाकतदार मौजे कारी, सस्थान मोर यांजकडून मजकडे सुमारे ११० वर्षांसाठी आली. त्या वेळचे कांही महत्वाच्या कामांतील मनोव्ययतेमुळे, इतर कागदांबरोबर ती जी एकदा गैरबिल्लेस लागली ती मालकाने गेले सहा महिन्या-पूर्वी तिची मागणी करीपर्यंत तशी च पडून राहिली होती. ती शोधून काढल्यानंतर, तिची मकल करून घेऊन मूळ वही मालकांकडे परत केली, व नकल आपले मंडळाकडे तपासून घेण्याकरिता ठेविली. आपले अध्यक्ष, चिटणीस, व संशोधक रा पां न पटवर्धन यांनी तिची चांचणी केली असून, तींतील कांहीं मित्र्या गणितदृष्टीने तपासून पाहिल्या आहेत.

२ ही वही उभ्या व अरुंद अशा पोर्तुगीज कागदावर लिहीली आहे. तिची पाठपोट बावीस पाने असून, तेविसावे पान अर्धे च लिहिलेले आहे. हीत शके १५४० ते शके १६१९ पावेतोची सालवार हकीकत कमजास्त तपशिलाने दिलेली आहे. मूळ वही तपासून पाहिल्यानंतर अगर वाचल्यानंतर, तीत कोणी तरी बरे च ठिकाणी शोध केले आहेत, कांही ठिकाणी बोजड रीतीने अक्षरे चिताड करून गिरविली आहेत.

३ मंडळाचे सुप्रसिद्ध संशोधक रा. वि. का. राजवाडे यांनी म. इ. सा. संड १८, लेखांक ५ मध्ये एका त्रुटित शकावलीची कांही पाने छापिली आहेत. त्यांतील शक १५५४, १५७८, १५८६, १५८८, व १५९२ या सालांतील हकीकत या वहीतील त्या च सालांसाठी दिलेल्या हकीकतीशी लावून पाहतां असे निश्चयाने म्हणतां येते की, या दोन्ही शकावलींचे मूळ एक च असावे भाषेच्या दृष्टीने रा. राजवाड्याची शकावली जुनी आहे. प्रस्तुतची वही शेन्दीडशे वर्षांपूर्वी लिहिली गेली असावी असे या वहींतील सा, सा, स वगैरे अक्षरांचे वळणावरून म्हणण्यास हरकत नाही. दोन्ही शकावलींत जो भेद-म्हणजे तपशिलाचे आधिक्य-आहे त्यावरून असे विनधोक म्हणतां येते की, जेधे यांची सालोसाल उपलब्ध झालेली माहिती मूळ शकावलींत त्या त्या सालासाठी नमूद करून, या वहीचे लेखकाने ही शकावली सजविली आहे, व ती जेधे देशमुखांसाठी च केली असावी.

४ या शकावलींतील साली दिलेल्या सहा बाबी विशेषकरून लक्षात घेण्यासारख्या आहेत:—

(१) शिवछत्रपतींचा जन्मकाल या शकावलींत शके १५५१ फाल्गुन वद्य ३ शुक्रवार असा दिला आहे. ही बाब सरोसर चमत्कारिक आहे. सुमारे १६ वर्षांपूर्वी, या बाबीची बरीच भवति न भवति होऊन, छत्रपतींची जन्मतीथी शके १५४९, प्रभव, वेशास शु, १ गुरुवार, उत्तररात्र, आश्विनी नक्षत्र, ता. ६

एप्रिल सन १६२७ (old style) 'असल्याबद्दल मीं ठराविलें होतें (पहा, केसरी वर्ष २०, अंक १७, ता २४।४।१९००) प्रसिद्ध व अप्रसिद्ध बखरींत या जन्मतिथीबद्दल अत्यंत विसंगतता आहे; सबब या बाबीचा जितका जास्त खल होईल तितका पाहिजे च आहे

(२) शक १५७१ नील थोरले शहाजी महाराज व जेधे देशमुख याचे दरम्यान शपथपूर्वक झालेल्या करारमदारांसंबंधीचे उल्लेखावरून असें म्हणण्यास हरकत दिसत नाही की, दादाजी कोंडदेव व शिवाजी महाराज यांनीं पुणें प्रांतांत रचूं घातलेल्या व्यूहास व धोरणास शहाजींची पूर्ण अनुमति होती कदाचित् शहाजी महाराजांची च ही मसलत असावी.

(३) या शकावलींत अकजलखानाचे वधाचा प्रसंग बरा च खुलासेवार दिलेला आहे, व तो देताना, अखेरीस

॥ हनुमंत अंगद रघुनाथाला ॥

॥ जेधे बादल शिवाजीला ॥

असा एका पोंवाड्यांतील चरणाचा उल्लेख खुबीने केला आहे. हा उल्लेख कोणते पोंवाड्यांतील आहे हें कळत नाही

(४) शिवाजीमहाराज व औरंगजेब यांची भेट आगव्यास झाली — दिल्लीस नव्हे — असें या शकावलींत स्पष्ट म्हटलें आहे. या उल्लेखावरून रा. राजवाडे यांच्या म. इ. सा खंड ८, ले. २३ मधील उल्लेखाची संगति लागते. इकडील बखरींतून दिल्लीस भेट झाल्याचे जे उल्लेख आहेत त्यांचा अर्थ इतका घ्यावयाचा की, ही भेट स्थूल मानाने मोगलांचे राजधानींत म्हणजे दिल्लीस झाली. भेटीसंबंधानें या शकावलींत दिलेले स्थानाचा मुसलमानी तदारिखातील हकीकतीशीं उत्तम मेळ आहे.

(५) कारंज्याचे स्वारीचा बखरीतून उल्लेख आहे. परंतु स्वारीचें साल बजेरें या शकावलींत पहिल्यानें च आढळतें

(६) नेताजी पालकर सरनोबत यास शुद्ध करून घेतल्याचा उल्लेख या शकावलींत शके १५९८ त आलेला आहे. इकडील बखरींत नेताजीचे धर्मांतराचा उल्लेख नाही मआसिर-इ-आलमगिरी या मुसलमानी तदारिखेंत मात्र या संबंधानें निर्देश असून, ता. १ शवाल १०७७ हिजरी (ता २७ मार्च १६६७) रोजीं नेताजीची सुता झाली असें तींत स्पष्ट लिहिलेले आहे नेताजीचें नवीन नांव मुर्शिदकुलीखान ठेवण्यांत आलें असें हि वरील तदारिखेंत आढळतें शिवाजी महाराजांवर आग्रा येथें आलेल्या प्रसंगाशी या धर्मांतराचा संबंध येत नाही बळजबरीनें बाटविले जाण्याचा नेताजीवरील प्रसंग अलग आहे.

बा गं. टिळक

जेधे यांची शकावली

(पान १ बाजू १)

श्रीगजवदनवरुंद

श्री शके १५४० कालयुक्त नाम संवछरे कार्तिक वर्ष प्रतिपदा औंघर्जेव
उपजला

शके १५४६ रक्ताक्षी संवछरे

कार्तिक मासी भातवडीस मो-
गलाचा सुभेदार लस्करसान
व येदिलशाही मुला महमद येसी
दोन कटके मलिक आबरे बुडवि-
ली

मलिक अबरे सोळापुरास वे-
ढा घालून विज्यापूरकरापासून
घेतले.

शके १५४७ क्रोधन नाम संवछेरी
जाहगिर पातशाहावरी त्यांचा लेक
सुलतान खुरम रसोन निजामशार्हामध्ये
गेला त्यास निजामशार्हामध्ये मलिक अबरे
ठाव दिलहा

शके १५४८ क्षय नाम संवछरे वैशाख
मासी मलिक अबर परलोकास गेला

शके १५५० विभव नाम संवछरे सुलतान
खुरम पातशाहीस दिलीस बैसला नाव
शाहाजाहा ठेविले.

(बाजू २ री)

ये वर्षी कार्तिक मासी लुणपक्षी पंचमी गुरुवासरी नक्षत्र पुष्य राजश्री
कान्होजी नाईक जेधे यांची पहिली स्त्री पासलकराची लेकी सावित्रीबाई होती तिचे
पोटी बाजी ना पुत्र जन्मला माहा नक्षत्र अनुराधा दक्षणायेन

शके १५५१ शुक्र संवछरे

कालगुण वद्य त्रितीया
शुक्रवार नक्षत्र हास्त
घटी १८ पळें ३२ गड ५
पळें ७ ये दिवसी राजश्री
च. सं. २३

चैत्रमासी ईमराम ईदिलशाहा
परलोकास गेला सुल(ता)न महमद
शाहा तख्ती बैसले सवाससान
प्रधान जाला मुरार जगदेराव

सिवाजी राजे सिवनेरीस
उपजले

कारभारी जाला

१

श्रावणे पूर्णिमेस लुसजी
जाधवराव निजामशाहानी
मारिले

१

शके १५५२ प्रमोद संवत्तरे

वे वर्षी दुकाल पडिला

पौश वद्य येकादसी फतेसा-
नास सोडून मज्यालस दिलही

शके १५५३ प्रजापती संवत्तरे
फतेसाने बुन्हान निजामशाहा
मारिला

१

शके १५५४ अगिरा संवत्तर

जेष्ठ काजी महमतसार्ने वे
डा घालून दौलताबाद घे-
बली

१

भाद्रपद मासी शाहाजी राजे
याणी पेमगिरीस निजाम शा-
हावरी छेत्र धरिले

(पान २ बाजु १)

शके १५५७ युव संवत्तरे शाहाजी राजे
माहुलीस गेलें तेथें रणदुलास्रान ईदिल-
शाही व सानजमा भोगलाचा सुभा जा-
ऊन वेडा घालून निजामशाहा हाती घे-
तला शाहाजी राजें ईदिलशाही चाकर
जालें ते समई रणदुलास्रानाने कान्होजी
जेधे मेले होते तेथें माहाराजाची भेटी
जाली

१

शके १५५८ धाता संवत्तरे तद
शके १५६१ प्रमाथी संवत्तर वे सव-
छरी बसवापटण ईदिलशाहानी
घेतले

शके १५६५ सुमान संवत्तरी
बाहादुरशाहा उपजले नाव शाहा
अलम ठेविले

१

शके १५७० सर्वधारी नाम सवत्तरी
श्रावण वद्य प्रतिपदा शाहाजी राजे
मुस्तफाखाने धरिले नजीक चंदी त्या-
जबा कान्होजी नाईक जेधे व दादाजी
रुष्ण होते त्यास कनकगिरीस अटकेत
ठेविले ते समई दादाजी पतासचा
पुत्र रत्नाजी पत कनकागिरीस मृत्य
पावले

७

१

(बाजु २ री)

शके १५७१ विरोधी संवत्तर जेष्ठ
शुध पूर्णिमा शाहाजी राजे कोढाणास
येऊन सोडिले ते समई कान्होजी नाईक
जेधे व दादाजी रुष्ण लोहकरे यांस
सोडिले माहाराजांची व त्यांची भेटी
जाली ते समई माहाराज बोलिले की
तुम्ही अम्हामुले बदवानी श्री जालेस
यांउपरी आम्हीं पातशाहासी तह केला
कीं बारा गांवातून मजुरा करून
हुकुम प्रमाणें कर्नाटक प्रांते मस-
लत करावी त्यावरून बेगरल
प्रांत पांचा लक्षा होनाचा जाहा-
गिर दिलहा आहे यांकरिता आ-
पणास कर्नाटकाची मसलत क-
रावी लागली तुमचे वतन माव-
ळात आहे चिरजीव राजश्री सि-
उबा सेडेवारीयांस व पुणा आहेत
त्याजबल तुम्हीं जंभावानसी रा-
हावे तुमची जबरदस्ती त्यां प्रांते

आहे अवघे मावळचे देशमुख
 देखील त्यासी रुजू होऊन त्यांचे
 आज्ञेत वर्तेन येसा विचार क-
 रून जबरदस्तीने राहावे येसादी
 मोगलाई कडील फौज व ईदिलशाही
 कडील फौज आली तरी आपण ईमान
 राखाव त्यांसी लढाई

(पान ३ बाजु १)

करावी येसी शफत ईमान पुरस्कर
 बेलरोटीवर हात ठेऊन घेतली तैसी
 च त्याणी हि कान्होजी नाईकांस शे-
 फत दिली अणी कान्होजी नाईक
 यांस व दादाजी कृष्ण यांस वस्त्र
 देऊन बराबर हुजऱ्या व पत्रे देऊन
 राजश्री सिवजी राजे यांजकडे पाठविले
 शके १५७६ जये संवछरीं सभाजी राजे
 यांस उमाजी राजे पुत्र जाले
 कार्तिक वद्य द्वादसीस उपजले
 शके १५७७ मन्मथ संवछरीं राजश्री
 सिवजीराजे याणी पौष चतुर्दसीस
 जाऊन जावली घेतली ते समई
 कान्होजी जेधे देशमुख व बांदल
 व सिलिबकर यांचा जमाव व मावल-
 च्या देशमुखांचा जमाव बराबर
 घेऊन जमावाच्या बळे युध्य करून
 जाउली घेतली

शके १५७८ दुर्मुख छवछर

वैशाखमासी राजश्री सिवजी
 राजे याणी रायरी घेतली स-
 मागने कान्होजी जेधे देशमुख
 ताा भोर व बांदल व सिली-

मार्गशीर्ष मासी सुलतान म-
 महद ईदिलशाहा भृत्य पाव-
 ले
 अस्वान वद्य पक्षी राजया-

बकर देशमुख व मावळचा
जमाव होता हैबतराउ व बा-
लाजी नाईक सिलीबकर याणी
मध्यस्ती करून चंदरराउ कि-
लियाखाली उतरले त्यावरी
दुसरा सिका हैबतराउ सिलि-
बकर यांस दिल्ला आणी भावा-
भावाच्या वांटणीया केल्या

नी सुपे घेतले संभाजी मो-
हिते धारिले
माघ शुध पक्षी गायेकव-
डासी सोयरीक केली स-
सवार बाईचे लग्न जाले

शके १५७९ हेमलंबी संवत्सर

चैत्र वद्य येकादसी र-
विवारी घटी ८ अवर-
गजेबने अदलशाहापासू-
न बेदर घ्यावयाचा तह
केला आणि बेदरास अले
अशाढ शुध त्रितीया गुरु-
वारी बेदर घेतले १ वैशाख
शुध पंचमीस जाधवराया-
सी सोयरीक केली

वैशाख शुध द्वारसीस ईंगलीथा-
ची सोयरीक केली
वैशाख मासी जमर लुटले
जेष्ठ शुध द्वादसीस राजश्री सिवजी
राजे यास संभाजी राजे पुत्र
जाले पुरंधरी उपजले

जेष्ठमासी नौसिरखान यासी
युध्य अमदानगरी राजश्री
सिवजी राजे याणी केले

अश्वीन वद्य द्वादसीस कं-
ल्याण भिवडी राज्यानी
घेतली ते समई लस्कर
व हाशम दादाजी बापूजी-
स सुभा सांगोन रवाना केले
तेव्हां कान्होजी नाईक जेधे
याजपासून दादाजी रुष्ण
लोहकरे त्यांचे भाऊ सखो
रुष्ण लोहकरे

कार्तिक शुध पौणिमेस खान
महमद बडे साहिबिणीने मारिला
पौष मासी औरंगजेब दिली-
वर चालले

(पान ४ बाजू १)

शके १५७९ हेमलंबी संवत्सर

यांस मांगोन घेतले अणी
दादाजीपंत यांस कल्याण-
चा नामजाद हवाला व स-
खोपंतास भिवडीचा हवाला

सागितला येताजी गोपनाथ
यांणी अपले भाउ कान्होजी
नाईक जेधे यांकडील फार-
भार अम्हीं करीत होतो तै-
सा च करावा म्हणून हाती
दिल्ले

शके १५८० विलंबी संवत्सर पौष
मामी फतेखान विजापुरी विश दे-
ऊन मारिले व श्रावण मासी बाहा-
लोलखान मारिला भाद्रपद शुध १३
सोनाजीपंतास दिलीस रवाना केले
वखें दिल्ली

शके १५८१ विकारी संवत्सर

भैरंगजय तस्ती बैसल
वैशाख मासी अदल-

भाहा पातशाहा यांचे
करमान मावळच्या देश-
मुस्तास अले की अफजळ-
खानास सामील होणे त्यांस
केदारजी खोपडे अफजलखा-
नाजवळ होते सडोजी बिन
धर्मोजी खोपडे देशमुख ता
उत्रोली हे अफजलखाना-
कडे गेले

कान्होजी नाईक जेधें यास
मावळच्या देशमुखवराबरी
करमान अला होता तो घेऊन
व आपलें पाच जण पुत्र घे
ऊन राजश्री स्वामीच्या द-
र्शनास राजगडास गेलें रा-
जश्री स्वामीस परवाना दा-
खविला तेव्हा राजश्री स्वा-
मी बालिलें की तुमचें सेंजा-

श्रावण शुध २ सिवाजी राजे
जाऊलीस अले भाद्रपद
वद्य चतुर्दसीस सिवाजी
राजे यांचे स्त्री सईबाईस
देवआज्ञा जाली

कार्तिक मासी अफजलखानाने
प्रतापगडास रुष्णराव हेजीय
राजश्री स्वामीकडे पाठविला
त्यांस वखे देऊन प्रतापग-
डासाली भेटी व्हावी हा
निश्चये करून माघते पाठवि-
लें तेव्हां अतथस्वें विचार
कान्होजी जेधे व सरकारकून
बैसोन राजश्री स्वामीनी विचार
केला की मुसलमान बेमान
अहे बादलाचा जमा जाड-
लीस व दंराच्या रानात
राहार्णे कदाचित भेटीचें
समई त्याने बेईमानी केली

री केंदारजी व खंडोजी सो-
पडे दशमुख ता उत्रोली
ह अफजलखानाकडे गेलें
तुम्ही पातशाहार्ह हुकुम मोडून
राहिले म्हणजे वतनास अपाये
होईल जिवावरी गोष्ट येऊन
संकट पडले याकृतिं तुम्ही
हि जाणें त्यावरी कान्होजी
ना बोलिले की माहराजानी
अपली क्रिया घेऊन तु-
मचे हाती दिल्ली ते च क्रि-
या व ईमान आपला शाबूत
आहे वतन साहेबाच्या पा-
यावरी ठेविले आपण व
आपले साँ साहेब पुढें सखस्त
होऊन तेव्हा जे होणें तें होईल
(पान ५ बाजु १)

कान्होजी

शके १५८१ विकारी मार्गशीर्ष मास

बैसं बोलोन शफत केली त्या-
वरी राजश्री स्वामी बोलि-
लें की हातावरी पाणी घेऊन
वतनास घालणें आज्ञेप्रमाणें
वतनास हातावरी पाणी घेऊन
सोडिले तेव्हा बोलिलें की अ-
पला कबिला कारीस आहे तो त-
ळंगावाकडे घेऊन जाणें ते
समई दादाजी कृष्ण यांस क-
ल्याणच्या ह्वाला होता त्यांस
बोलून आणून त्यांचे वडील
पुत्र रत्नमाजी दादाजी आप-
णाजवळ ठेऊन कान्होजी ना-

तरी त्यांचे लस्कर पारात
आहे तें डोंगरास चढून देणे
अणी निवडक माणूस घेऊन
अपली मदत करणें कदाश्चि-
त श्री अवेच्या वरदे अफ-
जलखान मृत्य पावला तरी
ईशारतीचें अबाज गडावरी
होंतील तेव्हा पारावरी चालून
घेऊन अगदी लस्कर बुडवणें
हैबतराउ व बाळाजी ना सिलि-
बकर जमावानीसि बोचेघो-
लीचें घाटी ठेविलें आहेत
तें घाट लस्करास चढूं देणार
नाहीत येसा अतास्ते विचार
जाला आणि बदोबस्ती केली-

मार्गशीर्ष मासी शुधपक्षी सप्तमी गु-
रवारी प्रतापगडाचें मार्चीस अफजलखान

चा पालसी व हेजीब घेऊन हुद-
करासमवेत भेंटीस आले राजश्री
स्वामी किलियावरून उतरून भेंटी-
स अलें भेंटी समई चेकांगी करून
अफजलखान जिवें मारिला सिर
कापिले जीव माहाला व लोंक
व कान्होजी ना यांचे पुत्र बाजी
सर्जाराउ यांणी युध्याची सर्त
केली ईशारती अबाज प्रताप
गडावरी जाला तेव्हा कान्होजी
नाईक जेधें जमावानिसी व
बादल देखील यांणी पारावरी

आले मग सिद्दी जोहार येऊन
पनाळीयास वेढा घातिला
अश्वीन मासी चाकणेचा कोट शा-
स्ताखाने घेतला मग पुणियास
अला

भाद्रपद वद्य त्रयोदसी पनाळा
सलाबत खानासी दिलहा सला केला

स्ताखान भिवरा उतरोन अ-
ला
आषाढ वद्य १ पनालियाव-
रून राजश्री स्वामी उतरोन
१ खेळणीयास गेले ते सप्तर्षि सि-
द्दी जोहार यांची फौज पाटीवरी
१ अली युध्याची दाटी बहुत जा-
ली तेव्हा बादलाच्या लोकानी
युध्याची शर्त केली लोक खस्त
जालें बाजी प्रभु देशकुळकर्णी
ठार जाला

(पान ६ बाजू १)

शके १५८२ शार्वरी

माघ शुध चतुर्दसी मंगळवारी
काहार तलबखान यांसी लडाई
जाली बारसिंडीस जुझ जाले
राजश्री स्वामीची फर्ते जाली
त्या पासून खंडणी घेऊन वाट
दिलही

माघमासी राजश्री स्वामी (नी)
निजामपूर लुटिलें दाभुल व
प्रभावली कबज केली

पौष शुध १२ द्वादसीस रा-
जश्री मोरोपंतास मजमु दिलही

आषाढ वद्य १
तेव्हा तरवारेचें पान आधी
बादलास द्यावेसे केले त्याव-
री जेधेयांस द्यावे
कार्तिकमासी राजश्री सोनाजी
पडित शास्ताखानाचा निरोप
१ घेऊन राजगडास राजियापासी
आलें
ईदिलशाई परडे कोट मोगला-
स शास्ताखानाचे मारफातीने
१ दिल्ले

शके १५८३ पुष्य संवत्सर

वैशाख शुध ११ सोमवारी श्रृं-
गारपूर राज्यानी घेतलें
तेथील राजे सूर्यराउ पळोन
गेले

कार्तिक मासी राजश्री वर्धन-

च. सं. २४

दुईरी गडास बुलाखीने
घेऊन वेढा घातला तेथें काव-
जी कोढाळकर जाऊन चारशें
१ लोक मारून वेढाकाढिला
सिद्दी जोहार सलाबतीखाना-

गडास जाऊन उष्णाकाल स-
पूर्ण राहिलें

भाद्रपद शुध शशी नरहरी
अनंदराउ यांस पेशवाई
दिल्ही अणी अनाजी पंतास
वाकेनिसी दिल्ही सरकार-
कुनास पालख्या दिल्या

वरी अली ईदिलशाहा खा-
सा जाऊन लढाई करून मो-
डिला तों पळोन केलोसीस गे-
ला अणी दो महिनीयानी
मेला

१

(बाजू २ री)

शके १५८४ शुभरुत संवछरे
वरी सासा राजियांनीं
पेणेस छापा घातला
मोरोयतास पेशवाई
भाद्रपद शुध द्वाससी
दिल्ही पेणेच्या जुझात
व लोक हि जसमी

जामदारखाना
मिरे डेगरास जाऊन
चैत्र वद्य दशमी गुरुवारी
निळोपंतास मजमु दिल्ही
अनाजी पंतास सुरनिसी
वाघोजी तुपे जसमी जालें
जालें कांही पडिले

शके १५८५ शोभरुत संवछरें

चैत्र शुध अष्टमी रविवार
शास्ताखानावरी पुणिघात सि-
वाजी राजा सासा जाऊन छा-
पा घातला १ शास्ताखानाचा हात
तुटला मग पलाला त्यांचा लेकर
अबदुल कते ठार जाला लाल मा-
हलात सिरले तेव्हा कान्होजी ना-
ईक जेधें यांचा पुत्र चादजी नाई-
क समागमे युध्य समई होते सज्ज्या-
राउ स्वाराच्या जमावांत नदी पालि-
कडे ठेविले होते राजश्री स्वामी
लाल माहालचे दिडीने बाहेर निघ-
ताच घोडियावरी

मार्गेसीर्ष मासी जसवतसिंग
कोढाणियां साले वेढियास आले

माघ शुध शशी शनवारी शाहाजी
राजे परलोकास गेले

माघ वद्य चतुर्थी भृगुवारी
राजे फिरोन गडास आले पौष
मासी वद्य चतुर्थीस जाऊन
सुरत लुटिले

(पान ७ बाजू १)

शके १५८५ शोभ रुत

चैत्रशुध

चैसोन निधोन स्वारीबराबर

कर्यांत मावळात निघालें वरकड
जागाजागा लश्करच्या टोल्या
ठेविल्या होत्या त्यांही निघाल्या

१

शके १५८६ क्रोध संवत्सर

जेष्ठ शुध चतुर्दसी सोमवारी
जसवंतसिंग कोढाणीयांचा
वेढा काढिला त्यांचा सुवा तगीर
होऊन जयसिंगास जाला १
मार्गशीर्ष मासी खुदावदपूर राज-
श्रीनी लुटिलें १
पौष वद्य अमवाशा माहाबळें-
श्वरी जिजाई आउ तुला जाली
ग्रहण सूर्याचे होते १
सोनाजी पंती हि तुला केली १

कार्तिक मासी येदिलशाहाची व
राजेश्री स्वामीचा विघाड होऊन
सवासखान कुडाळास आले
राजेश्री स्वामी शेनेसहवर्तमान
जाऊन घोरपडे मारिले. सवासखा-
नासी युध्य केले तो पळोन १
घाटावरी गेला समागमे सज्या-
राउ जेधें होतें त्यांणी युध्याची
शर्त केली १

माघ मासी राजश्री जाहाजात
बैसोन बसनुरास गेले ते शा-
हार मारून आले १

माघ वद्य पंचमीस सोनाजी
पत परलोकास गेले १

शके १५८७ विश्वावसू संवत्सरे
(पान ७ दुसरी बाजू)

चैत्र वद्य दशमी शुक्रवारी
राजश्री पुरंधरास आले १
वैशाख मासी जयसिंग व दलेल-
खान येऊन पुरंधरास वेढा घा-
तला आपाढ शु १० राजश्री येऊन
जयसिंगास भेटोन सला केला
राजेश्री संभाजी राजे यांस पंचहजारी
देऊन चाकर केले १
फाल्गुण शुध नवमी सोमवारी
राजश्री सिवाजी राजे व राजश्री
संभाजी राजे येसे औरंगजेबचे
भेटीस गेले समागमे सज्याराउ
जेधे नेले १

येदिलशाहाचा व मोगलाचा सला
जाला उठोन जयसिंग व राज-
श्री सिवाजी राजे व दलेलखान
बिज्यापुरावरी मार्गशीर्ष मासी चा-
लून अले तेथें इदिलशाही फौजे
सज्याखान वगैरे येऊन लढाई
दिल्ली मग अतःस्तें द्रव्य देऊन
बिज्यापूरकरानी सला मग मो-
गलासी केला राजश्री सिवाजी
राजे यांणी जयसिंगा-
पासून निरोप घेऊन राजग-
डास आले १

शके १५८८ परामव संवत्सरे

जेष्ठ शुध द्वितीया राजश्री
सिवाजीराजे अगरीयास पाऊन

श्रावण वद्य द्वादसी अगरीया-
पटारायांत बैसोन पळाले

औरंगजबाची भेटो घेतली विघाड

होऊन राजश्रीस चौकिया दिल्या १

मार्गसीर्ष मासी परामिया व ताजस्तान
देवरुसी होते तो झगडा होऊन मा-

रिला हाती पाडाव केला

यावरी राजश्री समाजी राजे-

सहवर्तमान मार्गसीर्ष शुध

पचमीस राजगडास आले १

श्रावण वद्य अमवाशेस

त्रिबकपंत व रघुनाथपंत

कोरडे अगर धरिले १

(पान ८ बाजू १)

शके १५८९ पुवग संवळेरें

घैत्र वद्य *पंचमी त्रिबकपंत

दबीर व रघुनाथ पत कोरडे

दिलीहून सुटले राजश्री सिवाजी

राजे यांचे व मोगलाचे सख्य जाले

ते च वर्षी राजश्रीनी मुलकाची

बटाई केली

कार्तिक वद्य पंचमी संभाजी

राजे शाहाजादा व शाहा अलम

यास भेटास औरंगाबादेस गेले

मोगलासी संला जाला

वैशाखमासी बहलोलस्तान व

राजश्री येकोजी राजे रागणी-

यास वेढा घातला राजश्रीनी

वेढा मारून काढिला मग

भाद्रपद मासी घेदिलशाहा-

चा व राजश्री सिवाजी राजे

यांचा संला जाला १

जसवंतसिंगाची भेटो कार्तिक

वद्य शष्टीस जाली राजपुत्रा-

चे दर्शन कार्तिक वद्य त्रयो-

दसी सोमवारी होऊन दुसरे

दिवसी औरंगाबादेहून स्वार हो-

ऊन राजगडास आले १

शके १५९० कीलक संवळेरें श्रावण शुध

अष्टमी बुधवारी प्रतापराउ व श्रावण शुध

पचमी रविवारी नीराजी राठूजी स्वार हो-

ऊन फौजेनिमी औरंगाबादेस गेले १

शके १५९१ सौम्य संवळेरें

भाद्रपद मासी औरंगजेबे कासीस

उपद्र

पौष मासी मोगलाची व रा-

जश्री सिवाजी

(पान ८ बाजू २)

व केला देवालय बाडिले १

भाघ वद्य नवमी सुक्रवारी

कौठाणा घेतला उदयेभान

किलेदार मारिला तान्हाजी

राजे यांचा संला तुटला प्रता-

पराव आनदराउ फौजेनसी औरं-

गाबादेस शाहाजादी यांजवळ होते

राजगडा आले १

* प्रथम दशमी असे होते ते खोडून पंचमी केले आहे.

मालुसरा राजश्री कडील ह-
शमाचा सुभेदार पडिला

फालगुण सुध १५ राजगडी

१ राजाराम उपजले

१

फालगुण वद्य १२ भोमवारी
निळोपंत मजमदारानी पुरंधर
घेतला केसो नारायेण नन्हेकर
पडिले

१

शके १५९२ साधारण संवत्सरे

माद्रपदमासी राजश्री रायेगडी-
हून मोगलाच्या मुलकावर चालि-
ले जुनरास वेढा घातला आपण
कार्तिक सुध प्रतिपदेस सुरतेस
जाऊन शाहार लुटिले
कार्तिक वद्य त्रिंशक गड राज-
श्री मो-

कार्तिक सुध १४ सुरतहून फि-
रोन येतां दिंडोरीपासी दाउदसा-
न व राजश्री यासी क्षगडा जाला
हती येक पाडाव केला मग
कुंजरगडास येऊन राहि-
ले मार्गशीर्ष मासी कारजियास
गेले जातां

(पान ९ बाजू १)

पुरणी शके १५९२ साधारण संवत्सरे

रोपती घेतला
पौष मासी सालेरी भेदेकरून
घेतली
आशाढ वद्य २ बुधवारी रो-
हिढा घेतला
आशाढ सुध ९ गुरुवारी मा-
होली घेतली

१ अहिवत व रवलाजवला व मारकं-
डा हे गड काबीज केले
१ जेस्ट सुध ४ सुक्रवारी माला
लाऊन लोहोगड घेतला १

१

शके १५९३ विरोधकृत संवत्सरे

वैशाख मासी महवतसार्ने
वेढा घालू(न) अहिवत व मार-
कंडा व जवला अचलागरी हे
घेतले माघमासी मोरोपंती
हाशम घेऊन सालेरीची माची-
चा वेढा मारिला उपरला केला

जेस्ट मासी बाहादुरखान व दले-
लखान येऊन सालेरीस वेढा
घातला अस्विनामघ्ये वेढा का-
ढून औरंगाबादेस आले आणि
तेथे फौज ठेविली

१

(बाजू २ री)

प्रतापराव व आनंदराव कौजे-
नसी जाऊन बहलोलखान धरिला
मोहोकमसिंग व दारकोजी भोसले
धरिले हत्ती अकरा व घोडी सत-
रासे पाडाव केली

माघ मासी सुलतान शाहा-
अलम औरगावदेहून दिलीस
गेले

१

शके १५९४ परिधावी संवत्सरे

जेष्ठ वद्य ५ मोरोपत जाऊन
जवार घेतली तेथील राजा विक्र-
मशाहा पलाला मोगलाईत गेला

आशाढ मासी रामनगर घेतले
तेथील राजा पलोन दवनेस
गेला

१

जेष्ठ सुध ७ कल्याणपंती
चिंचवडी परलोकवास केला

जेष्ठ सुध ५ भागानगरीचा
पातशाहा सुलताना अबदुला

१

मार्गसीर्ष मासी अलि ईदिल
शाहा परलोकवास गेले त्याचा
पुत्र सुलतान सिकंदर तकती
बैसवि-

कुतुबशा हा मेला त्यांचा जावई
तानाहाशाहा तकती बैसवि-
ले नाव सुलतान अबदुल
हसन ठेविले राजश्रीचे

(पान १० बाजू १)

पुरवणी शके १५९४ परिधावी संवत्सरे

मार्गसीर्ष मास

ला सवाससान कारभारी जाला
राजश्रीचा व ईदिलशाहाचा सला
तुटला बाबाजी नाईक पुंडे वि-
जापुरी वकील होते त्यास बोला
ऊन आणिले

पुरवणी जेष्ठ

हेजीब नीराजीपंत भागान-
गरास जाऊन येक लक्ष हो-
नाचा तह करून भागानग-
रीहून सातष्ट हजार होन
घेऊन राजश्री पासी आले

१

कालगुण वद्य १: पनालागड
आर्णोजीपंती भेद करून को-
डाजी फर्जद बराबर लोक
देऊन घेतला साठी लोक रवा-
ना केले त्यानी पनाला घेतला

१

शके १५९५ प्रजादी संवत्सरे

चैत्र सुध प्रतिपदा राजश्री
राईरीहून पनाल्यास

चैत्र वद्य १० भोजवारी किले
परेली घेतली विजयी दशमी-
च्या मुद्दू

(पान १० बाजु २ री)

गले ते च मासी बहलोलखान
यांसी व प्रतापराव व अनंदराव
यांसी लडाई जाहाली विज्यापुरा-
जवळ फते जाली येक हत्ती पाडाव
जाला

ते राजश्रीनी जाऊन बंका-
पूर लुटिले

माघ वद्य १४ सिवरात्रीस

बाहलोलखानात व प्रताप-

१ राव सरनौबत याचा शगडा
निवटियास जाला प्रताप-

राव पडिले

१

श्रावण वद्य ९ रविवारी सातारा
घेतला कार्तिक मासी सर्जाखाना-
सी व बिठोजी सिंदे यांसी शग-
डा जाला बिठोजी पडिला

फाल्गुण वद्य ११ संपगावी

ची पेठ लुटिली आनंदराव

येता सिंदरखानासी लडाई जाली

१ दोन हत्ती पाडाव केले

१

शके १५९६ आनंद संवत्सरे

चैत्र वद्य १४ राजश्री स्वा-
मीनी केळजा घेतला वद्य
पक्षी फते जाली

*चैत्र वद्य ९ बुधवारी दो प्रहरां

रात्री मातुश्री जिजाई आठ पा-

१ चाडात निवर्तली

१

१

(पान ११ बाजु १ ली)

पुरवणी शके १५९६ आनंद संवत्सरे

माघ वद्य ५ गुरुवारी राजश्री
संभाजी राजे यांची मुज जाली
चैत्र शुद्ध १३ चिपोळणात ल-
शकरची पाहाणी केली आणि
राजश्री हंबिरराव मोहिते यासी
सरनौबती दिल्ली

फाल्गुण वद्य ५ मीस राजश्री

स्वार जाले ते चैत्र वद्य ५

फोडियास वेढा घातला बराबर

राजश्री सरज्याराव जेधे होते

१

१

जेष्ठ शुद्ध १२ शुक्रवार घटी
२१ पले ३४ स वी ३८।४० सी
४२ तीन घटिका रात्र उरली
तेव्हा राजश्री सिवजी राजे मो-
सले सिव्हासनी बैसले छ. १०
राबिलावल सु ॥ समस सवैन

जेष्ठ शुद्ध ४ घटी ५ अवल

सलिं राजश्रीची मुंज जाली

जेष्ठ शुद्ध ६ शनिवारी समं-

त्रिक विवाह केला

१

राजश्री स्वामी सिव्हासनारूढ

जाले ते दिवसीं जेधे व बादल

अलफ

१ व मावळचे देशमुख व लोक
याणी अर्ज केला की आमची
सर्कराजी करावी

बाजु २ री

त्यास राजेश्री स्वामी बोलिले
की आधी पान मावळचे व तुमची
वतने आपल्या वशाने चालवा-
वी अन्यथा तुमचा जाला तरी
क्षमा करावा तुमचे चालवावे

१

शके १५९७ राक्षसनाम सवळरे वैशाख शुध २
राजश्री स्वामीनी फोडाचा कोट सुहंग
लाऊन उडविला मंग जेष्ठ मासी कडवाडीं सी-
वेस्वर व आकोले कबज केले ते समई
राजश्री शरज्याराव जेधे समागमे होते
त्यानी तरवारेची शर्ती केली व बल कबज
करून रायगडास गेले त्या समई राजश्री
बाबाजी नाईक पुढे मृत्यू पावले सातारा
मार्गसीर्ष शुद्ध ५ पंचमीस घेतला बहलोल-
खान खवासखाने धरिला आपण कार-
भारी जाला छ ३ रमजान

(पान १२ बाजू १)

शके १५९८ नल नाम संवळरे

जेष्ठ वद्य ३० बहादुरखानासी व
बहलोलखानासी हलगीस लडाईं
जाली ईसलामखान रुमी भोगलाचा
पडिला बहलोलखानाची फते जाली
आशाढ वद्य ४ रा नेतोजी
पालकर यानी प्राश्वीत घेतले
शुध जाले

कालगुण मासी राजश्री सिवजी
राजे भागानगरास जाऊन पात
शाहाची भेटी घेतली बा राजश्री
सर्जाराव जेधे देसमुख ता भोर

पौष मासी हुसेनखान माइणा
यासी व राजश्री हंभिरराव यासी
गदक प्राते यालगेदला जवळ
पाडाव केला दोन हजार घो-
डे व हाती पाडाव जाले
शुध समई राजश्री नागोजी
बिन सर्जाराव जेधे याणी
शुध्याची शर्त केली खाण्या-
च्या हत्तीच्या सोडेवरी वार
करून हाती वलिला तेव्हा
हसनखानाने हत्तीवरून

व येसजी कक सरनोबत होते
त्यावरी पार्लशाही फौज बा घेऊन
करनाटकास गेले

तीर मारला तो मस्तकी
लागोन हणवटी ज्वल
१ निघाला ते जखमेने ठार
जाले त्याची स्त्री गोदु-
बाई घोरपडी याची कन्या
कारीस सती निघाली

१

कार्तिक सुध शष्ठी ६ रविवार
राजश्री सभाजी राजे श्रीगार-

बाजू २ री

पुरास जाऊन राहिले होते

१

शके १५९९ पिंगल संवत्तरे

चैत्र मासी राजश्री सिवाजी
राजे भोसले याणी चर्जी घेत-
ला कुल करनाटक कवज केले
आशाढ मासी चीपती ज्वल
सेरसान बैरागी पाडाव केला
ते समई राजश्री सर्जाराव जेधे
याणी युध्याची शर्त केली राजश्री
कडे हाती दाहा पाडाव जाले
चैत्र मासी वद्य १२ राजेश्री त्रि-
बक्पंत दबीर यांनी सिवपुरी
केलासबास केला
आशाढ मासी बहादुरसाने
अदलशाहाचे लालदरगे कोट
घेतला श्रावणमासी रणमस्तसा-
नाच्या विद्यमाने नलदुर्ग घेतले

श्रावण मासी राजश्री सिवजी
राजे याणी व राजश्री यकोजी
राजे याची भेटी जाली परस्परे
कित पडोन येकोजी राजे
न पुसता पळोन तजावरास
गेले त्यावरी राजश्री स्वामी-
नी त्याची विलात जगदेवगड
१ व मुलुक व चिदबर व ब्रधा
चल हा प्रात कुल घेतला
आणि कोल्हारास वेढा घात-
१ ला

१

भाद्रपद मासी बहादुरसान त-
गीर होऊन दिलेरसान सुबा
आला मग अस्वीन मासी भळे-
सिडीस सर्जान व मसुदसान
व भागानगरकर मिळोन दिलेल-
सानासी शगडा केला मोगल
निघोन नलदुर्गास गेला

१

(वान १३ बाजू १)

पुरवणी शके १५९९ पिंगळ संवत्तरे

अश्विन मासी राजश्री रघुनाथ

पौष मासी बहलोलसान पार

नारायण यासी मजमु
 दिल्ली लास होन बकसीस
 दिल्ले चजीचा साहेबसुबा
 दिल्ली कार्तिक मासी राजश्री
 स्वामी करनाटकातून ग-
 दक प्रांतास अले बलेवडी-
 स वेढा घातला
 मार्गशीर्ष मासी राजश्री मो-
 रोपत पेशवे यांनी नासीक
 लुटिले त्या प्रांते विक्रम
 शाहा जेवरचा राजा होता
 तो व सिद्दी फकीर मोगलाचा
 फौजदार होता तो पाडाव
 केला फते जाली

(बाजू २ री)

लोकास गेले विजापूर मसुदसा-
 नाच्या हावाला जाले तो च*
 कारभारी जाला

कार्तिक मासी येकोजी राजे
 फौजजेनिशी हबीरराव सरनौबत
 यासी करनाटकात अहिरीपासी
 १ शगडा जाला येकोजी राजे यांनी
 तीन हजार घोडी व हत्ती पाडाव
 केले सरदार पाडाव केले अणी
 जाऊन त्रिपदीस बैसले
 मग कोल्हार कोट येकाजी
 राजे यांनी देऊन सला केला

१

शके १६०० कालयुक्त सवळरे

जष्ट मासी राजे गदक प्रांत
 कबज करून राघेगडास अले
 पौश सुध १० सभाजी राजे
 पारसे होऊन पालीगडावरून प-
 कोन मोगलाईत दिलेरखानापासी
 गेले त्यांनी त्यासी सत्त हजारी
 दिल्ली संन्मान केला
 फाळगुण वद्य १० शाहा अलम
 अवरगाबादेस आला अणी
 अजमीरावर अवरंगजेब चढोन
 गेले राणियाबरी मोहीम
 केली

श्रावण सुध १४ करनाटकातील
 १ बेरोळकोट रघुनाथ पती व
 अनंदराव याणी वेढा घालून
 घेतला

पौश वद्य १० सभाजी
 पत बाकेनीस निवर्तले असेती

१

१

माघ वदी येकादशी भूमी-
 कप जाला

बुधवारी रात्रत २० । १४
 श्रुगारपुरी भवानीबाई लेक

१ सभाजी राजे यासी जाली

शके १६०१ सिधार्थी सवळरे

चैत्र सुध प्रतिपदेस मोरोपंत
 पेशवे याणी हुसेनखान माये-
 णा याचा लेक पाठऊन किले

वैशाख सुध २ गुरुवारी
 दिलेरखान भूपालगड घेतला
 रामनवमीस थोरले अनंद

कोपल घेतले अणी हुसेन-
खानास सोडिले अपला चा-
कर केला

राव याणी बाळापूर घेतले

१

(पान १४ बाजू १)

पुरवणी शके १६०१ सिधार्थी नाम संवळरे

भाद्रपद सुध प्रतिपदेस शा-
मजी नाईक विजापुरास पाठवि-
ले अश्वीन मासी दिलेरखाने
विजापुरास वेढा घातला का-
र्तिक मासी ईदिलशाहाचा व
सिवजी राजे थाचा सला जाला
त्याचि महिणियात राज्यानी जा-
ऊन जालनापूर लुटिले तेथे
रणमस्तसनासी लडाई जाली
सिद्दोजी निंबालकर गोळी ला-
गोन ठार जाले राजे फिरोन
पट्यावरून रायेगडास अले
अश्वीन सुध ३ शनिवारी वासो-
टियावरी च्यार घागरी रुपये
२६००० सापडिले

दुसरे दिवसी रायेगडी
तरवारातून ज्वाळा निघाल्या मा-
गशीर्ष मासी संभाजी राजे
मोगलाईतून पळोन पनालि-
यासी अले

पौष वद्य ७ भोमवारी रा
ज्याची त्याची भेटी जा-
ली माघ मासी ईदिलशाहा-
चा मोगलाचा सला जाला
विजापूरचा वेढा उठिला
फालगुण वद्य १० राजारा-

१ माचा विवाह जाला राये-
गडी प्रतापरायाची लेकर
केली फालगुण वद्य २ राजा-
२ रामाची मुंजी जाली

शके १६०२ रौद्र संवळर

चैत्र शुध १५ पौर्णिमा शनि-
वारी दो प्रहरां दिवसां गय-
गडी सिवजी राजे

वैशाख शुध ३ त्रितीयेस रा-
जारामास अनाजीपंत सुर-
णीस यानी मंच-

(बाजू २ री)

यानी देह ठेविला सुर सन
समानानि अलफ जेस्ट मासी
मोरोपंत पेशवे अनाजीपंत
प्रल्हादपंतास हबिररायाने
घरून पनालियास संभाजी
राजे यांजपासी नेले कुल फौज
येकत्र होऊन राज्य संभाजी
राजे यासी दिल्ले श्रावणमासी

की बैसविले संभाजी राजे
यास कैद करून बैसा तह
करून मोरोपंत व आपण
पनालियावर चालोन गेले
आशाढ शुध २ शुक्रवारी
संभाजी राजे रायेगडास
आले राज्य करू लागले
राजाराम कैदत ठेविले

घाहादुरस्तान सुधा होऊन आले
आणि अहिवासा वेढा घालून
दिलेरस्तान हुजूर गेले
आश्वीन वदीं मोरोपतीं देह
देविला रायेगडी मेले त्याचे
पुत्र निळोपत सोडिले पेश-
वाई दिल्ली
अनाजीपंतांस हि सोडिले
मजमु दिल्ली त्यास मार्गसीर्ष
मासी बन्हाणपूर हविरराव
यानी मारिला

श्रावण शुध ५ पंचमी सं-
भाजी राजे मंचकारोहोन
१ जाले
पौष मासी रघुनाथ नारा-
येण चदीत धरविले आ-
णि हरजी राजे माहाडिक
१ व शामजी नाईक पुंडे यासी
कर्णाटकाचा कारभार सांगि-
(त) ला

(पान १५ बाजु १)

पुरवणी शके १६०२ रौद्र संवत्तरे

श्रावण वदीं २ दाभोळेस मोत्याची
वुस्ती जाली श्रावण वद्य ५ राथग-
डास आणून राज्यानी
पाहिलीं

माघ सुध ७ रायेगडी
सभाजी राजे सिंवासाची
बैसले

शके १६०३ दुर्मती संवत्तरे

चैत्र मासीं हरजी राजे मा-
हाडीक व शामजी नाईक
यास संभाजी राजे यांनी
बाा जईतजी काटकर व
बादजी कांडे हे फौज देऊन
कर्णाटकांत रवाना केली

कार्तिक शुध १३ रविवारी
पातशाहापुरी संभाजी राजे
याची व अकबराची भे-
टी जाली अगदी सेनासमु-
दाचे लश्कर व ह्शाम देखी-
१ ल समागमे होते अकबरास-
मागमें दुर्गादास होना बहुत
सन्मान केला ते च मासी अ-
जमशाहा औरंगाबादेस आ-
ला पौषमासी क्षय संवत्तरा-
मध्ये औरंगजेब बुन्हाणपुरास-
आला माघमासी हसन
अलिस्तान कन्याणभिदडी

२
ज्येष्ठ मासी सुलतान अक-
बर शाहा जाला औरंग-
जेबावर यागी होऊन
त्रिंबकास आले त्यास स
भाजी राजे याणी कोकण
पात पालीस ठाव दि-

ल्हा

भाद्रपदमासी संभाजी राजे

यानी कवी क-

(बाजू २री)

जाऊन फिरोन गेला

१

ळशाचा बोले मागती आणाजी
दतो सचीव यांजवर ईतराजी
करून मार दिलहा त्या मारानें
राजश्री अनाजी पंत व बाळ
प्रभु व सोमाजी दतो व हिरा-
जी फर्जेद परळी साले कैद
करून मारिले कर्णाटकांत शा-
मजी नाईक यास कैईद करविले १

शके १६०४ दुंदुभी संवछरे

वैशाख वद्य ७ गुरुवारी
सभाजी राजे यासी पुत्र जाला
सिवाजी राजे नाव ठेविले
चैत्रमासी शाहादिसान
येऊन रामसेजेस वेढा

धातला वैशाखमासी रुपाजी
भोसले व मानाजी मोरे जा-
ऊन शाहादिसानासी गणेश
गावापासी भाडण केले पाचसे
घोडी वाडाव

चैत्र मासी कर्णाटकात श्रीरं-
गपटणकरात व हरजी माहा-
१ डिक व जईतजी कांठकर दा-
दजी काकडे त्रिचंणापंलीस
मदतीस गेले होते तेथे भांडण
जाले दोन हजार घोडी पा-
डाव केलीं श्रीरंगपटणकरा-
चा सरदार कुमार यास पा-
डाव केला पौष मासी रघु-
नाथ नारा

(पान १६ बाजू १)

पुरवणी शके १६०४ दुंदुभी संवछरें

पुरवणी चैत्रमास

केलीं त्यावर आम्हीन मासीं राम
सेजेचा वेढा उठिला
मार्गसीर्षमासी रणमस्तसान ये-
ऊन कल्याणी बैसले त्यावर रु-

पुरवणी चैत्र मास

यण कर्णाटकातून येऊन राज्या-
१ स भेटले त्यास मुजमु दिल्ली
माघ मासी सुलतान अजम-
शाहा येऊन कोल्हापुरापावेतो

५

पाजी भोसले व केसोपंत व नि-
लोपत पेशवे रवाना केले

धाविला त्यास हविरराया-
१ नी फिराऊन भवरे पलिकडे
लाविले

शके १६०५ रुघिरोदगारी संवत्तरे

चैत्रमासी रोहिलास्तान कोलव-
णातून उतरोन रणमस्तस्तान घा-
टावरी घेऊन गेला घेते वेळेस
रूपाजी भोसले याणी तिठोली या-
जवळ लडाई केली पद्मासिंग रज-
पूत घेतला युध्यप्रसंग होऊन
पद्मासिंग व कितेक थोर थोर लोक
मारिले
अश्वीन मासी अवरंगाबादेहून
अवरंगजव

वैशाख वद्य ४ बुधवारी र-
घुनाथ नारायेण वलणी नि-
वर्तले जेष्ठ वद्य ११ सभाजी
राजे श्वार होऊन राजापु-
रास गेले फिरंगी यासी
हि बिघाड केला रेवदडी
यासी वेढा घातला
अशाढ सुध पोर्णिमा ज-
नार्दन नारायेण याणी देव-
रुस्ती देह देविला कार्तिक
वद्य ७ सभाजी राजे चांडि-
यास

(बाजू २ री)

अहमदनगरास आले ते च
मासी दिलेरस्तान विश घेऊन
देह सोडिला ते च कार्तिक
मासी शाहादीस्तान पुणिघात
येऊन बैसला
पौश वद्य ६ शाहा अलम
रामघाटे उतरोन कुडाल व
बादे जालून घाटावरी कालगुण
सुध पोर्णिमेस गेला लम्कर
कार मेले.
पौश वद्य ४ शहाबादीस्तान
देव घाटे उतरोन निजामपुर
मारिले

गेले गोविकर फिरंगी यांनी
कोटास वेढा घातला होता
त्यासी लडाई करून वेढा
उठविला तेथे येसजी कंक
१ व त्याचा लेकर रुष्णाजी कंक
याणे युध्याची शर्त केली
मागणीर्ष मासी फिरंगी याचे
कुभार जुवे घेतले साष्टी व
धारदेस मारिला
१ पौश सुध पोर्णिमा राजे रा-
येगडास गेले
कवि कलशास तेथे
१ कुल येसत्यार देऊन देविले

माघ सुध १ कविकलश अक-
बरास घेऊन भीमगडच्या
शाडीत गेले फिरंगी यास स-
ला केला

१

शके १६०६ रक्ताक्षी संवत्सरे
वैशाखमासी शाहा अलम विज्या-
पुराजवल शेक्स म्हणून
गाव आहे तेथे बैसला

१

(पान १७ बाजू १)

पुरवणी शके १६०६ रक्ताक्षी संवत्सरे

विजापुरकरानी मोगलासी
विधाड केला जेष्ठ सुध १५
कबजी रायेगडास आले का-
र्तिक सुध ११ काथळागड मो-
गलानी घेतला पौष वद्य ४
शाहादीस्तान पुणाहू (न) दडड
करून बोर घाट उतरोन गा-
गोलील अला कविकलेशे
जाऊन भाडण दिले फिरो-
न घाटावरी घेतला

कार्तिक सुध २ मानाजी मोरे
व गगाधरपत वासुदेवपंत
राहुजी सोमनाथ यासी संभा-
जी राजे यानी कैद केले
पौषमासी येकोजी राजे
यानी तजावरी देह ठेविला
माघ मासी कुडाल चा बादे-
शाई सेन सावत बारसा जा-
ला त्यास फिरंगी यानी असरा
दिलहा

शके १६०७ क्रोधन संवत्सरे
राहिमस्तान बहादुरस्तान रणम-
स्तस्तान घेऊन विजापुरास बेडा
घातला

वैशाखमासी भागानगरकरी
विजापुरास मदतीस तीन हजार
स्वार तीन लक्ष होत सर्वास
दिले
शाहा अलम व बहादुरस्तान
येसे जाऊन भागानगर लुटिले
त्या

जेष्ठमासी अवरंगजेब अ-
मदानगरीहून कुच करून
सोलापुरास आले विजापु-
रावरी मोहिम केली
अशाढ मासी संभाजी
राजे याणी विजापुरचे म-
दतीस कबजीस पा

(बाजू २ री)

च महिनियात मादंगावरी हाला
करून मारिले त्याचा भाऊ अक-
णा मारिला कोड रुपये देऊन
मोगलासी सला केला

ठविले ते जाऊन पनाळा
राहून फोजा खाना केल्या

शके १६०८ क्षये नाम संवछरे
अशाढ मासी अवरंगजब सोळा
पुराहून येऊन विजापुरासी लगट
केला

आश्वीन सुध ७ सोमवारी वि-
जापूर अवरजबे घेतले सु-
लतान सिकिंदर भेटला यासी
नजरबद केले सरजास्तान
व बहलोलखानाचा लेक
यासी पंच हजारी दिल्ली
घेध मासी मिरज मोगली घे-
तली केसोपंत फा (ल) गुण
सुध १० करनाटकात गेले

केसो त्रिमल कार्तिक मासी
करनाटकात खाना केले
माघ मासी कुतुब शाहा
बसवपटण अदिकरून भा-
गानगर अवरंगजबास दिल्ली
१ कासिमखानाचे विद्यमाने ते
च मासी अवरंगजब भागा-
नगरास येऊन वेढा घातला
१ करनाटकात व देशात दुका-
ल पडिला फालगुणमासी अ-
कबर जाहाजात बसोन विरा-
नात गेला

(पान १८ बाजू १)

शके १६०९ प्रभाव संवछरे

अशाढ सुध १० बंगलूर म्है-
सुरकेरी मदत अणून कासीम-
खानास फौजेनिशी घेतले
अश्वीन सुध १ कासिमखाने
किलेदारासी भेद करून
पिलगोडे घेतले
फालगुणमासी ईसमाईलखान
मका व याचमखान नाईक व

तेले कुतुबशाहा
जिवंत च देस्त केला
१ पौश मासी अवरंगजब वि-
जापुरास आला शाहादिस्तानास
गौजदीखानी दिल्ली
१ अदवनी पाठविले तेथे जा-
ऊन वेढा घातला
सर्जाराब जेथे समेत भाउ

सादी महमद येऊन कंची सोडिली
फालगुण मासी अजमशाहा
याणी बेलगाव घेतले व कि-
तेक किले घेतले

१ व लोक राजमाचीस राजश्री
निळोपत प्रधान याजवल
सेवेसी होते
१ आद्रपद सुध १२ अवरंग
जब भेदे करून भागान-
गर घेतले

शके १६१० विभव सवळरे

चैत्र सुध प्रतीपदा हरजी
माहडिक त्रिणामलीहून कची-
वर गेले

अश्वीन मासी विजापुरास
माहामागी अली

कार्तिक मासी कविकलश
याजवरी सिरसे पारसे जाले
कलश पळोन सिलणीयावर
गेला ते च

१ मार्गशीर्ष मासी सभाजी राजे
१ याणी कलशाच्या बोलें प्रल्हा-
दपत व सरकारकून व कितें-
क लोकास धरिले ते च मा-
सी औरजगजेब विजापुरी-
तु

(बाजू २ री)

मासी सभाजी राजे रायेगडी-
हून कलशाचे मदतीस आले
संगमेश्वरी सिर्कियांसी युध्य
करून त्यास पलऊन सिलणी-
यास आले

लापुरनजीक भीमातीर ये-
थे आले

माघ वद्य ७ शुक्रवातरी सभाजी
राजे व कविकलश रायेगडास
जावयास संगमेश्वरास आले
असता सेक निजाम दौड क-
रून येऊन उभयेतांस जिवंत
च धरून नेले वरकड लोक
रायेगडास गेले

१ चांगोजी काठकर व येस-
जी कंक याणी माघ वद्य ३०
अहदस्ताना हून काडून
बाहेर आणून मंचकी बैस
विले मानाजी मोरे व वरकड
सरकारकून धरिले होते
ते सोडिले ज्याचें कायेभा-
ग त्यासी देऊन राजाराम
राज्य करू लागले येसजी
व सिंदोजी फर्जद यास कडे-
लोट केले

फालगुण वद्य १३ त्रयोदसी
हरजी माहडिक याणी केसो
त्रिमल यास सभाजी राजे याचे

विरपीत वर्तमान बैकोन त्रिम-
णामलो धरिलें

कालगुण वद्य ३० अवरंग-

१ जेव तुलापुरी संभाजी राजे
कविकलश यास जिवे
मारून सिरच्छेद केले

(पान १९ बाजू १)

शके १६११ शुक्र सवळरे

चैत्र शुध १५ अवरंगजेव

जुलपुकारसनास पाठऊन
रागडास वेढा घातला चैत्र
वद्य १० शुक्रवारी राजाराम प-
लोण प्रतापगडास गेले १
अस्विन वद्य ८ गुरुवारी रा-
जाराम पनालियाहून स्वार
होऊन कार्तिक वद्य ११ वेलुरास
आले तेथून चंदीस आले १
कार्तिक मासी रायगडास (स)
ला करून मार्गसीर्ष शुध २ रवि-
वारी रायगड मोगलास दिल्ली
संभाजी राजे याचे पुत्र सिवाजी
राजे यास तुलापुरास औरंगजेव
यासी नेले पातशाहे त्यास हत्क
हाजारी केले शाहू राजे नाव ठेवि-
ले ते वर्षी कुंल गड मोगलें घेतले १

भाद्रपद शुध १४ केसोपंतास

हरजी माहाडिक याणी सोडि-
ले

अस्विन वद्य ११ हरजी मा-
हाडिक याणी देह सोडिला
बौश वद्य ४ शनिवार याचे
पानायेड ईस्मालखान मका व
ईत्यादिक मोगलाचे च्यार ह-
जार स्वार पारखे होऊन
निलोपत पेशवे यांच्या विद्य-
माने येऊन राजारामास भे-
टले चेन पटणी भेटले १
वैशाख मासी सर्जाराव
जेधे देशमूख ताा भोर
ताा रोहिड खोरे यास
भाऊ समेत वतनावरी
जावयास अज्ञा दिल्ली
कारीस घरास आले १

(बाजू २ री)

शके १६१२ प्रमोद सवळरे

वैशाखमासी जुलपुकारसना
अला मग याचे पानायेड व चं-
दाउर व्यवकराचे व राजारा-
माची जेमेसी घाटावर गेली होली
ती निघोन साली अली काही
काम केले नाही

भाद्रपद शुध ४ जुलपुकारसना
येऊन चंदीस वेढा घातला
राजाराम निघोन करनाटकास
गेले

मार्गसीर्ष शु ३ नेमाजी

१ सिदे व माणकोजी पाढरे

वैशाख वद्य द्वादशी सातारि-
यास सर्जाखाने वेढा घेतला
होता त्यावरी राजश्री रामचद्र
पंडित सचीव व राजश्री शक-
राजी पंडित राजाज्ञा व
सताजी घोरपडा व धनाजी
जाधव जाऊन लढाई करून
च्यार हजार घोडी व हत्ती
अठ पाडाव जाले सर्जाखान
पाडाव जाला लाख रुपया घे-
तला अणी सोडिला प्रतापगड
व वाईप्रांतीचे किले राहंडा रा-
जगड तोरणा हे किले राजश्री
रामचद्र पंडित व राजश्री शक-
राजीपंत याणी घेतले

व नागोजी माने मोगलाकडून
पारखे होऊन दोन हजार
स्वार घेऊन राजारामाकडे
अले मोर्चा उठऊन चक्रपुरी
बैसले
माघ मांसी राजाराम चंदीस
गेले अवरगजब गलगलिया-
स अले १
मार्गसीर्ष मांसी सर्जाराव जेधे
देशमुख ता. भोर हे मावल-
च्या देशमुखाबा तुलापुरास
जाऊन पातशाई कौल व
सिरपाव घेऊन अले बा. वे
काजी दादाजी व सिवजीपत
व बाबाजीपंत

(२० बाजू १)

शके १६१३ प्रजापती संवत्सरे

काम बकस शहाजादे अस्त-
सान जुलपुकाराचे मदतीस
चंदीस अले पौश मांसी दाखल
जालो

किले पनाला मोगलापासून घे-
तला राजश्री रामचद्रपती राज-
श्री परशरामपंता बा. हशम पा-
ठऊन घेतला १

शके १६१४ अंगिरा संवत्सरे

मार्गसीर्ष मांसी शुध १५
धनाजी जाधव चंदीस राजा-
रामाचे मदतीस राजश्री शे-
कराजी पंती खाना केलें त्या
णी जाता च पश्चिमेची चौ-
की मोगलाची मारून ईस्माईल
भक्ता धरिला
पांचसें घोडी दोनी हाती पाडाव
केले मार्गसीर्ष वद्य १ सताजी
घोरपडा पधरा हजार स्वारान-

पौश वद्य ११ जुलफिकारसान
सला करून चंदीचा वेढा
काढून वद्यवसार गेला १
असतसान कामबकास
हुजुर गेले
फालगुन मांसी बहिरजी घोर-
पडा व याचपनायक राजा-
रामावरी यागी होऊन गेले
ले याचपा नायेक सात गड
घेतले अणी तेथे च राहिले

सी राजश्री रामचंद्रपती खाना
केले ते चंदीस अले येने वेलेंस
कचीजवल अलाम्बान दस्त
केले पंधरासें धो-

तेच मासी सताजी घोरप-
डा जाऊन त्रितनापलीस वे-
ढा घातला तेच मासी रा-
जाराम हि सासा गेले त्रिचना
पली

(बाजू २ री)

डे व हत्ती ६ पाडाव केले
मार्गशीर्ष वद्य ३ जुलफिका-
रखानें चंदीचा मोर्चा उठ-
ऊन जाऊन कामयकशास
कैद केले

वरी मोहीम केली ते च वर-
सी मोगलीं पनालियास वेढा
घातला

१

१

शके १६१५ श्रीमुख संवत्सरे चैत्र वद्य १३
त्रितनापलीकरासी व राजारामासी सला जाला
अणी चंदाउरीं शाहजी राजे याचीं व राजा-
रामाची भेट जाली वैशाख मासी सताजी
घोरपडे राजारामासी हि बिघाड करून देशास
गेले त्यावरी धनाजीस नामजाद केले १
जेष्ठ मासी याचक नायक बहिरजी वेलुरा-
जवल होते तेथे राजारामे जाऊन त्यासी
झगडा केला १
मार्गशीर्ष मासी याचक नायक जुलफिकारास
भेटला चाकर जाला माघ मासी जुलफिकार-
खान व पलसीहून चंदाउरावरी चाली केली
कालगुन मासी बहिरजी

(पान २१ बाजू १)

शके १६१५ श्रीमुख संवत्सरे मार्गशीर्ष मासी
बहिरजी घोर (५) डे यांचें समाधान केले आणि
हुजुर आणिले ते चंजावरचे मदतीस पाठविले
कार्तिक मासी राजश्री रामचंद्रपंत आमात्य
व राजश्री शंकराजी पंडित सचीव व धनाजी
जाधवराज याणी जाऊन पनाळाचा
वेढा उठविला १
शके १६१६ भाव संवत्सरे सन सीत
तिसैव अलक

राजश्री शकराजीपत सचीव
याणी राजश्री संताजी घोर-
पड यासी बोली केली की फौ-
जेनसी जाउन माहेवकाम
करावे राजश्री स्वामीजवळ
जुदे धाउन येती मर्यादेने राहोन
वेढा उठवावा बेमानी करून न-
येसे बोली करून शफन घेतली
धाा राजश्री येताजी मलार मु-
तालौक दिल्ले त्या बाा फौज हण-
मतरीव निंबाळकर सर लश्कर
व सर

वैशाख मासी जुलपुकारस्तान
चंदावरास गेले त्याणी चा-
लीस लाख चक्र देवून
सला केला
आस्वीन शुध १कुळ चंदी
सालील देश कवज करून
जुलपुकारस्तान आस्वीन
शुध सप्तमीस वेढा घालून
बैसला याचा पाईडास ध-
रून सिरछेद केला आणि
तेथून जाऊन जनदेव मु-
लुक व किले घेतले चंदी
जेर

(बाजू २ री)

दार मिलोन पंचवीस हजार
स्वार दिल्ले माा निलेच्या सदरेस
बसोन उभयतार्ना दिवाण कारभार
करून बेईमाने वर्तवे ऐसी बोली
करून कार्तिक मासी रवानगी
केली त्याणी फौज भारी करून
भांडियांच्या आवाजाचे कुच
करून मजल दर मजल करनाट-
कांत गेले

राजश्री शकराजीपत सचीव
राजगडास आले त्याणी राज
श्री पंताजी सिवदेव चां-
दजी कदम भोरपकर व वरकड
किल्याचे जमाव व दामाजी
नारायेण याचा जमाव देऊन
कारीस रवाना केले वेढा घा-
लून किला जेर केला दोग्यास
निरोप देऊन फिरोन घेतला
राजश्री त्रिबंकपत व मोरोपंत
वरकड लोक

केली
किले कारीगडावर राजश्री
त्रिबंकपत भुतालिक होते
त्यासमागमे राजश्री यादो
सामराज व राजश्री माहा-
दाजी बाजी होते ते समई
रायानी बहुळकर याच्या
हाते भेद करून जुनरकर
दोगे मोगलाकडील येऊन
किला सिड्या माळा लाऊन घे-
तला यादव सामराज व
माहादाजी बाजी कविले प-
श्चिम दुर्गबाजे याने घेऊन
भोरपेस गेले राजश्री त्रिब-
ंकपंत व मोरो नारायेण
दोग्याणी घरीले आबाजी-
पंत लबेचा तबनीस होता
तो पडिला वरकड सिपाई
गिरजोजी निंबाळकर दि-
नकरराय लोक पडिले

(प्राग २२ बाजू १)

पुरवणी-शके १६१६ भाव संवत्तरे सन सीत तिसैन •

अलफ

कविल होते ते सोडविले
राजश्री पंत सचीव कारनीस
जाऊन रायाजी बहुलकरास
मार देऊन बाले किल्या राज-
गडी अटकेत ठेविला

१

शके १६१७ युवा संवत्तरे

जुलफाकारस्थाने वेळुरास
वेढा घातला
पौष शुध ११ ते दिवसी
सताजी घोरपडे याणी सान
जापीसान व कासीमसान
सिटीयाजवळ डोडेरी म्ह-
णऊन गाव आहे तेथे
कैद केले कासीमसान तर
मेला सानाजादसानास लाभ
पये

मार्गसीर्ष मासी धनाजी जाधव
१ कर्णाटकात जाऊन वेळुरास
जाऊन वेढा उठविला
पौष मासी हिंमत बाहादुर संता-
जी घोरपडियाने बसावापटणाज-
वळ मारिला जेष्ठ मासी औरंग-
जेब गलगलाहून उठो (न)
बनपुरीस राहिले

(बाजू २ सी)

वेळुन वाट दिल्ली

१

शके १६१८ धाता संवत्तरे

चैत्रमासी औरंगजेब
गाजदीसानास बेदरावरी
वागुनगीरीयावर स्वाना
केले
जेष्ठ वद्य ४ भोम वासर
षटिका ४१ पळे १ धनिष्ठा
४३ विशकंभ योग २१/१२,
रात्रौ घटी १८/१० राजा
सामास पुत्र जाला नाव
सिवाजी सजे ठेविले

चैत्र मासी राजारामाच्या
दर्शणास संताजी घोरपडे
१ चंजीस गेले जेष्ठ मासी बि-
१ घडोन कची आलीकडेस
भाडण जाले धनाजी जाधव
पलोन देशास आला अमृत-
राव निंबाळकर पडिला संता-
जीची फते जाली

शके १६१९ ईश्वर संवत्सरे

चैत्र मासी संताजी
घोरपडे सातारे प्रति
आले त्यावर गाजदीखान
नामजाद आळा १

आषाढ मासी संताजी घोर-
पडे यासी नागोजी माने या-
णी माहादेवाजवल दगा देऊन
मारिले १

(पान २३ बाजू १)

पुरा शके १६१९ ईश्वर संवत्सरे

श्रावण वद्य ११ सोमवारी
राजारामानी कर्ण मोगलाईत
पाठविला १

मागसिध सुध ५ मोगला-
नी चजीस वेढा घातला १

शक १८३७ तील संशोधनाची हकीकत

१ गेल्या सालीं मी सालील स्थलीं हिंडलों:—

१ उरवडे	१२ सातारा
२ जंजिरा	१३ धावडशी
३ दिव	१४ कळंब
४ श्रीवर्धन	१५ वेचलें
५ आसनगांव कुमठें	१६ करंदी
६ पळसदेव	१७ बहुली
७ पाली	१८ तळबीड
८ चाफळ	१९ गोबारें
९ उरल	२० कऱ्हाड
१० मरळी	२१ कान्हूर पठार
११ दिवशी	२२ कण्हेर आकलें

ह्या बावीस स्थलीं दर वर्षांतल्या प्रमाणें कागदपत्रें, शिलालेख, आणि मराठी व संस्कृत पोथ्या ज्या उपलब्ध झाल्या त्या पैकीं कांहीं वर टिपणें मंडळा पुढें गेल्या वर्षीं वाचलीं व कांहीं वर निबध व टिपणें धुक्याच्य. रामदास व रामदासी मासिकांतून प्रसिद्ध केलीं, बाकी राहिलेल्या पोथ्यां वर जें लिहावयाचें तें माझ्या हस्ते किंवा इतरांच्या हस्ते पुढील सालांत मंडळद्वारा व मासिकपुस्तक द्वारा व स्वतंत्रग्रंथद्वारा लिहितां येईल. कागदपत्रांसंबंधानें व पोथ्यां संबधानें एक बाब नमूद करून ठेवितों—ती ही कीं कचित् स्थलीं कधीं कधीं अस्तल कागदपत्र व पोथ्या मालकां कडून ऐन जिन्नस मिळतात, व अनेक ठिकाणी मालक

पोथ्यांच्या व पत्रांच्या नकला करून घेऊन जाण्यास सांगतात हा दुसरा प्रकार जेथे घडतो, तेथे पोथ्या व पत्रे यांचा संग्रह तात्काळ तेथच्या तेथे नकला किंवा फोटो करून घेतल्या विंगर होण्या सारखा नसतो फोटोने म्हणा किंवा हाताने म्हणा, एक नकला तरी करून घ्याव्या किंवा संग्रहाचा नाद सोडून तरी द्यावा. बेकीं पत्रांचे व पोथ्यांचे फोटो घेऊं म्हटलें, तर तें काम दर वर्षी हजारो रुपयांनीं हि भागण्या जोगें नाहीं राहातां राहिल्या नकला-पण तें हि काम लहानसहान सचचि नाहीं. दर वर्षीचा माझा असा अनुभव आहे कीं शेकडों पोथ्या व कागद-पत्रे, नकला करून घेण्या पुरतें मनुष्य बळ नसल्या मुळें, हस्तगत करण्याचा हव्यास निरुपायानें सोडून द्यावा लागतो. उदाहरणार्थ, यंदाचें च वर्ष घ्या. कन्हाड येथील कोळेवाडीकर देशपांडे व काजी या दोन घराण्यांचे कागदपत्र व पोथ्या दहा पांच दिवस पाहात होतो पैकी कोळेवाडीकर देशपांडे यांच्या संग्रहास असलेल्या पोथ्यातून अद्याप पर्यंत अज्ञात असलेल्या ग्रंथांची च तेवढी मी निवड केली-ती ही आपल्या पुढें आहे. पोथ्या ऐनजिनशी देऊन टाकण्याला मालक तयार नाहींत त्यांच्या नकला करून घेऊन जाण्यास त्यांची हरकत नाहीं. आपल्या पुढें ज्या पोथ्या आहेत, त्यांच्या नकला करण्यास दररोज आठ तास काम करणाऱ्या एका लेखकाला तब्बल दोन वर्षे पुरणार नाहींत. ही च कथा कन्हाड येथील काजींच्या कागदपत्रां संबंधानें सांगावयाची आहे कागद शिव-कालाच्या अगोदरचे व नंतरचे असे मिळून दोन अडीचशे आहेत त्यांच्या नकला करून घेण्यास आठ तास सपणान्या लेखकाला दोन महिने पुरणार नाहींत. सातारच्या महाराजांचें हि दफ्तर पाहिलें. व त्यांतून शिवकालीन व इतर-कालीन कागदपत्रांची निवड केली. ती इतकी भरली कीं त्यांच्या नकला करून घेण्यास दहा कारकून दोन वर्षे सतत सपले पाहिजेत तेव्हां, इतर-कालीन कागदपत्र तूर्त जसे चे तसे सातारच्या दफ्तरांत ठेऊन देऊन फक्त शिवकालीन पत्रांच्या नकला करून घेऊन मूळ पत्रे मालकाला परत करण्याच्या बोलीनें जीं आणिली त्यांचा रुमाल हा आपल्या पुढें आहे. हा एक रुमाल नकल करून घेण्यास एका भरपगारी लेखकाला चार महिने जेमतेम पुरतील. तळवीड येथील मोहित्यांचे कागद लिहून काढण्याला दोन लेखक एक महिनाभर सपत होते आपल्या मंडळाचे सभासद रा. पोतनीस यांनीं आपल्या संग्रहातील एक गाडा भर कागद व पोथ्या मला उदारपणानें देऊन नाकल्या म्हणून बरें झालें नाहीं तर नकला करून घेऊन जाण्याचा जर त्यांनीं हट धरला असता, तर त्या सचद गाडाभर पोथ्यांच्या व पत्रांच्या नकला करण्यास एका लेखकाला शंभर वर्षे लागती किंवा शंभर लेखकांनां एक वर्ष लागतें ह्या वर्षीच्या संग्रहाचा च हा अनुभव आहे, असे नव्हे. दर वर्षीचा च हा मामला आहे. शेकडों कागद व पोथ्या नकला करून घेण्यास मनुष्यबळ नसल्यामुळें सोडून द्याव्या लागतात, ह्या सोडून दिलेल्या

पोथ्यांत व पत्रांत शेकडो पूर्जे असे असतात कीं, त्यांच्या संग्रहा विना इतिहास-रचनेंत मोठे मोठे खंड पडतात. तात्पर्य, नकला करण्यास व त्या जागच्या जागी व तेथल्या तेथे करून घेण्यास शोधका जवळ मनुष्यबळ हवे गेल्या वीस पचवीस वर्षांच्या अनुभवावरून असे निश्चित विधान करतां येतें कीं, मला एकट्याला च कमीतकमी सतत वर्षोनवर्ष लिहिणारे चार लेखक हवे

२ वर्षोनवर्ष चार लेखक नोकरीस ठेवावयाचे म्हणजे एक द्रव्यबळ तरी पाहिजे किंवा इतिहासाच्या अपरपार भक्तीने लिहिण्याचे काम फुकट व मोफत करणारे लेखक तरी पाहिजेत पैकी मोफत काम वर्षोनवर्ष करणा-या लेखकांची बाब दुर्मिळतेस्तव सध्यां आपण बाजूस ठेऊं पृथ्वीवर अल्पस्वल्प (!) हि कृतयुग जोपर्यंत उगवले नाही तोपर्यंत द्रव्यबळाच्या पक्षाचा च तेवढा परामर्श घेणें युक्त आहे. असें द्रव्यबळ गेल्या वर्षी मुंबईविश्वविद्यालयाकडून मला मिळालें रक्कम पांचशें रुपयांची होती निचा वाटेल त्या योग्य तऱ्हेनें विनियोग शिवकालीनइतिहासशोधार्थ मी करावा, अशी विश्वविद्यालयाची परवानगी होती फक्त तो विनियोग कसा केला तेवढें विश्वविद्यालयाला तपशीलवार कळवावें, एवढी च काय ती अट होती आणि ही अट कांही गैरवाजवी नव्हती. दिलेला पैसा सत्कारणी कसा लागला, हें समजून घेण्याची इच्छा कोणत्या हि सात्विक दात्याला सहज च असणार त्या इच्छेवरहुकूम पांच-शें रुपयाची विल्हेवाट लावण्याचा प्रयत्न मी कसा केला, तें निवेदन करतो गेलीं वीस वर्षे मला जी मुख्य अडचण भासे ती बरोबर हिंडणाऱ्या लेखकांची आजपर्यंत लेखक बरोबर घेऊन जातां कां येत नसे, तर त्यांना देण्याला मजजवळ पगार नसे. विश्वविद्यालयाचे पांचशे रुपये हातीं आल्या बराबर, चार खंदे लेखक मिळविण्याच्या खटपटीस मी लागलों सद्या लेखकांची, माझी व इतर सर्व शोधकांची हि कल्पना अशी आहे. (१) लेखकाला पेशवाईतील मोडी पत्रें वाचतां यावीं (२) लेखकाला शिवकालीन व शिवपूर्वकालीन पत्रें वाचतां यावीं (३) लेखकाला बरेच फारसी शब्द व त्यांचे मराठी अपभ्रंश माहीत असावे. (४) लेखकाचे अक्षर सिळान्याला बिनचुक वाचतां येईल असें असावें. (५) लेखकाला अस्तलवरहुकूम नकल, एक हि कान्हा, मात्रा, अनुनासिक, किंवा अक्षर, कमी किंवा जास्त न काढता, करण्याचे वळण असावें (६) लेखकांनं अवघड ठिकाणीं आपल्या पदरचा शब्द न घालतां, मुळ जसें चें तसें, नकलेंत बठविलें पाहिजे (७) लेखकाला मराठ्याच्या इतिहासाचें, काव्याचें, व महाराष्ट्रभूचे ज्ञान असावें, म्हणजे विशेषनामांच्या नकला ता बरोबर करील (८) लेखकाला छापिल पुस्तकांतील शुद्धलेखन चांगलें माहीत असलें पाहिजे असलीं अष्टपैलू एक नव्हे चार लेखकरन्ने शोधून काढण्याच्या खटपटीस मी ताबडतोब लागलों. ट्रेनिंगतलें तीन परीक्षावाले, इयजी कालेजांतले बी ए, एम् ए, पेन्शनर मराठी मास्तर वगैरेंना चारचार आठ आठ

दिवस निरनिराळ्या काळचे कागद व पोथ्या लिहावयाला देऊन पाहिल्या. परंतु, असा अनुभव घेऊं लागला की, बी ए असो की, एम्. ए., असो, ट्रेनिंगवाला असो की, पेन्शनर असो त्याला निदान दोन वर्षे रुळविल्या खेरीज त्याच्या हातून शहाजोग नकल होणे मुष्किलीच आहे. वर्ष दोन वर्षे नाना प्रकारच्या गद्य व पद्य नकला हातून होऊन गेल्या खेरीज, विश्वसनीय असा लेखक पैदा होऊ शकत च नाही. वाटेल तो मनुष्य उठेल आणि एकदम नकला करूं म्हणेल, तर तो आपली फजिती क्षणांत करून घेईल. सशास्त्र नकला करणे व ग्रंथ उतरणे मोठे जोखमीचे काम असून, इतिहाससंशोधकांची सर्व मदत ह्या सशास्त्र लेखकांच्या श्रमा वर आहे. सर्चाला थोडेसे पैसे हातीं आले खरे, परंतु ते हातीं येऊन न येऊन सारखे च झाले कसो-शीने अस्सल बरहुकूम नकल करणारे लेखक, चार-जाऊ या एक हि मिळे ना मिळालेले पैसे लेखक तयार करण्यात सर्चिले पाहिजेत असा प्रसंग आला. नांव घेण्या जोगा लेखक दोन वर्षांसाठीं तर तयार होणे मुष्किल तेव्हां, असा पहिला कयास केला की, संशोधनाला साहाय्य म्हणून जे द्रव्य मिळेल ते प्रथम होष्यमाण कारकुनांना तयार करण्या करितां व पोसण्या करितां सर्च केले पाहिजे. ट्रेनिंगवाल्या-पेक्षां ग्राज्युएट किंवा अंडरग्राज्युएट सुधारणाक्षम जास्त असतो व सांगितलेले काम जास्त लवकर व शिताफीने उचलतो. असे ग्राज्युएट किंवा अंडरग्राज्युएट लेखक उमेदवारीस जेव्हां ठेवावे, तेव्हां हे काम नीटपणे रेटेल अंडरग्राज्युएटाला पचवीस व ग्राज्युएटाला चाळीस रुपये दरमहा दिला तर पाचशे रुपयांत दोन अंडरग्राज्युएट किंवा एक ग्राज्युएट जेमतेम एक वर्षभर कसा तरी पोसतां येईल एक तरी योग्य लेखक तयार करण्याच्या कामी हे पाचशे रुपये सर्चावे असे माझ्या मनात आले पण ते हि मनांतल्या मनांत च जिरले. कारण, हे पांचशे रुपये पुढील वर्षी मिळतील च व पांच पचवीस वर्षे मिळत राहातील च असा भरंवसा नव्हता. शिवाय, ज्या ग्राज्युएट किंवा अंडरग्राज्युएट किंवा ट्रेनिंगवाल्या इसमाला उमेदवार ठेवावयाचा तो असा प्रश्न करी की, तुमच्या पाशी उमेदवार म्हणून वर्षभर मी राहिलों, तर जन्मभर मी राहीन अशी द्रव्यसामुग्री तुमच्या जवळ कोणती आहे अशी हमी उमेदवार मागू लागले ती हमी देणे अर्थात च अशक्य होते तेव्हां हे उमेदवार तयार करण्याचे काम मला निरुपायाने सोडून यावे लागले.

२ सशास्त्र नकला करणारे उमेदवार तयार होणे कालावधीचे काम आहे. म्हणून यद्यपि ते सोडून दिले, तथापि, मिळतील ते च लेखक बरोबर घेऊन संशोधनाला जावें, आस्ते आस्ते ते लेखक सुधारतील अशी कित्येकांची सल्ला पडली पाचशे रुपयांत ही सल्ला कितपत अंमलांत आणतां येईल याचा हि एक दोन प्रसंगी अनुभव घेऊन बघितला नकल करण्यास चार पाच लेखक व मी स्वतः असे एका दूरच्या डोंगराळ गावीं जाण्याचा येत केला. आज पर्यंत मी जो प्रवास केला आहे तो पायी केला असून, निवीह स्वतःचें अन्न स्वतः शिजवून केला आहे.

ह्या खेपेस बरोबर पांच चार लेखक न्यावयाचे होते. त्यांना सतत महिनोगणती पायीं प्रवास करण्याची संवय नव्हती व इच्छाहि नव्हती. शिवाय, आयतें अन्न खाणाऱ्या पैकीं ते होते आणि त्यांनी तरी तसें कां नसावें ! कोठें हि चार पाठ्या टाकून जे नोकरी करणार त्यांनीं आमच्या उद्योगाप्रतिवर्धक ह्याल कां सोसावे ! तेव्हां प्रवासाला बैलगाडी व घोडी आणि अन्न शिजविण्याकरिता एक आचारी आणि भांडी घासण्या करितां एक हकाम्या गडी, इतका सरंजाम घेतल्या शिवाय गत्यंतर नव्हतें पुण्यातून बाहेर गांवीं फिरतीवर आचारी वसि रुपयाखालीं मिळत नाहीं आणि गडी जेवून आठ रुपयांखालीं येत नाहीं मिळून एकंदर महिना स्वारीसर्च येऊं लागला तो—

- ४ कारकून प्रत्येकीं १५ रुपये प्रमाणें
- १ गाडी दररोज २॥ रुपये प्रमाणें
- १ आचारी महिना २० रुपये प्रमाणें
- १ गडी महिना ८ रुपये प्रमाणें

रु.

६०

७५

२०

८

१६३

एकूण महिना

यांत कागद, शार्ई, टपालसर्च महिना रुपये १० मिळून १७३ रुपये अथवा गोळा बेरीज १७५ रुपये महिना सर्च येईल असा अंदाज झाला. म्हणजे पांचशें रुपयांची रक्कम फार तर तीन महिने कशी तरी पुरली असती आणि इतकें हि करून बरोबर येणाऱ्या चार कारकुनांनीं, शिवकालीन सडें किंवा तीनशें वर्षा-पूर्वील पोथ्या तर सोडून च या, अगदीं अलीकडील पेशवाईतील हि साधी पत्रे विनचुक नकल केलीं असतीं की काय या विषयी शंका च होती तेव्हां हा हि मार्ग पत्करण्याचा हव्यास मी सोडून दिला आणि विश्वविद्यालयानें दिलेली पांचशें रुपयांची रक्कम तशीच ठेऊन दिली विचार असा कीं तिचा अन्य नव्हेनें उपयोग जमल्यास करून घ्यावा

३ तात्पर्य, संशोधनार्थ स्वारी काढावयाची म्हणजे (१) रुळलेले कारकून वर्ष दोन वर्षे अगोदर तयार केले पाहिजेत आणि (२) नंतर प्रवाससर्च व जेवण. सर्च ह्या कारकुनांचा चालविला पाहिजे, इतकें च नव्हे तर पांचपचवीस वर्षे त्यांची नोकरी टिकेल व कदाचित् त्यांना पेन्शन हि देतां येईल, अशी हमी घेतली पाहिजे. संशोधनार्थ स्वारी काढावयाच्या कामी अशा ह्या अडचणी उद्भवल्या त्या आपल्या पुढे मांडल्या आहेत अ.तां कारकून बगैरे ठेवण्याच्या भरीस न पडतां, मी स्वतःच प्रवास करण्याच्या कामीं या पैशाचा विनियोग केला असता, तर इतकें उघड आहे कीं, मला किंचित्, कदाचित् बरें च स्वास्थ्य मिळून, भाडी पायपीट कमी झाली

असती, बाकी, पांचशें रुपये जवळ नसतांना जितक्या नकला मी करीत असे, त्याहून म्हणजे जास्त नकला पांचशें रुपये कडोसरीला लावून मी करूं शकलों असतो, असें नाही. तेव्हां, ह्या हि मार्गानें ह्या पांचशें रुपयांनी माझे सामर्थ्य वाढलें नाहीं कदाचित् कोणी म्हणेल कीं ह्या पाच शें रुपयांत फोटोग्राफीचें सामान मी विकत घ्यावयाचें होतें. पण त्या हि म्हणण्यात मला विशेष अर्थ दिसत नाहीं. चांगला इतिहासकामाला योग्य असा क्यामेरा च घेण्याला पांच शे रुपये लागतात. प्लेट्स व रसायणें यांचा खर्च वेगळा च शिवाय क्यामेराचें लचांड बरोबर बाळगावयाचें म्हणजे, निदान दोन गडी सतत बरोबर वागविले पाहिजेत म्हणजे दरमहा वीसपचवीस रुपयांचा खर्च आला तात्पर्य, विश्वविद्यालयानें दिलेले हे पांच शें रुपये मला कोणत्या च तऱ्हेनें उपयोगी पडतनात जो जो म्हणून मार्ग मवीकारावा त्या त्या मार्गाला हे पांच शें रुपये कोणे पडतात.

४ विश्वविद्यालयानें हे पांच शें रुपये फक्त शिवकालीन शोध करण्या करितां दिलेले आहेत, हेंहि मला सदा लक्षांत ठेवाचें लागे. शिवकालीन शोध म्हणजे शिवा जीच्या पूर्वीच्या वेळच्या व किंचित् नंतरच्या काळातील समाजाच्या अनंत हालचालींच्या इतिहाससाधनांचा शोध. यांत शिवकालीन शिलालेख, इमारती, किल्ले, गड, कोट, तलाव, कालवे घाट, देवळे, समाधि, घरे, झोंपड्या मठ, कारखाने, वगैरेंचा हि शोध येतो हा शोध करावयाचा म्हणजे, Photography Architectural drawing, वगैरे कलांचे अभिज्ञ लोक साहाय्यार्थ घेतले पाहिजेत त्या हि कामी हे पांच शें रुपये एक महिना भर पूर्तीला की नाही, ते सांगवत नाहीं वस्तुतः विश्वविद्यालयाकडे तीन साडेतीन हजार रुपयांची मागणी, सर्वतो प्रकारचा विचार करून, मंडळाच्या अध्यक्षानीं केली होती ती सद्य मागणी जर विश्वविद्यालयानें पुरविली असती, तर शिवकालीन इतिहासाच्या शोधाला फार मदत झाली असती इतर शाखांच्या शोधाला हि पैसे द्यावयाला लागणार ह्या सबबीवर, विश्वविद्यालयानें शिवकालीन इतिहासाच्या शोधाला फक्त पांच शे रुपये दिले आणि बजाविलें कीं अगदीं च मदत नाहीं, ती थोडशी तरी व्हावी, म्हणून हे रुपये दिले आहेत. ह्या देणगीच्या सद्धेतूबद्धल मी विश्वविद्यालयाचा फार आभारी आहे मला विश्वविद्यालयाला इतकें च नम्रपणे कळवावयाचें आहे की दिलेली रकम शिवकालीन इतिहासाच्या कोणत्या हि एका शाखेच्या शोधाचा उपक्रम हि करण्यास पुरेशी नाहीं देणगी फलप्रद व्हावी अशी इच्छा विश्वविद्यालयाची असणार हें उघड आहे. त्या अर्थी ती मूळ मागितलेल्या तीन साडेतीन हजार रुपयांची मिळाल्यास व ती पांच-पंचवीस वर्षे मिळेल असें आश्वासन दिल्यास, कामाला दुरुपानें हात घालतां येणार आहे काम यथास्थित चालण्यास, वार्षिक साडेतीन हजार रुपये हवेत. पैकीं विश्वविद्यालयाचे पांचशें रुपये वार्षिक वजा केले, तर बाकीचे तीन हजार कोटून तरी

उभे केले पाहिजेत. राजेरजवाडे व धनिक लोक यांना इतिहासशोधाचा उपयोग निदान विश्वविद्यालयाला जेवढा होणार तेवढा खास होईल, हे सांगायला नको. तेव्हा, त्यांच्याकडे साहाय्यार्थ दाद मागण्याची खटपट आपल्या मंडळाच्या द्रव्योपमंडळाने करावी अशी माझी सूचना आहे.

वि का राजवाडे

गेल्या दिवाळींतील संशोधन

यंदा गुरुवर्य राजवाडे यांजसमागमें दिवाळी संशोधनांत घालवावी असा मनो-
दय होता. गोदाकांठी जावे असा पहिला विचार ठरला पण माझे बाळमित्र व आपल्या
मंडळाचे सभासद श्री. गोपीनाथ बाळकृष्ण पोतनीस उरवडेकर यांचे गांवी येण्याचा
त्यांचा फार दिवसांचा आग्रह कलित होण्याचा योग येऊन रा राजवाडे व माझे
संशोधक मित्र रा पांडोबा पटवर्धन यांच्या समागमांत उरवड्यास गेलों.

उरवडे गांव मोर हद्दींत असून मोठ्या नामी जागी वसला आहे. शेजारीच
रालेमाचीचा भव्य व सिंहगडाशीं स्पर्धा करणारा डोंगर आहे पोतनिसांच्या बसळ
झालेल्या वाड्याच्या देवडीवरील दिवाणखान्यांत दसराचे समाल फळ्यावरून चेपून
ठेविलेले दृष्टीस पडले उदरांच्या लेंडीपुष्पांचा खच त्यावर पडलेला असून पावसाच्या
पाण्यानें दसरे अभिषिक्त झालेली आढळली. एकंदर समाल सुमारे २०० असावा
याखेरीज संस्कृत प्राकृत प्रसिद्धाप्रसिद्ध पुष्कळ पोथ्या मोठ्या खर्चाने लिहवून
घेतलेल्या आपल्या जीर्णोद्धारकर्त्यांच्या स्वागतार्थ तेथे सज्ज होत्या. या संग्रहात
मुक्तेश्वराचीं पर्वे आहेत, मोडींत लिहिलेल्या कृष्णामाहात्म्याची पाने आहेत, भागवताचे
अध्याय आहेत, मल्हार रामरावकृत राजनीत्यादि प्रकरणे आहेत, रामहृदय,
सूर्यहृदय इत्यादि स्तोत्रे आहेत, धर्मग्रंथ आहेत, मोडी किंते आहेत, असें
दिविध मांडार आहे. असा हा संग्रह फार मोठा आहे हा नुसता गळाठा
आहे, हा दाखवावयाला व द्यावयाला लाज वाटते असें श्री पोतनीस पुनःपुनः म्हणत
मित्रवर्य गोपीनाथपंताचे वडील रा. बाळकृष्णपंत यांस कागदपत्रांचा चांगला च
नाद होता व सर्वानर्थमूलक गृहकलहाचा अग्नि या घराण्यांत न भडकता तर
आजच्या पांचपट संग्रह हातीं लागला असता पोतनीस म्हणजे सानारकर छत्रप-
तीच्या खास मजीलले ५ म्हणून च शिवकालीन कागदपत्रे येथे हटकून मिळावी
असा कयास होता. परंतु सामराज नीळकंठ रोझेकर- रांझेकर नव्हे- चाने एक-
डील मुठेसोन्यांत कुळकर्ण संपादन केल्याची हकीकत देणारा एक कागद मला
व दुसरा रा. राजवाडे यांस शिरके व शाहाजी महाराज यांचा कांहीं वतन-

संबंध माहीत करून देणारा येवढे च दोन शिवकालीन कागद येथे मिळाले। साम-
राज नीळकंठ 'मतिमत्प्रधाना'च्या पूर्व चरित्राचा मात्र थोडासा भाग सापडला.

दीनकरांच्या ज्या ग्रंथाधारे आपल्या पुढे 'अबाबाई उदोनाथ' हे टांचण
मी वाचले व १५६८ तील जे शिवकालीन नकल पत्र आपल्या पुढे ठेविले
ते ह्याच संग्रहातील होय इतर हि कित्येक टांचणे या संग्रहाधारे मंडळापुढे मी
वाचली आहेत तीन पेढ्या भरून हा संग्रह मी जतन करून ठेविला आहे पोत-
नीसाची ४।५ घरे गांवांत आहेत. हे 'पंच बाजी'च्या वशातले; तेव्हा १।२
कागद त्यांच्या घराण्याची पूर्व हकीकत देणारे सांपडले

या दसराचे मुख्य महत्त्व त्यांतील जमासचीं रुमालावर आहे. उरवडे, वेगळे वेगळे
गावच्या हिशोबाचे सालोसालचे ताळेबंद येथे १००।२०० रुमाल आहेत त्याची
तपासणी बारकाईने केली तर उरवडे गांव विठ्ठल यशवताकडे आल्यापासून या
खेड्याची व घराण्याची बरीच उपयुक्त माहिती कळेल शिवाय तत्कालीन जमा
सची व वसुलादि पद्धतीचे सूक्ष्म ज्ञान होईल. श्रीमंत पोतनीस रुपाळूपणे हे सर्व
कागद आमचे हवाली करण्यास तयार आहेत, पण सरस्वतीमंदीर उभे राहीपर्यंत
यांचा स्वीकार करणे लांबणीवर टाकणे भाग पडत आहे

यानंतर या च गावचे दिघे-देशपांडे यांचे घरी बऱ्याच शिवकालीन काग-
दांच्या नकला व्यवस्थित पुस्तकरूपाने बांधून ठेविलेल्या आहेत-यांच्या आधारे
रा देशपांडे पिता पुत्र यांनी कांही माहिती केसरीतून पूर्वी प्रसिद्ध केलेली आहे-त्यां-
तल्या कित्येक मित्रवर्य पटवर्धन व मी यांनी उतरून रा राजवाडे यांचे हवाली
केल्या

प्रसिद्ध प्रभुवीर सखाराम हरी यांचे बंधु बाबुराव हरी गुप्ते आवेगांवकर यांचे वंशज
येथे च राहतात त्यांचे २।४ रुमाल पाहून शिवगीता वगैरे १।२ पोथ्या व
कांही सनदांच्या नकला घेऊन आवेगांव पाहिला

उरवड्यास पोतनीसांच्या वाड्यांत नळ बांधून जवळून च सुंदर पाणी आणले
आहे व त्याचे हौद बांधलेले पाहून जुन्या वैभवाची आठवण झाली.

• नंतर लवळे पोंड येथे गेलो पण प्राप्ति कांही झाली नाही

याच गांवी माझे मित्र, मंडळाचे सभासद व चिंतो विठ्ठलांचे संबंधी, केशव
विठ्ठलांचे वंशज रावरीकर राहतात त्यांच्या सर्व संग्रह हि पाहिला. आगीत पुष्कळ
संग्रह पूर्वीच जळाल्याचे कळल या संग्रहांत श्री शंभु महादेव माहात्म्य संस्कृत
काव्यग्रंथ भोसल्यांच्या शिखर सिंगणापरचे वर्णन करणारा मिळाला, त्याची सर्व
धाटणी पौराणिक आहे त्याचा परिचय पुढे मार्गे करून देण्याचा विचार आहे. येथे
च प्राकृत लीलावती सप्रयोग व सोदाहरण लिहिलेली राजवाडे यांस मिळाली इची
परीक्षा माझे गणिती मित्र प्रो. गोखले सांगत करीत आहेत

येणेप्रमाणे १५ । २० दिवस पोतनिसांचा पाहुणचार घेऊन नंतर आज नागायत अनेक कष्टातून त्यांनी रक्षिलेल्या भगव्या शेंड्याला प्रणाम करून घरी आलों. आश्चर्य वाटलें की, पुण्याजवळ ८ । १० कोसांतल्या एकाच गांवातून जर इतके पेटारे आणता आले तर अद्याप किती संग्रह अज्ञात असावा

दत्तो वामन पोतदार

माझे संशोधनवृत्त

(शके १८३७ बद्दल)

गतवर्षीच्या संशोधनात्मक वृत्तकथनाचे प्रातपरत्वे आठ विभाग करिता येतात. संशोधनवृत्ताचा प्रहिला भाग म्हटला म्हणजे

सोलापूर

जिल्ह्यांतील प्रवास हा होय. या जिल्ह्यांत फक्त दोन च ठिकाणी काय तें जातां आलें. बरोबर माझे सम्मान्य मित्र व मंडळाचे एक आस्थेवाईक सभासद ग. रा. अनंतगव फडणीस हे होते. खुद्द सोलापूर येथें श्रीशिवछत्रपतींचे वडील बंधु सभाजी राजे यांचे घराण्याचा वंशवेल मिळाला; व श्रीक्षेत्र पंढरपूर येथे श्रीधरस्वामी नाक्षरेकर यांचे वंशजाकडे मिळालेल्या कागदपत्रांवरून श्रीधरस्वामींच्या निधनकालासंबंधीच्या वादग्रस्तपत्राचा कायमचा निकाल करिता आला श्रीधरस्वामींचे लहान मोठे बरेच ग्रंथ व त्यांचे चिरंजीव दत्तोबा यांची बरीच कविता श्रीधराचे पंढरपूर येथील विद्यमान वंशजांचे संग्रहीं आहे. ती सर्व संग्रहित करून श्रीसमर्थ व मोरोपंत यांचे काव्यग्रंथांप्रमाणेच श्रीधरकवीच्या काव्यग्रंथांची एकादी सर्वमान्य आवृत्ती कोणा तरी काव्यभक्तानें काढावी, अशी माझी सूचना आहे.

पुणे जिल्हा

प्रवासाचा दुसरा भाग म्हटला म्हणजे पुणे जिल्हा होय. खुद्द पुण्याचाच किती तरी ऐतिहासिक कागद पत्र मिळवितां येण्यासारखे आहेत हें गतवर्षी माझे प्रतीतीस आले चिंचवडचे देबांसबधीं आणखी बराच शिवकालीन व इतर पत्र-व्यवहार गतवर्षी माझे हातों लागला. गंगाधरशास्त्री पटवर्धन यांचे पुर्ण येथील विद्यमान वंशज श्री. रा. गोविंदशास्त्री पटवर्धन याजकडून गंगाधर शास्त्र्याचे आत्म-वृत्त व इतर काहीं कागद मिळाले. एनेकर गोळ्याची ज्योतिषासंबंधीची असल तनद हि पुण्यास च मिळाली. या शिवाय शके १७३९ च्या क्रांतिकारक प्रसंगाच्या आंत बाहेर उदयास आलेल्या अशा दोन चार घराण्यांतील हि कागद सहजगत्या

मिळाले के वंडुनाना रानडे यांचे चिरंजीव रा रा सदाशिव विष्णु रानडे यांनी आपल्या जवळील सग्रह दाखविला शके १७३९ तील छत्रपतींची बहुमोल बारनिशी पुण्यासच श्री पोतनीस यांजकडे मिळाली या पत्रव्यवहारावरून शके १७३९ च्या सुमारास महाराष्ट्राची समाजस्थिति कशी होती व महाराष्ट्राच्या राजकीय क्रीडागणांत निरनिराळे खेळाडू कोणकोणते डाव खेळत होते या विषयावर बराच प्रकाश पडेल या जिह्यातील गारदौडापासूनची सर्व पट्टी ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्वाची आहे शिवरायांच्या पादस्पर्शाने पुनीत झालेला हा प्रांत संशोधनाच्या दृष्टीने हि तसाच महत्वाचा आहे शिवकालीन मुत्सद्दी बहुशः याच भागातील होते शिवरायांनी व त्यांजबरोबरीच्या मुत्सद्यांनी याच प्रांतांत बरेच डावपेंच लढविलेले आहेत अशा ह्या प्रांतांत गारदौडापासून प्रवासास सुरवात केली दौंडास रामचंद्रदावा शेणवी याचे कागद मिळावेत या हेतूने खटपट केली मलठण येथे राजगुरु दादाजी कोंडदेव यांचे विद्यमान वंशज रा रा गोविंद माधव कुळकर्णी यांजकडे दादाजीचे घराण्याचा वंशवेल मिळाला दादाजी कोंडदेवाचे कांही वंशज बडोद्याकडे आहेत त्यांजकडे या इतिहासप्रसिद्ध घराण्यांतील कागदपत्रांचा शोध झाला पाहिजे. पाटस येथे शितोळे देशमुख घराण्याची एक शाखा नांदून आहे. येथील कागदपत्र पाहिले. येथील तट्टू घराण्यातील कागद मिळाल्यास शिवकालीन इतिहासरचनेस थोडी फार मदत हाण्यासारखी आहे खानवट, जिंती, शेडगांव-पेडगांव या गांवी हि थोडा फार शोध केला पेडगाव ऊर्फ बहादुरगड हा गांव मोंगल रियासतींत वैभवाने शिखरास चढलेला होता. हा गांव सध्या पूर्ण मोडकळीस आलेला असून, सभोवार अतोनात निवडुंग वाढलेला आहे. ह्या गावास निवडुंगाचे पेडगांव हे नांव अन्वर्थक होईल. चंद्रचूडांनी गणपतीस इनाम दिलेले व हरिपत तात्या फडके ह्यांचे मृत्युस्थान म्हणून इतिहासांत प्रसिद्ध असलेले गणपतीचे सिद्धटेक या गांवी हि तपास केला. शिवाय वीरवाल्हे येथे रा. केशवराव अजहत देशमुख यांचे घरचे दत्तरखान्याची चालना केली. येथेच हणमते घराण्यातील नारायण हणमते यांस बाणेरें गाव धोरले शहाजी महाराज यांनी इनाम दिल्याची सनद उपलब्ध झाली. हणमते यांचा वंशवेल, पुणे जिल्ह्यांतील शिवकालीन वसुलाचे व इतर थोडे फार महत्वाचे कागद, व तारीखवार अशी पेशव्यांच्या राजवटीसबधाने त्रुटित टिपण ही हि याच दप्तरांत मिळाली. तळेगाव-ढमढेर येथे यदा आणखी काही कागद मिळाल्याने ढमढेरे घराण्याचे कागदपत्रांत थोडी भर पडली. गोविंद भगवत पिंगळे यांचे पुणे येथील वंशजाकडे पिंगळे व गोविंदराव काळे असे दोघे उमे आहेत अशी एक तजवीग मिळाली हा सांप्रतच्या पुणे जिल्ह्यांतील प्रवास होय गुरुवर्य रा. विश्वनाथपत राजवाडे, साम्मित्र रा. दत्तोपत पोतदार व श्री पोतनीस यां समवेत भोरइलाख्यांतील 'पंच बाजी' च्या उरवड गावी, व सखाराम हरी यांच्या आंबेगावी चार पांच दिवस धाडविले, उरवडे आंबेगांव

येथील संशोधन गुरुवर्य रा. राजवाडे यांच्या बरोबर त्यांच्या देसरेसी खाली झालेलं असल्यामुळे, त्या सफरीचा फक्त नामोल्लेख करण्यापेक्षा जास्त कांहीं लिहिण्याची जरूरी नाही.

नासीक जिल्हा

प्रवासाचा तिसरा भाग म्हटला म्हणजे नासीक जिल्हा हा होय. खुद्द नासीक, सुरगाणेकर देशमुख यांचं सस्थानांतील दोन चार गावे, वणी—दिंडोरी भागांतील सप्तशृंग गडाखालील चार दोन ठिकाणे, साल्हेर-मुल्हेर नजीकचा टापू या प्रांतांत थोडें फार संशोधन केले. या प्रांतांतून बरीच अप्रसिद्ध कविता मिळाली खानदेश जिल्ह्यांतील चाळीसगांवानजीकचे भागांतील प्रवास विषयाचे सोयीकरिता नासीक जिल्ह्यांत मोडण्यासारखा आहे.

नगर जिल्हा

चौथा भाग म्हणजे नगर जिल्हा होय. नगर येथें नगरच्या निजामशाही संबंधीचें एक जुनें टाचण, पेशवाईत नगरचे विभाग कसकसे होते याबद्दलचा एक महजर, नगरचा किलेदार कवीजग याचे घराण्यांतील एका शाखेकडे रा. पंडित वकील यांचे सहाय्यानें मिळालेला नगरचा किलेदार व पेशवे यांमधील शके १६८१-८२ मधील राजकारणाचा पत्रव्यवहार, नगरच्या जुन्या हकीकतीचें मिळालेलें एक जुनें विश्वसनीय टिपण इत्यादि कागद मिळाले. रा. तांडुळवाडकर यांकडे एक जुनी तसवीर मिळाली पंडेपेडगांवकर देशपांडे यांकडील दत्तर श्री नानासाहेब मिराकर जहागीरदार यांचे द्वारां पाहण्याचा योग आला. या दत्तरांत शभरांवर जास्त इतके इतिहासोपयोगी महजर मिळाले. त्यांत कित्येक शिवकालीन आहेत. या महजरांचा अतोनात उपयोग होणार आहे. समाजरचना व व्यवहारपद्धति या बाबींकडे महजराचा उपयोग करणारे महजरांचे भोक्ते रा. रा. भट वकील यांकडे हे महजर देण्यांत आले आहेत. पेडगांवकरांचे या दत्तरांत महत्वाच्या अशा कित्येक जुन्या पोथ्या हि हाताशी आल्या विवेकसिंधूची शके १४९६ तील अगर त्यानंतर थोड्याच काळांतील एक जीर्ण प्रत यांचेच दत्तरांत मिळाली. विष्णुदास नाम्याची पहिली चार अनुपलब्ध पर्व हि नगरासच मिळाली. भिंगार हा गांव नगरपेक्षा जुना. तेथें देशमुख व मुळे या मंडळींकडील कांहीं दत्तरे संशोधिलीं. मुळे घराण्यांतील कामदपत्र तपाशीत असतां, चद्रावळीकर्ता नागेशकवी व श्रीसमर्थशिष्य स्वानुभवदिनकरकर्ते दिनकर हे याच मुळे-घराण्यांतील होत. असें समजले. मुळे यांचे पूर्वज नामांकित ज्योतिषी होते, त्याबद्दलच्या सनदा हि मिळाल्या नगर व भिंगार या ठिकाणच्या संशोधनवृत्ताच्या बाबतीत एक आनंददायक अशी गोष्ट येथें नमूद करून ठेवणें इष्ट व जरूर दिसतें कीं, नगर येथील माझे जुने स्नेही रा. रा. परशुरामपंत आपटे, दत्तोपत मोने, राम-

भाऊ देशपांडे व विशेषतः नगर जिह्यांतील संशोधक श्री नारायण यशवंत मिरीकर, जहागीरदार याची संशोधनाचे कामी मदत जाहलेली आहे. श्री. नानासाहेब मिरीकर हे गतवर्षी च आपल्या मंडळास सभासद लाभले, व माझी अशी खात्री आहे की, श्री. मिरीकर व त्याची नगर येथील इतिहासप्रिय स्नेहीमंडळी नगर प्रांतांतील संशोधन आपल्या माथीं मारून घेऊन, नगरास धुळेकरांप्रमाणे च पुढे आणतील श्री नानासाहेब हे नगर शहराचा व जिल्ह्याचा इतिहास जुन्या व नव्या कागदपत्रांच्या आधारे लिहीत आहे, ही हि गोष्ट उत्साहजनक च आहे. शेवगाव येथे म्हणण्यासारखे काही मिळाले नाही तथापि तेथील रा. रा. मल्हादराव देशपांडे, वनील यांनी शहाशरीफचे दग्यासंबंधीच्या सनदेची असल बमोजीब नकल मोठ्या रुपये पाठविली या सनदेवरून शहाशरीफ ही व्यक्ति काल्पनीक नव्हे, ऐतिहासिक च आहे, ही गोष्ट उत्तम प्रकारे सिद्ध झाली. शहाशरीफचा हा दर्गा नगरास दायरे—दर्गा या नांवाने अव्याप प्रसिद्ध आहे. कित्येक लेखकांनी लिहिल्याप्रमाणे तो नगरचे कित्यांत मात्र नाही नगर जिल्हा व निजामसरकार याचे सरहद्दीवर असणाऱ्या गोटाण अगर घोटण गांवीं एक यादवकालीन जीर्ण देवालय पाहण्यास सांपडले. यानंतरचा माझा प्रवास

निजामसरकारचे हद्दींत

गोदेच्या तीरातीराने झाला. या प्रवासास पांचवा भाग म्हणता येईल. श्रीक्षेत्र पैठण, बेरूळ, दौलताबाद, औरंगाबाद, जालना, पारद, पाथी, आसई, सातवणे इ ठिकाणी थोडे फार संशोधन केले. श्रीक्षेत्र पैठण येथे जुन्या ज्ञानेश्वरांचा शोध केला. पैठणास श्रीनाथवशाजांचे संग्रही शके १५५१ पूर्वीची जुनी प्रत नाही, असे आढळून आले. नाथसंस्थानचे कागदपत्रांत अगर त्यांचे वशाजांचे दस्तारांत श्रीनाथांचे हस्ताक्षर नाही नाथसंस्थान हे पेशव्यांच्या अमदानीत उदयास आलेले आहे. नाथ घराण्याचा वंशवेल मिळाला तो मंडळास सादर केला. पैठण येथील दुसरे मोठे संस्थान म्हणजे शिवदिननाथांचे. मी गेलों त्या वेळी तर या संस्थानची अत्यंत शोचनीय स्थिति झालेली आढळली. संस्थानांत बरा च कवितासंग्रह असला पाहिजे, व तो तसा होता हि. संस्थानचे नुक्ते च कैलासवासी झालेले पुजारी रा. विष्णुपंत घुगरी यांजकडे असलेला संग्रह हि महत्त्वाचा आहे. तो त्यांचे वारसामार्फत मिळविण्यास पैठणकराची मदत घेतली पाहिजे. संस्थानासंबंधी शिवदिननाथांपासूनचा वंशवेल काय तो मिळाला. आतां हे संस्थान श्री बाळासाहेब पंत प्रतिनिधि औंधकर यांचेकडे आलेले आहे. त्यांनी मदत केल्यास बरे च कार्य होण्यासारखे आहे. तिसरे संस्थान श्रीरुण्णदयार्णवांचे. मठांतील बहुतेक कागदपत्र नाहीसे झालेले आहेत. रुण्णदयार्णवांनी केलेल्या कवितेच्या मूळ प्रती संस्थानांत राहिलेल्या नाहीत तरी पण विद्यमान मठपति यांनी रुण्णदयार्णवांची बहुतेक झुटित कविता माझे हवाली केली. याशिवाय पैठणास

तेथील क्षेत्रोपाध्ये कावळे यांकडे भोंसल्याच्या गांवांची एक उपबुक्त यादी मिळाली. कावळे यांचे घराण्यांत भोंसल्यांचे मूळ पुरुषापासून स्वदस्तुरचे लेख आहेत, असे त्यांच्या वहीवरून दिसले. अस्सल लेख निराळे असल्यामुळे, ते चारकाईने पाहिले पाहिजेत. पैठणास रा. रा. नेवासकर जोशी वकील, ज्योतिर्विद रा. रा. तोडेवाले, चणकवाडीकर जहागीरदार इत्यादि गृहस्थांची फार मदत झाली. औरंगाबाद येथे औरंगजेबाची बायको दिलरसबानू इत्यादी कबरींच्या बाहेरच्या दरवाजावरील दोन लेख मिळाले. या शिवाय तेथे थत्ते, जाधव, चिंचोलीकर जहागीरदार यांकडे कागदपत्रांचा शोध केला. किले अरकमर्घील अलमगिरीमहाल, नवसंड्या (मूळ तरव्ताची जागा), औरंगाबाद हे शहर ज्या खडकी गांवाचे ठिकाणी वसले त्या गांवातील खडकेश्वर इत्यादि ऐतिहासिक इमारती पाहिल्या. वेरुळ येथे भोंसल्यांचे विषयविषे कागदपत्रांचा शोध केला. वेरुळ परगण्याची देशमुखी नाना फडणिसांकडे आली, व तिचा उपभोग परंपरेने नानांचे वंशज अद्याप घेत आहेत, ही गोष्ट वेरुळीस नवीन करून आली.

रोजा येथे मुसलमानांचे अवलिया व औरंगजेब, अजिमेराहा, असफजाह, त्याचा मुलगा नासिरजंग इत्यादि ऐतिहासिक पुरुषांच्या कबरी पाहिल्या. दौलताबाद हा इतिहासप्रसिद्ध किला पाहिला, व जनार्दनस्वामींच्या समाधिस्थानाचे दर्शन घेतले. आसई येथे तेथील रणभूमी पाहिली. पारद येथील लोखंड्यांची मोडकळीस आलेली गडी अवलोकिली. हे च अकलकोटकर भोंसले यांचे मूळ गांव. जालना व पाथी ही मुसलमानी रियासतींत नांवारूपास आलेली गावे म्हणून तेथे हि शोध केला.

सातवणे गांवीं रामचंद्र गणेश कानडे या मराठेशाहीतील सेनापतीचे घराणे नांदत असल्याचा सुगावा लागल्यामुळे, तेथे जाऊन शोध केला. तेथे त्यांचे घरी कानडे घराण्याचे वंशवेलापेक्षा जास्त काही फलनिष्पत्ति झाली नाही. पुण्यातील कानड्यांचा वाडा—ज्यास हल्ली कोनकरांचा असे म्हणतात—तेथे कोनकरांकडे कानड्यांचे कागदपत्रांचा शोध केला पाहिजे. निजामसरकारचे हद्दीत या शिवाय निजामचा दिवाण विठ्ठल सुंदर परशुरामी व नागोराम भागवत बाबोरकर या दोन घराण्यांचा शोध लागला. विठ्ठल सुंदराचे कागदपत्र आपल्या मंडळाचे मभासद व हैद्राबाद येथील प्रसिद्ध वकील नामदार केशवराव यांचे द्वारा मिळण्यासारखे आहेत.

सातारा जिल्हा

सातारा जिल्हा हा प्रवासाचा सहवा भाग होतो. या वर्षी सातारा जिल्ह्यांत फारसा हिंडलो नाही. तरी पण त्या मानाने ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्वाच्या अशा कागदपत्रांची उपलब्धी या च भागांत झाली. खुद्द सातारा येथे तेथील उत्साही वकील शेट डोसाभाई माणिकजी यांचे द्वारा सातारचे शेवटचे छत्रपती श्री शहाजी

महाराज यांचे दत्तक चिरजीव श्रीमंत व्यकाजी महाराज ऊर्फ आयासाहेब यांचे आदले घरचे बंधू श्री बापूसाहेब भोंसले शेडगांवकर यांजकडे सातारकर महाराजांची एक हस्तलिखित वस्त्र मिळाली. औरंगजेबानें शिवाजीस लिहिलेलें एक अस्सल फर्मान (पत्र) सातारा येथें च शेड डोसाभाई वकील याचे संग्रहातून मिळालें. औरंगजेबाचें शिवाजीस आलेले एक अस्सल पत्र, या दृष्टीनें या फर्मानाची किंमत किती आहे, हें लिहिण्याची जरूरी नाही या शिवाय शके १७३९ च्या धाम-धुमीसंबंधानें क्रांतिकारक असा बराच पत्रव्यवहार सातारा येथें मिळाला. शुभ-सूचक छापसान्याचे उत्साही मालक रा. रा. चितळे यांनी शेवटचे श्रीमंत बाबासाहेब पेशवे, श्री प्रतापसिंह महाराज छत्रपती, रणशूर व इमानी बापू गोखले यांच्या रंगीत, प्रेक्षणीय व हातानें काढलेल्या अशा ऐतिहासिक तजबिरा, ऐतिहासिक प्रेमानें माझ्या हवाली केल्या. सातारचे आसपास तर्फ कुडाळ या भागांत तेथील देशमुखी वतनांचे काहीं कागद मिळाले. बाई प्रांतांत बाई प्रांताच्या कदीम माहितीचे काहीं कागद एका देशपांड्यांकडे मिळाले. यांत शिवकालीन व विशेषतः राजारामकालीन कागद, व दिव्यासंबंधी माहितीचे कागद मुबलक आहेत औरंगजेबास फितूर झालेला सूर्याजी वा फिरगोजी पिसाळ याची काहीं अस्सल पत्रे हि मिळाली. रहमतपूर येथे या लेपेस पेंढान्यासंबंधीचे अप्रसिद्ध असे करारमदार मिळाले.

कोंकणाची सफर.

प्रवासाचा सातवा भाग म्हणजे कोंकणाची लहानशी सफर होय. या सफरीस फक्त १० १५ दिवस मिळाले, वामुळें विजयदुर्ग, राजापूर, निवेली, अणसुरे, मिठगावणें व आमचें मूळ गांव जानशी या ठिकाणांपेक्षां जास्त कोठें जातां आलें नाही.

म्हैसूरप्रांत

प्रवासाचा आठवा व शेवटचा भाग म्हणजे म्हैसूर संस्थानांत केलेला वीस-पंचवीस दिवसांचा दौरा हा होय या वेळीं म्हैसूर हद्दींत संशोधनार्थ जाण्याचा मुख्य हेतू म्हणजे महाराष्ट्राज्यसंस्थापक शिवाजी महाराज याचे पिते राजे शहाजी यांचें निधनस्थान निश्चित करणे हा होता. उपलब्ध व प्रकाशित अशा साधन सामुग्री-वरून हें ठिकाण म्हैसूर संस्थानांतील बसवपट्टणचे हद्दींत असलें पाहिजे, एवढें निश्चित होतें परंतु नक्की ठिकाण अनिर्णित होतें अशा स्थितींत तिकडील मराठे मंडळीशीं या हेतूनें पत्रव्यवहार सुरू केला. कांहीं मराठे मंडळींनीं शहाजी महाराजांच्या व त्यानंतरच्या कालांत तिकडील भागांत वसाहत केलेली आहे. परंतु कालचक्राच्या फेऱ्यांत सांपडल्यामुळें म्हणा, अगर तदनंतर लोटलेला काल व स्थित्यंतरें यामुळें म्हणा, तिकडील मराठे मंडळी तत्रस्थ मंडळीशीं भाषा, चालीरीती इ. बाबतीत

पूर्णत्वानें एकरूप झालेली आहे समाधानाची व अभिमानाची गोष्ट म्हटली म्हणजे चा मडळीस शहाजी महाराज व विशेषतः शिवाजी महाराज यांच्या नुसत्या नांवानें अद्याप हि स्फुरण चढतें मराठे व शिवाजी महाराज या शब्दांत अशी च कांहीं जादू भरलेली आहे ! वर सांगितल्याप्रमाणें शहाजी महाराजांच्या निधनस्थानाचे बाबतीत चन्नगिरी येथील मराठे मडळीशीं मी पत्रव्यवहार सुरू केला असतां, पत्र-व्यवहार करणारा कोणी शिवाजी महाराजाचा वंशज असला पाहिजे या समजुतीनें, त्यांनीं पत्रोत्तर पाठवितांना पत्त्यावर ' पटवर्धन भोसले, शिवाजी महाराजांचे वंशज, पुणे ' एवढा च पहिल्यानें पत्ता लिहिला । शहाजी महाराजांच्या व शिवाजी महाराजांच्या संबधानें चौकशी करणारा इसम त्यांचा वंशज असला पाहिजे, अशी त्यांची प्रथमतः कल्पना झाली. या त्यांच्या विचित्र शकेचें पुढें समक्षतेनें निराकरण हि झालें. माझी महत्वाकांक्षा फलित होऊन, अखेर शहाजी महाराजांच्या निधनस्थानाचा निर्णय करण्याचें श्रेय मला च मिळालें. या कामी चन्नगिरी येथील मराठे मडळी पैकीं प्रमुख रा सिद्दीजीराव पाटील धाटगे, व रा हेमाजीराव सूर्यवंशी, त्याचप्रमाणें तेथील गव्हर्नमेंट ऑग्लो-व्हर्न्याक्युलर स्कूलचे मुख्याध्यापक रा. एच्. नारायणराव यांची फार मदत झाली, हें येथें नमूद करून ठेवण्यास परम संतोष वाटतो. होदेगिरी येथील शहाजी महाराजांच्या समाधिस्थानाशिवाय हरिहर, बेंगलूर, श्रीरंगपट्टण, म्हैसूर, बेदनूर ऊर्फ नगर, व शिवमोघा, इत्यादि ठिकाणीं थोडें फार संशोधन करण्यास सांपडलें. हरिहर येथील शके ११४५ मधील पोला-ळदेव धानीं बांधिलेलें देवालय, बगलोर येथे तेथील तमाश-बगला (museum) व किल्ला; म्हैसूरस तेथील देवीचें देवालय व इतर स्थानें, श्रीरंगपट्टण येथे तेथील इतिहासप्रसिद्ध किल्ला, टिपू बहादूर हा लढाईत पडला तें ठिकाण, व त्याचप्रमाणें हैदर व टिपू यांच्या कबरी या पहाण्यांत आल्या. श्रीरंगपट्टण येथील टिपू बहादूर याचा बंगला प्रसिद्ध असून, तेथील चित्रे प्रेक्षणीय आहेत. या शिवाय चार दोन लहान सेडीं घेतलीं. म्हैसूर संस्थानचे हद्दींत मराठ्यांच्या इतिहाससंशोधकांस शोध करण्यास हवी तितकी वाव आहे म्हैसूर दरबारीं हल्लीं कानडी लिपीचा सर्रास उपयोग होतो हें खरें, तथापि, चाळीस वर्षांसाठीं तेथील सर्व दफ्तर मोडीतच होतें हें दफ्तर व त्याचप्रमाणें तेथील जुने दफ्तर कोणा संशोधकास पहावयास मिळेल तर मराठ्यांच्या इतिहासांतीत एका भागावर उत्तम प्रकाश पडेल सर विश्वेश्वर अय्यांसारखे इतिहासप्रिय व कार्यकर्ते संस्थानचे दिवाण असल्यामुळे, तेथील दफ्तर पहाण्यास मिळेल, असा भ्रंवसा वाटतो. दुसरें, म्हैसूर संस्थानांत ठिक-ठिकाणीं मराठ्यांच्या वसाहती आहेत त्यांचा आपल्या कामाकडे उपयोग करून घेतां आल्यास शहाजीकालीन व शिवकालीन कागदपत्राचे ठगिच्याढगि उजेडांत आल्याशिवाय रहाणार नाहींत. म्हैसूर आटोपून तंजावर, जिंजी, वेलोर, सोंदे बगैरे

ठिकाणीं जाण्याचा मनोदय होता, परंतु आखलेला वेळ म्हैसूर प्रांतातील वरील ठिकाणांनीं च सार्यामुळे, तो वेत तहकूब करावा लागला. येणेंप्रमाणें प्राज्ञा संशोधनात्मक वृत्तांत सालाबादप्रमाणें चतुर्थसंमेलनप्रसंगीं मंडळास सादर करित आहें. मंडळाचे विद्वान् सभासद याचा स्वीकार करताल अशी आशा आहे.

पांडुरंग नरासिंह पटवर्धन

संशोधन-वृत्त

गेल्या वर्षीं खानदेशातील एदलाबाद, जळगांव, कानळदे या ठिकाणीं व टाणें जिल्ह्यांतील वसई वगैरे ठिकाणीं अल्पसें संशोधन केलें एदलाबादचे देशमुख व कुरंभटी यांजकडे जुन्या पोथ्यांचा बरा च संग्रह उपलब्ध झाला. त्यासंबंधानें मंडळापुढें वेळोवेळीं टांचणें वाचलेली आहेत श्रीज्ञानेश्वर शिष्य सत्यामलनाथ यांचा 'ललित-ग्रंथ' नामक ज्ञानेश्वर चरित्रांत क्रांति घडवून आणणारा अपूर्व ग्रंथ एदलाबादेस देशमुखांच्या येथें च मिळाला. मंडळान्यांची व विंबराजाची वसर वसई येथें मिळाली. ती काल मंडळास सादर केली च आहे

स. मा. दिवेकर

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ, पुणे
(स्थापना शके १८३२)

बहुमोल संधि !

महाराष्ट्रीय इतिहास व सारस्वत यांच्या भक्तांस एक बहुमोल संधि प्राप्त झाली आहे. भा. इ. सं. मंडळाचें सरस्वतीमंदिर उभारण्याकरितां जरीनें खटपट सुरू केली आहे हें सर्वास श्रुत च असेल. त्या कामीं उदारपणानें मिरजेचे प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक व मंडळाचे सभासद रा. वासुदेवशास्त्री खरे व प्रो. विजापूरकर व रा. पराडकर या त्रिवर्गानीं व इतरांनीं हि ग्रंथद्वारा मदत देण्याचें कबूल केले आहे त्याप्रमाणें त्याजकडून आलेले ग्रंथ पुढील किंमतीस मंडळाकडे विकत मिळतील. विक्रीचें उत्पन्न मदिराचे कामीं खर्च होईल.

१

हैदरअल्लीवरील पहिली स्वारी—

(रा. वासुदेवशास्त्री खरे)—किं. ६ आणे.
याच्या फक्त २० प्रती आहेत.

२

अधिकारयोग—यांत प्रसिद्ध मुत्सद्दी नाना फडणीस यांस अधिकार कसा मिळाला त्याचें अधिकारयुक्त व चटकदार विवेचन रा. खरे यांनीं केले आहे किं ०-१०-०

३

मोरोपंती समग्र ग्रंथ—

पहिले तीन हप्ते—एकंदर ग्रंथ ९:—

आर्याभारत (१ ते ३), कृष्णविजय (४), हरिवंश (५);
मंत्रभागवत (६), अष्टोत्तरशत रामायणें (७-८-९)

किं. रु. १५

चौथा हप्ता झाल्यावर पूर्वीची पावती दाखवून ते ग्रंथ येथून मिळतील.

राजवाडे यांचे दुमिळ ग्रंथ

—○—

(प्रो विजापुरकर याजकडून देणगी)

संकीर्ण लेखसंग्रह—ले. रा. वि. का. राजवाडे यात कादंबरी, रामदास
इ. विषयावर फार च विचारगभीर व बिनमोल निबध आहेत
पुनः मिळणार नाहीत.

*फक्त दहा च प्रती आहेत

तूर्त किं. रु. ६.

~~~~~

(रा. वि. का. राजवाडे यां कडून देणगी)

मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें खंड १-संपादक-रा. वि. का.
राजवाडे-यांत पानिपतच्या घनघोर रणसग्रामाविषयी अत्यंत
महत्त्वाचा अस्सल पत्रव्यवहार आला आहे खेरीज रा.
राजवाडे यांनीं सुमारे १०० पाने प्रस्तावना लिहून विचिकित्सक
पद्धतीने महाराष्ट्रांतील या ऐतिहासिक प्रसंगाचे केलेले नमुनेदार
व बोधप्रद विवेचन सोबत जोडले आहे त्याने पुस्तकाची
उपयुक्तता वाढली आहे एम् ए च्या विद्यार्थ्यांस मुंबई
विद्यापीठाने हे लाविले आहे मूळ किंमत रु ३; हल्लीची
किंमत रु २५

* प्रती फक्त २५

~~~~~

मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें खंड-४ संपादक-रा. वि. का.
राजवाडे-यांत ' नारायणव्यवहारशिक्षा ' नांवाचा सवाई-
माधवरावाकरिता प्रसिद्ध मुत्सद्दी नाना फडणवीस यांनी
लिहविलेला सुंदर ग्रंथ छापला असून खेरीज पेशव्यांची एक
शकावली वगैरे महत्त्वाचीं प्रकरणे आहेत. सदरहू खंडाला
शिवकालीन इतिहासाबद्दल विस्तृत विवेचन करणारी अद्वितीय
प्रस्तावना रा. राजवाडे यांच्या प्रतिभासपन्न लेखणीतून
उतरलेली जोडली असल्यामुळे ग्रंथ अपूर्व जाहला आहे.
प्रती सुमारे १० तूर्त प्रत्येकी किंमत रु ६

~~~~~

मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें-खंड ७

—○○—

यांत निजामदरबारांतील पेशव्यांचे वकील गोविंदराव काळे यांच्याकडील मह-
त्त्वाचा पत्रव्यवहार छापला आहे तो पेशवाईच्या इतिहासाचा अभ्यास करण्यास
फार च उपयोगी आहे. किं. रु. ३

~~~~~

सूची

श्री

श्रीएकनाथ, १५५;—चा गाथा, १५५;
—चा मृत्यु, १७२;—चे देवालय, ५४;
—च्या राजळात मंगळवेढ्याची सनद
होते, ६५

श्रीधरस्वामी नाक्षरेकर, वंश, २१५;—चे
ग्रंथ, २१५

श्रीचलाल, ३१

श्रीभार्गवरामसस्थान, १४३

श्रीमादूर-भवानी, १४८

श्रीमुक्ताबाई-गाथा, १५५

श्रीमंत व शिंदे यांची भेट, ८७

श्रीरामपट्टण, २२१;—कराचें भांडण, १९७

श्रीवर्धन, कायस्थवसति, ३९

श्रीविठ्ठल, ५६

श्रीशिव, ३१

श्रीशंभुमहादेवमाहात्म्य, २१४

श्रीसमर्थ, २१५

श्रीसिद्धनाथरामदासी, त्यांचें वय,
८१

अ

अकंणा-मृत्यु, २००

अकब्यर पातशाहा, ३०; ३२

अकब्यर शाहाजादा कलुशास भेटतो,
१९९; इराणांत जातो, २००

अकलकोटकर भोसल्याचें मूळगांव, २१९

अकर्माशी प्रजा, २४

अकोलें, ७०; १९२

अजयसिंग परदेशी, १२१

अजमशाहा, औरंगाबादेस घेतो (१६०३
कार्तिक), १९६;—बेलगांव घेतो
(१६०९ फाल्गुन), २०१;—ची
कबर, २१९

अजमीर, १९४

अजीज बिन जाफर भांड नासीककर,
१४८

अटक-नदी, ८४

अठरा मयूस, १०२

अडूर, मौजे, १३१

अणसुरे, २२०

अदकारी, ४०

अदवनी वेढा (१६०९ पौष), २००

अध्यात्मवाद्याचें मत, १०६

अनंतराव फडणीस रा०, २१५

अनाजी जनार्दन, पन्हाळा घेतो (१५९४
फाल्गुन व. १३), १९०;—राजाराम-
महाराजांस मंचकारोहण करवितो
(१६०२ वैशाख शु. ३),—ची
पन्हाळ्यावर स्वारी (१६०२ वैशाख शु.),
पकडला जातो (१६०२ ज्येष्ठ),
१९५; झुटतो व मजमू मिळते
(१६०२ अश्वीन), १९६, पुन्हा
पकडला जातो व मृत्यु (१६०३
भाद्रपद), १९७

अनुलोम, शरीरसंबंध केव्हां घडे,—ज
परस्पर शरीरसंबंध,—ज संकर पोट-
समाज, ३; प्रतिलोमसंकर, ७

अनार्य, मूळचे, एतद्देशज, त्यांची नावे,
 ३, ४४; नंतरचे, बहिर्देशज, त्यांची
 नावे, ३, ४४, -च्या दोन निरनिराळ्या
 जाति, ५, -ची संस्कृति, ८, -चा हिंदू-
 तील समावेशनाचा विशेष सस्कार,
 ३, -चा समाज, ५२
 अपराक, त्याच्या टीकेचा काल, १०१,
 १०२
 अप्पाजीराव देशपांडे कोळेवाडीकर, ७१
 अफगानिस्तान, ४९, -ची मूळची संस्कृति
 व समाज कां नष्ट झाला, २१
 अफजलखान, १८२, -च्या प्रदेशावर
 महाराजांचा कहर (१५७०-१५८०)
 महाराजांची कागाळी सांगण्यास
 विजापुरीं जातो (१५८०) ७८;
 हेजीब पाठवितो (१५८१ कार्तिक),
 १८२, -चा वध (१५८१ मार्गशीर्ष
 शु. ७ गुरुवार), १७६, १८३
 अबदुल रहमान जमादार, १२८
 अमदानगर. नौसीरखान-शिवाजी महा-
 राज युद्ध (१५७९ ज्येष्ठ), १८१;
 -हून अवरगजेबाचे कूच (१६०७
 ज्येष्ठ), १९९
 अमदाबाद, १२०
 अमीरबेग, १२६
 अमेरिका, ७, १२, १३, १८, -नू इडि-
 यनू, १६, -नाशीं जपान्यांचा शरीरसं-
 बध न होण्याचे कारण, १३, -त
 हिंदूंना कायमच्या वसतीच्या बंदीचे
 काण्ण, १३, -तील जातिसंस्था, २४
 अमृतराव, १५१, -निचाळकर पडतो, २०६
 अयोध्या, ८५
 अरक किल्ले (अलमगिरी महाल),
 २१९

अर्जुन, ३०
 अर्जोजीराव ढमाले, ७९, * हवलदार
 किल्ले धनगड, १३८
 अरब जात ५
 अवांचीन कोश (गोडबोले), १५५,
 १५६
 अल्जारीया, ५१
 अलिमर्दिस्तान, २०४
 अली इंदिलशहा, १८६, -चे फर्मान १८२,
 -चा वृ मोगलाचा सल्ला (१५८७),
 १८७, -चा मृत्यु (१५९४ मार्गशीर्ष);
 १९०
 अलीगड, २२
 अलीबहादूर, ची व महादजी शिंद्याची
 चित्तशुद्धता नव्हती, ८५
 अलूर, १४५
 अवचीतगड तालुका, १२५
 अवणी मौजे, ७०
 अवरगजेब, जन्म (१५४० कार्तिक
 वद्य १), १७७, शि० प्र० तील उल्लेख,
 २९-३२; काशीविश्वेश्वरदेवालय
 उध्वस्त करतो, ३२, -चा तुगरा,
 शिक्षा, साम्र नांव, ७५, -ची कार-
 कीर्द, १४७, -ची स्त्री, २१९, -वर
 श्लोक, ७२; आदिलशहापासून बेदर
 घेण्याचा तह करतो व बेदरास घेतो
 (१५७९ चैत्र व० ११ रविवार,)
 आणि बेदर घेतो (१५७९ आषाढ
 शु. ३ गुरुवार), दिल्लीस जातो
 (१५७९ पौष), १८१; बहि-
 ल्या राज्यारोहणाचा काल (इ स
 १६५८ जुलै २१), -चा जुलूस
 (१५८० ज्येष्ठ शु० २), ७३;

तर्की बसतो (१५८१), १८२,
-च्या दुसऱ्या राज्यारोहणाचा काल
इ. स. १६५९ जून ५),
७७;-चे शिवाजी महाराजांस पत्र
(इ. स. १६५९ जुलै १४), ७३,
२२०; अजमीरावर येतो (१६००
फाल्गुन व०), १९४; बऱ्हाणपुरी
येतो (१६०३ कार्तिक), १९६;
पुन्हा परत बऱ्हाणपुरास जातो
(१६०३ पौष), १९६; अहमद-
नगरास येतो (१६०५ अश्वीन),
१९८; सोलापुरास येतो (१६०७
ज्येष्ठ), १९९; विजापुरावर लगट
(१६०८ आषाढ), करून विजापूर
घेतो (१६०८ अश्वीन शु० ७
सोमवार), भागानगरास वेढा घालून
(१६०८ कार्तिक), २००, घेतो
(१६०९ भाद्रपद शु० १२) २०१;
विजापुरी येतो (१६०९ पौष),
२००; तुळापूरी जातो (१६१०
मार्गशीर्ष), २०१; झुलफिकरास
धाडतो (१६११ चैत्र शु०), २०२;
गलगल्यास जातो (१६१२ माघ),
२०३, बनपुरीस येतो (१६१७
ज्येष्ठ), २०६;-ची कबर, २१९

अवरगाबाद १८८-१९०, १९४; १९८,
२१८; २१९

असतमान, चढीहून परत जातो, २०३

असफजहाची कबर, २१९

असुर, १७; २१; ४९;-चा स्वभाव, २०

असुर्या, २०

असेर किल्ले व तुरुंग, १३६

आस्किथ मि०, ८९

अस्तोदयाचल, २८

अहमदनगर, १२२; १९८; किल्ले,
१२७; किल्ले-तुरुंग, १३६ [नगर]
२१७, किल्ले, १२५; २१८; पत्रव्य-
वहार, किलेदार, पेशवाईतील विभाग,
२१७; प्रांत, शहर व जिल्ह्याचा
इतिहास, २१८

अहिल्याबाई, ८६;-चा शाप, ९७;-ची
स्वार्थत्यागाची तयारी नव्हती, ९५

अहिमंत-वेढा, १९६

अहीरी-करणाटकक्षगडा, १९४

आ

आगरा, १८८

आतार,-कडील मंगळवेढे महारहक, ५८

आत्या सचीव, गादीवर बसतो,-ची स्त्री
सखारामबापूची मुलगी,-ची हकीकत,
९३

आथरणें, मौजे, ७०

आदिनाथ, ८०

आधिभौतिकसुखवादस्वरूप, १०५

आनंदराम जोशी, १४६

आनंदराव, बहलोलावर जातो (१५९३
वैशाख), १९०, बहलोलासी युद्ध
करतो (१५९५ चैत्र), सिंदरखा-
नाशी लढाई करतो (१५९५ फा-
ल्गुन व०), १९१; वेरोळकोट घेतो
(१६०० श्रावण शु० १४), १९४,
बाळापूर घेतो (१६ १ रामनवमी),
१९४-१९५

आनंदराव बर्गे, ११७

आनंदीराघोबाचे पुत्ररत्न, ही च मराठे,
शाहीची दृष्ट, ९६

आपेगांव, १७३

आफ्रिकन समाज, २४

आवटे-गौळी, १४८

आथा चिटणसि, शिंदे-कारभारी, ९३

आयार्जीपंत सवनीस, २०५

आयुधजीवीसंघ, १८; -च्या काळी चातु-
र्वर्ण्यास बसलेला धक्का १९

आर्य, ७, चातुर्वर्णिक केव्हां बनले, ५०;
दस्यूचा वधकां करीत नसत, ८;
-बाह्य ४९; -बाह्याची हिंदु-वांत केव्हां
गणना होई, ४५, -वश-संस्कृति-वि-
द्या कशी टिकली, १५; ही सज्ञा
कोणास, ५०; हे वशबोधक उपपद
कोणास, ५१, क्षत्रियांचा मत्सरोत्पन्न
स्मृतिध्रंश, १९; -ची चतुष्पथ-
नीति, १४; -ची जडोबुट्टी, १५;
-ची स्वेतरसमावेशनरीति, ८; -चे
नवीन समाजसमावेशनतत्त्व, ४५, -चे
बीद, ८; -च्या ग्रामस्थापना, ३; -त
वर्णकसे उत्पन्न झाले, २३, -ना आर्या-
वर्तत व दक्षिणेत प्रथम भेटलेले
अनार्य, ३; -नीं राक्षसांचा निःपात कां
केला, ८; अनार्य सकरजाता कशा
झाल्या, ५०; अनार्यसंकरसमाज,
५२; - समाज, ५२; बाह्यांचा
समावेश, समाजाची गणना पासंडांत,
५२, -समाजावरील संकट, -१४; स-
माजी पृथक्जानी, २२

आर्यावर्त, ३, १५; ४९; -त मूळ काय
होते, ५२

आरुणगांव, १२७

आलाफिस्टण,, मंगळवेढेमहारमहजर, ६७

आवडे नागनाथ, १७०

आवूजी प्रभु, २

आशिया (पश्चिम)तील समाज, २०

आसई, २१८; रणभूमि, २१९

आस्ट्रेलिया, १८

अं

अंगद, १७६; १८४

अंजणवेल तालुका, १३४, -न्यायाधीश,
१४१

अंत्यज, कोण, ५०; व्याख्या, ५; जाति
५; ८; -जाति सनातनधर्मी ५१, सं-
कर, उत्पत्ति, १०; अनार्योत्पन्न समा-
जाचा सामाजिक मृत्यू टळण्याचे
कारण, १०; -ना आर्य कां म्हणत
नसत, ५०, -ना आर्य संस्थेत वृत्ति
व निच्यापासून झालेली सुधारणा,
९; अनार्य युरोपियनांच्या तावडींत
सांपडते तर, १०

अंत्य जन्म, व्याख्या, ५

अंदाई पाटलीण, १३१

अंबावाई उदोनाथ, २१४

अंबेचे श्लोक, ७१

आंगे, १२४

आंध्रभृत्यां (शातवाहना)चा उदय, १९

आंचरनाक महार, ५५; ६६-६७

आंबले, १४९

आंबेगांव, २१४; २१६

इ

इतिहास, -कार्योपयोगी ग्रंथानेरा, २१२;
-भर्तृलेखकांची उणीव, २०८-२०९;
-संग्रह, ८४, ९०; -सशोधकाची एक
मदार, २१०

इराण, ४९; २००; तील मूळ संस्कृति
व समाज कां नष्ट झाला, २१

इष्टिकालेस, १७, २०

इस्माइलबेग, होळकराच्या आश्रयास,
१५

इसलामखानसुमी, मृत्यु, १९२
ई

इंग्रज, १२४; १३५, -शीं कायस्थसद-
पटी, ३८, जात, ५; मंगळवेढेमहा-
रमहजर, ६७, -समाज, शरीरसंबंध,
१२; -अंमल, ५२; -अमलांतील हिंदु
हें नांव, ५१; कायदा, १०९; रिया-
सत, १०१

इंग्लंड, १३४

इंग्लिश, ८४; अमेरिकनइंडियनांची वास-
लात कशी लावतात, ७; ग्रथकाराचें
सवाईभाधवराव-स्वभावप्रदर्शन, ८९-
९०; राज्यव्यवस्थेंतील उणिवा, ९६,
-कडे महादजी बंगालचौधार्ई मागतो,
९४; -बद्दल मराठी दरबाराचें धोरण,
९४

इंडियन पीनलकोड, १०७; ११९, -ची
रचना १०५; -मधील गुन्हेंवर्गीकरण,
१०९

इंददीअ, ४९, (इदीय), ४९

इंद्रद्वीप, ४९

इंदापूर, ७०; शहाजीराजांची जाहागीर,
६७; मोकासा शिवाजी महाराजांस
अर्जांनी, ६८

ई

ईदिलशहा (शिकंदर)-मोगल सल्ता
(१६०१ माघ), १९५

ईमराम ईदिलशहा-मृत्यु (१५५१
चैत्र), १७७

ईसमाईलखान मका, कंची सोडतो
(१६०९ फाल्गुन), २००;

राजाराम महाराजांच्या चाकरीत
(१६११ पौष व०), २०२

ईंगलीयाची सोयरीक (१५७९ वैशाख
शु. १२), १८१

उ

उच्च सस्कृतीचा विध्वंस, ११

उज्जनी, ८६

उत्रोली ता, १८२, १८३;

उदेमान, १८८

उदो उदो, ८१; -नाथ, नाथ जगदंबा,
-नाथ म्हणजे च जगदंबा, ८०

उद्योत ग्रथ, ३३

उपाध्ये, ७२

उमदतुलमुल्क, दक्षणसुभा, ७६-७७

उमा, ८०

उमाजीराजे, संभाजीराजांचा पुत्र, १८०

उरण, मौजे, ता. वाळ्वें प्रात पन्हाळा,
१५४

उरवडे, ७९; २१३; २१४

ऊ

ऊट (एक चाब), ६९; ७१

ऊ

ऊणदानादि व्यवहार, १०८; ११७; १४०
ऊपिनंदन कवि, ७२

ए

एक नवरा जिवंत असता दुसरा करणे,
१३०

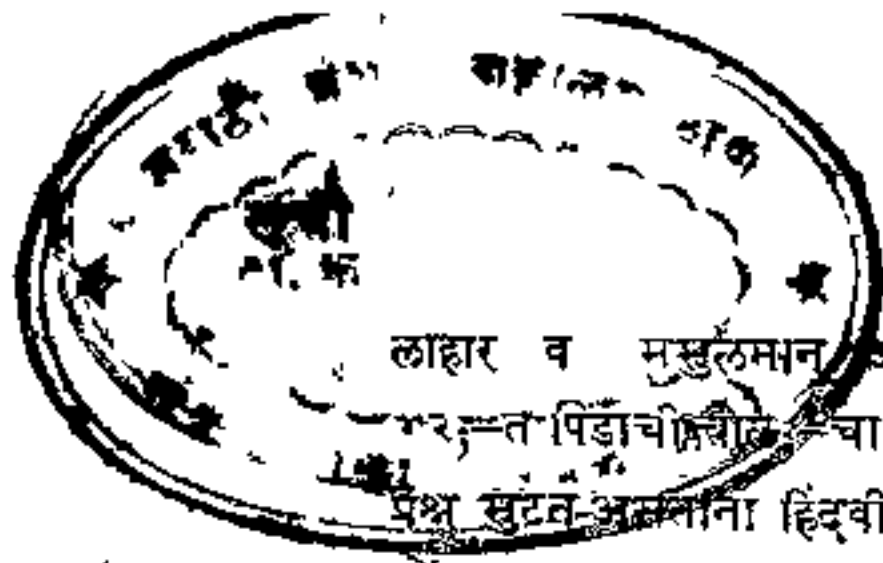
एकवर्णी, सुधारक, ४८

एचू, नारायणराव रा०, २२५

एंदलंबाद, २२२; देशमुखदफतर, २२२

एलजी पवीर, १२५

- ऐतिहासिक व्यक्तीं, चरित्र कसे लिहावे - कन्हड, कासार-लिंगायतकजिया, १४६;
कोष्टी, १४७, -चे देशपांडे, ७१;
८३ २०२
- ऐनेकर गोले, २१५ कलकत्ता, ९४
- ओ कलचूरी, -चा महाराष्ट्रात अंमल, १०१
- ओसर तर्फ, १३९ कलव, ७०
- ओंकार भट, १२० कलवोली, ७९
- ओंकारेश्वर, पर्जन्याबद्दल अभिषेक, ९५ कल्याण, १८३; चा नामजाद हवालदार,
१८१; (भिवडी), १९६, -चा वेदा,
१९७
- औ औ कल्याणपती, मृत्यु, १९०
- औध, ऊर्फ साकरगड, ७३ कल्याणी, चा विक्रमादित्य, १०१
- क कलुशा, (कवि-कलुश-कबजीबाबा)
३८, -चा सहा, १९७, -स कुल
असत्यार मिळतो (१६०५
पौष), १९८; शहाजादा अकबरास
भेटतो (१६०५ माघ शु० १),
रायगडीं चेतो (१६०६ कार्तिक
शु०), गागोलीची लढाई (१६०६
पौष व० ४), मारून विजापूर
कराचे मदतीस जातो (१६०७
आषाढ), १९९; खेळण्यास पळतो
(१६१० कार्तिक), -स शेख
निजाम पकडतो (१६१० माघ व०
७), २०१, -चा मृत्यु (१६१०
फाल्गुन व० ३०), २०२
- कटगूण, गांव, ११५ कविजग, चा वश, २१७
- कटारी, गांव, ११८ काजी-कन्हड, २०८
- कडबा (एक बाब), ६९; ७१ काजी महद्यतखान, दौलताबाद घेतो
(१५५४ ज्येष्ठ) १७८
- कडवाडी, १९२ काठी, ७०
- कनकगिरी, शहाजीराजांची अटक कात्यायन, चे वार्तिक, १८
- (१५७० श्रावण वद्य), १७९ काथळागड, १९९
- कनिष्ठ, जातींतून वरिष्ठ जातींत कर्ण, भोगलाईत जातो (१६१९
श्रावण व० ११) २०७
- जाण्याचा क्रम मार्गे पडण्याचे करणाटक, २०२; २०५; २०६;
-कारभारी १९६, ९१, प्रालीं
- कारण, ४३ शिवाजी महाराज मसलतीस जातात
(१५८० अश्वीन), ७८; ७९,
मसलत (१५७१ १७९; शामजी
- कनेरसर, १४८ नाईक केंद्र (१६ ३ माद्रपद),
१९७, केसोपत घेतो (१६०
- कर्ण, भोगलाईत जातो (१६१९ फाल्गुन), २००
- श्रावण व० ११) २०७ करणीक, व्याख्या, ४०
- करणाटक, २०२; २०५; २०६; कर्नाच्या बरेवाईटाचे कसोटी, १०६
- कारभारी १९६, ९१, प्रालीं

कानतसोरें, १८४

कानवई किल्ले, १३६

कानस्टन्टाईन, १३४

कान्होजी नाईक जेधे, स पुत्र (१५४७ कार्तिक), १७७; व शहाजीराजे भेट (१५५७), १७८; -स शहाजीराजा बरोबर कैद (१५७० श्रावण व०) व छुटका (१५७१ ज्येष्ठ शु०), १७९; -ची शहाजीराजा बरोबर मसलत (१५७१ ज्येष्ठ); -चें जावली प्रकरण (१५७७ पौष), रायरी प्रकरण (१५७८ वैशाख), १८०; ची विश्वास्तु माणसें (१५७९ अश्वीन), १८१-१८२, यास फर्मान (१५८१ वैशाख); -राजगडी घेतो (१५८१ वैशाख), १८२, -चें इमान; वतनावर पाणी सोडतो, -ची क्रिया; कबिला सळेगांवीं पाठवितो; -चें अफ-जल प्रकरण (१५८१ वैशाख - मार्गशीर्ष), १८३ - १८४

कानळदे, २२२

कामबकस शहाजादा, चदीस जातो (१६१३ पौष), २०३; -ची कैद (१६१४ मार्गशीर्ष व० ३), २०४; चंदीहून परत जातो (१६१४ पौष व०), २०३

कायदा, हिंदु धर्मशास्त्रांतील धर्म याचा अर्थ ५०

कायस्थ, ३ १; जानि, २३; प्रति-लोम, पच संस्काराचे अधिकारी, अनलोम, ३४, व ब्राह्मण यांच्या शिक्षणांतील भेद, -त मांसभक्षण, -ची वेदोक्तांची आकांक्षा, -ची शक्ति, शि-

लाहार व मुसलमान अमदानी, -४२; -त पिडाची प्रतीति, -चा सामाजिक प्रश्न सुटवें असतांना हिंदवी पातशाही-चें नुकसान, ४३ चा मंत्रवदुपनयनाचा प्रथम आग्रह अथवा फिर्याद; -ची दुसरी फिर्याद, ३७, -चें सर्व मंडळ सभाजी च्या विरुद्ध, -ची तिसरी फिर्याद, ३८; -चा छत्रपतीना वेदोक्तांत गुतविण्याचा हेतु; -ची मुख्य, तुरळक व मूळ वसती, ३९; प्रभुपण मिळवितात, धर्मशास्त्र व जातिविवेकाप्रमाणें उप-जीविकासाधन, -चें लेखनकर्म मुसल-मान अमलांत बाह्यणाकडे घेते, त्या-मुळे त्यांचा असतोष, -च्या ऐश्वर्याची परासीमा, ४०; कायस्थं न हि वि-श्वसेत्, -चा कुलकर्णास तुटवडा, -ची भीति, -चा उ० हिंदुस्थानांतील प्रामा-णिकपणाचा लौकिक, -नां आर्यांच्या बसाहती दक्षिणेंत होत असतांना कां वगळले, ४१; -ची शिव-शभू-कार-कीर्दींतील मागणी, -च्या वेदोक्तांच्या मागणीचा गर्भितार्थ, -त पाठाची व केशवपनाची चाल, ४२; -चें वेदोक्त समाजापुढें केव्हा आलें, ४४, -ची स्वतःबद्दल खात्री, हे त्रैवर्णिकांचे धर्म आचरण्यास योग्य झाले आहेत, -ची त्रिशकुवत् स्थिति, ४६-४८

कायस्थ चांद्रसेनीय, हे क्षत्रियोत्पन्न, यांचे अमंत्रक संस्कार, ३४; कोंक-णांत केव्हां आले, -ची संख्या, ची जुनी व मवीं आडनावें, ४०, -चा कार्शींतील समंत्रक यज्ञ, ३९; -स

- समंत्रक संस्कार न देण्याचें कारण,
३७;-चा उपनयन अधिकार, ३४;
-च्या सटपटी, ३९,-ची वसती,-ची
शिव व शिलाहारकालीन लोकसख्या;
४१
कायस्थधर्मप्रदीप, २७, ग्रंथरचनाकाल,
प्रकरणे, ३१-३७
कायस्थाचारदीपिका, ३४
कारनी २०६
कारवार, ४१
कारी १७५; १८३; १९३; २०२;
२०५
कारजे, शिवाजीमहाराज स्वारी(१५९२)
१७६; १८९
कावजी कोढाळकर, दर्शगडवेढा का-
ढतो, १८५
काव्येतिहाससंग्रह, ८४
काश्मीर, ४९
काशी, औरंगजेब उपद्रव, १८८; चां-
द्रसेनीयांचा समंत्रक यज्ञ, ३८, पट-
वर्धन व नाना येथें येऊ इच्छितात,
९१
काशीनाथ डिंगरे, १५१
कासार, सोमवंशी क्षत्रिय, १४६; मंगळ-
वेढेमहारहक्क, ५८
कासंमिसान, औरंगजेबास अनुकूल,
पिलगोडे घेतो (१६०९ अश्वीन),
२००; कैद व मृत्यु (१८१७ पौष),
२०६
किचनेर, लॉर्ड, ८९
किरिस्ताव, जात, ७
कीन, चा महादजी, ८४
कुडाळ, १८७; १९८; १९९; २२०
कुतुंबशहा, अवरंगजेबास भागानगर
देतो; (१६०८ माघ)० व कैदी
होतो (१६०९), २००
कुमार सरदार, १९७
कुरभटी, रा० २२२
केदारजी खोपडा, अफजलप्रकरण,
१८२; १८३
केशवराव अजहत देशमुख, रा०, २१६.
केशवराव नामदार, २१९
केशवराव बेदरकर, मंगळवेढेमहारसाक्षी,
६५
केशव वर्तक, १२९
केशव विठ्ठल रायरीकर-वराज, २१४
केसरी, १५५; १७६, २१४
केसो(पंत) त्रिमल, कर्णाटकांत जातो,
(१६०८ कार्तिक), २००; धरला
जातो (१६१० फाल्गुन), २०१;
सुटका (१६११ भाद्रपद), २०२
केसो नारायण नन्हेकर, १८९
केळजा, १९१
कैकाडी, मंगळवेढेमहारहक्क, ६२
कैलासभुवन, ८०
कोतवाल, चें काम, ११८; ११९
कोपल, किछे, १९५
कोरटी, ७०
कोरीगड, १३६
कोरेगांव, (प्रां वाई) १०७
कोलवण, १९८
कोल्हापूर, ४१; ८४, १९७
कोल्हार, १९३, १९४
कोर्णा, मंगळवेढेमहारहक्क, ६०; ६५
कोहज, १३६
कोहार, १४३

कोळठण, ७०
 कोळेवाडीकर देशपांडे, ७१, २०८
 कंची, २०१; २०४, २०६
 कंटकशोधनसंस्था, १०४
 कंधडीनाथ, १५६
 कंबुजीय, १७
 कबोज, १९, -उत्पन्न कुरु १७
 कुंजरगड, १८९
 कुंभार, मंगळवेढेमहारहफ, ५९, ६०
 कुंभारजुवे, १९८
 कोंकण, ४०; ४१; १४७; १५६,
 २२०; -प्रांत, १२७, १३ ४४८
 कोंडाजी फर्जेद १९०
 कोंढाणा, १७९; १८६; १८७
 कृतयुग, २०९
 कृष्णदयार्णव, कविता, २१८
 कृष्णराव महादेव, १२८
 कृष्णा, १८४, -तीर, ४१, -माहात्म्य,
 २१३
 कृष्णाजी उत्तरेकर, १२२
 कृष्णाजी कंक, १९८
 कृष्णाजी भास्कर, ७८; देशाधिकारी व
 लेखक प्रांत बारा मावळ, ७९
 कृष्णाजी सदाशिव, १२९
 क्राइव्ह, १०१

ख

खडकी, औरंगाबाद, २१९
 खडकेव्हा, २१९
 खंडेच्या स्वारीच्या यशाचे कारण, ९७
 खरे, शास्त्री, रा०, ८३; ८४, ९, ९३; ९७
 खवासखान, १७७; कुडाळास घेतो
 (१५८६ कार्तिक), १८७; कार-
 वारी होतो (१५९४ मार्गशीर्ष),

च. सं. २

१९०, बहलोलास धरतो (१५९७
 मार्गशीर्ष), १९२
 खाजगीवाले, ८२
 खानजमा, निजामशहास घेतो, १७८
 खानदेश, ४१; ९७, १४६; २१७, २२२
 खानमहमद, चा मृत्यु, १८१
 खानवट, २१६
 खानाजादखान, २०६
 खिदरखान, १९१
 खून, व त्याची शिक्षा, *वलनदाराने
 केला तर, बाह्यणाचा झाला तर,
 गुजराथशिर्गस्ता, ११९-१२०; बाह्य-
 णाने केला तर, १२२, कुराणाचे
 मत, १२३
 खेड १२७; १३२
 खेडेवारी, १७९
 खेत्रोजी बर्गे पाटील, ११७
 खेळणा, २०१
 खोटा वेष, १३२
 खोटी, किर्याद, १२८-१२९, -यातमी,
 १३५; साक्ष-१२८, ही नाणी १२९
 खोवची, ७०
 खंडेराव काकडे, १३९
 खंडेराव बक्षी, १३५
 खोटे नाणे, १२९
 खंडोजी विन् धर्मोजी खोपडा देशमुख,
 १८२-१८४
 खंडो नारायण कुळकर्णी दीक्षित पैठण-
 कर, ६७
 खंडोपत कुळकर्णी मिरजकर, ६५
 खंडोचा, ८५
 खंडो शामराव चेलसरे, १४९

खंडा, इतिहास नकलकार कसा असावा,
२०९

खिश्न, बाह्यांचा समावेश, ५२, समाज
किती आहे, ५२

खिस्ती, धर्म,-चे पूर्वीचे संबध ४५;
बाटे, ५

ग

गणधर्म, ४६

गणपती, २२

गणेशखिंड, ८७

गणेशगांव, १९७

गदक, प्रांत, १९२

गदलक्ष्मीधर, १८४

गरुड, ८

गलगला, २०३; २०६

गळी गुजर, १२७

गागाभट्ट, २७; ३१; ३२; ३४; १०२

चांद्रसेनीय कावस्थ क्षत्रियोत्पन्न

मानतो, ४२, दक्षिणेंत येऊन

(१५९५), परत काशीस जातो

(१५९६), ३३; वर्णत्रयाला १६

संस्कार सांगतो, ३४;-च्या भर्ते

शुद्रांना ५ संस्कार, चांद्रसेनीयांना ३२

संस्कार, ३७, मीमांसक, श्लोक

रचतो, ३२; च्या पूर्वजानें काशी-

विश्वेश्वर देवालय बांधले, ३२

गागाभट्टी, २७

गागोली, १९९

गाजदीखान, वेदरावर आला (१६१८

चैत्र), २०६; नामजाद (१६१९

चैत्र), २०७

गायकबाड, १२४; १८१

गारदी ८१

गारदींड, २१६

गारुडी, मंगळवेढेमहारहक्क, ६५^०

गिरजोजी निंबाळकर, २०५

गिरमाबाई देशपांडे, १५१

गिरिजा, २८

गुजराथ, २१, प्रांत, १२०

गुप्त, १७; १९

गुप्तनाथ, ८१

गुरव, मंगळवेढेमहारहक्क, ६१

गुन्हाळ, ६१

गुलामास फूस लावून नेणें, १२१

गोखले, प्रो०, २१४

गोखले, रा०, ७४

गोठाण-घोटण-, २१८

गोन, १३१, १३९; १४७; सर्व, १४८;

छत्रपतिआज्ञा, १५३; सभा, १३४;

मंस्था, ११७

गोनाडी, ७७

गोदातीर, ४१; २१८

गोदुबाई जेधीण, १९३

गोपाळ मंगळवेढेमहारहक्क, ६२

गोपाळराव, शिंदे-सेनापति, ९५

गोपाळराव, पटवर्धन, ९१

गोपीनाथ बालकृष्ण पोतनीस उरवडे-
कर, श्री०, २१७

गोश्वनाथ,

गोराई, १७४

गोवध, १३२

गोवळकोडेकर, ३२

गोवळी, मंगळवेढेमहारहक्क, ६२

गोविंद गोपाळ बर्वे, १३८

गोविंदजी जगन्नाथ देशमुख, १२९

गोविंद जगवंत विगळे-वंश, २१६

गोविंद माधव कुळकर्णी रा०, २१६
 गोविंदशास्त्री पटवर्धन श्री०, २१५
 गोविंदराव आपाजी, १३८
 गोविंदराव काळे, ८७, ८८;—चें पत्र,
 ८७,—चें मराठेशाहीमहलचे म्हणणें, ९६
 गोविंदराव गायकवाड पक्ष, ८९
 गंगथड, ४१
 गंगा कळावतीण, १३६
 गंगाधरपंत, १९९
 गंगाधरभट कर्वे, १३९
 गंगाधर शास्त्री पटवर्धन, आत्मवृत्त, व
 त्याचे वंशज, २१५
 गंगा नदी, २८
 गंगेत घोडे नहाले, ८४
 गंभीरराव, ९९
 गांवकऱ्यांची जबाबदारी, ११६
 गांवसेड, १३३
 गांवज्या मिल्ह, १२७
 गोंधळी मंगळवेढेमहारहक्क, ६२
 ग्राम, कोणाचें बनलेलें असतें, २; सभा,
 ३; सस्था, ३; ५; ७; ८; १९, २२
 ग्रामपंच, परकीय अमला सालील, ४२
 ग्रीक, ४९
 ग्रीस, ११
 ग्रंथाच्या मूळप्रतीची योग्यता, ८२
 ग्रांडफ, ८४, ९०; ९१,—चें सचीव-
 प्रकरणी निराधार म्हणणें, ९२

घ

घागरगांव, १२२
 घासी विनू धनराज नाईक, १४३
 घिसाडी, मंगळवेढेमहारहक्क, ५८

च

चक्रपूर, २०३

चणकवाडीकर जहागीरदार, रा०, २१९
 चतुर्भुज सावकार, १२८
 चतुर्वर्गचिंतामणी, ३२; १०२
 चतुर्वर्ण, ५
 चन्नगिरी, २२१
 चाकण, १८५, किल्ले, १२५; तुलंग,
 १३६
 चाणक्य, अर्थशास्त्र, १०३-१०४
 चातुर्मासे, ८२
 चातुर्वर्ण्य, कशाचा परिणाम, ३,—ची
 वृथा निंदा, ९-१०,—ची व्यवस्था,
 १०९, अभिमान्याचें आजचें कर्तव्य
 व तें टाळलें तर होणारा परिणाम,
 ४८-४९
 चातुर्वर्णिक, हिंदूंची वसाहत, ४१,
 आर्यजाति सनातनधर्मीय आहत,
 ५१, आर्यांतील पासांडें, ५०
 चार जाति, केव्हां बनल्या, ५
 चालुक्य, १७; १९;—चा महाराष्ट्रांत
 अंमल, १०१
 चाळीसगांव, १५२; २१७
 चिटणीस, रुत शाहूमहाराज (दुसरे)—
 बखर, ९३; रुत श्लोकचंद्र रामायण,
 ७२
 चितळे, रा० २२०
 चिदंबर, १९३
 चिपळोण, १३५
 चिमाबाई, १५१
 चिरणा, १४३
 चीन, ११, व जपान येथील ३ प्रका-
 र्च समावेशन, समावेशनाचा प्रश्न न
 उद्भवण्याचें कारण, याह्यांच्या वसा-

हत्ती न होण्याचें कारण, २, समाज,
२४

चुडामण परदेशी, १२१

चेनपटण, २०२

चोरी, ११५, व दरवडा, १२६-१२८

चौगाव, १३३

चौथार्ह, ८९, १२८

चांदन किल्ले, १३६ १३९

चांदरराऊ, रायरी प्रकरण, १८

चांदी (चजी), १७९; १९३, १९६,
२०२-२०७, -चा साहेबसुभा, १९४

चांद्रगुप्त, १८; सव्याट, १०४

चांद्रचुड, इनाम, २१६, घराणें, ८४
दफ्तर, ९४; ९७, पत्रें, ८७

चांद्रमोली, ८

चांगोजी काटकर, २०१

चांडाल ६

चांदजी कदम भोरपकर, २०५

चांदजी नाईक जेधे, १८६

चांदवड किल्ले, १३६; १३८

चांभार, मंगळवेढेमहारहक्क, ५९; ६०

चिंचवड, १९०; २१५

चिंचोली, १४५

चिंचोलीकर जहागीरदार रा०, २१९

चिंतामण जोशी सरवदा, १८, १४३

चिंतामणराव अप्पा, ३८

चिंतो विहल-वशा, २१४

चिंतो हरी, १२९

छ

छत्रपती, -कडे अर्ज, १४३; -कडे थळ

पत्र, १४४, -ची जबाबदारी, १५३,

-ची १०३९ ची बारनिशी, २१६,

-चें ग्रंथालय, २७

ज

जईतजी काटकर, १९६-१९७

जकान, मंगळवेढेमहारहक्क, ६०

जग्गा मारवाडी, १३४

जनकोजी शिंदे, ८९, सोटा, १३२

जनदेव मुलुक, २०५

जनार्दन नारायण मृत्यु (१६०५
आषाढ,) १८

जनार्दन स्वाभी, -ची समाधी, २१९

जपानी समाज, २४

जवरीन लस लावणें, १३

जमना कळावंतीण, १३६

जयसिंग, १८७

जरदुष्ट, १६

जवार, ९

जसवतसिंग, १८७; १८८

जळगाव, २२२

जाउली, १८२; कशी घेतली, १८०;

जाधव, १०, २१९

जाधवराय-सोयरीक, १८१

जाति, धव्याची वतनदार, २; व्याख्या,

पदवी, कशानें प्राप्त होते, सस्थेचें

कार्य, ४, ४५, शेवटला राशी, ५;

धष्ट, ७, -संस्थेचें सभाजरक्षणकार्य,

सप्तकाली व आपत्काली कार्य कर-

त्ये; वर्गील युरोपियनीय आक्षेप, १६,

-चे चार वर्ग, १७; -सस्था, २१;

-सस्था निर्माण केव्हां झाली, ४; ११;

-संस्थेचे फायदें, ११; १४, -सस्थेच्या

उपयुक्ततेची सरी परीक्षा, १५;

-सस्था मोडली तर, १६; -लसोट-

बंद, २४, -निर्णयप्रकरण, ३३;

-स्पर्धेचें सकंन, ४२; -च्या स्थितीकर-

णाच्या प्रारंभी आर्या पुढील २
सामाजिक प्रश्न व त्यांची सोडवणूक,
४४, -ला स्वैर्य कशानें येतें, ४४,
-वर्तमान युरोपियनसमाजांत नाहींत,
अनैच्छिक जन्मसिद्ध पोटसमाज,
जातिवाचक शब्द युरोपियनसमाज
शास्त्रांत मुद्दलांतच नाहीं, धर्म, ४६,
-बद्ध असणें म्हणजे, ५१; -भेद, १५०,
-चीं कांहीं नांवे, ५६, ५७

जात्यभिमान कां जात्युन्नति, ४८

जातिविवेकग्रंथ, ५; २४

जातिविवेकप्रबन्ध, ४२

जानशी, २२०

जापीस्तान, २०६

जार्ज दुसरा, १३४

जालना, २१८, २०९; -पूर १९५

जालाल महंमद, १५२

जावजी नाईक, १२५

जाहांगीर, १७७

जिनगर, मंगळवेढेमहारहक्क, ६०, ६१

जिवधन, किल्ले १३६

जिवदादा, ८८, -चरित्र, ८४; ८६

जिवली, १३४.

जिवाजी दामोदर कुळकर्णी, १२६;

१२७

जीजाबाई राजमाता, २८; ३१, -ची
महाबळेश्वरी तुळा १८७, -चा मृत्यु
३३; (१५९६ चैत्र व० ९) १९१;
-बहुल लोकमत, ३२ -चा शि प्र
तील वर्तमानकालीन उल्लेख, ३

जीव महाला, १८

जुन्नर, १२८; सरकार, -१५१, -कर;

२०५

जुन्या कागदांतील विधानें, ८३

जुलपुकारस्तान-मु० पहा

जेजुरी, ९२; १४४, १४९

जेतेजितव्यवहार, ४

जेथे देशमुख, १७५-१७६-चा अर्ज,
१९१, १९२, -ची शकावली, १७५,

जेम्स, पहिला, १३४

जेवर, १९४

जेसरी युद्ध, (१५९९), ३३

जैन, ४९; -चा श्रीजानेश्वरग्रंथांत उल्लेख,
१७२; पासड, ५१; पासडी, ५०;
पृथक् जाति, २२ संप्रदायांत बा-
ह्यांचा समावेश, ५२

जोतिबा, ८५

जोती पाटील, नासीककर, ६५

जोधपूर पत्रें, ९५

जोशी वृत्ती, १४५

जंजीरा, ४१

जंबुद्वीप, ४९

जांबगांव, ८६, मौजे, ११५

जिजी, २२१

जिंती, २१६

ज्योतिष, ४१

झ

झगडपुरी गोसावी, १३१

झुलफिकरस्तान, रायगडास वेढा घालतो
(१६११ चैत्र शु १५), चंदीस
वेढा घालतो (१६१२ भाद्रपद शु.
४); २०२; चंदीचा वेढा उठवून
कामचक्रास कैद करतो (१६१४
मार्गशीर्ष व०), २०४; पुन्हां चंदीस
वेढा घालतो (१६१४ पौष व०),

२०३; चंदावरी येऊन (१६१५ वै-
शाख), सल्ला करतो (१६१५
वैशाख), २०५, पुन्हा चंदीस वेढा
घालतो (१६१५ अश्विन), जनदेव
मुलुक घेतो (कित्ता), २०५;
चंदावरी येतो (१६१५ माघ),
वेळूरवेढा घालतो (१६१७), २०६

ट

टकले, ३८

टाकळी, १३६

टिपू, लढाई, ८७; वरील स्वारीच्या
वेळचा वेदुरचोथार्ड बूट, ९२;—बहुल
मराठी दरबारांतील धोरण, ९४;—चें
मृत्युस्थान,—ची कबर,—चा बंगला,
२२१

टिळक, रा० सनातन धर्माचे लक्षण
बांधतात ५१

ठ

ठमावाई, १२

ठेगो मगो, १४७

ड

डामल्ल, १२६

डार्वाज, ७०

डोडेरी, २०६

डेंगळे असदानी, ९६

डोंगरदग, १२७

डोंगरवसवा, १२६

डोंबारी मगळवेढेमहारहक्क, ६२

ढ

ढमढेरे, घरणे, २१६.—कडे जेध्यांचा
कविला येता, १८४

ढमाले, १८४

त

तगर, ४०

तट्ट, २१६

तवरगिरी, ३२

तळवीड, २०८

तळेगांव, कसबे, १५१, १८३,—ढमढेरे,
२१६

ताजसान, १८८

तान्या देवळ्या कुणबी, १३१

तान्हाजी, मृत्यु (१५९१ माघ व० ९
शुक्रवार), १८८—१८९

तानाशहा ऊर्फ अबदुल हसन, तका-
रोहण (१५९४ ज्येष्ठ शु० ५)
१९०

तान्हळे, ११७

तिरोली, लढाई (१६०५ चैत्र), १९८

तीसगांव, १२२; १२६, १२७; १४७

तुकोबा, ८०

तुकोजी होळकर,—ची नानांच्या साह्याची
इच्छा, ८७,—ची स्वार्थत्यागाची
तयारी नव्हती,—ची बेशिस्त वागणूक,
९५

तुलापूर, २०१—२०३

तुळजापूरकर भुत्ये १४८

तुळजाजी आंग्रे, जजिन्यास नेण्याचा कर,
१२५; कितूर, १३७

तेली, मगळवेढेमहारहक्क, ६

तोडेवाले, रा०, २१९

तोरणा, २०३; कायस्थ वसती, ३९;
खालील मावळे ४१,

तंजावर (चंदावर), १९३, २०२,
२०४; २०५; २२१, येकोजीराजे
मृत्यु, १९९

तांडुळवाडकर, रा०, २१७
 तांचट, मंगळवेढेमहारहक, ६२
 तांबोळी, (कित्ता) ५८; ५९
 त्रिचनापल्ली, १९७, २०४
 त्रिणामली, २०१
 त्रिपदी, १०४
 त्रिपुरारी, ८०
 त्रिमणामल, २०२
 त्रीपती, १९३
 त्रिविक, १९६, -गड, १८९; -किल्ले,
 १२५
 त्रिविकर्पंत डबीर, आग्र्यास अटक
 (१५८८ श्रावण व० ३०), सुटका
 (१५८९ चैत्र व० १२), १८८;
 मृत्यु (१५९९ चैत्र व० १२),
 १९३
 त्रिविक रुष्ण, १४१
 त्रिविक गणेशभट, १३८
 त्रिविकपत मुतालीक २०५
 त्रिविकेश्वर, १३६
 त्र्यंबकराय, २०२
 थ
 थत्ते, रा०, २१९
 द
 दहरीगड, १८५
 दउंड, १९९
 दत्ताजी शिंदे, ८९
 दत्तोपत पोतदार, रा०, २१६
 दत्तोपंत मोन, रा., २१७
 दत्तोबा नाक्षरेकर, २१५
 दमण, ४१
 दयाजीराव सज्जेराव जेधे, १७५
 दुराचें राम, १८२

दुल्लेखान, १८९
 दवन, १९०
 दस्यूचे जातिरूप गट, ९
 दक्षिण (दक्खन), ७, ७६, ८६
 -तील वैश्यउच्छेद २१
 दादजी काकडे, १८९
 दादाजी कोंडदेव, सुभेदार शहाजी जहा-
 गीर, ६७, ६८, १७६, -चा वरा,
 २१६
 दादाजी रुष्ण लोहोकरे, १८१;
 -स अटक (१५७० श्रावण); -ची
 सुटका (१५७१ ज्येष्ठ), १७९;
 -स वखे मिळतात, १८०, कल्याणचा
 नामजाद हवालदार होतो (१५७९),
 १८१, १८३, -चा कबिला, १८४
 दादाजी भापूजी, १८१
 दामोळ, मोत्यांची वृष्टि, १९६
 दामाजी नारायेण, २०५
 दामाजीपत, मंगळवेढे कमावीसदार,
 सरकारी कोठारें लुटवितो, रसद,
 ५४-५६; ६७; च्या हातची देणगी,
 ६५; -च्या (खुद्द) हातचा महजर,
 ५४; ६४, -च्या महजराची उजळणी
 कधीं झाली, ५४; -च्या हातचीं
 कलमें, ५६; -च्या कारकादींतील
 बुष्काळ, -च्या नेळची वसुलाची रीत,
 ५५
 दायरेदगी, २१८
 दारकोजी भोसले, १९
 दारू, पिणे, १३५
 दिवे, देशपांडे, २१४
 दिनकर मुळे, स्वानुभवदिनकरकर्ता,
 २१७

चतुर्थ संमेलनवृत्त

दिनकरराव (गिरजोजी निंबाळकर ?)
२०५

दिलरसवानू, कबर, २१९

दिल्ली, १७६, १८१, १८२, १८८;
१९२, -कडील कारभार, ८६, -चा
संडो पाटील, ५६, -चा पातशाही, ८८,
१७७, -चीं पत्रें, १५, -ची पातशाही
मराठेपातशाहीमध्ये अंतर्भूत होते,
८४

दिल्लीश्वर, २९; ३१; ३२

दिलेरखान, सुभा (१५९९ भाद्रपद)
होतो, १९३, -कडे संभाजीगजे
जातात (१६०० पौष शु० १०),
१९४; विजापुरास वेढा घालतो
(१६०१ अश्वीन), १९५; दिल्लीस
जातो (१६०२ श्रावण), १९६;
विषप्राशन करतो (१६०५ अश्वीन),
१९८

दिवाण, चें काम, १०

दिवाणी व्यवहार, हल्लीचे, ०;
पूर्वीचे, १०३; ११७

दिव्य, १५४; -चे कागद, २२०; -ची
पद्धति, ११६

दीन-कवि, ७९, ८१, २१४; परंपरा,
८

दुत्तापल-गुन्हा, १२

दुर्गादास, १९६

दुष्काळ (१६०८ क्षय, काल्गुन),
२०

देव, रा०, ८१

देवगड, १३३

देवगिरी, ४१ -चे आदवघगणें, १ २

देवघाट, १९८

देवजी परात कोळी, १३०, १३९
देवधर्म, हिंदुधर्मांतलि धर्म' याचा
अर्थ, ५०

देवराव हिंगणे, १५

देवरुख, १३३, १८८, येथें जनार्दन
नागायण मृत्यु, १९८

देवळाली, १२६

देशपाडे, ४०

देशमुख, मंगळवेढेमहारहक, ५७

देसाई, ४०

दौलत बाबुराव, १२५

दौलतराव शिंदे, लग्न जांबगावी, ८६

दौलताबाद, २१८, -किल्ले, १२५; २१९;

-तुरुंग, १३६, महबतखान घेतो, १७८

दंडपारुष्य, १००, १०१; १०३; १०७,

११४; ११५, ११७, ११९

दंड-शिक्षा, १८८, -स्थानें, ११४; -चे

प्रकार, १ ३; -च्या सज्ञा व कोष्टक,

११४

द्वितीय संमेलन, १४०

ध

धनगड किल्ले, १३६; तुरुंग, १३९

धनगर, मंगळवेढेमहारहक, ६२; ६६

धनाजी जाधव, ची सर्जेखान मोहीम

(१६१२ वैशाख व०) २०३,

चर्दीस जातो व इस्माईल मका

धरतो (१६१४ मार्गशीर्ष), २०३;

मामजाद होतो (१६१५ वैशाख);

-ची पन्हाळामोहीम (१६१५ कार्तिक),

२०४, वेळूरवेढा काढतो (१६१७

मार्गशीर्ष) व देशास घेतो (१६१८

ज्येष्ठ), २०६

धर्मराज्य, १०२, १५

धर्मसभा (आजच्या), २४
 धर्मस्थिरसंस्था, १०४
 धर्मस्थिरन्यायसभा, १०४
 धर्माजी भालिंगा, १२५
 धान्य, -ची कांहीं नविं, ५८
 धामणी, १४८
 धार्मिकसमावेशन, १
 धुळे, ८१, २०७, -कर, २१८
 धोडप, किल्ले, ११७, १२५, तुरुंग,
 १३६,
 धोंडजी माळी, १३०
 धोंडो गोपाळ केळकर, १३९

न

नयाच, -चा वेत, ९२, बेदरास येणार,
 ९३, येतो, ९४
 नरसा किंकर, ७२
 नरसिंगराव गोविंद, १३९
 नरहरी दिवाकर, ७९
 नरहरी रत्नाकर, १३६
 नलदुर्ग, १९३
 नवखड्या २१९
 नागपूर, ४१
 नागभट चरित्र, १५४
 नागरिकत्व, -या हक्काची लायकी, ६
 नागेश कवि मुळे, २१७
 नागोजी धिन् सज्याराव जेचे, यालगेद
 लढाई व मृत्यु (१५९८ पौष),
 १९२, १९३
 नागोजी माने, गजागम महाराजाच्या
 चाकरीस येतो (१६१२) मार्ग-
 शीर्ष), २०३, संताजी घोरपड्यास
 मारतो (१६१९ आषाढ), २०७

च स. ३

नागोराम भागवत, २१९
 नातू, कै० ९२
 नातेपुते, १४७
 नाथसंप्रदाय, ८०
 नाना कुळकर्णी पठरपूरकर, ६५
 नाना कुळकर्णी कासीकर, ६५
 नाना फडणीस, ८४-८६; व पाटील-
 बाबा यांची निखालसता, जांबगांवी
 अहेर पाठवितात, ८७; -वरील मत्सर-
 युक्त आरोप, ८८; व पाटीलबाबांचे
 माडण जुपले, त्यास रंग चढतो,
 नाना बारा वर्षांचा हिशेब मागतात,
 त्यांना उत्तर पटत नाही, ८९, -ची
 सवाई माधवरावांशीं वास्तविक वर्त-
 णूक व देणे, करविणे, ९०, -चे
 काशीयात्राप्रकरण (१७९२ आक्टो-
 बर ३१) ९०-९१, -ची उणीव,
 ९१, भाऊस शिंद्याचा डौल सांगतात
 व बेदरचौधार्हप्रकरण, ९२; आत्या
 सचीवप्रकरण, ९३; भाऊस ताकीद
 देतात, -वर मौनतडौला मारेकरी घा-
 लतो, -ची निस्वार्थता, व पाटीलबाबा
 यांचे निखालस ऐकमत्य, ९४; व
 महादजी सलोखा, ९५, पाटीलबा-
 बाच्या सभाचागस जातात, ९६,
 बेरुळ परगण्याचे देशमुख, २१९
 नानासाहेब पेशवे श्रीमत, ८७,
 ८९
 नामदेव, गाथा, १५५, -चा काल, १७२
 नामगुड, ५
 नारायणगड, किल्ले, ११६; १२५
 नागायणजी पाटील, ११७
 नागायणभट व्यास, १२

नारायण यशवंत मिरिकर रा० २१७;
२१८

नारायणराव पेशवे श्रीमंत, १२४; का-
यस्थ फिर्याद व निर्णय आणि त्या-
मुळे झालेला भयंकर परिणाम, ३७;
३८

नारायण हणमंते, २१६

नारो रुष्ण दरवे, ११८

नारो राम, १५१

नासीक, १९४; २१७,-चे ब्राह्मण दारू
पितात १३५

नासीरजंग कबर, २१९

निजाम, ८६, १२४; अल्ली एका नाट-
काचा उपनायक, ९१;-कडून पा-
टीलबाबा २५ लाख रुपये सातो, ९२;
-बद्दलचे धोरण व त्याचा भिन्ना दर-
वार आणि त्याचे ससेदाश्चर्य ९४

निजामपूर, १९८

निजामशाहा, लुसजी जाधवरावास
मारतो, १७८

निजामशाही, ८७; २१७

निमजगा, ६९

निरगुड, ७०

निरवागी, ७०

निराजी राहुजी, १८८

निवेली, २२०

निलकंठ भट्ट, १०२

निळोपत पिंगळे, पेशवाई मिळते (१६०२
अश्वीन वद्य), १९६; प्रधान, २०१,
पेशवे २०२

निळोपंत नजमदार, पुरधर घेतो (१५९१
फाल्गुन व० १२), १८९

नेतोजी पालकर, भुंता (१६६७ मार्च
२७) १७६, ऊर्फ मुर्शिदकुलीखान,
१७६;-ची शुद्धि (१५९८ आषाढ
व० ४), १७६; १९२

नेमाजी शिंदे, २०२

नेरली, १४५

नेवासकर जोशी, रा० २१९

नौतिरसान, १८१

नंद, १८, ' नंदात क्षत्रियकुलं', ३४

निंबाजी कुळकर्णी, १३६

निंबाजी झगडा, १३०

निंबोणे, ११६

न्याय, ४१; न्यायाधीश, २७

म्हावी, मंगळवेढेमहारहक्क, ५८; ६०

प

पचेड १२०

पटवर्धन, ८४; दफ्तर, ८३

पटा, १९५; किल्ले, १३६

पठाण बिनू मलिक दाउद भांड, १४८

पदमसिंग, १९८

पनाळा किल्ला, वेढा (१५८२ चैत्र),
१८५; अण्णाजीपत घेतो (१५९४
फाल्गुन व० १३), १९०; सभाजी-
राजेचा मुक्काम (१६०१-१६०२),
१९५, कचजी राहतो (१६०७
आषाढ), २००, राजाराम महाराज
मुक्काम (१६११ चैत्र),-२०२ मोग
ला पासून परत घेतला (१६१३,
२०३; मोगलांचा वेढा (१६१४),
पुन्हां परत घेतला (१६१५ कार्तिक),
२०४

पगणा,-चे दोन अधिकारी, १०.

परट, मंगळवेढेमहारहक्क ५८-६०

परमार, ५७

पर्वतातळे, ९०

परवारें, १२०

पर्यु, १८; २१, ४९; -राम, ३१

परशुरामपत आपटे, रा०, २१७

परशुराम परदेशी, १२१

परशुराम ज्यंबक प्रतिनिधी, -कवि, ७१;
-संस्कृतज्ञ होता, -शिवपार्वती धावा
करतो, ७२, -ची राजारामकालीन
कामगिरी, ७२, -पनाला घेतो
(१६१३); २०३

परशुराम भाऊ पटवर्धन, पुण्यास येतो,
सरकारावर देणें काढतो, ८८; देण्या-
बद्दल बोलणें, नानाचें ऐकतो, ८९;
काशचा चागा, ९०-९१

परसु बिन जावजी, १३५

परळी, वैजनाथ १७०

परेळी, किल्ले, शिवाजी महाराज घेतात
(१५९५ चैत्र व० १०), १९०;
मुत्तयाची कैद (१६०३ भाद्रपद),
१९७

पल्हव, १८११९

पवार, १३९

पळसे, १४९

पाखंड, जाति, कशा बनल्या, ५०;
५२

पाखंडी, हिंदू कोण, हिंदूसमाज, न्याया-
धीश, ५३

पाखांडे, १२ व्या शतकातील उद्भवण्या-
चें कारण, २३

पाटस, २१६

पाटील, मंगळवेढेमहारहक्क, ५७

पाटेगोनिया, १८

पाडळी, ११७

पाणिनी, सूत्रें, १८

पातशहापूर, १९६

पातशाही सनदा, ८६

पातरेकर, १२६

पाथी, २१८, २१९

पानमळा, मंगळवेढेमहारहक्क, ६२

पानमावळ, १९२

पावल, १४९

पार, १८३; १८४

पारगांव, १२२

पारद, २१८; २१९

पार्वती, ८०, -नाथसंप्रदाय, -ही च उदो-
नाथ, ८१

पारशी, जात केव्हां बनली, तिचा धंदा,
५; जातिबद्ध असून हिंदू कां नाहीत,
५१; समाज, १६; पंचायत, ५३

पारसनीस, रा ७२

पारसीक, १८; १९; २१; ४९

पाल, १३६, १४८

पाली, १९६; -किल्ले, १३६; १३९-गड,
१९४

पालेस्तैन, १६

पावनगड, १२५

पाश्चात्यधर्मशास्त्र, विधिनिषेध, -१०४;
-चा पाया, १०५

पासलकर, १८४

पितिंगा, १३६

पिलगोडे, २००

पिलाजी बिनू आत्माजी अंबरे, १४३

पीरमिट्या, १८८

पुफस, ४५

पुणे, ८८; ११८, १२१; १३८, १३९,
१८५, १८६, २११; २१५; २१६,
शहाजी राजेजहांगीर, ६७, १७९,
शहादीखान मोहीम १९८, १९९,
मंगळवेढेमहाराज, ६७, -चे मुत्सद्दी
८६; निजाम प्रकरण; बाजी मोरे-
श्वर प्रकरण ९२, -चा दुष्काळ, ९४;
-ची कोतवाली, १३५; नागेश्वर,
१४६; -चे रामशास्त्री न्यायाधीश,
१४२, प्रां १, १४४, १७६; कोष्टी, १४७,
गोत, १४७, जिल्हा, २१५, कोनकर,
कानडे २१९

पुणधर, ७९; १८९, -किल्ले, १३१; -तुरुंग,
१३६; १७२; -वेधे संभाजीमहाराज,
जन्म १८१; -वेढा, १८७

पुला वल्हद तुळा राउत मांग, १२७

पुष्कळीचे पुष्कळ सुख, १०५-१०६

पिठ मातसळे, १२१

पेण, ११८; १४३; १४७; १८६

पेमगिरी, १७८

पेरू वृषा, ७

पेशवाई, ८९; -ची इश्रत, ९७; -चे निर-
निराळे बळण, ९४; -तंडा, १५४;
नाथसंस्थान, २१८

पेशवे, १८५, ८७; ८८; १२४; १४३;
-यास बादशाहीसनद अर्पण, ६,
-रोजामिशी, १४१; २१६

पैठण, १७३; कृष्णदयार्णवसंस्थान,
२१८; लटातील आहण, १३६; धळ-
१४४, गोसावी-मानभव कजिया,
१४६; देवाचे राउळ, ५४, नाथ-
संस्थान, २ ८, मंगळवेढेमहाराजसनद

६५, ६७, शिवदिनसंस्थान २१८;
-चे क्षेत्रोपाध्ये कावळे, २६९

पोटजाति, कशा उत्पन्न झाल्या, २४,
-मोडण्याची प्रवृत्ति, -ना व संकर
जातींना मूळवर्णात परत घेण्याची
वेळ आली, ९३

पोतनीस, ७८, उरवडेकर, ७९

पोतनीस, रा०, २०८; २१४-२१६

पोलाळदेव, २२१

पौड, ३९; खोरे, १४७

पौराणिक, काल, ४९ -भूगोल, ४९

पंच, सस्था, ११७-११८

पंचबाजी, २१४, २१६

पंचम, व्याख्या, ५

पंचमहापातकी, १०९, शिक्षा, १०९

पंचाईत, १४१, १४६; अधिकार, १४३;
कजिये, १४९; १५१

पंचीकरणमहावाक्यटीका, ७९

पंडितराव, २७; ७२;

पंडीत बकील रा०, २१७

पंढरपूर, ८२; २१५

पंजाब, १७, ८५; आर्यसमाज, ५१

पंताजीपंत वाकेनवीस, १९४

पंताजी सिवदेव, २०५

पांडवगड, १३६

पांडुरंग, १५१

पांडेपेढगांव, २१७

पांडोबा पटवर्धन, रा० १७५, २१३;
२१४

पिंगळे तसवीर, २१६

पिंजारी, मंगळवेढेमहाराज, ५८; ५९

पैठारीकरार, २२०

प्रतापगड, २०२, २०३, अफजल-
प्रकरण, १८२-१८४

प्रतापराऊ, (गुजर) औरंगाबादेस
जातो (१५९० श्रावण), १८८,
बहलोलवर जातो (१५९३ वैशाख),
१९०; पुन्हा बहलोलसी युद्ध
(१५९५ चैत्र शु०), निवटीचे
युद्ध व मृत्यु (१५९५ माघ व० १४)
१९१, -ची मुलगी राजारामराजांस
दिली (१६०१ फाल्गुन व० १०),
१९५

प्रतापसिंह महाराज, कायस्थ सटपटी,
त्यांच्या फिर्यादीचा अनिश्चितनिकाल,
वेदोक्त, ३८; -च्या पदच्युतीकरितां
वाईच्या ब्राह्मणाचे अनुष्ठान, पद-
च्युतीचे कारण, ३९; -ची तसवीर,
२२०

प्रतिलोमज, शरीरसन्ध, केव्हा घडे,
सकरपोढसमाज, ३

प्रभात, ७४

प्रभु, -पणाचाहुद्धा; -नाव केव्हा प्रचारांत
आले; -पणाची पदवी व मिळकत
मुसुलमानी अंमलात जाते; -वर्गघाटीं
येतात; -चिठणीशी, -सधनिश्या मिळ-
वितात; -चे सध्याचे धंदे; -पण म्हणजे
देसाईपण, ४०

प्रल्हादपंत, १९५

प्रल्हादराव देशपांडे, १०, २१८

प्रवरासंगमनेर, १२१

प्रश्न, -च्या विचिकित्सेचे २ मार्ग; १५६

प्रार्थना समाज, ५२; पृथकजाति, २२

फ

फकीरमहमद नूरमहमद आतार, १४८

फडके, ८४

फतेखान, १७८, विषप्रयोग, १८२

फाटक, १४२

फारोपारभी, मगळवेढेंमहारहक, ६५

फिरंगाण प्रांत, १०२, १५०

फौजदाराचे काम, १०१, ११९

फौजदारी, गुन्हे, ११८, व्यवहार, १००
१०३

फंद फितूर, १२४

फ्रान्स, १३५

फ्रेजर, ८४, ९४; ९६

फ्रेंच, ८४, पिनलकोड, १३५; समाज-
क्रांति, १३

ब

बकाजी पाटील, ११७

बचाजी रघुनाथ, १२५

बचाजी शामराज १२०

बडोदे, २१६

बदअमल, १३९

बदकर्म, १३०; १३१

बदामी, हल्ला, ८८

बनपुरी, २०६

बनावट दस्तऐवज, १२९

बन्हाणपूर, ८६; १२८; १५०; १९६

बल्होलखान, ३१; -मृत्यु (१५८० श्रा-
वण) २८२

बलुचिस्थान, मूळची सस्कृति व समाज
का नष्ट झाला, २१

बसवापटण, २०६; २२०; इदिलशहा घेतो
१७८, औरगजेब घेतो, २००

बहलोलखान, -चा रांगण्यास वेढा,
(१५८९ वैशाख), १८८; धरला
जातो (१५९३ वैशाख) १९०; बिजापूर

लढाई (१५९५ चैत्र शु०) १९१,
-स खवासखान धरतो (१५९७ मार्ग-
शीर्ष शु०), १९२; हलग्गी लढाई
(१५९८ ज्येष्ठ वः), १९२, मृत्यु
(१५९९ पौष), १९३-१९४, -चा
लेक पंचहचारी, २००

बहादूरगढ, २१६

बहादूरखान, सालेरी वेढा (१५९३
ज्येष्ठ), १८९; हलग्गी लढाई, १९२;
लालदरगेकोट घेतो (१५९९ आषाढ)
तमीर होतो (१५९९ माद्रपद),
१९३, सुभा (१६०२ आषाढ),
१९६; भागानगर लुटतो (१६०७
वैशाख), १९९

बहिणाचाई, ८०; ८१

बहिरजी घोरपडा, २०३, २०४

बहिरजी भोपतराव, १२५

बहिष्कार, १३६

बहुजनसमाज न्यायपीठ, ५३

बहुलकर, २०५

बक्षीगिरी, ८८

बागवान, मंगळवेढेमहारहक्क, ६०

बाजी जेधे, जन्म, १७७

बाजी बह्दाळ न्यायाधीश, ५४१

बाजी चिन् नाभाजी पाटील, १५४

बाजी मोरेश्वर, सचीव कारभारी होतो;
साचिवाचा छळ करतो; -स शिक्षा,
९२; ९०

बाजीराव (दुसरे), श्रीमंत, कायस्थ-
सुटपटी, ३८, तसबीर, २२०

बाजीराव गोविंद बर्वे, १३८

बाजी सज्जराऊ, १८३

बाजी सानार, १२६

बाजेपटी, ६९; ७१

बाणेरे, २१६

बादजी कांडे, १९६

बादेशाही सेम सांवत, १९९

बापस्कमादेवीवस्त्रविहल, १७४

बापु गोखले तसबीर २२०

बापूजी, १३०

बापूजी चिन् आवजी नाईक जेधे, १२१

बापूजी जुनरकर, ६५

बापूसाहेब भोसले शेडगांवकर, श्री०,
२२०

बाधाजी नाईक पुंडे, १९०, १९२

बाधाजीपत, २०३

बाबुलंगो, ७०

बाबूराव हरी, १२५ कैदी, १३७, -च्या
मातोश्रीचे श्राद्ध, १३९; गुप्ते आंचे-
गांवकर वंश, २१४

बारदेस, १९८

बारामती, ८१; १२७, शहाजीराजे-
जहागीर, ६७; कोष्टी, १४७

बारा मावळ, ७८

बाल्हीक, १९

बावडेकर इतिहास, ८४

बावल्या वसवा भूमी, १२६

बांध, ४९, जाति, ५; पासंडात शिरतात.
५२; -ना हिंदू हें अभिधान केव्हां
प्राप्त होई, ६

बाळ महाजनी खोत, १३३

बाळाजी आवजी, २७; ३०-३२;
गागाभटाकडून कायस्थधर्मदीप रच
वितो, ३३; -ची मंत्रवदुपनयनाची
फिर्चाद; गागाचें म्हणणें कबूल करतो;
-स चिटणीशी मिळते (१५७०),

- ३७, कैद व मृत्यु (१६०३ भाद्रपद), १९७
बाळाजी खडो, १२९
बाळाजी धोंडदेव, १३४
बाळाजी नाईक सिलिचकर, १८१; १८३
बाळाजी महादेव कारकून, १३३
बाळाजी हरी जोगळेकर, १३१
बाळापूर, १९५
बाळासाहेब पत प्रतिनिधी, श्री०, २१८
बाळोजी कराले, १२५
बाळोजीपत लांडे, १३५
बीड, ८६
बीरवाडी, १४८
बुल्हान निजामशहाचा सुन, १७८
बुल्होलखान, मृत्यु (१५९९), ३३
बुलाखी, १८५
बुवाजी बिन् मोहयत आतार, १४८
बेकार आर्यास उपरी आर्य करून घेण्याची रीति, ३
बेदनूर, २२१
बेदर, २०६; दामाजहिकीकत, ५५, दामाजीचा महजर, ५४; मंगळवेढे-महार महजर, ६६, औरंगजेब घेतो, (१५७९ आषाढ शु ३), १८१; सरकार चौथाईअमल, ९२;-चा काजी इमाम, ५६
बेलगांव, २०१
बेलदार मंगळवेढेमहारदक, ५९
बोचेघोलीघाट, १८१
बोर, १४८
बोरगांव, ७२, प्रा शिराळें, १५४
बोरघाट, १९९
बोहरी, जात, ७; हिंदू कां नाहीत, ५१
बौद्ध, पृथक्जाति, २२,-संप्रदायांत बाह्यांचा समावेश, ५२
बंकापूर, १९१
बंगलूर, २००, प्रांत, १७९, तमाशा बगला, २२१
बंगाल, ८५; १०१, चौथाई, ८६; ब्रह्मो समाज, ५२
बंडूनाना रानडे, कै०, २१६
घांडे (दे), १९८
बांदल, १७६; रायरीप्रकरण जावली-प्रकरण १८०, अफजलप्रकरण १८२-१८४,-चा अर्ज, १९१-१९२
बिचराज, हकीकत, १०० बखर, २२२
बुंदेलखंड, सेनधर घराणें, १०२
ब्राह्मणाचा हट, ४६,-च्या हातून धर्म-शासन जाण्याचें कारण, ४७-४८, पोटजाति, २२, वर्णांत प्रविष्ट होण्या चें साधन, ४, हल्लीचे, ४८,-नीं शोध लाविलेलीं शास्त्रे, १७
ब्राह्मो, ५२; पृथक्जाति, २२
भ
भकर, ७७-७८
भक्तमंजरीमाला, ८१,-ची मूळप्रत, ८२, -चें महत्त्व, ८३
भगवंत बहिरव थत्ते, १२९
भगवंत राजा, १०२
भगवंतराव, १५१
भगवा शेडा, २१५
भगवान कुणबी, १२०
भट, रा० २१७
भरतखंड, ५, ४९

भरतभूमि, २
 भवरा, १९८
 भवाणजी पाटील पुणेकर, ६५
 भवानीबाई, जन्म (१६०० मात्र),
 १९४
 भाईचंद गुजर, १२७
 भाऊ काळोजी भोई, १३३
 भाऊसाहेब पेशवे श्रीमंत, ८७
 भागवत, ३४, १०६; २१३
 भागानगर, १६०; १९२, १९३; १९९;
 २०१
 भानवडी, १७७
 भार्गव, २९
 भारतवर्ष, ८ ४९;—तल्लि जातिचंद्र
 समाज, ५१;—तल्लि ब्राह्मण, १०
 भारती पेशवाई, ८८
 भास्कर कवि, ७२
 भास्कर नारायण, १२५
 भास्करानंदन कवि, ७२
 भिऊबाई, १३०
 भिडे रा०, कृत अष्टप्रधान, ८४
 भिवंडी, १४८;—चा हवालदार, १८१
 भीमघड, ४१
 भीमगड, १९९
 भीमातीर, २०१
 भुने, नाडुगिरी, १३२-१३५, —कर्मितां
 स्वतंत्र खाते, १३३;—चे इंग्लंडातील व
 जर्मनीतील शेवटचे खटले, १३४
 भूपालगड, १९४
 भूमिगतद्रव्य, १३२
 भूमीकप (१६०० मात्र व० ११), १९४
 भोडगौ, ७०
 भोर, १८०, २१३; इलाखा, २१६; ताा,

१९३, २०२; २०३; सस्थान, ९२
 भोरप, २०५; गौळी, १४८
 भोवरगांव, ११८; १४२
 भोसले, १२४; २१४, —च्या मूळपुरुषा-
 पासूनचे स्वदस्तुरचे लेख, २१९;—च्या
 गांवांची यादी, २१९
 भंडारी, बख्तर, २२२, —ची पूर्वपीठिका,
 १००
 भंवरखेडे, ९९
 भांडारकर, डॉ०, १५५
 भिंगार, २१७

म

मआसिर-इ-अलमगिरी, १७६
 म इ सा खंड, ७४, ११५, १३२,
 १७५; १७६
 मछेद्रनाथ, ८०
 मत्स्याकृति ताम्रपट, ९७-९८
 मदनवाडी, ७०
 मध्य आफ्रिका, १८
 मनु, २३; ४६, —स्मृति, १०७; ११३;
 १२८; काल १०१;—काली कनिष्ठ
 जाती यांची वरिष्ठ जातीत उन्नति
 होण्याची रीति, ४३
 मनुस्मृति, दंड, ११४, ब्रह्महत्यास दंड,
 १२३, संकरवर्णोन्नति प्रवृत्ति, ४
 मरळ, १८४
 मराठी इतिहासांतील अपूर्व गोष्ट, ९६
 मराठी पानशाही, ९४, ची दुष्ट, ९६
 मराठी मुळस, ४१
 मराठी राज्यसंस्थापकाचा हेतु, ८९
 मराठी रियासत, १०२-१०३, ११४;
 ११७; कर्जवम्बली, १५० खून-शिक्षा,
 ११९, गोवध, १३२; चोरी, १२८;

दरबडा, १२६; तुरंगव्यवस्था (अन्न,
प्रसिद्धपुरुषकैदी, चाकर ठेवणे,
कैदी सोडणे), १३६-१४०; दत्तक,
१५१; दारू पिणे, १३५, दंड व
त्याचे स्वरूप, १३५-१३६, न्याया-
धीश, त्याची कामे, १४१; १४२
पंचाईत, १४२; फौजदारी गुन्हे, १४०
फंदफितूर व राजद्रोह, १२४, ब्रह्म-
हत्या, १२३, रिसीव्हर, १४९; लम
१५०; बारसा, १५२; वृत्ती-कज्जे,
१४४; श्रेष्ठ न्यायाधिशि, १४२

मराठे, १२४,-कडे मंगळवेढेमहारहक्क,
६०

मलठण, २१६

मलिक अबर, सोलापूर घेतो (१५४६),
सुलतान खुरम यास आश्रय देतो
(१५४७), चा मृत्यु (१५४८
वैशाख), १७७

मलिक पाछ्याव, ६६

मल्हार गोपाळ, १२१

मल्हारजी कुसापा गडकरी, १३१

मल्हार रामराव, राजनीति, २१३

मल्हारराव, होळकर, ९५

मसाला, (एक बाब), ११६

मसुदखान, १९३; १९४

महयतखान, १८९

महमद, २०; ९७, ९८

महाड, कायस्थवसति, ३९; ४१

महादजी गणेश फडके, १३९

महादजी शिंदे ऊर्फ पाटील बाबा,-
कवि, ७२; पुण्यास मुकाम (१७१४-
१७१६), ८३;-चे गुणवर्णन,
८४, उत्तर हिंदुस्तान ताळ्यांत घेतो;
च. सं. ४

दक्षिणेंत घेतो (१७१४), ८५,
अहिल्याबाईची भेट घेत नाही; वान-
वडीस घेतो (१७१२ जून १३),
८६, श्रीमंतास भेटतो (१७१२ जून
१४), ८७, सरकारावर देणे काढतो;
श्रीमंतास कमळाचा हौदा नजर
करतो (१७१२ जून २८), ८८,-
चे देणे फेडण्याचे बोलणे; नानांचे न
ऐकतां उलट त्यांच्याजवळ सर्व
राज्याचा हिशेब मागतो; त्याचा
दर्जा, ८९; मोरोबाची चूट;-ची
नानांच्या काशीयात्रेस असंमति, ९०;
एका उपनाटकाचा सूत्रधार, ९१,
सचिवास लष्करांत आणतो (१७१५
चैत्र व० ४), ९२,-चे नबाबाबद्द-
लचे म्हणणे, निजामाकडे चौथ्याई
मागतो, पुण्यास किती दिवस होता,
९४;-ला हिंदुस्थानचा कारभार
मिळतो, ९४-९५,-चे पूर्ण झालेले
व फसलेले हेतू, ९५-९६; पुण्यास
आल्याने झालेला परिणाम; मृत्यु
(१७१४ फेब्रुवारी), ९६
महार, दुसरी नावे, ४५; चाकरी, ६३,
६५;-चे बावन हक्क, ५७.

महाराष्ट्र, २१; २७; १०१,-त काय-
स्थांची उचल;-त त्यांची यादव-
शिव-कालीन व हल्लींची संख्या,
३९,-तील किल्ले, १३६;-ची
आवड, ८५;-तील सत्पुरुष, ८९;-
तील सरदार मुत्सद्दी ७२; धर्मराज्य
१५३; धर्मशास्त्रीय वाङ्मय, १०२;
प्रार्थनासमाज, ५२; घडीबानसवलती,
१४०, भुतें व जादुगिरी, १३२-१३३;
१३५; क्षत्रियराजांचे वेळचे, १०२;

शके १७३९ चे, २१६; समाज,
१५२

महिपत बाबुराव, १२५

महिपतराव कुळकर्णी, ११७

महिपतराव रुष्ण, १३३

महिपती, ८१, ८३; १५५

महिमानगड, १३१

मळे-सिंड, १९१

माणकोजी पाटील, ११६, पुणेकर, ६५

माणकोजी नाडरे, २०२

माणिकगड, १३६

मादणा, २०

माधवराव कुळकर्णी, ६५

माधवराव पाटील, ६५

माधवराव पेशवे श्रीमत, लम, १४०

मानभव, मांगभाऊ, १६९, संवदाय
व पंथ, ५२, १५५-१५६, पथाचा
उद्गमकाल व आयप्रवर्तक, १७४;
१५८

मानभव-अवतार, १५७-१५८, ईळ,
१६१; १६३-१६४

मानभव रुष्णभट्ट, -ची पांच मुलें, १५६;
हस्तपादविरहित चांगदेवाच्या भेटीस
येतो, १६८; मानभवी चांगदेव हाच
याचा मातंगी पासून झालेला पुत्र,
१६७

मानभव-ग्रंथ, गुंडमचरित्र, १५४;
१५७; १५९; चक्रधरदिनचर्या,
१५४, चांगदेवचरित्र, १५४; १५७;
१६१; तीर्थावली, १५५, १५७;
दर्शनप्रकाश; १५५, १५७, १६०;
फलटण महात्म्य, १५५, १५७;
१५९; १६० १६३, ६९, १७२;

मतिरत्नाकर, १५५; मातगगजकेसरी,
१५५; १५६; १६४; १६५; १६६;
१७१; लीलाचरित्र; १५४; १५७;
१५८; १६०-१६२; १६६-१६८,
१७३; १७४; लीलासंवाद, १५४;
१५७; १५८; १६२; १६३; १६७;
सूत्रपाठ, १५४, १५७; १५८;
१६७, लिपी, १५६-१५७; ग्रंथांत
उल्लेखलेली नांवे, नामदेव, १७४;
यादव १७२-१७३, विहल १७४;
सिंघण यादव, १६९; पुरातन ग्रंथांत
शक नार्हीत, १७१; ग्रंथांत उल्लेख-
लेली नांवे; कदपुर, १६२; गुजराथ-
देश, १६१; चाकण, १७२, द्वारावती,
१६०, प्रतिष्ठान, १६०; भडोच
(भरवस) १६१, मातापूर, १५६;
हिमालयपर्वत, १६१

मानभव चक्रधर, जन्म, १६१; -ला
मुक्ताबाईचे दर्शन, १७३; -ला मोगरी
चा प्रसाद, १६२; म्हणतो-माझा
शिष्य होण्यास जातगोत मुक्ताबी
लागते-१७०; मानभवधर्माचा पुन-
रुज्जीवक, १५७; -च्या अश्लील
लीला, १६५-१६८; स्पृष्ट भांडी,
१७०; -चे नांव पंचरुष्ण व नमन
यांत कां नाही, १६०; १६३; -चे
विज्ञानेश्वरदेउळांतील उद्गार, १७३;
चक्रधर-चक्रपाणी-चांगदेव निराळे
नसून तिन्ही एकच व्यक्ति, १५८;
१६०; १६१

मानभव चांगदेव, -चा जन्म, १७३; -चे
स्वतःबद्दलचे उद्गार, १६१; मात-
गाचा लाडू स्वीकारतो, १६१; चांग-

- भले, १७०;—ची विट्ठलकथा, १७४;
—चा भुक्ताबाईउल्लेख, १७३;—चा
मोठा घांस, १६६; व्यभिचारी,
१६५;—स धरणें येतें, राजद्वारी
पचाईतति व्यभिचारी ठरून हस्तपाद-
छेदन शिक्षा, १६६-१६७;—चा
शिरच्छेद, १५६ मानभवी चांगदेव,
हाच कृष्णभट्ट-मातंगीपुत्र चांगदेव,
१६७; चांगदेव-चक्रपाणी नांवाचें
कारण, १७२
- मानभवनिर्णय, २३; १४६; १५५,
१५६
- मानभव पंचकृष्ण, नांवे, १५८; १५९,
१७०; उपपत्ति, १५९; फोड, १६७;
—चा काळ, १७३; १७४; हे च
कृष्णभट्ट-मातंगी पंचपुत्र, १६५,
१६७; पंचपुत्रांपैकी कोणचा गाळला
व त्याचें कारण, १६३-१६४;
गुंडम व चक्रधर, १५९; गुंडम व
चांगभलो, १७०
- मानभव पंचमंत्र, १५९-१६०
- मानभव-धृष्टेचीं उदाहरणें, १६९
१७०
- मानभवशिष्य, नांवे-आऊ, १६२;
१६६, नागदेव ऊर्फ भटोचा ऊर्फ
वानरये ऊर्फ नागार्जुन, १५७; १५९;
१६६; नागांबा, १६६, म्हाइदरना,
१७४, सारगपाडित, १७३; शिष्य-
णीची गुंडम व चक्रधर यांजकडे
आदलाबदल, १६९;—त व्यभिचार,
१६५-१६६
- मानभवांचे उल्लेखकार, एकनाथ, १७२;
बांम्बे ग्यासिष्टियर, १५६; १६४
- मानभवपथाचा एकदर सारांश, १७०-
१७१
- मानव, व्याख्या, ५०; धर्मशास्त्र व तें
कोणाकरितां, ५०
- मानाजी गायकवाड, ८९
- मानाजी मोरे, १९७; २०१
- मारणे (एक घराणें), १८४
- मारवाड, २१
- मावल, २०३; कर्नात, १८७; जेधेवतन,
१७९;—चे देशमुख, १८०; १८२;
१९२,—चा जमाव, १८१; इद्रायणी-
उत्तरतीर ४१
- माहाड, १४८
- माहादाजीपत कुळकर्णी, ६५
- माहादाजी बाजी, २०५
- माहादेव, २०७
- माहुली, ९६, १३६; १७८
- माहूर, ४१; १४८
- माळी, मंगळवेढेमहारहक्क, ५७
- मिठगावणें, २२०
- मिठेखान, १५२
- मिडिया, ५
- मिताक्षराटीका, १०१
- मिरज, ८३; २००; चा पाटील, ५६
- मिरजा फागल बेग, १२५
- मिरासी ग्रामस्त होण्याची लायकी- ३
- मिरेडोगर, १८६
- मीठचदर, १२९
- मीरचक्षीगिरी, ८७
- मुक्ताबाई, समाधिकाल, १७३
- मुक्तेश्वर, २१३
- मुजफरखान, १३८
- मुठेसोरे, २१३

मुतालिकी, ८८

मुधोळ, १४५

मुरार जगदेवराव, १७७, १७८

मुरारी विन् बापूजी नाईक, १२१

मुल्हेर, किल्ले, १३२, १३६

मुलाणी व काजी, मंगळवेढेंमहारहक, ६१

मुला महमद, १७७

मुलुसगिरी, ८८

मुस्तफाखान, १७९

मुहलमान, कोणाचे वंशज, १९; -अं-
मलांतील हिंदु हे नांव, ५१, -त
बाह्यांचा समावेश, ५२, -तील एक-
जात समावेशन, २, -ची समावेशन-
शक्ती उलट त्यांनाच कशी मारक
झाली, २१; पलटणी व मशीदींचे
जुन्यांतले जुने उल्लेख, १९, -चें अ-
ज्ञान, ५०; -चा संजीवनीमंत्राचा
आदर, ९७, समाज, २४; ५२, -ची
विद्याकामगिरी, मानवहित व स्वसमाज-
हित साधण्यांत दुर्बल कां; -ची पि-
छेहाट, १२; संघ, १९; संघ आयुध
जीवी व अजाति असून जातीसंस्थ
हिंदूसमाजांत कायम कसा स्थापिला
गेल्या, १८; जाति, २०; दत्तक,
१५२; उत्पाताचा परिणाम, २०; -
चें एक वर्म, २२, -ची हिंदूसमाजांत
कायमची वसति, १९; देश-उप-
दशविकार व दंगेसोरपणा-, वाडे
११; धर्म, ४९, धर्म कधीं निघाला,
१९; संकर, ८; मंगळवेढेंमहारहक,
६१; सनाला शक म्हणण्याची चाल,
५४; राजसत्ता महाराष्ट्रांत कधी स्था-

पन झाली, १०१; वाटे, २०; -२१;
बाट्याची संख्या, गुण व निरुष्ट
फुगीचा परिणाम, २१-२२, रिया-
सत, १००-१०३-१२३

मुळे, २१७

मूळ जातींत व वर्णांत परत जाण्याची
स्वभावमर्यादा, २५

मेक्सिको, ७

मेद (घ), ५; १८; १९; २१; ४९

मैनी, ११६

मोकदमची जबाबदारी, ११६; -चें
काम, ११५

मोरशेट वाड वाडका वाणी, १२०

मोरोको, ११

मोरोजी तिकोना भोई, १३३

मोरो नारायण, २०५

मोरोपंत, ८१, २१५, -चें चरित्र, ८२

मोरोपंत पेशवे, त्रिंयकगड घेतो (१५९२
कार्तिक); सालेरीचा वेढा मारतो
(१५९२ पौष), १८९, जवार
घेतो (१५९४ ज्येष्ठ व ० ५),
१९०; नासीक लुटतो (१५९९
मार्गशीर्ष), १९४; कोपल घेववितो
(१६०१ चैत्र शु १), १९४-
१९५; पन्हाळा मोहीम व कैद
(१६०२ वैशाख शु), १९५, मृत्यु
(१६०२ अश्वीन वद्य), १९६

मोरोपंत (कोण ?), कारीहून सुटका
(१६१५), २०५

मोरो बाबाजी बेलसरे, १४९

मोरोचा फडणीस, बदल नांवाची सम-
जूत, ९०

मोहकमसिंग, १९०

मौर्य, १८; १९
मंगळवेढे, १७४, किल्ले, १३६; १३८,
महारकीहक, ६४, महारमहज, ६७
मांग, प्राचीन सज्ञा, ४५; मंगळवेढे
महारहक, ६३
मुंगीपैठण, ५६; ५७, ६७
मुंगोशी, १४८
मुचई, ४१; बदर, १४४; विश्वविद्या-
लय, २०९
मौगल, बाह्यांचे समावेशन, २१; रिया-
सत २१६
म्हसोली, ११५
म्हैसूर, २२१; २२२, दरबार, २२१,
प्रांत, २२०

य

यमाई, ७१
यमाजी शिवदेव, १३१
यवन, १८, १९; २१, २८; २९
यद्वाव्हा, १६
यहुदी, जात केव्हां बनली व तिचा धंदा,
५; जातिबद्ध असून हिंदू कां नाहीत,
५१, समाज, १६
याचमस्तान, २००; २०३; २०४
यादव, ३७; १९, काल, १७४, -का-
लीन एक देवालय, २१८; -चा महा-
राष्ट्रांत अमल, १०१
यादो सामराज, २०५
यालगेद, १९२
याज्ञवल्क्य, २३; ४६, स्मृति, ४१;
१०१; १०२; ११६; -कालीं सकर-
वर्णोन्नति व कनिष्ठ जातीयांची
वरिष्ठ जातीत उन्नति होण्याच्या
पद्धति, ४; ४३

युनायटेड स्टेट्स, ७; नीमोर्ची संख्या, -
२४; -मधील निरनिराळे लोक, २५
यूरप, १७, २५; १३४; १३५; जूरी-
पद्धति, १४२, व्यक्तींना ओळखतो,
४६
युरेशियन, ६; जात कशी बनली, ५
युरोपियन, -चा हिंदुधर्मशब्द, ५०; स-
माज, २४, समाज, बाह्यांचे समावेशन
कसें करतो, ७; समाजाचे दोन मार्ग
व बाह्याशीं वर्तन, १३, समाजाचे
निवडक समावेशन व रंगशुद्धि, १२
इतर बाह्य, १२, -तील शरीरसंबंध,
-चा मुख्य गुण, २५; -नीं रानटी
समाजाला कां उमडलें, ८, संसर्ग,
१८; व अमेरिकन राष्ट्रांचा सामाजिक
समावेशनाच्या निवडीचा मुद्दा; व
अमेरिकन समाजाच्या स्वतःच्या
समावेशनाच्या तीन पायऱ्या, १;
व अमेरिकन सकरप्रजेची नांवे, ६
यकोजी राजे, १८८; १९३; १९४;
मृत्यु, (१६०६ पौष), १९९
येरंडोल, १७; १९
येवले, १४७
येसजी कंक, भागानगरस्वारी (१५९८
फाल्गुन), १९३; चाडे लढाई लढून
(१६०५), १९८; राजाराममहा-
राजांस मचकारोहण करवितो (१६१०
माघ व ३०), २०१
येसजी फर्जेद, -चा कडेलोट (१६१०)
२०१
येसाजी मल्हार मुतालीक, २०५
येसाजी गोपनाथ, १८२

र

रत्नमाजी दादाजी, १८३
 रत्नमाजी रेपाळा, ११६
 रत्नवालदार, -ची जबाबदारी, ११५;
 ११६
 रघुनाथ, १७६, १८४
 रघुनाथपंत कोरडे, १८८
 रघुनाथपंत नारायण हणमंत्ये, संस्कृतज्ञ,
 ७२; वेरोळकोट घेतो (१६०० श्रा-
 वण), १९४; चर्दीस पकडले गेले
 (१६०२ पौष), १९६; संभाजी
 महाराजाची भेट (१६०४ चैत्र),
 १९७; मृत्यु (१६०५ वैशाख शु.
 ४), १९८
 रघुनाथराव कुरुदवाडकर, ९१
 रघुनाथरावदादा श्रीमत, ८४; -चे पद,
 ७२; -चे हस्तक सुभेरसिंग व सखा-
 राम हरी गुप्ते, ३८
 रघोजी धोरात, १३२
 रतनगड कुरंग, १२५
 रत्नमाल, १५५
 रत्नागिरी, १३६, किछे, १३९; -चा
 भूतअधिकारी, ३३
 रत्नाजीपंत, १७९
 रणदुलासैन, १७८
 रणभक्तसैन, नलदुर्मोहीम (१५९९
 श्रावण), १९३; जालनापूर मोहीम
 करून (१६०१ कार्तिक), १९४,
 कल्याणास येतो (१६०४ मार्गशीर्ष),
 १९७; घाटावर येतो (१६०५ चैत्र
 १९८
 रणसोडभट व्यास, १२०
 रमेश, २९

रहितपूर, २२०
 राईरी, १९०
 राघोबाचें बंड, ८४
 राघो विश्वनाथ गणपुले, १४३; १४४
 राजकीय समावेशन, १
 राजगड, १८२; १८५; १८७; १८८;
 २०३; २०५; २०६
 राजगिरी, २८
 राजधर्म, १५३
 राजमाची, १३६; २०१
 राजवाडे, १०, ७४; ७८; १७५;
 १७६; २१३; २१४; २१६, २१७
 राजापुर, १९८; २२०
 राजाराम, महाराज छत्रपति, जन्म
 (१५९९ फाल्गुन शु. १५) मुंज
 (१६०१ फाल्गुन व. २); विवाह
 (१६०१ फाल्गुन व. १०); मंच-
 कारोहण (१६०२ वैशाख शु. ३);
 कैद (१६०२ आषाढ शु. २),
 १९५; दुसरे मंचकारोहण (१६१० माघ
 व. ३०), २०१; प्रतापगडास
 (१६११ चैत्र व. १०), पनाळ्यास
 (१६११ अश्वीन व. ८), वेळूरास
 (१६११ कार्तिक व. ११), चंदीस
 (१६११ कार्तिक व.) येतात; चार
 हजार भोगल चाकरीस राहतो
 (१६११ पौष व. ४); कर्नाटकी
 जातात (१६१२ भाद्रपद शु.),
 २०२; चंदीस येतात (१६१२ माघ),
 २०३; त्रिचनापल्लीवर मोहीम
 (१६१४ फाल्गुन), त्रिचनापल्ली-
 कर सहा करतो (१६१५ चैत्र व.
 १३), शहाजीची भेट (१६१५ चैत्र

बे), याचक नायकावर मोहीम (१६१५ ज्येष्ठ), बहिरजीवर मोहीम (किता), २०४; शिबाजी पुत्र झाला (१६१८ ज्येष्ठ व ४ मगळ-वार), २०६; कर्णास मोंगलाईत धाडतात (१६१९ श्रावण व.), २०७

राजारामकाल, अष्टप्रधान;-ची परशुरामपंत प्रतिनिधीची कामगिरी, ७२; कागदपत्रे, २२०

राजारामप्रासादी, ८१; ८३;-ची वर्णन-पद्धति व वंशज, ८२

राजेटाकळी, ११७; ११८

राणोजी शिंदे, ८६

रावेतण ६७

रामगड, १३६

रामघाट, १९८

रामचंद्र गणेश कानडे, वंश व कागदपत्रे, २१९

रामचंद्र पंडित सचीव (अमात्य), महाराष्ट्रातील किल्ले परत घेतो (१६१२) सर्जेस्त्रानाचा पराभव करतो (१६१२ वैशाख व १२), २०३, चदीस सताजीस पाठवितो (१६१४ मार्ग शीर्ष व.), २०३-२०४, पनाळ्याचा वेढा उठवितो (१६१५ कार्तिक), २०४

रामचंद्र बाबा शेणवी, २१६

रामजी पाटील, ५६

रामजी वा मदन पा, ९९

रामदास, श्री २०; काल, २२; रामदासी, २०७

रामभाऊ देशपांडे, रा. २१८

रामशास्त्री न्यायाधीश, १४२

रामसेज, वेढा, १९७

रामहृदय, २१३

रामाजी अनंत, ८९

रामाजीपंत कुळकर्णी जुन्नरकर, ६५

रामाजी भालिंगा, १२५

रामाजी मल्हार कुळकर्णी, १५१

रामाजी महादेव, १४३

रामाजी येल्हो, १२२

रापायण, चिटणिसी, ७२

रामीरामदास, २०

रामोसी, भगळवेर्देमहारहक, ५८

रायगड, ३१; किल्ला, १३६, १८९; १९२; १९४,-च्या तरवारानुन ज्वाळा, १९५, १९६, १९८; १९९, २०१; २०२

रायाजी बहुलकर, २०६

रावडे, ७९

रावणगाव, १२७

राव बाजी, ९६

राष्ट्रकूट, १७; १९;-चा महाराष्ट्रात अमल, १०१

राष्ट्रीय एकजिनसीपणा केव्हा येईल, २५

राहीमखान, १९९

राहुजी सोमनाथ, १९९

राहूरी, १२१

राळेमाच, २१३

रुई, ७०

रुकमी, १३१

रुक्मिणीबाई, १७४

रुपाजी भोंसले, १९७; १९८

रुस्तुमराव, १३७

रुडी कायदा कशी बनली, २३-२४

रूमशाम, ८७

रेठरे, ११५

रेणुकामहात्म्य, ४२

रेवदंडा, १९८

रोजा, २१९

रोमन, राज्यांतील कायदे, १३४; लोक, १६

रोहिडसोरे, २०२

रोहिडा, २०३

रोहिलासान, १९८

रंगभट ठेकणे, १२१

रंगारी, मंगळवेढेंमहारहक, ६०

रांगणा, १८८; तुरुंग, १३६

रांजणगांव, ११६

रांडकी, १३९

ल

लसा डाकूर, १३६

लखुम्भाई, १७४

लमाण, मंगळवेढेंमहारहक, ६१

ललितप्रबंध, २२२

लबळें पौड, २१४

लब्दार, मंगळवेढेंमहारहक ५९, ६३

लस्करसान, १७७

लक्ष्मण गोपाळ कुळकर्णी, १२१

लालदरगे कोट, १९३

लालनार्क वंजारी, १२६

लालमहाल, १८६

लालसिंग रजपूत, १२०

लीलावती, २१४

लुसजी जाधवराव, मृत्यु (१५५१ श्रावण १५), १७८

लांगारी, मंगळवेढेंमहारहक, ५८

लोहगड, १३६

लिंगायत, ४९; पासंड, २३, ५१; पृथक जाति, २२

व

वटेश्वर, चांगदेवसमाधी, १७२; समाधी-काल, १७३

वडकुटे, खुा; बुा, ७०

वडगांव, १३१

वडारी, हिंदू कां, ५१; मंगळवेढेंमहारहक, ६१

वणी दिंडोरे, २१७

वतनदार, ३;—ची आवश्यकता, २

वरधाट, १४८

वन्हाड, ४१

वसई, ४१, १००; २२२, तुरुंग, १३६ प्रांत, १४९

वाई, १४७; प्रांत, २२०; किल्ले, २०३; —चें अनुष्ठान, ३९

वाक्पारुष्य, १००; १०१; १०३; १०७, ११४, ११५, ११७, ११९

वाकी, १५२

वागिनगिरी, २०६

वाघोजी तुपे १८६

वाड, रा० ब०, ८४

वाण, ११९

वाणी, मंगळवेढेंमहारहक, ५८; ५९

वानर, ८

वासिष्टी, ३०

वासुदेवपंत कुळकर्णी, ६५

वासोटा, १९५

विक्रमशहा, १९०; १९४

विजयदुर्ग, २२०, तुरुंग, १३६; भूत-अधिकारी, १३३

विजापूर, १८२; १८७, १९०, १९१,
१९४; १९५, १९९; २००,-चा
पातशहा, ३२; ६८; महामारी २०१
विठ्ठा महार, कोठील,-स हक्क, ५४,
श्रीविठोबाचे रूप धारण करतो,-ची
हकीकत, ५५; ६७; मंगळवेढ्याचा,
पातशहाचे कामी पडला, ६४;-स
पातशहाने हक्क करून दिले, ६५;
६७

विठोजी जिनगर, १२९
विठोजी विन् सुलतानजी सातघर, १३५
विठोजी भोसले, ६८
विठोजी सिंदे, १९१
विठोबा, २२
विठ्ठल गणेश गोखले, १३३
विठ्ठलपंत, १७४
विठ्ठल यशवत, २१४
विठ्ठल सुंदर परशरामी, -चे कागदपत्र,
२१९

विद्याधराचें मूळ ठिकाण, ४०
विधर्मी राजा, ५३
विवेकसिंधु (१४९६ प्रत), २१७
विस्वराव पाटील बेदरकर, ६५
विश्वविद्यालयाची देणगी, २११-२१२
विश्वेश्वर, ३१; ३२
विष्णाजी पाटील, ११७
विष्णु, ३०; ३२
विष्णुदास नामा, २१७
विष्णुपंत घुगरी, कै०, २१८
विसापूर, १३६
विसाजी केशव, १३३
विसाजी रुक्म, १४६
विसाजी नारायण, ९४

च. सं. ५

विज्ञानेश्वर, १०१ टीका, ४१
वीरवाल्हे, २१६
वेकाजी टादाजी, २०३
वेघे, २१४
वेडीवेगारी (एक बाच), ६९; ७१
वेणीदास, १२०
वेदान्त, ४१
वेरुळ, २१८, २१९
वेरोळकोट, १९४; वेळू-ऊ-र, २०२,
२०४; २०६; २२१
वैष्णव, मंगळवेढेमहारहक्क, ६५
व्यवहार,-चे दोन प्रकार; १००; धर्म
५०; निर्णयाचे चार भाग, १४०;
१४१
व्याकरण, ४१
व्यंकोजी ऊर्फ आवासाहेब महाराज
छत्रपति, २२०
वधाचल, १९३
वृषल, १८; १९

श

शक, १६; १८; २१; दुसऱ्यापासून
पांचव्या पर्यंतची अराजकता व अराज-
कांचा मोड, १९; १५५२ तला दुष्काळ,
१७८; १७३९ ची क्रांति, २२०
शरीरसंबंध, रंग व जातिधातू, ७
शाहाअलम ऊर्फ बहादूरशाहा, जन्म
(१५६५), १७९, दिल्लीस जातो
(१५९३ माघ), १९०; अवरंगाबादेस
येतो (१६०० फाल्गुन व. १०),
१९४, बदिस्वारी (१६०५ पौष व. ६),
१९८; शेक्सचा मुकाम (१६०६
वैशाख), भागानगर लुटतो (१६०७
वैशाख), १९९

शहाजी महाराज, ३१, ३२, १७६,
२१६, -ची जहागीर, ६७, निजाम-
शहावर छत्र धरतात (१५५४ भाद्र-
पद), माहुलीस जातात (१५५७),
इदिलशाही चाकरी (कित्ता), १७८,
-ची स्वराज्यस्थापनेस मदत, १७९
-१८०, धरले गेले (१७७० श्रावण
व. १); सुटका (१५७१ ज्येष्ठ
शु. १५), कोढाणा मुकाम (१५७१
ज्येष्ठ), ४ पातशहा तह (कित्ता),
१७९; मृत्यु (१५८५ माघ शु ६
शनिवार), १८६, समाधिस्थल;
शब्दाची जादू, २२१, -बद्दल लोक-
मत, ३२, -चा शि प्र तील भूत-
कालीन उद्देश, ३३, कारकीर्द,
२२०, कालीन कागदपत्र, २२१, व
वतन, २१३

शहाजीमहागज (शेवटचे), २१९, २२०
शहादाखान, रामसेजचा वेढा (१६०४
चैत्र), १९७; पुणे मुकाम (१६०५
कार्तिक), १९८, गागोलीस येतो
(१६०६ पौष), १९९; गाजदी-
स्तानी मिळते (१६०९ पौष), २००

शहाबादीस्तान, १९८

शहा शरीफ, २१८

शातवाहन, चातुर्वर्ण्याची पुनर्स्थापना,
१९

शामजीनाईक पुंडे, विजापुरास येतो,
१९५; कर्नाटकचा कारभारी व रवानगी,
१९६, केद, १९७

शामराव विश्वनाथ, १२६

शामाचार्य पैठणकर, १३६

शास्ताखान, १८५

शाह, २८

शाहमनु, २९

शाहू, काल, ७२, महाराज पहिले, १२२;
त्याची प्रकट इच्छा, ८४; नांव, २०२

शिसर शिंगणापूर, २१४

शिलोले देशमुख, २१६

शिंदोजी कारजकर, १३६

शिर्के, वतन २१३, -ची ताम्रपटांतील
संज्ञा, ४०, शिलाहारमांडलीक;-
च्या ताब्यातील (शक १०००)
मुलुक

शिलाहार, घगणे, १०२, विद्याधर-
वंशीय, तगर व तळकोकणांत उतर-
तात, ४०, -च्या (शके १०००)
अंमलासालील ठाणे कोंकण, ३९, -
चा महाराष्ट्रातील अंमल, १०१

शिव, २८, २९, -चे श्लोक, ७१

शिवकाल, २२, ७२, इतिहास, २०९;
२१६, कागदपत्रे, २०८; २१३;
२१४; २२०; २२१, कायस्थसंगडा,
३९; पत्रव्यवहार, २१५; महजर,
२१७, मुत्सद्दी, २१६, बणिग्वर्ग, २१,
शोध, २१२

शिवगीता, २१४

शिवनेर, १३६, १७८

शिवमोघा, २२१

शिवराजप्रशस्ति, २७; रचनाकाल, ३३

शिवरामपंत प्रतिनिधि, ७१

शिवाजी परीट, ११६

शिवाजीमहाराज छत्रपती, (सिड्या),
१७९; (शिव), २१५; (शिवराज),
२८, २९; (शिवराय), ७३; २१६;

(शिवाजी), ३१; ३२; (महाराज), २७;
 ८७; १०२ १८४; २२०; (राजे),
 ७९; पुर्णे व्यूह, १७६; औरंगजेबाची
 त्रेधा उडवितात, ३२;—कडे बाळाजी
 आबजीची मंत्रवदुपनयनाची किर्याद,
 ३७;—ची सर्वांत थोर कामगिरी
 गागाभट्टमर्ते, ३२; शब्दाची जादू,
 २२१;—ची अप्रकट इच्छा, ८४;—
 ची राजपत्रे, ६८;—चे पत्र, ७०;—चे
 पद, ७२;—ची मुद्रा, ६८;—चा
 सिका, ७०;—च्या जन्मापूर्वीची
 शहाजीराजे जहागीर, ६७;—चा जन्म
 (१५५१ फाल्गुन व० ३), १७५—
 १७८;—ना इदापर मोकासा अर्जांनी
 होतो (१५६८), त्यावेळचे त्यांचे
 वय संभाजी मोहित्याची उचलयांगडी
 केल्यावर (१५६८), ६८; जेथे व
 लोहोकरेस आश्रय देतात (१५७१),
 १८०; जावली (१५७७ पौष १४),
 रायरी (१५७८ वैशाख), भुपे
 (१५७८ आश्वीन वद्य) घेऊन,
 १८०—१८१; जुन्नर लुटून (१५७९
 वैशाख), अमदानगरयुद्ध केलें
 (१५७९ ज्येष्ठ), संभाजीचा जन्म
 (१५७९ ज्येष्ठ शु० १२) झाल्यावर
 कल्याणभिवंडी घेतली (१५७९
 अश्वीन व० १२), लोहोकरे मागून
 घेऊन (कित्ता), १८१, सो
 नाजीपंतास दिल्लीस धाडून (१५८०
 भाद्रपद शु० १३), १८२;
 कर्नाटकांतील राजकारण (१५८०
 अश्वीन) केलें ७८;—ना औरंगजेबाचे
 पत्र येतें (१५८०), ७३; ७४;
 ७५; ७७; २२०; कान्होजी जेध्यास

अफजलकडे जाण्यास परवानगी
 देतांना (१५८१ वैशाख), १८३;—
 चे व जेध्यांचे वचन घेऊन (कित्ता),
 हशमाचा जमाव करून (कित्ता),
 पंताजी गोपिनाथास हेजीब पाठवितात
 (१५८१), रुस्तुमजमासी (कित्ता),
 फाजिलखानासी युद्ध करून (कित्ता),
 कोल्हापूरी लूट मिळवून (कित्ता),
 १८४; जाउलीस मुकाम करतात
 (१५८१ श्रावण शु० २), सौ०
 सईचाईस देवाझा होत्ये (१५८१
 भाद्रपद व० १४), अफजलचा
 हेजीब रुष्णराव येतो (१५८१
 कार्तिक), १८२; सडोजी खोपड्यास
 शासन करून (१५८१ मार्ग
 शीर्ष), कान्होजी जेधेची नवाजी
 केली (कित्ता), १८४; अफजल
 प्रतापगडमाचीस आला (१५८१
 मार्गशीर्ष शु० ७ गुरुवार), त्याची
 भेट घेऊन त्याचा वध केला (कित्ता),
 १८३, पनाळा घेऊन (१५८१
 मार्गशीर्ष व० ९), विजापूरस्वारी क-
 रून (१५८१ माघ शु० १४), गद-
 लस्मीश्वरपर्यंतच्या खंडण्या घेतल्या,
 (१५८१ माघ), कावजी कोढाळ-
 कर, व केरोजी तुपे यांस मागून
 घेऊन (कित्ता), १८४; पन्हाळ्यास
 मुकाम करतात (१५८२ चैत्र शु०
 १), १८४—१८५; शिंदी जोहार
 पन्हाळ्यास वेढा घालतो (१५७२),
 शास्नाखान भिवरा उतरतो (१५८२
 ज्येष्ठ शु० १), १८४—१८५, वासोटा
 घेतात (१५८२ ज्येष्ठ शु० ८),
 १८४, शिंदी जोहाराचा पन्हाळ्यास

वेढा असताना (१५८२ आषाढ व. १), पन्हाळ्यावरून (कित्ता) उतरून सेळण्यास येतात (कित्ता), बाजी प्रभू देशकुळकर्णी ठार होतो (कित्ता), जेथे आणि बांदल यांस तरवार देतात (कित्ता), सलायतास पनाळा देऊन तह करतात (१५८२ भाद्रपद व. १३), शास्तासालाचाकण घेऊन पुण्यास येतो (१५८२ अश्वीन), व सोनाजी पंडिताचरोवर निरोप धाडतो (१५८२ कार्तिक), परडेकोट घेतला (कित्ता), मोरोपंतास मजमू देतात (१५८२ पौष शु. १२), बारसिंडीची लढाई (१५८२ माघ शु. १४), दाभूल काधीज केलें (१५८२ माघ), निजामपूर लुटलें (कित्ता), प्रभावळी (कित्ता) व शृंगारपूर (१५८३ वैशाख शु. ११) कथज केलें, १८५, अनाजीपंतास सुरनिसी (१५८४ चैत्र व. १०), निळोपंतास मजमू (कित्ता) व सरकारकुनांस पालख्या (१५८४ भाद्रपद शु.), अनाजीपंतास वाकेनिसी (१५८४ भाद्रपद शु. ६), नरहर आनदराऊस पेशवाई (कित्ता), मोरोपंतास पेशवाई (१५८४ भाद्रपद शु. १२), देऊन, पेणेंस छापा (१५८४) घालून वर्धनगडास संबंध ऊष्णकाल काढून (१५८४ कार्तिक) शास्तासालावर छापा (१५८५ चैत्र शु. ८ रविवार), घालून त्याचा पोरगा अबदूल फते मारून लालमहालातून निघून मानळांत जातात (कित्ता), १८६-१८७;

जसवंताचा कोंढाप्यास वेढा (१५८५ मार्गशीर्ष), सुरत लुटून (१५८५ पौष व. ४) रायगडास आले (१५८५ माघ व. ४), १८६; जसवंताचा वेढा निघतो (१५५६ ज्येष्ठ शु. १४), येदिलशहासी बिघाड (१५८६ कार्तिक), खवाससालाचा पराभव (कित्ता) करून घोरपडे यास ठार मारून (कित्ता) छुदावद-पूर लुटलें (१५८६ मार्गशीर्ष), महाबळेश्वरी जीजाऊआईसाहेबाची तुळा सोनाजीपंताकडून करवून (१५८६ पौष व. ३०) जहाजांतून जाऊन बसनूर मारून (१५८६ माघ पुरधरास येतात (१५८७ चैत्र व. १०) तोंच जयसिंग व दल्लेळा गडाला वेढा पडतो (१५८७ वैशाख), त्यांच्याशीं सल्ला करून (१५८७ आषाढ शु. १०) त्यांच्यासह बिजापुरावर स्वारी (१५८७ मार्गशीर्ष) करून राजगडास येऊन (कित्ता) युवराजासह औगजेबाचे भेटीस निघतात (१५८७ फाल्गुन शु. ९ सोमवार) आग्र्यास पोहोचून भेट होत्ये (१५८८ ज्येष्ठ शु. २), १७६; १८७-१८८; चोक्या बसतात (१५८८ ज्येष्ठ), त्यातून सुटून (१५८८ श्रावण व. १२), १८७-१८८, युवराजासह रायगडीं दाखल (१५८८ मार्गशीर्ष शु. ५) होऊन देवहसचा शगडा मारून (१५८८ मार्गशीर्ष) मुलुखाची वटाई करून (१५८९ चैत्र), रांगण्याचा बहलोल व येकोजीनी दिलेला वेढा मा-

रून काढतात (१५८९ वैशाख),
 येदिलशहाचा सहा (१५८९ माद्र-
 पद) स्वीकारून जसवंताची भेट
 (१५८९ कार्तिक व. ६) घेऊन
 औरंगाबादेहून राजगडी घेतात
 (१५८९ कार्तिक व. १४), मोंग-
 लाचा सहा तुटल्यामुळे (१५९१
 पौष) कोंढाणा तानाजीकडून घेव-
 ववितात (१५९१ माघ व. ९ शुक्र-
 वार), १८८, राजारामजन्म (१५९१
 फाल्गुन शु. १५), झाल्यावर अहि-
 वत रवळजावळा, मारकंडा (१५९२)
 लोहोगड (१५९२ ज्येष्ठ शु. ४),
 माहोली (१५९२ आषाढ शु. ९)
 रोहिडा (१५९२ आषाढ व. २)
 काबीज करून, जुन्नरास वेढा घालून
 (१५९२ माद्रपद), सुरत पुन्हा लु-
 टून (१५९२ कार्तिक शु. १)
 दिंडोरीची लढाई मारून (१५९२
 कार्तिक शु.), कुंजरगडास येऊन
 (कित्ता) मुकाम करून कामंज्यास
 (१५९२ मार्गशीर्ष) जाऊन साले-
 रीस वेढा घालून (१५९३ ज्येष्ठ)
 ती घेतली (कित्ता), १८९; भागा-
 नगरचा तह मान्य करून (१५९४
 ज्येष्ठ) रामनगर घेतात (१५९४
 आषाढ), यदिलशहाचा सहा तुटतो
 (१५९४ मार्गशीर्ष), रायरीहून
 पनाळ्यास (१५९५ चैत्र शु. १)
 येऊन परेळी (१५९५ चैत्र व. १०),
 सातारा (१५९५ श्रावण व. ९)
 घेऊन, १९०-१९१; बकापूर
 (१५९५ विजयादशमी), संपगांवपेठ
 (१५९५ फाल्गुन व. ११) लुटून,

चिपळोणांत लष्करपहाणी करून
 (१५९६ चैत्र शु. १३) केळंजा
 घेतात (१५९६ चैत्र व. १४),
 मुज (१५९६ ज्येष्ठ शु. ४),
 होऊन समंत्रिकविवाह (१५९६
 ज्येष्ठ शु. ६ शनिवार) झाल्यावर
 सिंहासनाधीश्वर होतात (१५९६
 ज्येष्ठ शु. १२ शुक्रवार तीन घटका
 रात्री) ३३; १९१, त्यावेळीं प्रजेस
 अभिवचन देतात, नंतर फोड्यास
 वेढा घालून (१५९७ चैत्र व. ५),
 १९१; तो कोट उडवून (१५९७
 वैशाख शु. २), कडवाडी, सिधे-
 स्वर, आकोले (१५९७ ज्येष्ठ),
 सातारा (१५९७ मार्गशीर्ष शु. ५)
 घेऊन भागानगरीं पातशहाची भेट
 घेऊन (१५९८ फाल्गुन), १९२;
 कर्नाटकात स्वारी करून (१५९८
 फाल्गुन) ते व चजी कवज करून
 (१५९९ चैत्र) सेरसान बैराग्याचा
 पाडाव करून (१५९९ आषाढ)
 येकोजी राजाची भेट (१५९९
 श्रावण) झाल्यावर नलदुर्ग, चिदचर,
 जगदेवगड, दधाचल घेऊन कोल्हा-
 रला वेढा घालून (कित्ता), १९३,
 रघुनाथ नारायणास मजमू देऊन
 (१५९९ अश्वीन) कर्नाटकांतून
 गदकप्रांती येऊन (१५९९ कार्तिक)
 चलेवडीस वेढा घालून येकोजीराजांचा
 सहा स्वीकारून (कित्ता) रायगडास
 आले (१६०० ज्येष्ठ), १९४,
 यदिलशहाचा सहा झाल्यावर
 (१६०१ अश्वीन) जालनापूर लुटून
 (कित्ता) पट्यावरून रायगडास

येतात (कित्ता), संभाजीची भेट
(१६०१ पौष व० ७) झाल्यावर
रायगडी (१६०२ चैत्र शु० १५
शनिवारी दिवसा दोनप्रहरी) कैलास-
वास केला, १९५

शिवाजी ऊर्फ शाहूमहाराज, जन्म
(१६०४ वैशाख व० ७ गुरुवार),
१९७, औरगजेबाकडे नेतात (१६
११ मार्गशीर्ष शु०), २०२

शिवाजी (वडे) महाराज, जन्म
(१६१८ ज्येष्ठ व० ४), २०६

शिशुग ३०; ३२

शिसोदे, ३२

शुद्ध, अनार्यजातचे धंदे, १७, आर्य-
जाति व तिच्यावरील युरोपियन
आक्षेपाचे निराकरण, १७; आर्यसं-
करजाति, ५०, आर्यक्षत्रिय; आर्य-
वैश्य, आर्यशूद्र, १७; संकरजाति
सनातनधर्मी आहेत, ५१

शेक्स, १९९

शेट, डोसाभाई माणेकजी वकील, ७३,
२१९; २२०;—जवळ औरगजेबाचे
अस्सल पत्र, ७४

शेडगांव-वेडगांव, २१६

शेवगांव, २१८

शंकर, •

शंकराचार्य श्री, धर्मपीठ हल्लीची, ४८

शंकराजी पंडित राजाज्ञा (सचीव)
सर्जेस्नानाचा पराभव करतो (१६१२
वैशाख व० १२) व महाराष्ट्रांनील
किल्ले परत घेऊन (१६१२ वैशाख
ज्येष्ठ) धनाजीस चंदीस पाठवितो

(१६१४ मार्गशीर्ष शु० १५),
२०३, पनाळा मोहीम (१६१५
कार्तिक) उरकवून, २०४, राजगडास
येऊन (१६१६ कार्तिक १) संताजी
घोरपड्यास राजनिष्ठेची शफत देववून
(१६१६), २०५, कारनीस जातो
(कित्ता) २०६

शंभू महादेव, ३१

शिंदे, १२४;—ची फौज, ९२, पक्षाचे
होळकराबद्दलचे म्हणणे, ९५

शृंगारपूर, १९४

श्रावणमास दक्षणा, ९४-९५

स

सई देशमुखीण, १३१

सकवारचाई, ७१,—चे लस, १८१

सखारामबापू, ९३

सखाराम हरी, १२५ गुप्ते प्रभु, २१४;
कैदी, १३७; १३८,—चे गांव, २१६;
—च्या मातोश्रीचे श्राद्ध, १३९;—चा
श्रीमंत नारायणरावांच्या बधांत सह्या,
३८

सखो रुग्ण, १८१

सचीव प्रकरण, ९२-९३

सटवाजी कोष्टी, १४७

सणसर, ७०

सत्यामलनाथ, २२२

सत्वास, ८६

सदाशिव आप्पा, १५१

सदाशिव पाटील, ६५

सदाशिवमठ गणपुले, १४३

सदाशिव विष्णु रानडे, २१६

सनातनधर्मी, ४९, न्यायाधीश, ५३,
राजा, ५३

सप्तशृंगगड, २१७

समाज, शाखाचें काम, १; अस्तंगताच्या अस्ताचें कारण, गुणवैरल्याचा तोटा; पृथ्वीवरील अनेकजातींचे, १५, -च्या जगमतेच्या व प्रगतीच्या विरुद्ध स्थैर्य, ४७; व्यवस्था, १५३

सर्जाखान, क्षगडा (१५९५ श्रावण व), १९१; दुसरा क्षगडा (१५९९ भाद्र-पद), १९३, पचहजारी (१६०८ अश्वीन), २००; सातान्यास वेढा घालतो पण कैदी होतो (१६१२ वैशाख व.), २०३

सर्जाराव जेधे देशमुख, शास्ताखान (१५८५ चैत्र) सवासखान (१५८६ कार्तिक) प्रकरण, १८६; १८७, महाराजाबरोबर आग्र्यास (१५८८ ज्येष्ठ), जातो, १८७; फोंडेस्वारीत (१५९६ फाल्गुन), अकोले स्वारीत (१५९७ ज्येष्ठ) असतो, भागानगरीं जातो (१५९८ फाल्गुन) १९१-१९२, त्रिपती लढाईत असतो (१५९९ चैत्र), १९३; राजमाचीस राहतो (१६०९ पौष), २००; कारीस घेतो (१६११ वैशाख), २०२, पातशाही कौल व सिरपाव घेतो (१६१२ मार्गशीर्ष) २०३

सरदेशमुखी, ८९

सर विश्वेश्वर अय्या, २२१

सरसगड, १३६

सरस्वतीमंदिर, २१४

सलाबतीखान, १८५-१८६

सवाई भाववराव श्रीमंत, ९१; महादजी शिंद्यास सामोरे जातात, ८७; -चें

त्याला सागणें; -चे खेळ, ९०, -चा नानाबदलचा आदर, ९१; ९३; -च्या कुटुंबाचा मृत्यु व दुसरे लग्न, ९१, -नां बेदरास आणण्याचा निजामाचा आग्रह, ९२; -चें सचीवप्रकरणीं उत्तर, ९३; शिंद्याच्या समाचारास जातात, ९६, मृत्यु; ९६; -ची कारकीर्द, १४२, -ची डाचरी, १५५

सवाजी पाटील, ११९

साकरगड, ७१

साखरे, ११८

सांतवणे, २१८; २१९

सातारा, ८७, ११९; १३६; १९१, १९२; २०३; प्रांत, २०७, २१९; २२०; छत्रपति, ७८; १२४, १४४, २१३, महाराज, ८७; ९६; महाराज दफतर, २७; ५३, २०८, महाराज-बखर, ९१, २२०; महाराजरोजनिशी १४१; राज्यांत तट, ३९

सादलगौ, ७०

सादी महमद, २०१

सामराज नीळकंठ रोक्षेकर, २१३, मतिमत्प्रधान, २१४

सामाजिक समावेशन, १; -चे फायदे-तोटे, १३; बेरंगी लोकांचें न करण्याचें कारण, १२

सायनाचार्य, १०२

सालेर-मुल्हेर, २१७

सावित्री बाई, १७७

साष्टी, १००; १९८

सासवड, १२९

सिडिया, २०६

सिंदी जोहार, १८५।१८६

सिद्दी फकीर, १९४
 सिद्दीजी निंघाळकर, १९५
 सिद्दीजी फर्जद, २०१
 सिद्दीजीराव पाटील घाटगे र ०, २२१
 सिद्धटेक, २१६
 सिरसे, २०१
 सिलिबकर देशमुख, जावळी प्रकरण,
 १८०, रायरी प्रकरण, १८१
 सिवजीपंत, २०३
 सिवपुर, १९३
 सिवेश्वर, १९२
 सीमतिनी, ३०
 सीस्तान, ४०
 • सुजा, शहाजादा, ७७-७८
 • सुतार मंगळवेढे महारहक, ५९, ६०;
 ६२
 सुपें, ६७
 सुधारक, अर्धवटांचें समाधान, ११
 सुमेरसिंग, ३८
 सुरगड, १२५
 सुरगाणेकर देशमुख, २१७
 सुरत, १८९
 सुरापान, १०७
 सुलतान, अकबर, १९६; अजमशहा,
 १९७; अबदुल कुतुबशा मृत्यु, १९०;
 • सुरम, १७७; महमद ईदिलशाहा मृत्यु,
 १८०, महमदशा, १७७; सिकंदर,
 १९०; २००
 सुवर्णदुर्ग, १३३
 सूर्यग्रहण, बुके १५८६ क्रोधन, पौष वद्य
 ३०, १८७
 सूर्यहृदय, २१३
 सूर्याजी बाा फिरंगोजी पिसाळ, अस्सल
 पत्रें, २२०

सेटफळेगडे, ७०
 सेडे महाजन, मंगळवेढेमहारहक, ५८
 सेलगौ, ७०
 सेलचें कुराण, १२०
 सोनाजी पंडित, ७३, मृत्यु, १८७
 सोनार, मंगळवेढेमहारहक, ५७; ५९
 सोपानदेव, १७३
 सोमवशी, सूर्यवशी पाठान्यांची पूर्वपी-
 ठिका, १००
 सोमार्जा दूतो, १९७
 सोयराजी थोरात, ११६
 सोरटी सोमनाथ, १७०
 सोलापूर, १९९; २००, २१५
 संकर जाति, ५; केव्हां निर्माण झाल्या,
 ५०, -चा स्थिरकाल, ४; स्थिर कां
 होतात, ४४, -चा धर्मोन्नति करून
 घेण्याचा हक्क, ४७; अनार्योत्पत्ति, -चे
 धंदे; पूर्ण हिंदू कधीं झाली, -च्या
 शिल्प्यांची सृष्टि, १७, समाज, त्यास
 धर्मोन्नति साधण्यास येणारी आड-
 काठी, ३; ४; संकरस्थित होणे
 म्हणजे ! ४
 संक्राति, मंगळवेढेमहारहक, ६१
 • संगमनेर, १४७
 संगमेश्वर, २०१
 संतसाधू, शुद्ध व अंत्यज आत्मो-
 न्नति करणारे, २३
 संताजी घोरपडे, सज्जेसनाचा परा-
 भव (१६१२ वैशाख व) करून
 चर्दीस (१६१४ मार्गशीर्ष व. १)
 येऊन अलिमर्दिखानास दस्त (किता)
 करतो, २०३, २०४; त्रिचनापल्ली-
 चर मोहीम (१६१४ फाल्गुन)

करून देशास (१६१५ वैशाख)
चेतो, २०४; राजनिष्ठेची शपथ
(१६१६) घेऊन कर्नाटकच्या स्वा-
रीवर (कित्ता) जातो, २०५;
जापीस्तान व कासम यांस कैद
(१६१७ पौष) करून हिंमतबहा-
दुरास मारून (कित्ता) चंदीस चेतो
(१६१८ चैत्र), तेथें भांडून (१६१८
ज्येष्ठ), सातान्यास चेतो (१६१९
चैत्र), मृत्यु (१६१९ आषाढ),
२०६; २०७

संताल राणा बरडे, ११५

संपगांवपेठ, १९१

संभाजी कराले, १२५

संभाजी बिन रुष्णाजी अचरे, १४३

संभाजी भोंसले, ६८; देशमुख, ६९;
७०

संभाजी महाराज छत्रपति, जन्म
(१५७९ ज्येष्ठ शु. १२), १८१,
बाळाजी आवजीच्या फिरादीच्या नि-
काल, ३७, पचहजारी (१५८७
आषाढ शु. १०) होनात, १८७,
आग्र्यास निघून (१५८७ फाल्गुन
शु. ९) तेथें (१५८८ ज्येष्ठ शु. २)
पोहचतात, अटक व सुटून (१५८८
श्रावण व १२) राजगडी (१५८८
मार्गशीर्ष शु. ५) चेततात, १८७;
१८८; शहाअलमकडे जातात (१५८९
कार्तिक व. ५), १८८, मुंज
(१५९६ माघ व ५) होते, १९१;
शृंगारपुरी राहतात (१५९८ कार्तिक
शु. ६), १९३, भोंगळाकडे जातात
(१६०० पौष शु. १०), १९४;—
च. सं. ६

ना भवानीबाई मुलगी होत्ये (१६००
माघ व.), १९४; परत पन्हाळ्यास
चेतात (१६०१ मार्गशीर्ष), १९५;
—च्या विरुद्ध कायस्थ जातात, ३८;
रायगडी येऊन राज्य करू लागतात,
राजारामास कैद (१६०२ आषाढ
शु. २), १९५; मचकारोहण (१६०२
श्रावण शु. ५), कर्नाटकांत महाडीक
व पुडे यांस धाडतात (१६०२ पौष),
सिंहासनाधीश्वर होवतात (१६०२
माघ शु. ७), १९६;—च्या संश-
यास बळी पडलेलीं माणसें,—च्या
वेळच्या राजकारणाचें कारण, ३८,
सुलतान अकबरास पालीस ठेवतात
(१६०३ ज्येष्ठ), १९६; अनाजी
दत्तोस मार देऊन (१६०३ भाद्र-
पद), १९७, अकबरची भेटे घेतात
(१६०३ कार्तिक शु. १३), १९६;
—ना पुत्र होतो (१६०४ वैशाख व.
७), १९७; रेवदंड्यास वेढा (१६०५
ज्येष्ठ व.) घालून राजापुरी (१६०५
ज्येष्ठ व. ११) हून बांडियास जा-
ऊन (१६०५ कार्तिक व. ७),
कुंभारजुर्वे, साष्टी, बारदेस (१६०५
मार्गशीर्ष) मारून रायगडी चेततात
(१६०५ पौष शु. १५), १९८,
मानाजी मोन्यास कैद (१६०६ कार्तिक
शु. २) करून विजापूरकरांस मदत
पाठवितात (१६०७ वैशाख), १९९;
कलुशाच्या मदतीस खेळण्याहून
संगमेश्वरीं जाऊन शिरक्याचा मोड
करतात (१६१० कार्तिक), प्रल्हा-
दपंत, सरकारकून व कित्येक

लोक यांस टार मारतात (१६१० मार्गशीर्ष),-नां शेखें निजाम संगमे-
थ्वरीं धरतो (१६१० माघ व० ७),
२०१;-चा शेवटी (१६१० फाल्गुन
व० ३०),-चे पुत्र, २०२

संभाजी मोहिते, ६८; १८१

संभाजी राजे, शहाजी राजांचे पुत्र,
२१५,-नां पुत्र होतां, १८०

संवत्सर, १७२

संशोधन स्वारी, २१०-२११

सिंघी, मंगळवेढेमहारहक्क, ५७

सिंहगड, १२५; १२९; १३६; २१३

सौंदळ, १३३

सौदे, २२१

स्पानिश लोक, ७

स्मृति, १५०; काल, १०३,-तलि
३ भाग, १०२; दिव्य, १५४; गुन्हे
व शिक्षा -९-११३,

स्मृतिकार, न्यायावद्धल आज्ञा, १४३,-
ची कृत्याची परीक्षापद्धति, १०९,-
चा विधिनिषेध, १०४,-चे विधिनिषेध
आज्ञास्वरूप, १६

स्वराज्य, २ ८८, ८९, जाण्याचें
एक कारण, ४९

ह

हणमतराव निंबाळकर सरलण्कर, २०५

हणमते वशवेल, २१६

हनगंडीकर देसाई, ७८

हनुमंत, १७६; १८४,

हचशी, १२५

हक्की, १२२, महारकी, ६४, ६५, ६७

हरबाजी कोनेर, २

हरजी राजे महाडिक, कर्नाटकचा
कारभारी (१६०२ पौष ७) होऊन
कर्नाटकांत जातो (१६०३ चैत्र),
१९६, श्रीरंगपट्टणकराचें भांडण
(१६०४ चैत्र), १९७, कर्चीवर
घेतो (१६१० चैत्र), केसो त्रिम-
लास धरून (१६१० फाल्गुन व०)
सोडून देतो (१६११ भाद्रपद),-चा
मृत्यु (१६११ आश्विन व० ११),
२०१, २०२

हरिपंत फडके, ८७; ८८; ९१; ९२,
९४; मृत्यु, ९६; मृत्युस्थान, २१६

हरीहर, २२१

हलगी, लढाई, १९२

हशम हजारी, १८४

हसन अली, १९६

हालालखोर, मंगळवेढेमहारहक्क, ६२

हावजी पा, ७९

हिराजी फर्जंद, १९७

हिरा हरी भडारी, १००

हुमेनखान माहणा, १९२, १९५,-चा
पुत्र, १९४

हूण, १९

हेमाजीगव सूर्यवंशी, रा०, २२१

हेमाद्रि, ३१, ३२; १०१; १०२

हैदर, १२४, १६८ कचर २२१

हैद्राबाद, २१९

हैचतराऊ, १८१, १८३, १८४;

होदेगिरी, २२१

होयसल यांचा महाराष्ट्रांत अंमल, १०१

होळकर, ८५, ८८, १२४; शाही, ८६;
-चं पत्र, ८७;-च सचिवप्रकरणी
म्हणणे, ९३,-च्या तक्रारी, ९५

हेंचोरराव मोहिते, संरनोवत होऊन
(१३९६ चैत्र शु. १३), १९१,
यालगेद लढाई मारून (१५९८
पौष), १९२, कर्नाटक-झगडा झग-
डून (१५९९ कार्तिक), १९४;
मोरोपत पेशवे, अण्णाजीपंत व प्र-
ल्हादपेतास पकडून संभाजीराजाच्या
हवाली राज्य करतो (१६०० ज्येष्ठ);
१९५, बऱ्हाणपूर घेऊन (१६०२
मार्गशीर्ष), १९६, अजमशहास पि-
टाळून लावतो (१६०४ माघ),
१९८

हिंद ४९

हिंदी, कोण, ५३; धर्म, वस्तु अस्ति-
त्वांत नाही, ५३; शब्दाची आव-
श्यकता, ५२, स्थान, ५२

हिंदु धर्म, ४९; अनिश्चितशब्द, ५०;
कल्पितवस्तु, ५१ मुसलमानांचा
शब्दप्रयोग, -शास्त्र असा शब्द स-
ंस्कृतांत नाही; -शास्त्र-फोड, ५०

हिंदुत्व, -ने अनन्यसामान्यलक्षण, ५१

हिंदुसमाज, -चा असाधारण समाज,
(आजचा) एकजिनशी बनविण्याची
आवश्यकता, २४; आपल्यांत अना-
यांना कसा राहू देतो, ६, कशाने
ओळखला जातो, ५, पोटजार्तीची
परवानगी कां देतो, २२; मुमुर्षुवत्
केव्हा दिसू लागला, १८; आणि
त्याचीं कारणे, २०, बहुलचा युरोपि-
यनांचा खोटा समज, ११; - त दा-
ह्याचा व स्वैतरांचा समावेश, १० व

त्यांची रीति, २, ७, हिंदूतिरांच्या
समावेशनांतले मुद्दे, २५, २६; -त
चाह्यांचे राजकीय समावेशन होते, पण
सामाजिकसमावेशन कधीहिन होण्याचे
कारण, ६

हिंदुत्व, -त समाविष्ट होणाऱ्या समाजाचा
असाधारण गुण, ४५

हिंदुस्थान, ५-७, ११; १८; १९; २१,
४४, ४९; ८४, ८५, ८८, ९५,
अशी प्रख्या व्हावयाचे कारण, ५१,
जार्तीना ओळखतो, ४६, जुरीपद्धति,
१४२; -तील मुसलमानांची सर्व-

साधारणसंस्कृति, २२; -तील समाज,
१८; -तील हिंदुराष्ट्रे, २५

हिंदू, ४९; कोणाला म्हणावे, ५१;
शब्दाने कोणची विवंचना घालविली,
५१; हा शब्द संस्कृत नाही, ५०,
एकवर्णेच्छू, ६; -च्या शेजारच्या
अनार्यांचे भाग्य, १८; मनोरचनेचा
महत्वाचा भाग, २४

हिंमनबहादूर, २०६

क्ष

क्षीरसिंधु, ८०

ज्ञ

ज्ञानदेव गाथा, १५५

ज्ञानसागर, १५५

ज्ञानेश्वर, श्री, ८०; १७३; १७४;
मानभवांचा उल्लेख करीत नाहीत,
१७२, चरित्र, १५५; समाधि, १७२

ज्ञानेश्वरी जुनी २१८

इंग्रजी	
Aurangzeb, ७३	Law, हिंदू धर्मशास्त्र यातील 'धर्म' याचा अर्थ, ५०
Criminal Law, १४०	Mensrea, १२२
Cyrus, १७	Religion, हिंदू धर्मातील 'धर्म' याचा अर्थ, ५०
Hindu Law, ५०; ५१	Sivajee, ७३
Inborn involuntary Association ४६	Twelve Tables, १३४
	Voluntary Association, ४६
	Witchcraft, १३४

खुलासा

सूची तयार नव्हती, व ग्रंथ लवकर छापून वाचकांचे हातीं देण्याचा सकल्प होता. सद्य सूची मागाहून देण्याचें ठरवून ग्रंथ काढण्याचें ठरविलें. तोंच आपल्या मंडळाचे संशोधक सभासद रा. पांडुरंग मार्टंड चांदोरकर यांनी सूची करण्याचें पत्करून बहुत परिश्रमानें ही सूची करून दिली. या कामाचा रा. चांदोरकर यांस चांगला अभ्यास असल्यामुळे त्यांनी काम यथायोग्य पार पाडलें आहे. क्वचित् पाल्हाळ झालासं वाटेल व नविं देतांना जुनीं च रूपें त्यांनीं बहुधा कायम ठेविलीं आहेत, त्यामुळे हि वाचकांना बुजल्यासारखें होईल ! या व अशा तऱ्हेचे दोष असले तरी मागील सर्व सूचीपेक्षा प्रस्तुतची सूची फार च सुधारलेली व उपयुक्त झाली आहे यांत संशय नाही. नुसत्या सूचीचे वाचनानें ग्रंथाचें ठोक्क स्वरूप एकदम पुढें उभे राहते. वाचकांनीं व संशोधकांनीं रा. चांदोरकर यांचे मनःपूर्वक आभारी असलें पाहिजे.

चिटणीस